

HİTİT DÜNYASINDA YAŞAM VE TOPLUM

Trevor Bryce

DOST

Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum

Trevor Bryce

Avustralya'daki Queensland Üniversitesi'nde görev yapan Trevor Bryce, Hititler ve Yakın Doğu kültür dünyası üzerine yaptığı çalışmalarla tanınıyor. Batı merkezli bir bakış açısının bağlayıcılığından uzak, karşılıklı etkileşim alanlarının ve ortak referans noktalarının izleğinde kaleme aldığı eserleriyle kültürel aktarım sürecinin çözümlenmesine ve bütünlüklü bir arkaplanın tanınlanmasına büyük katkılar yapmıştır. Daha erken tarihli çalışması *Hitit Krallığı* askeri ve siyasi tarih üzerinde yoğunlaşırken, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, krallığın gündelik yaşamı ve toplumsal dokusu için başlı başına bir rehber olma niteliğini taşıyor.

D

Müfit Günay

Ankara İktisadi Ticari İlimler Yüksek Okulu Dış Ticaret Bölümü'nü bitirdi. Ağırlıklı olarak tarihsel ve sosyolojik metinler üzerinde çalışıyor. Yayımlanmış çevirileri şunlardır: *Göçebeler ve Osmanlılar*; Rudi Paul Lindner (İmge Yay.), *Hindistan Tarihi*; Hermann Kulke & Dietmar Rothermund (İmge Yay.), *Modern Japonya'nın Doğuşu*; Janet E. Hunter (İmge Yay.), *Kalem ve Kılıç*; Leonard M. Dudley (Dost Kitabevi Yayınları), *Hind Avrupalıların İzinde*; J. P. Mallory (Dost Kitabevi Yayınları), *Hain Bir Avrupalının İzinde*; Jan Myrdal (Türkiye İş Bankası Yay.), *Evliya Çelebi'nin İstanbulu*; John Freely (Yapı Kredi Yay.).

Bryce, Trevor

Millet Dünyasında Yaşam ve Toplum

ISBN 975-298-086-4 / Türkçesi: Müfit Günay / Dost Kitabevi Yayınları

Ağustos 2003, Ankara, 300 sayfa

Tarih-Arkeoloji-Mil-Edebiyat-Kaynakça

HİTİT DÜNYASINDA YAŞAM VE TOPLUM

Trevor Bryce

ISBN 975-298-086-4

Life and Society in the Hittite World
TREVOR BRYCE

© Trevor Bryce, 2002

Bu kitabın tüm yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Ağustos 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Müfit Günay

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
www.dostyayinevi.com.tr
bilgi@dostyayinevi.com

İçindekiler

<i>Teşekkür</i>	7
<i>Kısaltmalar</i>	9
<i>Hitit Krallarının Listesi</i>	13
<i>Giriş</i>	17
<i>Hitit Tarihinin Özeti</i>	24
<i>1 Kral, Saray ve Saray Görevlileri</i>	26
<i>2 Halk ve Hukuk</i>	47
<i>3 Kâtip</i>	72
<i>4 Çiftçi</i>	88
<i>5 Tüccar</i>	103
<i>6 Savaşçı</i>	114
<i>7 Evlilik</i>	134

8 Tanrılar	149
9 Hastalıkları Sağaltanlar	179
10 Ölüm, Gömme ve Öbür Dünya	193
11 Şenlikler ve Ritüeller	204
12 Mit	229
13 Başkent	247
14 Şarap Kırmızısı Denizin Ötesindeki Bağlar	274
Kaynakça	285
Dizin	294

Teşekkür

Profesör Silvin Koşak'a taslak aşamasında bu çalışmayı okumaya ayırdığı zaman ve çok değerli yorum ve önerilerinden dolayı içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, Geoff Tully'ye ilüstrasyonlar ve Ekip Film'den Feza Toker'e sağladığı fotoğraflar nedeniyle teşekkür etmek isterim. İlk önerileriyle *The Kingdom of the Hittites* gibi elinizdeki cildin de yazılmasını teşvik eden Dr. Stephanie Dalley'e ise çok şey borçluyum.

Çok değerli destek ve önerilerinden yıllarca yararlandığım Profesör Oliver Gurney'e bir kez daha teşekkür etmek istiyorum. Ölümü, kişisel olarak benim için olduğu gibi, Hitit bilim dünyası için de büyük bir kayıptır.

T. R. B.
Ağustos 2001

Kısaltmalar

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AfO	<i>Archiv für Orientforschung</i>
ÄHK	Edel, E., <i>Die Ägyptische-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi</i> , 2 cilt (Opladen, 1994)
AO	<i>Archiv Orientalní</i>
AOAT	<i>Alter Orient und Altes Testament</i>
AOF	<i>Altorientalische Forschungen</i>
AS	<i>Anatolien Studies</i>
BA	<i>Biblical Archaeologist</i>
BiOr	<i>Bibliotheca Orientalis</i>
CTH	E. Laroche, <i>Catalogue des textes hittites</i> (Paris, 1971)
EA	<i>The El-Amarna Letters</i> , en yeni baskı W. Moran (Baltimore, Londra, 1992)
FsAlp	H. Otten v.d., <i>Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp</i> (Ankara, 1992)
Fs Güterbock I	K. Bittel, Ph. H. J. Houwink ten Cate, E. Reiner, <i>Anatolien Studies Presented to H. G. Gütenbock</i> (İstanbul, 1947)

- Fs Güterbock II** H. A. Hoffner ve G.M. Beckman, *Kaniššuwar: A Tribute to Hans G. Güterbock on his Sevent-fifth Birthday* (Chicago, 1986)
- Fs Houwink ten Cate** T. Van den Hout ve J. De Roos, *Studio Historiae Ardens (Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday)* (İstanbul, 1995)
- Fs Jacobsen** *Sumerological Studies in Honour of Thorkild Jacobsen, Assyriological Studies 20* (Chicago, 1974)
- Fs Laroche** *Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts à Emmanuel Laroche* (Paris, 1979)
- Fs Otten** E. Neu ve C. Rüster, *Documentum Asiae Minoris Antiquae (Festschrift Heinrich Otten)* (Wiesbaden, 1988)
- Fs Polomé** *Perspectives on Indo-European Language, Culture, and Religion: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, cilt i, *JIES Monograph 7* (Bochum, 1991)
- Fs Sachs** E. Leichty v.d., *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs, Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 9* (Philadelphia, 1988)
- IBoT** *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler* (İstanbul, 1944, 1947, 1954; Ankara, 1988)
- JAC** *Journal of Ancient Civilizations*
- JAOS** *Journal of American Oriental Society*
- JCS** *Journal of Cuneiform Studies*
- JEA** *Journal of Egyptian Studies*
- JHS** *Journal of Hellenic Studies*
- JIES** *Journal of Indo-European Studies*
- JNES** *Journal of Near Eastern Studies*
- Kbo** *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (Berlin)
- KRI** K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical I-VII* (Oxford, 1969-)
- KUB** *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (Leipzig, Berlin)
- MDOG** *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*
- MIO** *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*
- MVAG** *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft*
- OA** *Oriens Antiquus*
- OLZ** *Orientalische Literaturzeitung*

Or	<i>Orientalia</i>
PRU IV	J. Nougayrol, <i>Le Palais Royal d'Ugarit IV</i> , Mission de Ras Shamra, cilt ix (Paris, 1956)
RAI	<i>Rencontre Assyriologique Internationale</i>
RHA	<i>Revue hittite et asianique</i>
RIA	<i>Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie</i>
RS	Ras Shamra'dan Tabletler
SMEA	<i>Studi Micenei ed Egeo-Anatolici</i>
StBoT	<i>Studien zu den Boğazköy-Texten</i> (Wiesbaden)
TUAT	<i>Texte aus den Umwelt des Alten Testament</i>
UF	<i>Ugarit-Forschungen</i>
WO	<i>Die Welt des Orients</i>
WVDOG	<i>Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft</i>
VBoT	<i>Verstreute Boghazköi-Texte</i>
ZA	<i>Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie</i>

Hitit Krallarının Listesi

Eski Krallık

Labarna	- 1650	
I. Hattuşili	1650-1620	(torun?)
I. Murşili	1620-1590	(torun, evlatlık oğul)
I. Hantili	1590-1560	(kayınbirader)
I. Zidanta		(damat)
Ammuna	1560-1525	(oğul)
I. Huzziya		(Ammuna'nın gelininin erkek kardeşi)
Telipinu	1525-1500	(kayınbirader)
Alluvamna		(damat)
Tahurvaili		(dışardan)
II. Hantili		(Alluvamna'nın oğlu?)
II. Zidanta	1500-1400	(oğul?)
II. Huzziya		(oğul)
I. Muvatalli		(dışardan)

Yeni Krallık

I/II Tuthaliya		(II. Huzziya'nın torunu?)
Arnuvanda	1400-1360 ^a	(damat, evlatlık)
II. Hattuşili?		(oğul?)
III. Tuthaliya	1360-1344	(oğul?)
I. Şuppiluliuma	1344-1322	(oğul)
II. Arnuvanda	1322-1321	(oğul)
II. Murşili	1321-1295	(kardeş)
II. Muvatalli	1295-1272	(oğul)
Urhi-Teşub	1272-1267	(oğul)
III. Hattuşili	1267-1237	(amca)
IV. Tuthaliya	1237-1228	(oğul)
Karunta	1228-1227	(kuzen)
IV Tuthaliya ^b	1227-1209	(kuzen)
III. Arnuvanda	1209-1207	(oğul)
II. Şuppiluliuma	1207-	(kardeş)

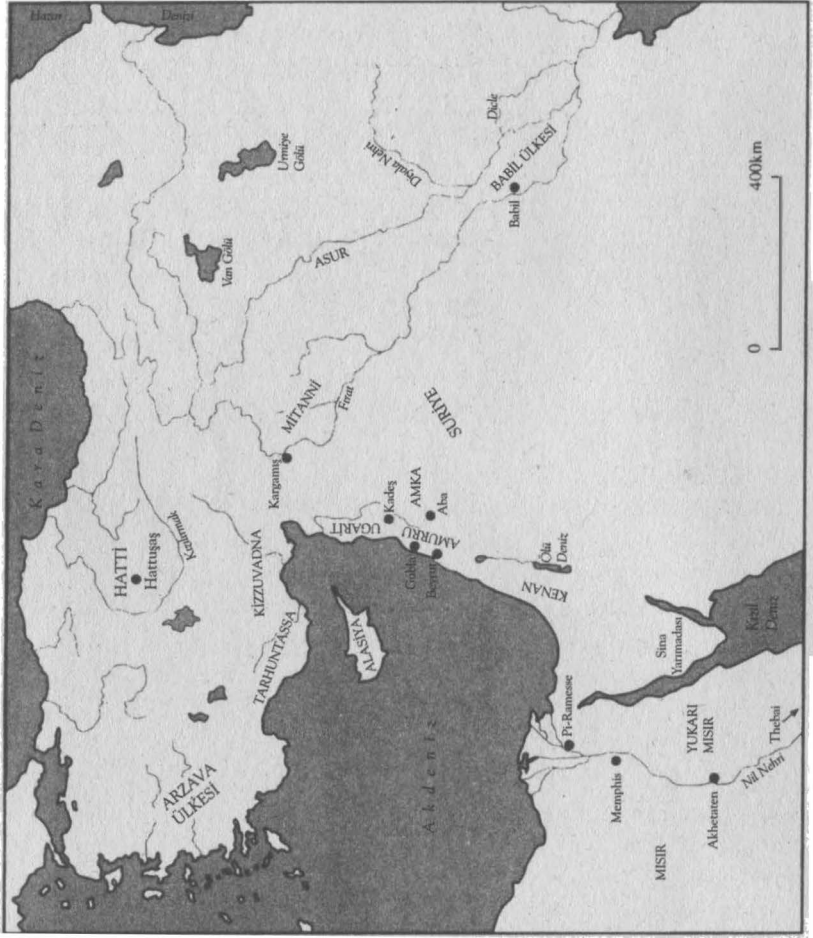
Not: Bütün tarihler yaklaşıktır. İki ya da daha fazla ardıl kral için yaklaşık bir saltanat dönemi tarihi bile önermenin mümkün olmadığı durumda, ardıllık dönemi her hükümdarlık için kabaca 20 yıllık süreler temel alınarak hesaplanmıştır. Bazı saltanat dönemlerinin bu süreden uzun ya da kısa olmasına karşın, bu dönemlerin ortalaması, muhtemelen, küçük bir hata payıyla makul bir sonuç verecektir.

a ortak-naiplik dönemi dahil.

b kral olarak ikinci dönem.

Harita 1. Hititler'in Dünyası

Harita II. Geç Bronz Çağı'nda Yakın Doğu

Giriş

Türkiye'nin batı kıyısındaki İzmir kentinin 28 kilometre kadar doğusunda Karabel denilen bir dağ geçidi vardır. Geçitte kaya yüzeyine işlenmiş bir kabartma görülür. Kabartmada yay, mızrak ve hilâl şeklinde ağzı olan kılıcıyla bir erkek figürü resmedilmiştir. Başında uzun sivri bir başlık vardır. Yıpranmış bir kitabede –okumayı becerebilenler için– bu adama ilişkin bilgiler verilir. Herodotos İ.Ö. beşinci yüzyılda bu anıtı ziyaret etmiştir. *Histoires* kitabında burayı anlatır ve kutsal Mısır yazısıyla yazıldığını açıkladığı kitabenin bir tercümesini verir: “Bu ülkeyi kendi omuzlarımla kazandım.”¹ Fatih bize adını vermez, ancak giysisi kısmen Mısırlı kısmen Etiyopyalı giysisidir ve Mısır prensi Sesostri's'le eş tutulur – ya da en azından Herodotos'un bizi inandırdığı şey budur!

Yirmi üç yüzyıl sonra, 1834 yılında, Charles Texier adındaki bir Fransız naceracı-kâşif, Orta Anadolu'da, Roma kaynaklarında bahsi geçen Taurium isimli Kelt kentinin kalıntılarını araştırır. Yerli halk, ona, Anka-

1) Herodotos 2.106.

ra'nın 150 kilometre doğusundaki bazı antik kalıntılardan söz eder. Texier harabelere gider. Bunlar klasik kaynaklarda tanımlananlardan çok daha büyük, muazzam harabelerdir. Kente giriş kapılarından birinin üzerinde silahlı, sakalsız, uzun saçlı, püsküllü miğferli ve İskoç etekli bir savaşçı kabartması vardır. Texier şaşırır. Antik dünyanın bilinen diğer figürlerine benzememektedir. Yerli halk, civarda başka figürler olduğunu söyler. Onu harabelere yürüyerek yarım saatlik bir mesafedeki bir kaya çıkıntısına götürürler. Burası daha da şaşırtıcıdır. Kaya duvarları kabartma heykellerle süslüdür; o güne kadar görülmemiş tipte tuhaf giysiler içindeki insan figürlerinin oluşturduğu gruplar görülmektedir. Kabartmaların yanında, gizemli, hiçbir yeri anlaşılmayan kitabeler yer almaktadır. Bunlar okunamayan ve tanımlanamayan kitabelerdir. Ancak üstünkörü Mısır hiyeroglif yazısını andırdığından bunlara "hiyeroglif" denilmektedir. Her şey tamamen şaşırtıcı bir gizem içindedir.

Kırk iki yıl ilerliyor ve 1876 yılına geliyoruz. Londra'da Archibald Henry Sayce adındaki bir İngiliz bilimadamı, Society of Biblical Archeology'ye bir konferans verir. Konferansın konusu, İncil'de Hitit olarak bahsi geçen bir gruptur. Bunlar, muhtemelen, Filistin'de yaşayan küçük bir Kenan kabilesidir. En azından, İncil'in herkesi inanmaya sevk ettiği budur. Sayce, konferansında, cesur bir yaklaşımla yeni bir kuram ileri sürdü: Hititler, önemsiz bir Kenan kabilesi olmak şöyle dursun, aslında bütün Ortadoğu'ya uzanmış büyük ve yaygın bir imparatorluğun sahipleriydiler. Bu imparatorluğun merkezi, muhtemelen, Sayce'in de inandığı gibi, Suriye'deydi. Ancak başkenti henüz keşfedilmemişti.

Yirmi yıllık bir süre daha bizi yirminci yüzyılın ilk yıllarına getirir. Türkiye'de, Alman arkeolog Hugo Winckler, 70 yıl önce Texier'yi çok şaşırtan bölgeyi kazmaya başlar. Bölgede bir kulübeye yerleşir ve kazıyı aydınlığa kavuşturacak çok sayıda kil tableti inceler. Tabletlerdeki yazılar çiviyazısı biçimindedir. Winckler, İ.Ö. ikinci binyılda uluslararası diplomasi dili olan Akad dilinde yazılmış olduklarından, bu tabletlerin birkaç tanesini okuyabilir. Winckler, kazdığı bölgenin, Sayce'in Hitit İmparatorluğu dediği artalanın bir parçası olabileceğinden kuşkulandır. Bir tableti okurken heyecanlanmaya başlar. Tablette firavun II. Ramses'in saltanatının yirmi birinci yılında Hitit kralı Hattuşili ile imzaladığı anlaşmanın Akad dilindeki çevirisi vardır. Bu, diğer kanıtla birlikte, kazılan bölgenin daha sonra Hattuşaş (Boğazköy) diye tanımlanan Hitit başkenti olduğunu açıklığa kavuşturur. Ne yazık ki, bölgeden çıkarılan tabletlerin büyük bölümü okunamamıştır. Bu tabletler, tuhaf ve anlaşılmaz bir dilde yazılmıştır. Muhtemelen, Hititler'in kendi dilidir.

On yıl daha ilerleyerek kendimizi siyasal çalkantı içindeki Avrupa'da buluyoruz. Bedřich Hrozný adındaki Çek bilimadamı, Hitit dilini çözmeye soyundu. Umutsuz bir işti bu ve savaş patlak verdiği için hemen sona erecek gibi görünüyordu. Hroznı askere alındı. Ancak bilimsel çalışmalarını sürdürmesi için askeri görevlerden muaf tutuldu. Hitit tabletlerini dikkatle incelerken, Norveçli bilimadamı J. A. Knudtzon'un yıllar önce önerdiği ancak genel olarak reddedilen ve Hitit dilinin bilinen Babil ve Asur dilleri gibi Bronz Çağı dillerinden tamamen farklı bir dil olduğu, bir Hint-Avrupa dili olduğu çıkarsamasına döndü. Hrozný, en önemlisi bir dini metinde yer alan ve sadece ekmek yemek ve su içmekten bahseden bir satır olmak üzere, birkaç temel örnekle başlayarak Knudtzon'un kuramının kuşkuyla yer bırakmayacak kadar doğru olduğunu ortaya koydu. En yaşamsal bu ilk adımla dilin kapısı açıldı. Bir zamanların karanlıkta kalmış, neredeyse unutulmuş kadim Yakın Doğu uygarlığı, modern bilim dünyasına açıldı.

'Onlar Kitabı Mukaddes'teki bir kabileydi, öyle değil mi' yollu yaklaşım, son 150 yılda Yakın Doğu bilimsel çalışmalarında ortaya çıkan bütün gelişmelere karşın, bu zaman zarfında çok az değişen yaygın Hitit kavramını yansıtır. Aslında, Hititler'i sadece Kitabı Mukaddes metinlerinden bilen birçok okur, bütün kitabın nasıl olup da Batşeba'nın boynuzlanmış kocası Uriya, tarlasını İbrahim'e defin alanı olarak satan Efron ve Kenan'ın oğullarından biri olan Heth'in oğulları gibi, Eski Ahit'in bir avuç kabile insanına ayrılabilmesini merak edebilir.² Ondokuzuncu yüzyılın son yıllarına kadar Hititler'e ilişkin bilinen hemen hemen her şey, Kitabı Mukaddes'te saklıydı. Bugün modern Hitit bilim dünyasında bu kaynağın ötesini merak eden herkes, öncü 'Hititolog' A. H. Sayce'in 120 yıl önce Londra'da bulunan Society of Biblical Archaeology'deki konferansında zeminini hazırlamış olduğu şaşırtıcı tepkiyi kolayca anlayacaktır. Sayce, Filistin tepelerinde yerleşmiş küçük bir Kenan kabilesiyle kıyaslanamayacak Hititler'in, Patrikler* döneminden yüzlerce yıl önce, Ege Denizi'nin doğu kıyı şeridinden Fırat kıyılarına kadar uzanan bütün kadim Yakın Doğu'ya yayılmış büyük bir imparatorluğun halkları olduğunu iddia etmişti. İlk olarak Herodotos'un anlattığı Karabel anıtı, bu imparatorluğun batı ucunda yer alır. Burada tasvir edilen, Mısırlı bir

2) İbranice'de isimleri *hittî* (tekil) *hittîm* (çoğul). Kitabı Mukaddes bahislerinin bir özeti için bkz. McMahon (1989: 71-5).

* İsrailoğulları'nın ataları, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakub ve on iki oğlu. (ç.n.)

prens değil, Tarkasnava isimli Büyük Hitit Kralı'nın³ onüçüncü yüzyıldaki bir vasal bölge yöneticisi olan Batı Anadolu'da bir kraldır. Aslında, Sami dilindeki isimleriyle bizim Kitabı Mukaddes'teki Hititlerimizin, Geç Bronz Çağı olarak adlandırdığımız dönemde Orta Anadolu'yu işgal eden halkla pek ilgisi yoktur. Karışık etnik kökenlerinden dolayı Hint-Avrupalı, doğuştan Hatti, Hurri, Luvi ve sayısız daha küçük gruplar, kendilerine yaşadıkları bölgenin geleneksel adını verdiler; onlar, 'Hatti Ülkesi'nin halklarıydı. Büyük ölçüde denk düştüğü için ve de kadim Kitabı Mukaddes ilintilerinden dolayı, onların 'Hitit' ismini benimsedik.

Burada cidden gerçek bir bağlantı da *olabilir*. Onikinci yüzyıl başlarında, Hitit başkenti Hattuşaş alevler içinde kaldı ve Orta Anadolu Krallığı'nın sonu geldi. Bununla birlikte, uygarlık unsurları, Güney Anadolu'da ve özellikle ondördüncü yüzyılda Suriye'de, Büyük Hitit Kralının oğullarının doğrudan yönettiği genel valiliklerin kurulduğu Halep ve Kargamış'ta varlığını sürdürdü. Bu bölgelerde kraliyet hanedanının ikincil kuşakları Bronz Çağın sonunu belirleyen büyük değişiklikleri sürdürdü ve gelecek birkaç yüzyılı da etkilemeye devam ettiler. Bu hanedanla birlikte, Bronz Çağı uygarlığının unsurları, Kargamış ve diğer bölgelerde bulunan Hitit-tipi anıtlar ve heykellerle 'Hitit' hiyeroglif kitabelerinden anlaşılacağı gibi, birinci binyılın ilk yüzyılları boyunca Suriye bölgesinde varlığını korudu. Hitit uygarlığı gelenekleri, aynı zamanda, bölgesel Suriye kökenli geleneklerden etkilenip onlarla karıştı ve genel olarak Neo-Hitit ya da Suriye-Hitit krallıkları olarak bilinen krallıkların ortaya çıkmasına bu karışım neden oldu. Bu krallıkların Kitabı Mukaddes'te kısaca yer almış olması mümkündür.

İki olayda, Eski Ahit, Filistin'deki tepe kabilelerinden tamamen farklı görünen bir Hitit grubundan bahsediyor. 2 Krallar 7:6'da, Hitit kralları İsrail tarafından Mısır krallarıyla birlikte bir Suriye ordusuna karşı savaşmak üzere tutuluyor. 2 Kronikler 1:17'de Hitit ve Suriye kralları Mısır'dan ihraç edilenlerin alıcısı olarak birlikte ortaya çıkarlar. Bu pasajlar, net olarak, Hitit krallarının Suriye bölgesinde önemli bir konumu işgal ettikleri ve hatta firavunlarla eşit önem ve güçte oldukları izlenimini vermektedir. O zaman, bu iki örnekte, Kitabı Mukaddes metinleri, ilk bin yılın başlangıç dönemlerinde seyrelmiş ve melez formda olsa da, Suriye'de devam eden Hitit siyasal, askeri ve kültürel varlığını yansıtmış olabilir.⁴

3) Bkz. Hawkins (1998).

4) Bununla birlikte, doğrudan bir bağlantı hâlâ belirsizdir. Beckman'a göre (1996b:24), burada kullanılan ismin, 'Batılı'nın Asurca ifadesi olması ihtimali daha fazladır.

Hitit dünyasıyla ilgili genel tarihsel araştırmam içinde bu modern Hititler'in tarihine biraz yer verdim.⁵ Bununla birlikte, toplumlarına ve kültürlerine ilişkin tam bir tartışmayı, Bronz Çağı uygarlıklarının ilk binyıldaki ardılları temelinde, onların bütün karışımlarıyla, karşılıklı etkileşimleriyle ve kültürel bağları bağlamında ele almak daha uygun olacaktır. Bu kitap, neredeyse tamamen, krallıkları İÖ onyedinci yüzyıl başlarından onikinci yüzyıl başlangıcına uzanan 500 yıllık bir zaman dilimini kapsayan Geç Bronz Çağı Hititleri'nin yaşam ve toplumu üzerine odaklanacaktır.

Bir Hitit dünyası tarihini derlerken, insan, bu dünyanın içinde ve ardında ne kadar yoğun bir savaş tarihi olduğunu çok iyi anlıyor. Büyük ölçüde kaynaklarımızın yapısından dolayı, bir Hitit kralı, bize saltanat özelliklerinin, hükmü sırasındaki kazanımlarının bir yansımasını anlatmayı tercih ediyor. Profesör Hoffner'in belirttiği gibi, birçok tarihi çalışma aslında büyük propaganda çalışmalarıdır.⁶ Bir Büyük Kral olarak onun anlı şanlı atalarına yaraşır kahramanlığını sergileme arayışında, Hitit dünyasının hükümdarı, gelecek kuşaklara bıraktığı kayıtlarda neredeyse her zaman askeri başarısını vurgulayacak. Bu yüzden, sık sık, süregelen bir savaşa soyunmuş bir krallık tablosu çıkacak karşımıza. Bu, Hitit dünyasında, ilk bakışta görülenden de fazla gerçekleşmiş olabilir. Ancak, tablo kısmen tamamlanmıştır. Aslında Hitit arşivindeki metinlerinin çok azında Hitit yaşamının askeri tarafına değinilir ya da bu konuya hiç değinilmez. Bu arşiv, Hitit dünyasında daha dengeli bir yaşam ve toplum görüşü yaratmaya yardımcı olan diğer özellikler konusunda geniş kapsamlı bir bilgi sağlar. İlerideki sayfalarda bazıları yer alan bu özelliklerle elinizdeki kitabın Hitit tarihi hikâyeme tamamlayıcı bir katkı sağlayacağını umuyorum.

Antik halklar ve yerlere ilişkin birçok kitap yazıldı. Ancak en kapsamlı yaklaşımlar bile önemli bir perspektifi atladı: belli bir topluma ilişkin geniş ölçekli bilgiler sağlarken, içinde yaşamak için, köylerdeki ve kentlerdeki hayata doğrudan katılmak için, insanların sokaklarda ve evlerinde bir araya gelmesi için ne gibi bir toplum olması gerektiğini açık olarak anlatmayı beceremediler. Bu, daha çok, doğru ve ayrıntılarında titiz olsa da, bir Ayasofya ziyaretinin asıl serüvenine pek değinmeyen ve gerçeklerle görünenleri anlatan İstanbul'a ilişkin bir kitabı okumak ya da Kapalıçarşı'nın daracık kalabalık sokaklarında yürümek veya Boğaz'da feribot gezintisi yapmak ya da dolmuşa binmek gibidir. Kuş-

5) Bryce (1998a:381-91).

6) Hoffner (1980:331).

kusuz, bu tür deneyimleri tanımlamanın netliği de sorun değildir, ikamesi asla deneyimin yerini tutamaz; antik dünyanın bizi sonuna kadar yalayacağına bakılırsa, en azından zaman tüneli mümkün olana kadar, böyle gidecektir. Yine de, antik bir topluma ilişkin bilgilerimizin temel aldığı gerçeklere dayalı verileri kullanırken, bu toplumun sadece modern bağımsız anlatıcıları olarak değil, gerçekten o toplum içinde yaşayan birinin gözleriyle görerek, günlük yaşam faaliyetleri içinde yer alarak, şenliklerine, buhranlarına ve çatışmalarına katılarak tüm görüntülerin, seslerin ve kokuların karışımını yaşayarak anlatmayı denemeliyiz.

Başkentin arşivindeki tabletlerde en az sekiz dilin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Muhtemelen, başkent sokaklarında, her gün, bazıları arşivdeki dillerden tamamen farklı olmak üzere, asgari bu kadar dil konuşuluyordu. Pratik ölçülerde bu ne anlama gelmektedir? Kendimizi kentin ortasında hayal ederek başka türlü asla aklımıza gelmeyecek soruları sorabiliriz. Farklı etnik kökene ait ve farklı diller konuşan insanlar günlük konularda nasıl iletişim kurdu? Ekmek ya da bir çift ayakkabı alırken, gece konaklamak için oda ayarlarken, altın bir pandantifin fiyatını görürken hangi dil kullanıldı? Gündelik bir kent *lingua francası*, bir tür karma dil ya da 'sokak dili' mi vardı? Arşivde bol miktarda şenlik programı kayıtları vardır. Bu şenliklerden birine katılmak ne gibi bir şeydi? Metinlerde bezdiren bir yinelemeyle verilen, reçete haline getirilmiş talimatlardan şenlik serüvenini ne ölçüde yeniden yaratabiliriz; şenlik alaylarındaki renkleri, sesleri, şatafatlı gösterileri ve şöleni, eğlenceyi ve onlarla bağlantılı spor yarışmalarını nasıl canlandırabiliriz? Askeri tarihsel olaylarda değişmez bir biçimde askeri bir fethin ardından bağımlı hale getirilen bölgelerden alınan insanların listesi ve Hitit anayurdundaki yeniden yerleşimler kaydediliyor. Sadece düz istatistikler var. İstatistiklerin ardındaki yüzlerce, bazen binlerce, köklerinden koparılmış ve yabancı topraklarda en kötü koşullarda kölelik yapmaya zorlanmış erkek, kadın ve çocukların yaşadıkları şeyler nerede? Hitit dünyasındaki toplumun yaşamını yeniden kurgulamaya gerçekten soyunuyorsak, bunlar, sormamız gereken türde sorulardır. Birçok örnekte ancak deneme kabinden ya da yarım kalmış yanıtlar sağlayabiliriz ve yeniden kurgulamamızda kanıtlara dayalı sınırların ötesine uzanabiliriz. Bu da, olasılık sınırları içinde kalmamız koşuluyla, *duruma göre* kabul edilebilir.

Bir nokta daha var. Bu kitabın Hitit dünyasına bir giriş sağlama işlevi gördüğü kişiler için, ilerideki sayfalarda bahsedilen geleneklerin, inançların, uygulamaların ve kurumların çoğunun etrafında benzer bir çember olabilir. Hititler eklektik bir halktı. Kendi kumaşlarının içine çeşitli

kültürlerden iplikler dokuyarak, atalarını olduğu gibi çağcıl Yakın Doğu uygarlıklarını da taklit ettiler. Ve çok büyük bir olasılıkla, Yakın Doğu kültürel gelenekleri ve kavramlarının Avrupa dünyasına aktarılmasında önemli bir rol oynadılar. Yazınsal ve mitolojik motiflerin, ritüel uygulamaların ve tanrılarla iletişim yöntemlerinin yansıttığı gibi, Hitit ve Yunan gelenekleri ve âdetleri arasındaki benzerlikler ve paralellikler kolayca görülebilir. Bunlardan bazıları Yunanistan'a Hitit dünyası kanalıyla gelmiş olabilir. Kuşkusuz, Hititler, doğu-batı kültürel geçişlerinin birkaç vasitasından birisiydi. Belirttiğimiz gibi, çok türemiş bir uygarlıkları vardı ve Yunan dünyasıyla paylaştıklarının çoğunu başka kaynaklardan almışlardı. Aslında, kültürel geleneklerinin çoğunun Yakın Doğu'nun diğer uygarlıklarına ait olması gerçeği, bu uygarlıklardan hangisinin belli geleneklerin batıya aktarılmasından doğrudan sorumlu olduğunun ya da aktarımın hangi dönemde gerçekleştiğinin tespitini son derecede güçleştirmektedir. Yakın Doğu dünyasının gelişen Yunan uygarlığı üzerindeki önemli etkisi, artık kolayca inkâr edilemez. Ancak kültürel geçişlerdeki özgüllükler hâlâ tartışma konusudur.

14. bölüm, Yakın Doğu dünyasıyla Ege içinde ve karşısında uzanan dünya arasındaki olası bağlarla ve bu bağların kurulmasında Hititler'in oynamış olabileceği rolle ilgilidir. Başka türlü, birkaç örnek dışında, Hitit uygarlığının gerçek yerli bir kökene ait olan, yabancı kaynaklara atfedilebilen ve başkalarına geçen özelliklerine ilişkin özgül bir tartışma söz konusu olamayacaktır. Geçmişte de son yıllarda da bu konulara ayrılmış bazı kitap ve makaleler oldu. Aslında, Yakın Doğu uygarlıklarıyla özellikle Yakın Doğu ve Yunanistan arasındaki disiplinci engellerin giderek yıkılmasıyla, çeşitli tarih dönemlerine ve uygarlıklara uzanan her araştırmanın giderek aynı noktada birleşmesi son derece büyük bir olasılıktır.

Böyle bir kitap yazılırken, tartışma için seçilen materyalde, kaçınılmaz olarak, son derece titiz olmak gerekiyor. Devre dışı bırakılan materyaller için eleştiriler eksik olmayacak. Yayıncının koyduğu sınırlamalar, kısmen, mazeret olarak ortaya sürülebilir. Ancak Hitit araştırmaları kapsamında süren incelemede sürekli materyal çıktığından, yayıncı şimdikinin üç misli uzunluğunda bir kitabı bile hoş görseydi, materyal seçme sorununda ciddi bir rahatlama olmayacaktı. Bu alandaki diğer uzmanlar farklı materyalleri sunmuş ya da farklı yerleri vurgulamış olabilirler. Yine de, okuyucular, kitabı bitirdiklerinde, kendilerini Geç Bronz Çağı boyunca Yakın Doğu'nun büyük bölümüne hakim olmuş bir halkın yaşamına ve doğrudan halkın kendisine –bilgi ve anlayış açısından– daha yakın hissedерlerse, bu kitap ana amacına ulaşmış olacaktır.

Hitit Tarihinin Özeti

Hititler'in krallığı, İÖ onyedinci yüzyılın ilk yıllarında, Orta Anadolu platosunda, Hatti Ülkesi denilen yerde doğdu. Geçen 500 yıllık süre içinde, Geç Bronz Çağı dediğimiz dönemde, Hititler, Anadolu kara kütlelerinin büyük bölümünü kapsayan ve buradan Kuzey Suriye'ye, Mezopotamya'nın batı eteklerine uzanan bir imparatorluk kurdu. Tarihi boyunca, imparatorluğun dini ve idari başkenti, Hattuşaşlı (Boğazköy/Boğazkale) muazzam bir hanedan tarafından yönetildi. İmparatorluğun resmi dili, bugün genellikle 'Hitit' dili olarak adlandırdığımız, Neşa dili denilen bir Hint-Avrupa diliydi. Dilin kullanımı, Asur Koloni dönemi olarak adlandırılan dönemdeki bir Hint-Avrupa grubunun egemenliğine kadar uzanır. Bu grubun liderleri, Neşa kentindeki merkezlerinden Anadolu'nun doğu yarısının büyük bölümlerine dek uzanan bölgenin denetimini, Hitit Krallığı'nın ortaya çıkmasından önce, yüz yıl ya da buna yakın bir süre, ellerinde tuttular. Hint-Avrupa dili konuşanların Anadolu'ya ilk girişleri, muhtemelen, üçüncü binyıla hatta daha önceye rastlamaktadır. Hattiler denilen Anadolu halkı (Hatti isminin geldiği yer) ve başlangıçta Hitit nüfusu ve uygarlığı, aslında, Hint-Avru-

palı ve Hatti unsurlarının bir karışımıydı. Bununla birlikte, tarihleri boyunca, Hititler, diğer birçok etnik ve kültürel unsuru, askeri fetihlerle aktarma sistemiyle olduğu kadar, yabancı kültür etkileşimi ve ticari temaslarla da kendi uygarlık yapıları içinde massettiler.

Bilimadamları, genellikle, Hitit tarihini iki ya da üç ana evreye ayırır. Bunlar büyük ölçüde keyfi ayrımlardır ve bir dönemin nerede başlayıp nerede bitmesi gerektiği konusunda ciddi görüş farklılıkları vardır. Bununla birlikte, modern yaklaşıma uygun olarak, Geç Bronz Çağı uygarlığını iki evreye ayırdım: Eski Krallık (İÖ 1400'e kadar) ve Yeni Krallık (1400'den onikinci yüzyılın başlarına kadar). Kimi zaman İmparatorluk olarak bahsedilen Hatti Krallığı, ikinci dönemde bütün Yakın Doğu'da gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaştı. Hükümdarı dünyanın en büyük krallarından biriydi ve Mısır, Babil, Mitanni ve Asur krallarıyla eşdeğerdi.

Orta Anadolu'daki anayurt toprağının merkez bölgesi ötesinde, Hitit İmparatorluğu, büyük ölçüde yöneticileri önemli yerel yetkilere sahip ancak Hitit hükümdarları tarafından kendileriyle yapılan kişisel anlaşmalarla formüle edilmiş bir dizi yükümlülükle sınırlandırılan vassal devletlerden oluşuyordu. Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında, doğrudan Hitit yönetimi, Halep ve Kargamış'ta genel valilikler kurulmasıyla, Suriye'nin kuzey bölümlerine kadar yayıldı.

Onikinci yüzyılın başlarında hanedan başkenti Hattuşaş yanıp kül oldu ve kentin yıkılmasıyla Hitit Anadolu Krallığı aniden sona erdi. Bu son, bütün Yakın Doğu ve anayurt Yunanistan'daki birçok Bronz Çağı krallığının çökmesiyle bağlantılı yaygın ayaklanmalar ortamında gerçekleşti. Bununla birlikte, bazı krallıklar ve uygarlıklar, ayaklanmalara karşın çökmedi ve Hitit uygarlık unsurları eski krallığının çevresindeki bölgelerde birkaç yüzyıl boyunca varlığını korumaya devam etti. Belirttiğimiz gibi, bunların yansıması, özellikle, 500 yıl ayakta kalan ve İÖ 900'den Asur Kralı II. Sargon'a yenilerek son buldukları İÖ 717-708 tarihlerine kadar kültürel ve siyasal olarak büyük önem taşıyan Neo-Hitit ya da Suriye-Hitit krallıklarında ortaya çıktı. Neo-Hitit krallıklarının Hitit kraliyet hanedanı mensupları, Demir Çağı'nın ilk yüzyılları içerisinde, iktidarı kesintisiz bir ardılık zinciri içinde elinde tuttu. Hanedanın Bizans İmparatorluğu'nun bütün ömrüne denk düşen, neredeyse 1000 yıllık bir tarihe uzanan bu muazzam üstünlüğünü yaratan onlardı.

Kral, Saray ve Saray Görevlileri

Kral ölmek üzeredir. Önemli komutanları ve ileri gelenler onun Hitit kraliyet hanedanının ata ocağı Kussara'daki hasta yatağına çağrılmıştır. Bir kâtip, ölmekte olan adamın etrafına topladığı insanlara söyleyeceklerini kaydetmek üzere hazır durmaktadır. Metin dikkatle oluşturulmuş bir belge değil, çeşitli müsvedde ve düzeltmelerin bir ürünü olacaktır. Düzgün bir belge için zaman yoktur. Ancak krallığın kaderi büyük ölçüde hükümdarın son sözlerine bağlıdır. Kâtibe hükümdarın söylediği her sözcüğü kesinlikle tam olarak kayda geçirmesi talimatı verilir. Kralın henüz varis olarak açıkladığı yeğeninin aniden gözden düşmesinin ardından ardıllık sıralaması çıkmaza girmiştir. Daha önce, muhtemelen yeğene gösterilen iltimastan dolayı, kralın kendi oğulları ve kızları babalarına isyan etmiştir. Şimdi, gözde yeğenin bile 'tiksinç görünüşünden', 'merhametsizliğinden', 'itici ve zalim olmasından' dolayı tahta uygun olmadığı ortaya çıkmıştır ve büyük bir olasılıkla krallığı kan gölüne ve karmaşaya sürükleyecektir. Geriye sadece kralın torunu kalmıştır. Torun henüz bir çocuktur, ancak başka kimse de yoktur. Belki de son saatinde, kral, torununu tahtın varisi ilan eder ve ülkenin ileri gelenlerinden bu kararını desteklemelerini ve iktidarın dizginlerini kavrayacağı zamana kadar çocuğa yol göstermelerini, onu yetiştirmelerini ve korumalarını ister. Çocuğa da bir öğüdü vardır; ve kral, sözlerinin çocuğa her ay okunmasını ister. Bu nedenlerden dolayı, kâtip, her kelimeyi mutlaka kayda geçirmek zorundadır.

Bu, bütünlüksüz, rasgele bir metindir. Kralın tebaasına yönelik akılcı, açık seçik talimatlarının yerini sürekli ona baş kaldıran ve ihanet eden bir aileye –kendi ailesine– ilişkin daldan dala atlayan anılar almıştır. Kız kardeşi, gözden düşmüş yeğeninin annesi, baş suçlu gibidir. Her şeyden önce, oğlundan dolayı suçludur. Kralın öfkesi doğrudan ona yöneliktir. İmgelerin tuhaf bir karışımı içinde, kadın, hem 'bir yılan' hem de 'öküz gibi böğüren' bir yaratıktır.

Belge garip bir notla sona erer. Kral konuşmasını yapmıştır ya da öyle görünür ve kâtip metnin sonuna bir paragraf çizgisi çeker. Ancak sonra, Majesteleri beklenmedik bir şekilde hareketlenir ve tekrar konuşmaya başlar. Kâtip telaşla kalemini alır. Efendisinin sözlerini kaçırmadan dinlemek zorundadır. Sözcükler tutarsız, hatta neredeyse anlaşılmaz halde-dir. Kaydedilecek gibi değildir; ne var ki, kâtip, kralın yazmasına ilişkin talimatlarına uyar. Kralın Hastayar adındaki bir kadından, muhtemelen, bir kız evlattan ya da gözde odalığından bir isteği vardır. "Beni bırak-

ma,” diye güçlkle duyulabilen bir fısıltıyla yalvarır. Ve sonra, nihayet, “Beni göğsüne bas. Şu dünyadan koru,” der.

Kral, Büyük Kral, Tabarna, Hatti Ülkesi'nin Kralı, kudretli Sargon'dan daha başarılı, avına aman vermeden üzerine atılan aslan, şimdi acınacak halde, yalnız ve yaşlı bir adam, ailesi tarafından terk edilmiş, nihai huzuru bir kadının kucağında arayan, ölümün yaklaşmasından dehşete kapılmış I. Hattuşili'dir.

Maskelerin Ardındaki Adam

Hattuşili'nin konuşmasının⁷ kaydedildiği vasiyet, bize, bir Hitit kralının gerçek kişiliği, karakteri ve hissiyatı konusunda çok değerli ipuçları veriyor. Bu özellikler, dikkatle kaleme alınmış halde sunulan metinlerde –tarihsel olaylar, mektuplar, buyruklar, risaleler ve benzerleri– büyük ölçüde resmi görünüşün arkasına gizlenmiştir. Bizim Hitit hükümdarlık hanedanı ve genel olarak Hitit Krallığı'na ilişkin bilgilerimizin çoğu da bu metinlere dayalıdır. Bu metinlerde, kimi zaman, bir krala ait kişisel duyguların ifadesine rastlanır –sadakatsiz bir görevlinin ya da isyankar bir vasalın davranışına ilişkin hiddet, keder, pişmanlık– ve metinler arası da isyankâr oğlunun bağışlanmasını dileyen yürekli bir yaşlı kadına veya kocasının ölümünden sonra düşmanlarına karşı korunmasız kalan güzel ve dirençli bir genç kadına uzanan bir merhamet ya da incelik gösterisini yansıtır. Ancak tebaası ve başka hükümdarlarla ilgili olarak, Hitit krallarının belirgin özelliklerini ortaya koyan ve genellikle gerçek ve son derece pragmatik nedenleri gizleyen diplomatik retorik, özel bir siyasetin ya da hareket tarzının temelini oluşturur.

Bununla birlikte, kimi zaman, görevlilerin maskesi bir an için kayar ve bu da bize maskenin ardındaki gerçek kişiye ilişkin kısa görüntüler sağlar: bütün Hitit diktatörlerinin en büyüğü ve siyasal açıdan çok kurnaz bir insan olan Şuppiluliuma, Tutankamon'un genç dulunun görülmemiş ricası karşısında ne yapacağını şaşırır;⁸ son derece dindar bir adam olan II. Murşili, sevgili karısının ölümüyle büyük bir bunalıma girer; dalavereci, zalim ve hırslı bir kişi olan III. Hattuşili kraliyet haklarının onaylanması için çılgınca beklediğini mektuplarında açığa vu-

7) CTH 6, Sommer ve Falkenstein (yay. haz.) 1938. Yukarıdaki tanımlama, kısmen, Melchert'in önerdiği kurgulanmış olaylara dayalıdır (1991).

8) Bkz. Bryce (1998a: 193-9).

rur. Daha sağlam bir kanıt olmadığında, küçük bir ipucuna, geçici bir referansa sarılmak ve bunu bütün bir kişiliği inşa etmekte kullanmak kuşkusuz tehlikeli bir durumdur. Ancak, özellikle bir kralın tebaasının onun hakkında ne düşündüğü konusunda neredeyse hiçbir fikrimiz olmadığından, baş vuracak başka ipucumuz yok. Özellikle, bu durumda bize Hitit dünyasının krallarının ve ailelerinin yaşamları, davranışları ve kişisel özelliklerine ilişkin –en azından dışarıdan bakan bir göz olarak– daha ayrıntılı bilgiler sunabilecek, bağımsız, çağcıl bir kronikçinin özlemine duyuyoruz. Bir Thukydides ya da Tacitus'un önyargısına (her ne kadar onlar tersini iddia etse de) ya da bir Suetonius'un felaket tellallığına rağmen, bu tür yazarlar, en azından dönemlerindeki liderlerin halk gözündeki algılanışlarını vererek resmi kaynaklarda sunulan imgelere değerli katkılar sağlar.

Düşünüldüğünde çok şaşırtıcı gelmese de, yüce hükümdarlarına nazaran hanedanın kadınları konusunda daha fazla bilgiye sahip olmamız ilginçtir. Bu, büyük ölçüde, diğer insanların yorumlarından kaynaklanmaktadır. Böylece, I. Hattuşili'nin bir birini tutmayan övücü eğretilemeleri dahil, kız kardeşi hakkındaki düşünceleri, bize, en azından erkek kardeşinin gözüyle, bu kadının nasıl birisi olduğuna ilişkin kaba taslak bir bilgi verir. I. Şuppiluliuma'nın karısının zalim davranışları, savurganlığı, sevgililerini dövmesi ve nahoş yabancı âdetleri benimsemesi, üvey oğlu II. Murşili tarafından açık bir şekilde anlatılıyor. Ve bütün kadınların üzerine çıkan III. Hattuşili'nin karısı, muhteşem Puduhepa, hanedan mensupları içinde, muhtemelen, Şuppiluliuma'nın dışarıdan aldığı eşten daha az zorba bir figür değildi, ancak kocasının en büyük güç kaynağıydı, krallığın idari, hukuki ve diplomatik faaliyetlerinde çoğu kez onun partneriydi. Hükümdarlığın *extraordinaire* çöpçatanıydı, saraydaki küçük Hitit prens ve prenses kalabalığının yetiştirilmesi sorumluluğunu üstlendi ve II. Ramses'le bir tutuldu. Ramses'in bile saydığı bu kadının uluslararası saygınlığına ilişkin çok şey bilmemizin nedeni de bu denkliktir.

Resmi kayıtlar, bize, çoğunlukla, kralların kamusal başarılarına ilişkin bilgiler verir. Ancak bütün Hitit dönemi süresince, Suriye'deki neo-Hitit krallarının sonuna kadar, bir şeyin eksikliği dikkat çekiyor. Bir kralın gerçekten kötü bir yönetici olduğuna asla rastlamayız. Tahta zorbalıkla, seleflerini ve bazen ailelerini de öldürerek çıkan krallar bile, gerçekten, tahta çıktıktan sonra hiçbir ardılı tarafından asla yolsuzluk ya da kötü yönetimden dolayı suçlanmadı. Kral Telipinu'nun görev başında olduğu zaman krallığın o günkü zayıf durumundan sorumlu tutul-

masının nedeni kötü yönetim değil seleflerinin kanlı darbeleriydi (y. 1525).⁹ Bir kere göreve geldiler mi rejimlerine ilişkin tek eleştiri sözcüğü bulunmazdı. Aslında, elimizdeki bilgi kısıntılarına bakılırsa, bunların hiçbirisinin görevi kötüye kullandığı görülüyor, daha çok krallık sorumluluklarını mümkün olduğunca devreye sokmaya çalışıyorlar. I. Murşili'nin katili ve ardılı, atalarının Suriye'deki nüfuzlarını sürdürmeye niyetli olduğu anlaşılan ve nihai başarısızlığı –muhtemelen– kendi uygulama becerisinin eksikliğinden çok kontrolü dışındaki koşullardan kaynaklanan, enerjik yönetici Kral I. Hantili bunun örneğidir. Yılar sonra, III. Hattuşili, yeğeni Urhi-Teşub'un tahtını gasp etti ve *Apolo*¹⁰ dediğimiz uzun ve inandırıcılıktan son derecede uzak bir metinle eylemini haklı çıkarmaya yeltendi. Yaptığı iş, krallığı iç savaşa sürükledi. Yine de, eyleminin savunmasında Urhi-Teşub'un krallığına ilişkin tek olumsuz yoruma rastlayamayız. Hattuşili'nin onu tahtından etmesine ilişkin yeğâne gerekçesi, kişisel bir gerekçedir. Urhi-Teşub, Hattuşili'nin kardeşi olan babası Muvattili'nin Hattuşili'ye bahşettiği görevleri geri almıştı; ve gerçek öğrenilmişse, bunu yapması için muhtemelen iyi bir nedeni olmuştu.

Genel olarak, krallarımızı sadece anıtlarından, tarihsel kayıtlarından, mektuplarından, fermanlarından değerlendireseydik, onların daima sade ve dürüst bir yaşam sürdürdükleri sonucuna varabilirdik. Ancak bize sadece kamusal yüzlerini, başkalarının görmesini arzuladıkları kamusal yüzlerini göstermelerinin nedeni budur. Bizans hükümdarlarını değerlendirmek için elimizde sadece ikonografileri ve devlet fermanları olsaydı, onlara ilişkin de aynı sonuca varabilirdik. Bin yıllık Reich sırasında, Hitit, büyük saray dünyası karakteri ve davranış özellikleri açısından, muhtemelen, Konstantinopolis sarayından daha az Bizanslı değildi. Ve Roma İmparatorluğu'nun, Bizans tahtını işgal eden tuhaf ve canavar ruhlu insanlar silsilesi bir yana, 30-40 yıl içinde bir yığın zorba ürettiği dönemde (kaynaklarımıza inanırsak) büyük Hitit hanedanı bin yıllık tarihsel güzergâhı içinde en azından bir ya da iki yozlaşmış paranoyak zorba çıkarmadıysa, bu, gerçekten şaşırtıcı olacaktır. Mutlak ve sorumsuz her uzun ömürlü monarşi, tarihi içerisinde, kaçınılmaz olarak, bu tür yaratıklar üretir. Hitit hanedanı neden bir istisna olsun? Hattu-

9) Belgede, genel olarak, Telipinu'nun Bildirisi ya da Buyruğu olarak bahsediliyor (CTH 19), son basım Hoffman (1984).

10) CTH 81, son basım Otten (1981). Daha kısa bir versiyonu Kbo VI 29'da (CTH 85.1).

şas'taki arşivde bulunan tabletlerin çoğu, maalesef, yapılarından dolayı, kamusal başarılarını övdükleri kralların özel hayatlarını, kişisel özelliklerini ve kusurlarını sonsuza kadar bizden saklıyor.

Kralların kullarının çoğu da, büyük bir ihtimalle, onlar hakkında bizim kadar bilgisizdi. Başkentteki ikametgâhta, saray bölgesini zirvenin eğimli yüzeyine yayılan genel nüfustan, kentin geri kalan bölümünden keskin bir biçimde ayıran akropolün duvarları ardında, Oz gibi inzivaya çekildiler. Ve saray bölgesiyle kentteki başka her şeyi ayıran engel, akropolün etrafını saran duvarların esaslı bir şekilde güçlendirildiği, krallığın son yüzyılı sırasında yapılan büyük inşaat işleriyle daha da çarpıcı hale geldi. Kuşkusuz, kral, şenlik alayları olduğunda dışarı çıktığı zaman, başkentliler, etrafını saran görevli maiyetinin ve muhafızlarının ortasında, alay güzergâhı boyunca geçerken onu şöyle bir görebilirdi. Aynı durum, başkent dışındaki dini merkezlerle yaptığı seyahatler sırasında bu bölgelerde yaşayan tebaası için de geçerliydi. O uzak bir figür olarak kaldı. Muhtemelen, düzenli ve sık yapılan uzun askeri seferlerde bile, kral ve askerleri arasında küçük bir dostluk fırsatının doğması pek söz konusu değildi. İmparator çadırı, kuşkusuz, askerlerin kampından ayrılmıştı; belki birkaç kişi, gece ya da başka bir zaman, Hattuşili ile temas kurma şansı bulabilmişti.

Bunun yapılmasındaki neden, büyük ölçüde, kralı mikrop bulaşmasından uzak tutmaktı. Kralın, askeri ve askeri olmayan bağlamda, tebaasının büyük bölümüyle kendisi arasına aşılma duvarlar koymasının nedeni, büyük olasılıkla, mikrop kapmasına neden olabilecek herhangi bir kişi ya da nesneyle her türlü temastan uzak kalmasını sağlamaya yönelik takıntılı kaygıydı. Kralın ayakkabıları ve arabası bile saray bölgesinde kesilen hayvanların derisinden yapılabilirdi ve bunlar en titiz hijyenik koşullar altında saray mutfağında hazırlanırdı.

Kralın Görevlileri

Kral, fiziksel anlamda, tebaasının büyük bölümünden tamamen soyutlanmış olsa da, idari anlamda, krallığın işleri ve günlük faaliyetleriyle yakından ilgilenirdi. Ülkeye yayılmış çok sayıdaki resmi görevli ve memur doğrudan ona karşı sorumluydu ve düzenli olarak ona rapor verirdi. Bu tür görevliler, en yüksek rütbeli idareciler ve askeri görevlilerden nispeten düşük sayabileceğimiz görev sahiplerine kadar uzanan bir silsile içindeydi. Kralla ilişkileri, resmi görevleri ve yükümlülüklerinin

ayrıntılarıyla belirtildiği sözleşmeler ya da bir dizi talimatla düzenlenirdi. Bu belgelerden yirmi kadarı günümüze ulaşmıştır.¹¹ Bu belgeler, bölge valileri ve askeri komutanlara, Hattuşaş'ın başidarecisi *Hazannu*'ya, kralın fedaisine, tapınak görevlilerine, saray hizmetlilerine ve kapı gözcülerine gönderilen talimatları içerir. Hepsi de, tam anlamıyla, Majestelerinin Hizmetinde olanların günlük etkinliklerine ve faaliyetlerine ilişkin değerli bilgi kaynaklarıdır.

Yönetimdeki en önemli kişilerden biri *BĒL MADGALTİ*'ydi (Hitit dilinde *auriyas ishas* – düz karşılığı 'nöbetçi kulesinin efendisi'); bu sıfat, kralın bölge valileri için kullanılırdı. Bu görevlilerin görev ve yükümlülükleri geniş kapsamlıydı. Hatti'nin merkezden uzak bölgelerinde sınırların güvenliğinden sorumluydular ve bölgedeki garnizon karakolları onlara bağlıydı. Talimatlarda kendilerinden kontrolleri altındaki kaleleri ve kentleri geceleri sıkı sıkıya kapatmaları istenirdi. Kuşatma durumunda yeterince kereste desteğini hazır tutmaları gerekiyordu. Hititler'in en büyük korkularından biri olan yangına karşı uyanık olmaları konusunda özellikle uyarılırdılar. Sabah kaleden ayrılan ve tarlalarda çalıştıktan sonra dönen –muhtemelen– köylü çiftçileri, aralarına düşman sızmadığından emin olmaları için titizlikle incelemek zorundaydılar. Binaların, yolların, sulama kanallarının bakımından sorumluydular. Kralın topraklarını yönetir ve vergilerini toplarlardı. Tapınakların bakımından ve restorasyonundan sorumluydular. Yerel mahkemelere nezaret etmek için bölge civarında seyahat etmelerini gerektiren adli işlevleri vardı. Ve bütün bu faaliyetleri bizzat kralın kendisine rapor etmek zorundaydılar. Görevlerinin gerektirdiklerine ilişkin bilgilerimiz, büyük ölçüde, yöneticinin görev ve sorumluluklarını son derecede ayrıntılı bir biçimde tanımlayan ve bir tür iş tanımı olan *BĒL MADGALTİ* metinlerinden geliyor.¹² Hattuşaş'ın yaklaşık 116 kilometre kuzeydoğusunda, *Tapigga*¹³ adında bir Hitit kenti olduğu neredeyse kesinleşen bir bölge olan Maşat-Höyük'te açığa çıkan başka materyalleri de buna ekleyebiliriz. Bölgenin saray alanının kazısı sırasında, Profesör Özgüç'ün ekibi, muhtemelen, ondördüncü yüzyıl başlarına, III. Tut-haliya'nın zamanına rastlayan mühür baskılar ve kil tabletleri hazinesi-

11) Bkz. Von Schuler'in metin yayınları (1957).

12) KUB III, I, KUB XIII 2 ve kopyası (CTH 261) (yay. haz.) von Schuler (1957: 36-35). Özet çevirisi Goetze, Pritchard'da (1969: 210-11). Ayrıca bkz. Beal (1992: 426-35).

13) Bilgi için bkz. Del Monte ve Tischler (1992: 160 s.v.). Bir başka alternatif olarak ileri sürülen Sapinuva kenti, muhtemelen, Maşat'a iki gün uzaklıktaki (Hitit ölçüleriyle) modern Ortaköy'dür.

ni ortaya çıkardı.¹⁴ Tabletlerin içerikleri, arsa-bağışları, mal ve insan envanterinden kehanetle ilgili danışmalara kadar uzanmaktadır. Ancak büyük çoğunluğu, kralın bölgedeki yerel görevlilere gönderdiği mektuplarla görevlilerin krala gönderdikleri mektupların kopyaları ya da müsveddeleridir. Bazı görevlilerin kendi aralarında kimisi ilginç kimisi sert mektuplaşmaları da vardır.¹⁵ Kraliyet mektuplarına en sık muhatap olan kişi, etkileyici logografik (resim yazı) unvanı UGULA NIMGIR. ERIN. MEŞ olan, tam çevirisiyle 'askeri habercilerin başı' Kassu'ydu. Anlaşıldığına göre, bölge savunmasının ilk sorumlusuydu.¹⁶ Mektuplaşmada ondan sonraki en önemli kişi, yerel BĒL MADGALTI Himuili'ydi.

Başkent dışında bulunun ilk Hitit arşivi olma özelliğini taşıyan hazine, bize, Hatti ülkesinin merkezden uzak bölgelerdeki gündelik yönetim uygulamaları konusunda değerli bilgiler sağlar. Kralın yerel görevlilere küçük b. inisiyatif fırsatı bırakmadan en basit konularda bile kararları bizzat alması oldukça ilgi çekicidir. Ancak, bu durum, diğer taşra görevlileriyle ilişkilerinde aynı şekilde gelişmez. Kralın bu aşırı titizliği, büyük ölçüde, Kaşka bölgesi sınırında olan bölgenin hassas konumundan kaynaklanmış olmalıdır. Mektuplaşmalar, çoğunlukla, Kaşkalı güçlerin hiç eksilmeyen tehdidine karşı askeri ve diğer araçlarla etkili bir savunmayı sürdürme konusuyla ilgilidir. Aslında, mektuplar, yakında olacakların habercisi gibidir. Arşiv, muhtemelen, en fazla on yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Kent, büyük olasılıkla, bu dönemin sonunda, Tuthaliya ve maiyetini başkenti bırakıp kaçmak ve ülkeyi dört yandan ilerleyen düşmana kurban vermek zorunda bırakan, anayurda yönelik yoğun istilalar başladığında, düşman saldırısıyla tahrip edilmiştir.¹⁷

Krallığının savunmasına yönelik stratejik kaygılar, neden ^{LU.MEŞ}AGRIG diye bilinen kraliyet depolarının (düz çevirisi 'mühür' ya da 'tablet-evleri') bekçilerinin bile krallığın çeşitli yerlerine (yüz ya da daha fazlası saptandı) yerleştirildiğini ve doğrudan kral tarafından atanarak kralla bire bir temas içinde olduklarını açıklayabilir. Depolar krallık için hem askeri hem de ekonomik açıdan son derecede önemliydiler. Bölgede ye-

14) Filolojik ölçülere göre, Orta Hitit dönemine aittirler. Arkeolojik açıdan ise beş-seviyeli bölgenin üçüncü seviyesine aittir.

15) Mektuplar Alp tarafından yayımlandı (1991) ve Klinger bazı ayrıntılarını tartışma konusu yaptı (1995).

16) Bkz. Beal (1992: 406-7).

17) Bkz. Bryce (1998a:158-61).

niden dağıtım merkezleri oluşturarak Hattuşaş'a gelir getiren takashaneler olarak hizmet verdikleri gibi, Hitit yedek askerleri için de bir silah deposu ağı meydana getirdiler.¹⁸ Bu depoların bekçilerinin son derece güvenilir olması gerektiği açıktı. Bunlar, kuşkusuz, nispeten düşük seviyeli bu görevlilerin doğrudan krala rapor vermeleri ve doğrudan ona karşı sorumlu olmalarının nedenleriydi.¹⁹

Kral ve Tanrılar Arasındaki İlişkiler

Kral da, gücünü dünyada kendisine devreden kutsal Baş İcra Görevlisi Fırtına Tanrısı'na karşı sorumluydu ve kendisini sık sık onun kölesi ya da hizmetçisi olarak adlandırdı. Kral, böylece, yönetim hattı sıralamasında ikinci en yüksek basamağı işgal ederdi. Görevini kutsal yetkiden alırdı. Ancak 'ülke sadece Fırtına Tanrısı'na aitti; Yer ve Gök orduyla birlikte sadece Fırtına Tanrısı'na aitti. Ve Tanrı, Labarna'yı kendi vekili yaptı ve bütün Hattuşaş ülkesini ona verdi'.²⁰ O sadece Fırtına Tanrısı'nın kâhyası gibi hükümdarlık yaptı. Kutsal onay, krala çok önemli bir bağışta bulundu: 'Fırtına Tanrısı, kralın şahsına (kötü niyetle) yaklaşan herkesi mahvetsin'; bu metin devam eder. Onun dünyadaki vekili olarak, görevi, krala Fırtına Tanrısı'yla özel bir *ex officio* (resen) ilişki sağlardı. Ancak, yaygın bir kraliyet unvanı onun (bütün) tanrıların gözdesi olduğu konusunda bizi bilgilendirdiğinden, yararlandığı kutsal himayenin kapsamının çok geniş olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Kral, ayrıca, onu yaşamı boyunca yetiştiren ve koruyan, çarpışmalarda ondan önce davranıp düşmanı yere seren özel ve kişisel bir koruyucu ilah olduğu iddiasını da ileri sürebilirdi. Damga baskılarda ve kayaya yapılmış kabartmalarda, kral, bazen yardımcı ilahıyla birlikte yardımsever bir ilişki içinde resmedilir. Bu tasvirlerde, yardımcı ilah, koluyla kralın bedenine sarılmıştır ya da onun elini tutmaktadır. II. Murşili Arinna Güneş Tanrıçası'nın, II. Muvattalı Şimşek Fırtına Tanrısı'nın, III. Hattuşili İştar'ın, IV. Tuthaliya da Hurri kutsal çifti Teşub ve Hepat'tan gelen Şarruma'nın en gözde kişisiydi.

18) Bkz. Beckman (1995a:539).

19) Krallıktaki rollerine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Singer (1984).

20) IboT 1.30, 2-5. Ayrıca bkz. Houwink ten Cate (1992-87); Haas (1994: 188-90).

21) Mezopotamya kökenli deyim, ilk olarak onsekizinci yüzyılda, Kral Anitta bu deyim babasına ilişkin olarak kullandığı zaman, Anadolu'da ortaya çıktı. (CHT I 1-2); bkz. Gonnet (1979: 178).

Teorik açıdan, yeni bir kral tanrılar tarafından atanmış olsa da, mevcut kral ardılına açıkladığında, tanrının bu seçimdeki rolüne ilişkin hiçbir belirti görülmez. Bu nedenle, I. Şuppiluliuma, vasal yöneticisi Hukkana'ya şöyle bildirir: “Şimdi sen, Hukkana, sadece Haşmetmeap olan beni efendi olarak tanıyacaksın! Ben, Haşmetmeap, oğlum için ‘herkes bunu tanısın’ derim ve böylece onu ayırırım (kardeşleri arasından) – sen, Hukkana, onu tanırısın!”²² Kralın, Telipinu'nun²³ belirttiği koşullar çerçevesinde ardılı seçmesinde kutsal rehberlikten yararlandığını ya da en azından kutsiyet veya diğer araçlar vasıtasıyla seçiminin kutsal efendileri tarafından kabul edilebilir olduğunu varsaymamız gerekiyor. Bazı bilimadamları, kralın aslında asiller tarafından seçilmiş olabileceğine inanıyor. Ancak böyle olsaydı bile, soydan gelen ardılık ilkesi, bizim en eski yazılı kaynaklarımızın bahsettiği I. Hattuşili zamanından itibaren çok katı olarak yerleştirilmişti. Tanrıları atadığı krallar değişmez olarak atalarının şimdiki ailesinin üyesi olduğuna göre, bu ilkenin kutsal bir onayı da vardı.

Kralın kendi tebaasından uzaklığı ve krallığının kutsal efendileriyle bağlantılarının onun etrafındaki mistik havayı artırmış olması kaçınılmazdı. Kullarının çoğunun gözünde, o, büyük olasılıkla, gök ve yer arasında duran bir varlık imgesiydi. Bilinçle yetiştirilmiş ve Eski Krallık'ta bilinen ve Yeni Krallık'ta yüce Labarna ismine ek ya da onun yerine düzenli olarak kullanılan ‘Güneşim’ gibi kraliyet unvanlarıyla güçlendirilmiş bir imgeydi. Kralı göstermekte kullanılan bu standart resmi unvan, büyük olasılıkla, ‘Haşmetmeap-Majesteleri’ anlamına geliyordu. Kanatlı güneş-diski²⁴ imgesiyle yakından bağlantılı bu unvan, Mısır'dan çok, muhtemelen, Kuzey Suriye'ye²⁵ aitti ve kralın konumunun kutsal doğasını güçlendirmeye yarlıyordu.

Kralın kutsallıkla bağdaşmayan dünyadan daha yüksek bir yaşam düzlemine yükselmesi, büyük olasılıkla, taç giyme töreninde, ‘Taht Şenliği’nde resmen belirtilip kutlanmıştır. Bu konuda, ne yazık ki, yeni kralın törende özel kraliyet giysileri giymiş olmasının ve güzel kokulu yağlarla yağlanarak resmen kral adını almasının ötesinde bilgiye sahip değiliz.²⁶

22) CTH 42, Şuppiluliuma'nın Hukkana ile anlaşması, madde 2, çev.: Beckman (1995a:535).

23) Hanedan ardılığı kurallarının belirtildiği bildirimin 28. maddesinde; bkz. Bryce (1998a: 114-16).

24) Bkz. Beckman (1995a: 114-16).

25) Belki de, Hititler, Suriye yoluyla, dolaylı olarak Mısır'dan almışlardır.

26) Tahta çıkma törenine ilişkin çok az bilgi var (KUB XVIII 36 vb) ve bunların dışında sadece tahta çıkma prosedürü muhtemelen gerçek taç giyme prosedürüne çok yakın olan bir yedek kral ritüelinden (bkz. II. bölüm) sağlanan bilgiye bel bağlamak zorundayız.

Elimize ulaşabilen yazılı bilgi kırıntıları bu kadar; bildiğimiz kadarıyla, mevcut kabartmalarda taç giyme sahnesi bulunmuyor. Kral, kabartmalarda, Hitit dünyasının en büyük din adamı olduğunu simgeleyen bir giysiyle, başında bir takke ve topuğa kadar uzanan bir cüppeyle resmediliyor. Ayrıca, genellikle Latince *lituus* kelimesiyle gösterilen (Romalı kâhinlerin taşıdığı benzer eğri çomaktan dolayı) eğri bir çomak taşıyor (Hititçe ^{GIS}kalmuş). Hitit çomağı, stilize bir çoban değneği²⁷ ya da adli gücün simgesi²⁸ olarak yorumlanmıştır. Her iki durumda da, insan türünün çobanı²⁹ ya da adaletin yüce efendisi olarak, Güneş Tanrısı'yla yakından bağlantılı işaretlerden biridir. Kral, bu nedenle, tanrı gibi değil de onun yeryüzündeki baştemsalcisi olarak donatılıp teşhiz edilir. Yine de, öldüğünde 'bir tanrıya dönüştüğünün' söylenmesi daha önce hizmet ettiği rütbelere *post mortem* bir yolla terfi ettiğini açıkça gösterdiğinden, tam anlamıyla tanrıdır.

Saray Mensupları

Kral, tebaasının büyük bölümüyle doğrudan temastan kesinlikle uzak dursa da, onunla düzenli temas halinde olan seçkin bir grup insan vardı. Bunlar, şimdi Büyükkale olarak bilinen, etrafı sağlam bir biçimde çevrilmiş ve korunaklı akropolde dış dünyaya tamamen kapalı yaşayan ve çalışan saraydaki insanlardı. Burası Hattuşaş kentinin bir parçasıydı ama ondan ayrı bir dünyaydı. En üst düzeyde kral ve ailesinin –'Büyük Aile'– en yakın üyeleri vardı. Kraliçe ve kralın başeşi, krallığın başrahibesi ve kocası ölse bile kimi durumlarda kendi konumunu yaşamının sonuna kadar koruyan, siyasal açıdan bizatihi güçlü bir figür olan Tavananna vardı.³⁰ Kralın en sevdiği oğlu (en büyüğü olmasa da), veliaht prens, *tuhkanti*, tahtın varisi, er geç ülkenin yükünü omuzlayacak oğlu vardı. Zaten kapsamlı askeri eğitimiyle babasının genel kumandası altında ordusunun bir tümenini idare edecek donanımdaydı, hatta başko-

27) Bkz. Beckman (1988: 42-3) oradaki referanslarla birlikte.

28) Haas (1994: 201).

29) Beckman (1988: 42-3), Hitit kralının, Mezopotamya kralları gibi, asla 'çoban' unvanı taşımadığını ve Hitit dünyasında sadece Güneş Tanrısı'na 'insanlığın çobanı' ya da benzeri bir sıfat verildiğini ve bunun da Babil'den geldiğini belirtiyor. Bkz. Haas (1994: 197-8).

30) Krallıktaki rolüne ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. Bin-Nun (1975); daha kısaca Bryce (1998a:96-8).

mutanlık bile yapabilirdi. Eğitimi, babasının karmaşık dini işleri arasında, krallığın bazı önemli devlet şenliklerinde onun rolünü üstlenmesine yeterliydi.

Diğer oğullarının yerine getirdiği, yine önem taşıyan başka roller vardı: yabancı devletlerle diplomatik ilişkiler, askeri komutanlıklar, krallığın sivil, dini, idari bürokrasisindeki önemli görevler. Hepsinin ötesinde, Kargamış ve Halep genel valilikleri gibi, ondördüncü yüzyılda I. Şuppiluliuma tarafından kurulan ve krallığın son günlerine kadar Büyük Kralın oğulları tarafından sürdürülen yaşamsal önemdeki görevler vardı. Diğer anahtar görevler, öncelikle kraliyet ailesinin diğer üyelerine tahsis edilirdi. Bu görevlerden GAL MEŞEDİ, 'Muhafızların Başı', muh-

Resim 1: Rahip olarak görülen Kral IV. Tuthaliya, Yazılıkaya'dan kabartma

temelen en prestijli ve en önemli görevlerden birisiydi. Bu göreve atanan kişi, yeteneğine ve sadakatine kralın kesinlikle güveneceği bir kişi olmalıydı. Her şeyin ötesinde, kralın kişisel güvenliği ve emniyetinden sorumluydu. Her zaman değilse bile, genellikle, kral ailesinin yakın bir mensubuydu, kralın kardeşlerinden biri de olabilirdi. Şuppiluliuma bu göreve kardeşi Zida'yı, Muvattalı kardeşi Hattuşili'yi ve Hattuşili kral olunca da oğlu Tuthaliya'yı atadı.

MEŞEDI, mızraklarla donanmış, başsorumluluğu kralı korumak olan elit bir koruma sağlardı.³¹ Onları İmparatorluk Roma'sının imparatorluk muhafızlarına, Caesar'ın özel muhafızlarına benzetebiliriz. Bununla birlikte, bunlar berikinden en azından iki önemli noktada ayrılır. İlk olarak, sayılarının çok daha az olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın bitişiğindeki avluda koruma grubu oluşturanların on iki kişiyi aşmadığı anlaşılmaktadır. Koruma görevleri nöbetle çalışmayı gerektirdiğinden, kuşkusuz, toplam sayıları bundan biraz fazladır. Kralın dini amaçlı seyahatleri sırasında ziyaret ettiği bölge sarayları ve büyük villalarda da ayrı MEŞEDI müfrezeleri vardı, ancak bu müfrezelerin yolculuk boyunca krala yakın koruma sağlayabilmek için onunla beraber başkentten gelen muhafızlar olması daha büyük bir olasılıktır. MEŞEDI'lerin Roma imparator muhafızlarından ayrıldıkları diğer nokta, işlerini 'Altın Mızraklı' denilen bir başka güvenlik gücüyle paylaşmalarıdır. Onlar da saray avlusunda görevliyidiler. Onlar da on iki kişiydiler. Her iki gruptan birer kişi, saray külliyesini dış dünyadan ayıran güneybatı ve güneydoğu köşelerindeki ana kapılarda nöbetçi olarak görevlendirilirdi. Profesör Beal'e göre, iki ayrı muhafız grubunun olması, her bir grubun diğerinin sadakatini garantiye alması içindi.

Ancak MEŞEDI'nin kralın elit ve en güvenilir güvenlik gücünü oluşturduğuna şüphe yoktur. Şenlik alayları ve şenlik karşılaşmalarında, bazen kendileri de şenlik faaliyetlerinde yer alarak, kralın etrafındaki iç güvenlik çemberini sağlayan onlardı. Askeri seferler sırasında da, herhangi bir çarpışma anında, etrafına nüfuz edilemez bir güvenlik perdesi oluşturarak hükümdar efendilerinin emniyetinden birincil derecede sorumlu olanlar da kuşkusuz onlardı. Şefleri GAL MEŞEDI'nin siyasal alanda ve yüksek rütbeli bir askeri görevli olarak savaş alanında ola-

31) MEŞEDI'ye ilişkin bilgimiz, aslında, bir Orta Hitit metninden geliyor, "MEŞEDI'ye Talimatlar", IboTT.36 (CTH 262); yenilerde Beal bunu tartışmaya açtı (1992: 212ff.). Talimatların sadece MEŞEDI'nin seremoniyle ilgili görevlerini sıralayan ilk tableti günümüze ulaşmış. Ayrıca bkz. Koşak (1990:83-5).

ğanüstü yetki ve nüfuzla donatılmış olduğunu görmek zor değildir. Kayıtlarımız, Hititli bir Seianus ya da bir Tigellinus'u gün ışığına çıkar-dığı noktada, bu görevin istismar edilip edilmediğini açığa çıkarmıyor. Ancak III. Hattuşili'nin yaşamın kendisine verdiklerini aşan tutkuları, bir gün kardeşinin tacını giyme arzusu, kardeşi hâlâ tahttayken bu görev-de kalmasıyla serpilip gelişmiş olabilir.

Krallığın diğer görevlileri arasında öne çıkan bir görevli GAL (LU.MEŞ) GEŠTIN –‘Şarapçı Baş (Kâhya)’– olarak tanımlanan kişiydi. İsim, gösterişsiz olsa da, oldukça prestijli bir unvandı. Bu unvanın sahibi ya kralın genel komutası altında yer alırdı ya da kendisi başkomutan olarak görevlendirilirdi. Eski Krallığın ilk günlerine ait bu terimin kul-lanımının, erken Hitit tarihinde, kralın en güvenilir yoldaşları ve danışmanlarının günlük temelde bazıları oldukça sıradan işlerde ona hizmet ettiği bir zamanı yansıttığına şüphe yoktur. Zamanla, kralın özel-likle bağlı hale geldiği kişilerin artan önemiyle işgal ettikleri mevkile-rin önemi de arttı. Bu görevlerin bazıları orijinal adlarını korurken, görev sahiplerinin saraydaki nüfuzunun artması ve giderek yüksek sorum-luluklar üstlenmesiyle orijinal karakterinden tamamen uzaklaştı.

Krallığın ilk zamanlarında bile, saray kurumunun –en sıradan işleri yapanlar dahil– tüm üyeleri, kendilerini bir elit, herkese açık olmayan, kralın tüm diğer tebaasından ayrı bir grup olarak görmüş olmalı-lar. Kuşkusuz, kral da bu yaklaşımı güçlendirmişti. Kendisiyle en yakın te-masta olanları, yani kendisine karşı en savunmasız olduğu kişileri mümkün olduğunca birleştirmek kralın çıkarlarına uygun olduğundan böyle yapması akla uygundu; bu, Kral Telipinu'nun tahta çıkmasından önce, taht varisliği için mücadelelerin, darbelerin, suikastların olduğu dönemde, önemli bir husustu. Ünlü bildirgesinde, Telipinu, en yüksek-tekinden en alttaki saray görevlisine kadar uzanan geniş bir saray ka-drosunu *panku* denilen bir mecliste sıraladı. Telipinu, bu meclise, hane-dan üyeleri üzerinde bile geçerli olan geniş yürütme ve disiplin yetkileri tanıdı. Bu mecliste ‘Saray Hizmetçileri, Muhafızlar, Altın Mızraklılar, Sakiler, Masa-Adamları, Ahçılar, Haberciler, Seyis Yamakları, Binlerin Kaptanları’ vardı.

Yeni Krallık’la birlikte daha resmi bürokratik yapılar gelişirken, *panku* işlevini kaybetti.³² Yine de, büyük olasılıkla, bir elite, özel bir topluluğa ait olan üstünlük duygusu, saray mensuplarının tanımlayıcı özelliklerle-

32) Yeni Krallıkta bununla ilgili tek bir eski referans vardır, KUB XXVI + VbOT 82 III 29-31 (CTH255.I), bkz. Beckman (1982:441).

rinden biri olmaya devam etti. Kralın sarayındaki Baş Masa-Adamı olmak, gururla taşınacak bir unvanı olmak demektir. En sıradan görevliler bile kendilerini saray duvarlarının dışında benzer işlerle meşgul olanlardan yüksek gösterecek bir statü iddiasında bulunabilirdi. Muhtemelen, bir haklılık payları da vardı. Birçok örnekte, konumları büyük ölçüde babadan oğula intikal etmişti. Ancak, büyük olasılıkla, hepsi de Haşmetmeaplarının hizmetine girmeye uygun hale gelebilmek için katı bir eğitimden geçmek zorunda kalmıştı. Kralın temas ettiği her şeyin tamamen mikroptan arındırılmasını sağlamak için gösterilen aşırı titizliği görmüştük: yediği et, giydiği giysi, kullandığı malzemeler, yıkandığı su. Kralın hizmetinde olmak büyük bir ayrıcalık ve gurur vesilesiydi. Ancak, göreceğimiz gibi, bunun bir de öteki yüzü vardı. Kralın hizmetinde olanlardan, gerçekten ıvır zıvır konularda bile ihmali görülenler, en ağır cezalara çarptırılabilirdi.

O halde, geniş anlamda, saray halkının kralın kendi aile üyelerinin tümünden ve/veya şu ya da bu işte krala doğrudan hizmet eden kişilerden oluştuğunu düşünebiliriz. İkinci gruptakiler kralın büyük askeri komutanları, Baş Yazıcılar, tablet arşivcileri, bürokratik görevliler, yerli ve yabancı kökenli sağlık danışmanları, saray muhafızları ve geniş bir yelpazeye yayılan iç kadro (aşçılar, hizmetçiler, kapıcılar, içoğlanları, haberciler, papazlar), hafızlar, berberler, temizlikçiler, zanaatkârlar ve seyyislerdi.

Bunların hepsi nerede yaşadılar? Büyükkale'deki saray külliyesinin alanı yaklaşık 250x150 metre boyutlarındaydı. Düzensiz yüzey, bölgeyi düzletmek için bir dizi yapay teras inşa edilmesini ve saray binalarının yapılacağı alanı mümkün olduğunca genişletmek için doğu ve batı kenarlarının uzatılmasını gerektirmişti. Nihai inşa aşaması III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya zamanında tamamlanan akropol, o ana kadarki en büyük ve etkileyici konumuna ulaştı. Gerçekten de, bir Büyük Kral'a layık anıtsal bir külliye ortaya çıktı. Mimari olarak, uyumlu bir bütünlük içindeki müstakil binalarıyla, her birinden iki yanında kapıcı kulübeleri ya da muhafız odaları bulunan bir sonraki ana kapıya geçilen art arda avlular ve sütunlarla, genel açıdan bir Osmanlı sarayı gibiydi. Ancak, bütün bunlar etkileyici olsa da, hem akropol hem de yukarı şehirde, başkentin görünürde en görkemli aşamasının krallığın askeri ve siyasal açıdan geri dönülemez çöküşünün başlangıcına denk düşmesi biraz ironiktir. Bu dönemde, akropolün kalelerinin –duvarların içindeki çitler de dahil– güçlendirilmesindeki simgecilik fark edilebilir. Bu, kuşkusuz, Ege'deki çağcıl Mykenai ve Tiryns surları gibi, bölgenin görkemli karakterini

büyük ölçüde zenginleştiren çok önemli bir mühendislik başarısıydı. Yine de, insan, burada, yeni ve sağlam Mykenai ve Yunan kalelerinin artan bir güvensizlik duygusunun eseri olduğu düşüncesinden kurtulamıyor. Belki de, ileriye görenler, her şeyin yok olacağı ve son savunma hattının surlardan ve kalelerden ibaret olacağı kentin düşman saldırılarına karşı tek başına ayakta kalacağı günü çoktan bekliyordu.

Krallığın ilk dönemlerinde, krala doğrudan hizmet eden maiyetin ve resmi görevlilerin büyük bölümü, muhtemelen, akropol alanı içinde ikamet ettiler. Ancak krallık gelişip bürokrasisi giderek karmaşılaştığında, bu durum giderek akla uygun olmaktan çıktı. Özellikle, krallığın son yüzyılında, açık avlularla bağlantılı müstakil binalardan anlaşılabileceği gibi, akropoldeki mekân ve anıtsallıkta içrek mimari vurgu, çok sayıda yatılı personelin ikametine uygun bir konaklama alanının varlığıyla bağdaşmayacaktı. O halde, büyük bir olasılıkla, akropolün sürekli sakinleri, genel olarak hanedan mensuplarıyla ve özellikle onlara yemek hazırlayanlar ve genel ev işlerini yapanlar olmak üzere, hizmetlerine neredeyse sürekli gereksinim duyulan bir kadroyla sınırlıydı. Muhtemelen, kralın Baş Kâtip gibi bazı çok yakın danışmanları ve saray doktorları da akropol alanında kalırdı. Ancak, diğer görevliler, büyük olasılıkla, kentteki başka bir yerde yaşadılar veya her gün ya da hizmetlerine gereksinim duyuldukça akropole geldiler. Bir anlamda, saray maiyeti içinde sayılan yüksek rütbeli askerlerin çoğu ve diğer ileri gelenler, muhtemelen, baronlar gibi kent dışındaki mülklerinde, verdikleri hizmetlerden dolayı kralın atalarına ya da kendilerine armağan ettiği mülklerde yaşadılar. Krala bağlılıkları ölçüsünde ona hizmet etmek lütfuna erdiler ve gerektiğinde onunla mecliste görüştüler.

Büyükkale'deki en görkemli ikamet alanları, bölgenin en uzak ve en yüksek yerlerindeydi.³³ Buraya akropolün temel sakinleri yerleşti: kraliyet ailesinin üyeleri ya da şu ya da bu şekilde aileyle bağlantısı olanlar. Sayıları, özellikle de krallığın son yüzyılında, muhtemelen fazla değildi. Kraliçe Puduhepa, II. Ramses'e gönderdiği mektuplarından birinde, muhtemelen, çoğu ikincil eşlerden, *Nebenfrauen* ya da cariyelerinden olma küçük prens ve prenseslerle dolu bir hane halkından bahsediyor. Kralın oğulları ve onların aileleri için olduğu gibi, bunlar için ve bazı durumlarda hanedanın yan dallarının üyeleri için de sarayda kalacak yer gerekiyordu. Oğullar kendilerini ve büyük olasılıkla ailelerini de

33) *Halentuva*-ikametgâhının ya da kral sarayının F şeklinde ve kraliçe sarayının E şeklinde inşa edildiği ileri sürülmüştür. Bkz. Haas (1994: 622-3).

başkentten uzaklaştıran genel valilik ya da diğer idari görevlere atandığından ve kızlar yabancı yöneticilerle evlenip gittiklerinden, saray halkı sayısında –kuşkusuz– sürekli bir değişim oluyordu. Krallık ailesinin çoğu üyesi, muhtemelen, Hattuşaş'taki diğer kraliyet ikametgâhlarında (birçoğu bulundu) ya da krallıktaki başka yerlerde kalıyordu. Hanedanla bağlantısı olan ya da hanedanda hak iddiası taşıyanların sayıları, her gelen kuşakla hızla çoğaldı. Krallık hanedan mensuplarıyla öylesine dolmuştu ki sürekli bir darbeyle tahtından edilme korkusunu yaşayan son krallardan IV. Tuthaliya şaşkınlık içindeydi: Hatti'de Şuppiluliuma'nın, Muṣṣili'nin, Muvatilli'nin, Hattuşili'nin sayısız çocukları ve torunları vardı.³⁴

Babasının kuzeni Urhi-Teşub'dan zorla aldığı tahtı hak etmediği için Tuthaliya'nın kaygıları anlaşılabilir. Aslında, bir kralın kutsal korunma iddiasının, tahtı elinden almaya yönelik kararlı bir meydan okuma karşısında pek değeri yoktu. Sarayda, en istikrarlı dönemlerde bile, entrikaların ve aile kavgalarının ardı arkasının kesilmediğinden kuşku yoktur. Bunlar, genellikle, araştırmalarımızda görülmez ve biz sadece sözgelimi I. Şuppiluliuma'nın Babil prensesiyle evlenmesinden önce karısı Henti gibi önemli bir hanedan mensubunun kayıtlarımızdan aniden kaybolması üzerine tahminler yürütebiliriz. Ancak bir kralın aile mensuplarının kemiklerini açıkça sızlattığı özel durumlar vardır. I. Hattuşili'nin ölüm döşeğindeki vasiyetinden, hükümsüz kılınmış ailesine ilişkin bazı bilgiler edindik. Ayrıca, bir Eski Krallık Tavanannası sayesinde, yaklaşan ölümün ıstırapıyla, karısının tutumundan dolayı deliye dönen kralın onu saraydan kovduğunu, onun ve hatta çocuklarının adlarının söylenmesini bile yasakladığını biliyoruz.³⁵ Diğer örnekler, sonraki kralların dualarından ve kehanet soruşturmalarından sağlanıyor. Böylece, II. Muṣṣili'nin, üvey annesinin kocasının ölümünden önce ve sonra saraydaki rezil davranışlarını ve onun üvey oğlunu karısının ölümüyle suçladığını öğreniyoruz. Bir kehanet metninde, muhtemelen, IV. Tuthaliya döneminde hanedan kadınları arasındaki bir hizip çekişmesine tanık oluyoruz. Kralın annesi ve yandaşlarıyla, karısı, karısının annesi ve yandaşları arasında bir patırtı çıktığı anlaşılıyor.³⁶ Sorunun, Puduhepa'nın –açıkça– sarayda ve genel olarak krallıkta olup biten her şeyi kontrol etmeye yönelik takıntılı arzusundan kay-

34) KUB XXVII' den (CTH 255.2).

35) Kbo III 27 (CTH 5).

36) Bkz. Bryce (1998a: 330-1).

naklandığına şüphe yok. Küstahlığı ya da en azından kibri, saraydaki çöpçatanlık rolü, prens ve prensesleri yetiştirmesi, muhtemelen, saray halkı üzerindeki kişisel denetimini güçlendirdiği gibi krallığın gücünü de artırdı.

Cariyelik

En azından onüçüncü yüzyıl döneminde, hanedanda Puduhepa'nın iddialarını ve Tuthaliya'nın kaygılarını haklı çıkaracak kadar çok çocuk olsa da, bunu sağlamak her zaman kolay bir iş değildi. Büyük Kral, prenseslerin vasal krallıklarla ya da yabancı hanedanlarla aile birlikleri oluşturmalarını sağlamak dahil, çeşitli nedenlerden dolayı çok sayıda çocuğa gereksinim duyardı. Prensler de krallık içindeki idari, dini, askeri ve diplomatik görevlerin yanı sıra, yine aynı amaca hizmet edebilirdi. Aslında, vasal devletler arasındaki adli bir sorunu çözmek ya da yabancı bir krallıktaki üst düzey bir diplomatik kurula liderlik etmek gibi, bir prensi gerektiren önemli idari görevler, özel durumlar sık olarak ortaya çıkabilirdi. Protokol gerektiren yabancı krallarla ve vasal yöneticilerle görüşüleceği zaman, asil soydan gelme olmak başarılı olabilmenin temel şartıydı.

Ancak bu tür hizmetler için gereken soylu prenslerin sayısı yetersiz olduğunda sorunlar çıkabilirdi. Bu yüzden, DUMU.LUGAL –'kralın oğlu'– unvanı, aslında, hükümdar ailesine ait bir statüsü olmasa da, bazı kâtipleri de içine alarak diğer personeli kapsardı.³⁷ Bu gerçekten önemli şeref payesi, onu taşıyanlara krala vekalet etme yetkisi verirdi: bilhassa özgül görevlerden çok özellikli işleri üstelendikleri Suriyeli vasal eyaletlerde bu yetkinin kullanıldığı anlaşıyor. Profesör Beckman, Ugarit'te, kraliçeyle vergi görevlisi arasında hakemlik yaparak eyaletin sınırlarını yeniden çizmek ve hatta vasal kralın bizzat Büyük Kral'a görünmesini emretmek gibi işleri yerine getirdiklerini belirtiyor. Bunlar, Emar'daki gibi, isimlerini tanık listesinin başına yazarak yasal belgeleri onaylamakla da görevlendirilebiliyorlardı.³⁸

Ancak, bu, nihayetinde bir uzlaşmaydı. Düşük statüdeki girişken bir kulun vekil prenslik rütbesine yükselmesi, yine de, Haşmetmeapın zürriyetinden gelen gerçek bir prensin yerini almasını sağlamıyordu. Bu

37) Bkz. Singer'in yorumları (1997:419).

38) Beckman (1992:47).

yüzden, kral, muhtemelen, durmaksızın çoğalmak derdindeydi. Giderek artan çocuklarla birlikte, kuşkusuz, sorunlar da artıyordu.

Kralın çoğunlukla yılın büyük bölümünü askeri seferler nedeniyle sarayından uzakta geçirdiğini hatırlayalım. Bu durum, en azından resmi anlamda, çocuk sahibi olma şansını kesinlikle kısıtlamış ve ülkesinde kaldığı birkaç ay içinde de bu şansını en iyi şekilde kullanmasını gerektirmiştir. Aslında, ne kadar çekici ve doğurgan olursa olsun, tek resmi eşe mahkûm olsaydı, çocuk üretimi –kaçınılmaz olarak– son derecede sınırlanacaktı. Cariyelik kurumunun ortaya çıkmasının nedeni budur. Kuşkusuz, kraldan, 'evde' geçirdiği zamanın büyük bölümünü, asil tohumlarını çocuk doğurmayaşındaki resmen kabul görmüş yatak arkadaşlarına mümkün olduğunca sık aralıklarla zerketmek için harcaması beklenmiyordu. Ancak hanedana sürekli üye kazandırılması, yabancı ya da vasal yöneticilerle evlilik ittifakları kurulması ya da (erkekler için) diplomatik görevlerde kralın temsil edilmesi veya saray bürokrasisindeki önemli mevkilerin tutulması için çocuk yapılması gerekiyordu. İkincil eşlerden ve cariyelerden oluşan bir harem, muhtemelen, kral olmanın gerekliliği bağlamında, pek matah bir ayrıcalık değildi.³⁹

Prens ve prensesler, annelerinin statüsüne göre sıralanırdı. En önemli sorumluluklar, en yüksek rütbeli evlatlara mahsustu. Kral Telipinu'nun koyduğu ardıllık kurallarına göre, tahta varis olma hakkı, anneleri en üstteki iki sırada olan oğullarıydı: "İlk rütbedekinin oğlu, bir prens, kral olsun. İlk rütbeden bir prens yoksa, ikinci sıradan birinin oğlu kral olsun. Ancak prens de, varis de yoksa, kızı birinci rütbede olan kadın bir damat alsın ve damadı kral olsun."⁴⁰ Yani, kralın başkadınının, çoğu durumda Tavananna'nın oğulları tahta ilk adaydı. Bu kadının oğlu olmadığında, ardıllık, ikinci rütbedeki kadının oğluna, muhtemelen *esertu* eşin, veliaht çocuk doğursa da başkadına göre alt statüde olan kadının oğluna geçerdi.⁴¹ Bu kadının da oğlu olmaması durumunda, ardıllık, kralın damadına, başkadınının kızının kocasına geçti. Kralın *naptartu* ve ^{SAL}SUHUR.LAL (Hitit bağlamında düz çevirisi 'yardımcı kadın') denilen alt statüdeki cariyelerden olan çocuklarının kesinlikle tahta varis olma hakkı yoktu, ancak gerçek 'kral oğulları' olarak krallığın idari hiyerarşisindeki diğer önemli görevleri üstlenebilirlerdi.

39) Hitit saray haremi, Mısır saray haremine göre, kuşkusuz, çok daha küçüktü. Örneğin, firavun III. Amenhotep'in haremi bin kadının çok üstünde olmasıyla ünlüydü.

40) Telipinu'nun Bildirgesi, bölüm 28.

41) Bkz. Goetze (1957a: 94).

Bununla birlikte, bu çocuklar, kralın başkadınından olan çocuklardan açıkça ayrılıyorlardı. Rütbe, statü, ast-üst ilişkisi, Bronz Çağı dünyasında çok önemliydi. Kraliyet ailesine mensup ve ikinci rütbeden bir oğul olduğu için tahta uygun sayılan *pahhzuri*⁴² bile, ilk rütbedeki oğul kadar saygı görmezdi. Aslında, Seha Irmak Ülkesi batı vasal devletinin yöneticisi Masturi'nin, amcası Hattuşili tahta çıkmasına muhalefet ettiği, bir *esertu* eşten olan Kral Urhi-Teşub'u desteklemeyi reddetmesinin görünür nedeni buydu: "... (sadece) ikinci rütbeden olan bir oğulu mu destekleyeceğim?" dedi küçümsemeyle. Onun bu üstünlük havası, belki de, bir ölçüde birinci rütbedeki bir Hitit prensesiyle, II. Murşili'nin kızı Massanauzzi'yle (Massana-IR-i) evlenerek onurlandırılmış olmasından kaynaklanıyordu. Bu statüdeki prensesler, genelde, muhtemelen, diğer Büyük Krallarla evlilik ittifaklarına ayrılıyordu ve Masturi'ye bu evlilikle gerçekten bir ayrıcalık tanınmış olabilirdi. Ne yazık ki, bütün çabalarına karşın, çift, çocuksuz kaldı.

Krallığın Sorumlulukları

Hatti Ülkesi'nin işlerinin yürütülmesinde Hitit kralının rolü kesinlikle çok önemliydi. Halkının başrahibiydi, tanrının yeryüzündeki vekiliydi ve her yıl krallığın temel dini merkezlerine hac ziyaretleri yapmasını gerektiren bir dizi dini festivalin başlıca katılımcısıydı. Hitit ordularının başkomutanıydı ve ordusuyla düzenli olarak ülke dışına seferlere çıkardı. Halkının başyargıcı olarak Güneş Tanrısı'na vekalet ederdi ve vasal yöneticiler arasındaki tartışmalarda, ancak kralın mahkemesinde görülebilecek davalarda ve alt mahkemenin kararlarına karşı temyiz davalarında kişisel olarak yargılamada bulunurdu. Bu görevler, Yakın Doğu'daki ve Homeros toplumlarındaki, dini, askeri ve adli rolleri bir araya getiren klasik üç katmanlı krallık işlevleri içinde gerçekleşirdi. İmparatorluğun sorumlulukları, kralın bütün bağlı topraklardaki vasal yöneticiler ve Mısır, Mezopotamya ve ara sıra Mykenai Yunanistan'ı krallarıyla sürekli temasta olmasını gerektirirdi. Ve her yeni vasal ya da veliaht kardeş sefelinin ölümü ya da uzaklaştırılmasıyla yönetime gel-

42) Cariyeliğin hiç değilse en üst kademelerde uygulamada olduğu bir toplumda, sözcüğün yoğun biçimde anıttığı gayrimişruluk yaftasına sahip olmayan bu Hititçe kullanım, genel olarak, 'piç' şeklinde çevrilebilir. Yine de, 'ilk rütbeden bir oğul'la kıyaslandığında, bir horgörü ifadesi olarak kullanıldığı su götürmez.

diğinde, gözden geçirilmesi ve yenilenmesi gereken vasal anlaşmaları ve yabancı krallarla yapılan denklik anlaşmaları vardı.

Başkentte ilk kapsamlı istihkamı gerçekleştiren Eski Krallık'taki II. Hantili ya da çöküşüne ramak kala Hattuşaş'ı yeniden yapılandıran ve olağanüstü biçimde geliştiren IV. Tuthaliya gibi, başka türlü adlarından pek bahsedilmeyecek olan kimi krallar inşa alanındaki başarılarıyla öne çıktı. I. Şuppiluliuma ve II. Murşili, savunması güçlendirilmiş kentleri ve arazileri kaydetti. Ancak inşaat başarıları Hitit dünyasında asla –Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi– krallık ideolojisiyle birleşmedi. Hitit kralları, Mezopotamya'da var olan, kendilerini inşaatı yapan kişi olarak gösteren ve binanın yapıldığı zaman ve durum hakkında bilgiler veren temel tabletleri kamu binalarının altına yerleştirme uygulamasını da izlemediler.

Sadece kralın dini yükümlülüklerinden bahseden Profesör Güterbock, başka bir işe nasıl zaman bulabildiklerini merak etmiş! Yanıt tek kelimede yatar: yetkilendirme. Bu işlevlerin çoğunun, vekil 'kral çocukları' dahil, ailenin diğer üyelerine devredilebildiğini biliyoruz. Şimdi bildiklerimizden çok daha fazlasının başkalarına devredilmiş olması da pekâlâ mümkündür. Genel valililerin ve diğer görevlilerin, özellikle Suriye'de, vasal eyaletlerin adli işlerinde düzenli olarak krala vekalet ettiğini biliyoruz; Hattuşaş'a, kralın sarayına kadar gelen davaların büyük bölümüne de, doğrudan kral yerine, kral adına başkalarının bakmış olması büyük olasılıktır. Bu çok hassas bir alan olsa da, ve kralın ayinlerini bizzat onurlandırmayarak tanrıyı gücendirmiş olmaktan dikkatle kaçınması gerekse de, bir oğlun dini şenliklerde babasına vekalet ettiği durumlar da vardır. Öte yandan, askeri komutanlıklar –asla daima başarılı sonuçlar vermese de– düzenli olarak kralın oğullarına ve diğer subaylara devredilirdi. Hepsinin ötesinde, kralın, krallığın rutin idaresinde, anlaşmaların taslaklarının ve nihai suretlerinin hazırlanmasında, buyruklarda, diplomatik yazışmalarda ve sürekli kralın önüne gelen, onun kararını gerektiren ve geniş bir yelpazeyi kapsayan sorunlarda kâtibine devrettiği yetki tahminlerimizin ötesindedir. Özellikle, Baş Kâtip'in, resmen kralın sorumluluğundaki devlet işlerinin yürütülmesini de kapsayan iş yükünü üstlenmiş olması pekâlâ mümkündür. Kral, ancak vekili gibi davranan bütün bu kişilerin hizmetleri aracılığıyla, görevinin şart koştuğu zorunlulukları yerine getirmeyi düşünebilir.

Krallık makamının metnimizde zaman zaman göze çarpan ancak çok belirgin olarak vurgulanmayan bir özelliğine ilişkin bilgiyle bu bölümü noktalamamız uygun olacak. Bu, insaf ya da merhamet özelliğidir. I.

Hattuşili'nin, bu özelliği taşımadığı için yeğenini tahta uygun bulmadığını açıkladığını görmüştük. Bu, II. Murşili'nin, isyankâr vasalet yaşlı annesinin yakarışlarına kulak vermesindeki özelliktir. Bu, kralın, adli sorumluluklar üstlenmiş kişilere, korunmasız ve güçsüz kişileri korumalarını tembihleyerek zihinlerinde insan sevgisi oluşmasını sağlama arayışındaki özelliktir. Çocuk-kral I. Murşili için, muhtemelen, bir naip gibi davranan, görevlilerine, "Aç olanlara ekmek, cildi çatlayanlara yağ, çıplaklara elbise verin. Sıcaktan bunalanları serin yere yerleştirin," diyen Eski Krallığın prensi Pimpira da öyledir.⁴³ Kraliyet esasları ve kazanımlarının kayıtlarında buna dair açık bir kabul göze çarpmasa da, bu basit ifade krallık ideolojisindeki önemli bir unsuru pekâlâ yansıtabilir.⁴⁴

43) KBo III 23 (CTH 24.I) IV 7-10. Bkz. Archi (1979: 39-44).

44) Archi'ninkaydettiği gibi (1979: 40; bkz. ayrıca 1995:2368) bu tür 'hayırseverlik metinlerinin' ana temeli, Mezopotamya ve Mısır'daki benzer kraliyet metinlerinin ana temeliyle kıyaslanabilir. Hitit metinleri krallık tarihinin erken bir dönemine ait olsa da, Hatti kralının bütün kullarına adalet ve koruma sağlanmasına ilişkin süregelen kaygılarını yansıtmaya yetebilir.

Bir adam yaralanmıştır. Yarası ne kalıcı ne de yaşamı tehdit eden bir yaradır, ancak onu bir süre normal işlerini yapmasına engel olacak kadar güçsüz bırakır. Kasten ya da kazayla, yaralanmaya neden olan adam, yasal olarak, kurbanın tıbbi bakımının sağlanmasından, doktor masraflarının ödenmesinden, iyileşme dönemi sırasında yerine çalışacak birini bulmaktan ve iyileştikten sonra ona tazminat ödemekten sorumludur.

Bir toplumun, mensuplarının davranışlarına yol göstermek ve onları düzenlemek için icat ettiği kanunları inceleyerek, bir toplumun işlevlerine ya da hangi durumda işler sayıldığına dair çokça bilgi ediniz. Bir toplumun yasaları, yapılarıyla, toplum içinde yürürlükte olan ahlaki normlara ve davranış kurallarına ilişkin bize çok şey anlatır ve çoğunlukla onları biçimlendiren genel felsefe ve ilkelerin iç yüzünü kavramamızı sağlar; birçok yasa, aslında, genel ilkelerin özgül uygulamalarıdır. Hitit Krallığı'nın doğmasından önceki yüzyıllarda, Mezopotamya kanun yapıcıları, genel olarak, yasal reform programlarının ilkelerini ve amaçlarını açıkça anlaşılır hale getirdiler. Bu nedenle, Isin Larsa Hanedanı'nın kralı Lipit-İştar, kendi Kanunları'nın girişinde (*kayıt* y. İÖ 1934-1924) reformunun temel amacının sosyal adalet ve refah alanındaki başarılarına dikkat çekmek olduğunu belirtir: "Ben Enlil, (tanrı) sözüne uygun olarak Sümer'e ve Akad'a adalet getirdim. Ben, Sümer ve Akadlar'ın köleliğe koşulmuş kızlarına ve oğullarına özgürlük sağladım."⁴⁵

45) Kramer'den (1964:336).

Babil Kralı Hammurabi de, (kayıt y. 1792-1750) bu yüzden, kendi ünlü 'hukuk düsturunda', "bu kanunların güçlünün zayıfı ezmemesini, dul ve yetimlere adalet getirmesini sağlamak için" düzenlendiğini belirtir.

Hitit yasalarına (bundan böyle Yasalar olarak adlandıracağız) eklenmiş böylesi bir genel siyasa ifadesi ya da her şeyi kapsayan bir amaç yoktur.⁴⁶ Ancak, kimi tekil maddelerinden, temeli oluşturan bir dizi ilkeyi görebiliriz. En önemlisi, bütün kulların kendilerine ya da mülklerine yapılan saldırılara karşı yasal tazminat hakkı olmasıdır.⁴⁷ Giriş paragrafınızda yer alan bu ilke,⁴⁸ Yasalar'ın çoğu kısmında somut bir biçimde yansımaları bulur. Ve Yasalar'ın en önemli özelliklerinden biriyle bağlantılıdır: bir saldırıya maruz kalan kurbanı ödenecek adil tazminat, ona saldıran kişi tarafından karşılanır. Hammurabi hukukunun tersine, Hitit hukukunda, 'tazminat yoluyla adaleti sağlama ilkesinin gösterdiği gibi, kişiye herhangi bir maddi yarar sağlamayan cezalandırıcı ve öç almaya yönelik bir adalet anlayışı yoktur. Bir suçlu, kurbanına karşı yasal yükümlülüklerini yerinde getirdiğinde, adaletin gerekliliklerini karşılamış ve tam olarak cezasını ödemiş olacaktır.

Hitit dilindeki *handantatar* kelimesi, Hititler'in hukuku soyut bir kavram olarak tanımlamalarına en uygun düşen terim olarak görülmektedir. Biraz Mısır'ın *maat* kavramıyla benzeşen *handantatar*, çevrilmesi güç bir terimdir. 'Adalet' ya da 'adil davranış' anlamlarına yaklaşılarak, bu adalet kutsal adalet ve gücü de yükler.⁴⁹ İnsanın faaliyet alanı içerisinde, adalet, suçlu tarafından bozulan düzenin, dengenin ve eşitliğin yeniden kurulmasıyla ilgili olmalıdır. Bu, kurbanı yarar sağlamaksızın sadece suçluyu cezalandırarak gerçekleştirilemez; ceza, kurbanın saldırıdan önceki durumuna döneceği şekilde, tüm zararını karşılamalıdır. Bu gerçekleştirildiğinde denge yeniden sağlanacak, adalet yerini bulacaktır.

Bilgi Kaynakları

Hitit hukukuna ve uygulamasına ilişkin bilgimiz bir dizi kaynağa dayanıyor. Bunlar, davaya katılanların şahitliklerinin kaydedildiği mahkeme tutanakları (örneğin sanıklar hırsızlıkla ya da kendi denetimlerin-

46) Neufeld (yay. haz.) (1951); Friedrich (1971); Hoffner (1997a). Bkz. ayrıca Hoffner (1995).

47) Ancak köle statüsünde olanlara uygulanabilecek koşullar belirtilir.

48) Yasalar'ın onuncu maddesinden uyarlanmıştır. Bkz. Çıkış 21: 18-20.

49) Bkz. Hoffner (1997a:I); McMahon (1995:1989).

deki belli maddelerin kötüye kullanılmasıyla suçlanıyor),⁵⁰ kralın bölgelerinde adli sorumluluk üstlenmiş taşra yöneticilerine gönderdiği bazı talimatları, vasalet eyaletler içinde ve arasındaki, özellikle de –genel olarak– bölgedeki bir kral temsilcisiyle (çoğunlukla genel vali) iş gören Suriye'deki ihtilaf davalarının kayıtları ve ara sıra da başkentte, Prens Hattuşili (sonradan kral III. Hattuşili) ile uzak akrabası ve hasmı Arma-Tarhunda arasındaki davaların kayıtları gibi belgeleri kapsıyor. Ayrıca, ilk kaynak listemize Saray Kronikleri denilen, I. Hattuşili ve I. Murşili dönemine kadar geriye uzanan ve saray görevlileri tarafından işlenen çeşitli suçları ve bu suçlara verilen cezaları kaydeden anekdotların derlemesini de dahil edebiliriz.⁵¹

Bununla birlikte, Yasalar dediğimiz koleksiyon, Hitit dünyasında hukuk ve adaletin işleyişine ilişkin, bizim için çok daha önemli bir bilgi kaynağıdır. Bunlar, günümüze ulaşan en eski örnekleri Eski Krallık dönemine, İÖ 1650 yılları civarına kadar uzanan, yaklaşık 200 maddedir. Önceki yasalarda yapılan gözden geçirmelerden yola çıkarak, daha eskiye, muhtemelen, bilinen en eski Hitit hükümdarı olan bizatihi Labarna dönemine, krallığın ilk günlerine kadar uzanan uyarlamalarının bile olması gerektiğini anlıyoruz. Koleksiyonun bütünlüğü, sonraki yüzyıllarda, çeşitli yazıcı kuşakları tarafından kopyalanarak dikkatle korundu. Dört tanesi Eski Krallığa,⁵² kalanı Yeni'ye ait olan, 1400'den krallığının son günlerine kadar uzanan bir zaman dilimine yayılmış bu kopyalardan çoğu günümüze kadar ulaşmıştır.⁵³ Sonraki uyarlamalarda, önceki metinlere göre bazen dilde modernleşme ve kimi zamanda sadeleştirme ya da ayrıntılandırma görülür, ancak sadece 'Son Koşut Çeşitleme' diye bilinen yegâne Yeni Krallık versiyonu temel düzenlemeleri içerir.⁵⁴

50) İlgili metinler, Werner tarafından yayına hazırlandı (1967). Hoffner'in kaydettiği gibi (1980:284), sıradan kişiler kadar, önemli kişisel tarihlerin örnekleriyle de dolu. Gurney (1990:77), 'Şark toplumu literatüründe nadir görülen ve tamamen modern bir çerçevede gelişen son derecede ayrıntılı zimmete geçirme ve görevi suistimal davalarının soruşturma tutanakları' üzerinde görüşlerini açıklayarak, gerçekleri bulmak için karşılaşılan muazzam güçlükleri yorumluyor.

51) CTH 8 ve 9'da bir araya getirilmiş. Örnek metinler alıntılanmış ve Beal (1983: 123-4) ve Ünal (1989:134-5) tarafından çevrilmiştir.

52) Muhtemelen, Kral Telipinu döneminden (y. 1525-1500).

53) Hepsi de az ya da çok zarar görmüştür ve bütün metinler düzenlendikten sonra bile bazı parçaların kayıp olduğu anlaşılmıştır.

54) Bkz. Hoffner (1997b:214). Tüm Roma rakamlarıyla gösterilmiş kırk bir maddeyi içerir.

Yasaların Doğası ve İçeriği⁵⁵

Yasalar yüzyıllar içinde dikkatle korunmuş ve küçük değişikliklerle defalarca kopya edilmiş olsa da, koleksiyon, herhangi bir uzman yetkilinin göstereceği ihtimam ya da özeni görmemiştir. Bunlarla bağlantılı bir *apologia*, bir felsefi temel olmadığını (en azından günümüze ulaşanlarda) ve, Mezopotamya'daki öncüllerinden ya da Kitabı Mukaddes'teki benzerlerinden farklı olarak, uhrevi yollarla esinlendiği ya da inanca altına alındıklarına dair en ufak bir iz olmadığını belirtmiştik. Sade, açık sözlü, seküler bir belgedir. Asla Hammurabi Kanunları'nın yazıldığı dikilitaş gibi anıtsal bir formda sunulmamış ya da herkesin görmesi için açıkça sergilenmemiştir.

Tamamen bir kolaylık sağlaması dışında, tam olarak bir kanun olduğu söylenemez. (Kuşkusuz, aynı şey bütün kadim Yakın Doğu yasalarının özü için söylenebilir.) Uygun yasal oluşumu gerektirecek işleyiş alanları ayrıntılı değildir, sadece kısmen kapsadığı alanlar vardır, maddelerin düzenlenmesinde mantıksal bir örüntü görülmez,⁵⁶ çeşitli düzenlemeler ve hükümlerde özgüllük düzeyinde sayısız çelişki ve kural ihlali vardır ve modern Batı hukuku açısından bakıldığında, külliyat, sistematik olmaktan uzak bir medeni hukuk ve ceza hukuku karışımı sunar. Muhtemelen, yüzyıllar içinde biriken birtakım farklı katkıların karmaşası olmanın bütün işaretlerini taşır. Ve üzerine inşa edildiği anlaşılan yüzlerce, belki de binlerce hükümden, aslında, bu hukuk külliyatının temel özelliği olarak, ciddi bir gelişigüzellik ortaya çıkıyor.⁵⁷

Ceza eylemi alanında, Yasalar, kazayla ya da kasıt olmadan ölüme neden olma, saldırı, adam kaçırma, hırsızlık, mülke zarar verme ve büyücülükten, çeşitli kategorilerdeki yasaklanmış cinsel ilişkiye kadar uzanan suçları kapsıyor. Medeni hukuk alanında, evlilikle ilgili bir dizi hükümle birlikte, genellikle insan emeğini, hayvanları ve gereçleri kapsayan belli malların ve hizmetlerin fiyatının belirlenmesine yer veriyor. Bir hukuk özetinden beklenebilecek bazı noktalar şaşırtıcı biçim-

55) Yasaların altta yer alan çevirileri Hoffner tarafından yapılmış ya da uyarlanmıştır.

56) Birçok bilimadama bu düzenlemeler için bütünsel bir mantık gösterme girişiminde olsa da, bkz. Hoffner (1997a:14).

57) Koleksiyon, her birinde 100 madde olan iki parça ya da seride toplanmış. Hititli kâtipler, her bölümü kendi açılış kelimeleriyle göstermişler: *Eğer bir adam...* (Bölüm I); *Eğer bir üzüm bağı...* (Bölüm II). Bu, sadece kolaylık olsun diye yapılmıştır ve bölümlerin içeriğine ilişkin aralarında önemli bir ilinti yoktur. Maddeler en uygun biçimde 1'den 200'e kadar düzgün olarak sıralanmışlar.

de atlanmış. Maddeler ceza alanında kasıtlı adam öldürme ve tecavüz (tecavüze ilişkin sadece bir madde var), medeni kanunla ilgili alanda sözleşme ve ticaret hukuku ve aile veraset ve intikal konuları dahil, kapsamlı değil ya da bunlara sadece üstünkörü değiniyor. Hititler'in sahip olduğu açıkça belli olan tamamen gelişmiş bir yasal sistemde bu tür konuların 'gelenek hukuku'⁵⁸ alanına girdiğini ya da diğer yasal bağlamlarda ele alındığını veya bireylere karşı işlenen belli suçlarda takdir yetkisinin mağdura ya da ailesine bırakıldığını düşünmek durumundayız.

Örneğin, bir cinayet işlenmesi durumunda, kurbanın akrabalarına suçlunun kaderi üzerinde karar verme konusunda ayrıcalık tanındığı anlaşılıyor. 'Her kim cinayet işlerse ölenin adamlarının dediği (olacaktır)' cümlesi, Kral Telipinu'nun Eski Krallık Bildirgesi'nde yer alıyor. 'Eğer suçlu ölsün derse, ölecek; eğer tazminat versin derse, tazminat verecek.'⁵⁹ Sonraki zamanlarda, kurbanın ailesi için geçerli tercihler, ya katilin kendilerine tazminat ödemesi ya da kölelik yapmasıyla sınırlandırılmış görünüyor.⁶⁰ Ölüm cezasının, gelenek hukukunun geçerli olduğu bölgeler dışında, artık tercihe bırakılmadığı anlaşılıyor. Bununla birlikte, bir zina durumunda, boynuzlanmış koca adaleti kendi elleriyle uygular ve sadakatsiz karısıyla âşığını öldürürse, hukuk, eylemi tam anlamıyla meşrulaştırmaya da hoş görür (madde 197).

Bütün bunlar, kuşkusuz, katilin gerçekten yakalanması varsayımına dayalıdır. Katiline ele geçmekten kaçındığı ya da kimliğinin belli olmadığı durumda, Yasalar, ilk olarak Mezopotamya hukukunda bilinen bir ilkeyi devreye sokar; buna göre, toprağında ya da civarında bir suç işlenmiş olan bir kişi ya da topluluk sorumluluk taşımaktadır ve suçtan doğan zararı ödemelidir.⁶¹

Eğer bir adam birinin mülkü içinde ölü bulunursa, mülkün sahibi, mülkünü, evini ve altmış gümüş şekel verecektir. Eğer ölen kişi bir kadınsa, mülk sahibi, 120 gümüş şekel (mülk yok) verecektir. Ancak eğer cesedin bulunduğu yer özel bir

58) 'Gelenek hukuku', yani resmi yasama sürecinin sonucu olan, yazılı hukuktan ayrılan ve eski âdetlere dayalı hukuk; bkz. Neufeld (1951: 95-6).

59) CTH 19, sec. 49.

60) III. Hattuşili'nin Babil Kralı Kadaşman-Enlil'e mektubu, Kbo 10+KUB III 72 (CTH 172), 14-25. Kurbanın ailesine kölelik yapmak, Yasalar'ın 43. maddesinde de belirtiliyor. Bu maddenin çevirisi 64. notta yer alıyor. Bu, katilin bir panik sonucu ve kendisini kurtarmak isteyen kurbanın ölümüne neden olmasından dolayı bir kasten adam öldürme olayı değildir.

61) Bkz. örn., Hammurabi Kanunları, madde 23 ve 24.

mülk değil de ekilmemiş bir açık alan ise, dört yöne doğru üç DANNA ölçülecek⁶² ve ölen kişinin mirasçısı buradakileri (köydeki sakinleri) alacaktır. Eğer bu yarıçap içinde köy yoksa, mirasçı (ölen kişinin) davası düşecektir.⁶³

Bu madde, belli bölge sakinlerinin, en azından kısmen, topraklarında asayişin korunmasından sorumlu tutuldukları ve bunu yapmadıklarında ciddi sonuçlarla karşılaştıkları konusunda kuşkuyla yer bırakmıyor. Bu yaptırımların sertliğinin, cinayet gibi bir dizi suçun gerçek sorumlularının derhal yakalanmasını ve adalete teslim edilmesini sağlamak üzere yerel mülk sahipleri ve topluluklar için güçlü bir dürtü işlevi gördüğü anlaşıyor. Suçun önlenmesine yönelik toplum sorumluluğu ve suçluların tutuklanması, vasal eyaletlerdeki ya da toplumlardaki cinayet davalarıyla uğraştıkları sırada Suriye'deki Hitit valilerinin verdiği hükümlerle gerçekleşirdi. Topraklarında seyahat eden tüccarların öldürülmesinden sorumlu bulunan topluluklar ya da eyaletlere ağır cezalar verildi. Ugarit'in bu tür davalarda sıkça ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Ugarit'teki Apsuna kasabasından tüccar Talimnu'dan iş ortağının öldürülmesi karşılığında yaklaşık 35 kilo gümüş ödenmesi istendi (bkz. 5. bölüm). Temel ilke, en azından Hammurabi hukukuna kadar geriye uzanıyor ve büyük olasılık da Hammurabi'nin kullarının göçebe atalarına ait gelenek hukukuna dayanıyor.

Yasaların Uygulanması

İçeriği ve genel yapısı açısından, Yasalar, en iyi, geçmiş yasal emsallerinin kılavuzu olarak tanımlanabilir. Bir suç işlendiğinde, ceza hukuku alanında bir karar verilirdi ve bu kararın kaydı gelecekteki benzer davalar için saklanırdı. Maddelerin çoğunun özgüllük derecesi bu kanıyı güçlendiriyor.⁶⁴ Bununla birlikte, maddeler, içtihat hukuku tarzında, bir

62) Bir DANNA, muhtemelen, bir kilometreyle bir mil arasında bir uzunluk ölçüsü.

63) Yasalar'ın 6. maddesinin son versiyonu, Hoffner'in çevirisinden (1997a; 1997b), sondan bir önceki cümlelerin daha az olası görünen bir alternatif çevirisini veriyor. "...ölen kişinin mirasçısı, aynen, (köy sakinlerinden ödemelerini) alacak."

64) Madde 23: "Eğer bir adam öküzüyle ırmağı geçiyorsa, ve diğer bir adam onu iterek öküzün kuyruğunu bırakmasına neden olup kuyruğu kendi tutarak ırmağı geçiyorsa, ve ırmak da öküzün sahibini alıp götürürse, (ölen adamın mirasçıları) bu adamı alacaktır." Çeviri, bu paragrafın önemli ayrıntılarının emsal bir dava olarak orijinaline uymadığı yorumunu yapan (1997a: 188) Hoffner'e ait.

dizi varsayıma dayalı önermeler dizisi olarak formüle ediliyor: "Eğer biri şöyle şöyle bir suç işlerse, mahkemenin ona vereceği ceza şöyle olacaktır..." Bu tip emsal formülleştirmeleri birçok Mezopotamya metninde, özellikle Hammurabi Kanunları'nda görülür ve sonraki benzerlerine Eski Ahit Yasa'sında rastlanabilir. Ancak 'kılavuz', cezai suçları ve cezaları sıraladığı gibi ücretlere, fiyatlara ve toplumsal sözleşmelere de rehberlik ederek ceza hukukunun çok ötesine geçti. Yasal konulara ilişkin bir referans kaynağı olarak, nihai değeri, muhtemelen, bütün ülkeye yayılmasının yolunu açtı. Bütün yerel adli yetkililerin kendi yargılama alanlarındaki davalarla ilgili olarak kendi kopyalarına sahip olduklarına kuşku yoktur.

Ancak Yasalar'ın düşünülüp hazırlanmasındaki gerçek etki neydi? Özgül olaylar için verilen hükümlerin kesin biçimde tutulan kayıtları, bize, gerçekten özgül olan Yasalar'la bu hükümlerin ne kadar yakından bağlantılı olduğunun bazı ipuçlarını verebilirdi. Ancak, ne yazık ki, bu kayıtların hiçbirisi mevcut değildir. Mevcut olsaydı bile, Yasalar, büyük olasılıkla, yerel adli yapılara önemli takdir yetkisi vererek, birkaç istisna dışında, hükümlerden çok kılavuz olarak tasarlanmıştır. Aslında, çok sayıda örnekte başka türlü olması mümkün görünmüyor gibidir. Giriş paragrafımız bedensel zararlarla ilgili genel bir durumu anlatıyor. Hangi koşullarda zarar verildiği ya da zararın ciddiyet derecesi konusunda özel bir tespit yapılmıyor. Suçlunun yükümlülüğünde olan telafi edici davranış yöntemleri açıkça belirtiliyor. Ancak her bir davada yapılacak gerçek ödeme, büyük ihtimalle, zararın ciddiyetine ve suçlu ve kurbanının bu olaydaki sorumluluk derecesine, iyileşme süresinin uzunluğuna, tamamen iyileşmeye ve kurbanın statüsüne (köle olup olmamasına) göre tespit edilirdi. Adaletin hakları tamamen ve adil bir biçimde garantiye almasında yerel yetkililere önemli olanaklar sağlanmış olduğu anlaşılıyor. Açıkça ithal edilmiş olan ve soygunculuk suçuna verilecek cezayı belirten 94. ve 95. maddelere bir öneri eklenmiştir: "Eğer suçlu kişi çok çalmışsa, çok ödemeyle cezalandırılır. Az çalmışsa, az ödemeyle cezalandırılır."

Ülkenin bölgesel ve kırsal yörelerinde, adli işlerin idaresi, muhtemelen, önde gelen ailelerin reislerinden, zengin toprak sahiplerinden ve bunlar gibi insanlardan oluşan ve İhtiyar Heyeti denilen kasaba ya da köy yetkililerin sorumlulukları arasındaydı.⁶⁵ Adli konularda da, kuşkusuz, diğer alanlardaki gibi, heyetlerin bölgesel yöneticisinin atanmış olduğu bölgede adalet dağıtan kralın görevlisi BÊL MADGALTİ'yla yakın

65) Genel olarak İhtiyarların rolüne ilişkin, bkz. Klengel (1965).

işbirliğinde olması zorunluluğu vardı. Küçük davalar, muhtemelen, tümüyle yerel heyetin yetkisine bırakılmıştı. Ancak, yargılama gibi durumlar, büyük olasılıkla, yöneticinin bölgeyi teftiş turlarına denk getirilen daha ciddi davalar olarak ele alınırdı. Bu tür olaylarda, yönetici, yerel mahkemelerle kendisinin danışmanı gibi hareket eden yerel yönetici (^{LU}MAŠKIM.URİ^{KI}) (Akadça *râbisu*) ve köy heyetine kralın temsilcisi olarak başkanlık ederdi. Yasal teamüller (Yasalar diyebilirsek) kılavuzu, kuşkusuz, herhangi bir çağda yakın yerleşim içindeki tarım toplumlarında olduğu gibi, Hitit kırsal yaşamının temel bir özelliği olan aralıksız tartışma ve kavgalarla ilgili olarak da onlara kolay ve çabuk bir referans kaynağı sağladı.

Bize Yasalar'ın tanımlayıcı özelliklerinden birini sağlayan budur. Hitit toplumunun elit unsurlarından çok daha fazla devletin küçük insanlarıyla, bir meyhane kavgasında yaralanan ya da sınır yüzünden komşusuyla kavga eden köylülerle, birkaç domuz ya da küçük bir bostan satın almak isteyen küçük çiftçilerle, gündelikçi işçilerle, çobanlarla, sığır hırsızlarıyla, kölelerle, yerel çapkınlar ve âşıklerle, aile düğününe katılanlarla, karışık ve gelenek usulüyle yapılan evliliklerdeki eşlerle ilgiliydi. Köyde ve çiftçi toplumunun yaşamında, her açıdan, ihtilaf ve tartışma potansiyeli vardı ve 'kent-kapıları' –yerel mahkemelerin salonları– davalarını bir üst mahkemede görmek isteyen gürültücü kalabalıkla doluydu; bunlar arasında gerçek ya da sözde hatalar için adalet arayanlar, bulanın vermeyi reddettiği hayvanların yolunu kaybettiğini iddia edenler, düğün günü sıvışan gönülsüz geline verilen 'başlık parası'nın iadesini isteyenler, komşunun başıboş sığırı tarafından çiğnenen ekinler için tazminat talep edenler ya da kazlarına saldırdığı için öfkelenen komşunun beynini dağıttığı gözde köpeğinin davasını güdenler sayılabilir. Yönetici atanırken, onlara, adaleti doğru ve tarafsız yönetmesi, zayıfın karşısında güçlüyü kollamaması, toplumun dul ve yetim gibi korunmasız üyelerinin çıkarlarının güçlü komşuları tarafından istismar edilmeden güvenceye alınması sıkı sıkıya tembih edilirdi: "Seçtiğiniz her kentte halkı dışarıda toplayın. Kimin bir davası varsa, onu karara bağlayın ve adamı tatmin edin. Eğer bir adamın kölesinin ya da bir adamın kadın hizmetçisinin ya da kocası ölmüş bir kadının davası varsa, karara bağlayın ve onları memnun edin. Haklıyı haksızdan ayırın. Doğru olanı yapın."⁶⁶

66) BÊL MADGALT'ya talimatlar, KUB XIII 2 (CTH 261) III 29-35, çev.: Gurney (1990:76).

Ayrıca, yöneticilerden, adalet dağıtırken yerel âdetlere saygı göstermeleri istendi. Verilen hükümler ve cezalar, bazı durumlarda, Yasalar'da belirtilen hükümlerin önüne geçebilecek yerel gelenek hukuku hükümlerine mümkün olduğunca ters düşmemeliydi. Yönetici, hükümlerinin yerel geleneklerle uyumlu olduğundan emin olmak için, sıklıkla, köy heyetinin bilgisine baş vurabilmeliydi. Yerel gelenek, pekâlâ, Yasalar'ın öngördüğünden daha ağır bir cezayı öngörebilirdi. Örneğin, cinayet, daha önce kaydettiğimiz gibi, Yasalar'da ölümle cezalandırılacak suçlar kategorisinde değildi. Oysa krallığın taşra bölgelerinde bu suçun cezası ölümdü. Bu tür bölgelerde kralın yöneticisinin yerel âdetlere uyulmasına ilişkin talimatları vardı: "Eğer geçmişte, kasabada ölüm cezası uygulanmışsa, bu âdet devam edecek. Ancak sürgün uygulanmışsa, bu âdet devam edecek."⁶⁷

Bu, Yasalar'da sık olarak vurgulandığı görülen, devlet yetkilisinin giderek daha az müdahale ettiği ve yerel toplumların mümkün olduğunca kendi düzenlemelerini yapmaları yönündeki anlayışla uyumludur. Bu toplumların kendi gelenek hukuklarının olduğu yerde onların bu âdetlere uygun davranmalarına izin verildi. Yasalar'ın sonraki uyarlamalarında verilen cezaların sayısının önemli oranda artması bir yana, kral, kazanç payından tamamen vazgeçti. Böyle bir ayrıcalık, muhtemelen, uygulamada edinilen deneyimlerin sonucuydu. Kralın nispeten önemsiz miktarlardaki sayısız para cezasından her zaman kendi payını almasını sağlamadaki güçlük, büyük olasılıkla, bu paraları toplamak için gereken gayreti anlaşılır gösteremez ya da böyle bir görevin suistimal edilmesinin önüne geçemezdi. Öte yandan, telafi edici ilkenin neredeyse suç işlenen bütün davalara yayılmasıyla, devlet, insanların kazanılmış hakkı adaletin gerçekleşmesi olarak görmesini sağladı. Bu (a) kurbanın kendisine zarar veren kişinin cezalandırılmasından yarar sağlamadığı (onun cezalandırılmasını görmekten duyduğu tatmin dışında) ve (b) devletin suçlunun topluma borcunu tam olarak ödemesinde tüm sorumluluğu ve bedeli üstlendiği bir sistem için belirgin bir çelişkidir.

Kuramsal olarak, kurbanı ödenebilecek tazminatın miktarı, onun rahatsızlığı ve kaybıyla tam olarak aynı ölçüde olacaktır. Ancak, uygulamada, tazminat miktarı ya da aynı olarak karşılığı, sadece suçun yapısını ya da kurbanın uğradığı zararın geçici ya da kalıcı olmasını değil, verilen zarar ya da kaybın kasıtlı olup olmadığını, suçlunun ödeme kapasitesini ve hem suçlunun hem de mağdurun statüsünü de kapsayan bir dizi un-

67) KUB XIII 2 III 10-14; ayrıca çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:211).

surla belirlendi. Son unsur özellikle önemlidir ve aslında Yasalar'ın bir diğer temel ilkesini gösterir. Devletin her üyesi yasalar tarafından korunma hakkına sahip olurken adalet uygulamada tarafsız değildi. Köle ve özgür olan arasında kesin bir ayırım vardı. Bundan dolayı, köleye karşı işlenen suçlarda ödenen tazminat, özgür bir insana karşı işlenen suçlarda ödenen tazminatın genellikle sadece yarısı kadardı. Bir köleye verilen zarar için ödenen tazminatı gerçekte kimin aldığı –köle mi yoksa sahibi mi?– açık değildi. Bununla birlikte, köle her şeyden önce sahibin malı olduğuna göre ve bu açıdan onun maruz kaldığı herhangi bir zarar sahibinin hayvanlarına, ekinine ya da bostanına verilmiş bir zarar olarak görüleceğinden, tazminatı büyük olasılıkla sahibi almıştır. Öte yandan, kölelerin işledikleri suçlara verilen ceza, özgür insanlara verilen cezanın yarısı kadardı (örneğin madde 101, 102). Eğer tazminatın ödenmesinden bizzat köleler sorumlu olursa, ve maddelerden de bu anlaşıldığına göre, o zaman, köleleri –Hitit toplumunda örnekleri görüldüğü gibi (ileride değinilecek)– bağımsız bir gelire sahip insanlar olarak görmek zorundayız. Yine de, bir kölenin eylemlerinden dolayı kurbanı ödenecek tazminatın nihai sorumluluğu, tıpkı hayvanlarının komşunun malına verdiği zarardan sorumlu olması gibi, büyük olasılıkla, kölenin sahibine aitti. Daha az ceza verilmesinin nedeni, ya kölenin tazminat ödeme kapasitesinin yetersizliğinden ya da köle sahibinin, kölenin verdiği zararı karşılamadaki sorumluluğunun doğrudan kendisi suçlu olduğu zamanki kadar ağır olmamasından kaynaklanıyor olabilir.

Mahkemenin şikâyetçiye tazminat ödenmesine karar vermesi halinde, muhtemelen, suçluyu karara itaat etmeye zorlayacak prosedürler vardı. Bazı örneklerde, şikâyetçiler ya da temsilcilerine suçluyu her türlü araçla zorlayacak geniş serbesti tanınmış olması olasılık dışı bir uygulama değildir. Bununla birlikte, şikâyetçinin zorlama konusunda yetersiz ya da isteksiz olduğu birçok olay da gerçekleşmiş olabilir. O zaman, büyük olasılıkla, heyet, tıpkı toplumun dik kafalı üyelerine karşı diğer sert önlemleri alma yetkisine sahip olduğu gibi, mahkeme kararının gerçekleştirilmesine yönelik bütün sorumluluğu da almış olmalıdır. Burada, birkaç maddenin, suçlunun sorumluluğunu belirttikten sonra, yorumu tartışmaya fazlasıyla açık olan *pamassea suwayezzi* deyimini bittiğini belirtebiliriz. Önerilen çeşitli çeviriler arasında, 'mülkünü teminat olarak rehin verecek' (Goetze) ve yenilerde 'bunun karşılığında onun evine bakacak' (Hoffner) yorumu var. Yani, tazminat almayı hak eden kişiye, kendisine karşı suç işleyen kişinin mülkünden zararını karşılaması yetkisi verilirdi. Tam anlamı ne olursa olsun, deyim, mahkemenin karar

vermesi durumunda, bir suçlunun tüm mülkü üzerinde hak iddia edilebileceğini ve yasal yükümlülüklerini başka araçlarla karşılayamaması halinde, gerektiğinde mülkünün bir kısmına el konulabileceğini belirtiyor. Böyle bir şart, neredeyse kesinlikle, mahkemenin kararlarının tam olarak yerine getirilmesinden sorumlu görevliler olduğunu göstermektedir.

Yerel heyet, bir anlamda, Hitit topraklarındaki adli hiyerarşinin tanımlanabilen en alt düzeyini temsil ederdi. Bölge yöneticisi, sadece yerel heyet düzeyinde alınan kararlara karşı temyiz başvurusu yapılabilecek bir mahkeme işlevi görebilmesi de dahil, daha yüksek düzeyde bir adli otoriteyi temsil ediyordu. ¹⁰DUGUD –'ileri gelen, sulh yargıcı'– unvanı taşıyan görevlileri de biliyoruz. Bunlar, kral tarafından atanan adli görevlilerdi ve onun adına yargılama yaparlardı. Kararları nihai ve kesin ve konulan cezalar nedeniyle reddedilmesi mümkün değildi: "Eğer bir kimse kralın kararını reddederse, evi bir harabe yığınınına dönecektir. Eğer bir kimse bir sulh yargıcının kararını reddederse, kafası kesilecektir." (Madde 173a.) Bu, Yasalar'da yer alan ve ölüm cezası verilen birkaç nadir örnekten biridir. Bu maddede hiçbirisi gerçekten açıkça belirtilmediğinden, ölüm cezası gerektiren özel bir suç yoktur. Suçun ne olduğuna bakılması yerine, yargıcın kararına uymamak ölçü alınmıştır. Kralın kendisine doğrudan meydan okumak en ağır cezayı gerektiriyordu: maddenin ilk parçasının yorumlanması doğruysa, suçlunun tüm ailesi ortadan kaldırılıyordu.⁶⁸ *Loco regis* görev yapan, yani kralın adına hüküm veren sulh yargıcına karşı gelmek, suçlunun en ağır cezaya çarptırılması için yeterli bir mazeretti (onun otoritesini küçümsemek, krala doğrudan meydan okumaya denk bir eylemdi), ancak bu durumda ailesinin canı bağışlanıyordu.

Peki bu sulh yargıçları özel tür davalara mı bakardı? Eski bir Hitit metni, bunların, fakirlerin zengin vatandaşlara karşı şikâyetlerini soruşturmakla (zenginlerle rüşvet ilişkisine girebilecekleri şüphesini de belirterek) görevli oldukları bilgisini veriyor.⁶⁹

Buna uygun olarak, bu yargıçların büyük sorumluluklarından birisi, kralın devrettiği tam yetkiyle, muhtemelen, bir alt mahkemenin kararına itiraz edilecek son temyiz mahkemesi olarak görev yapmalarıydı.

68) Gurney (1990: 76), 'ev' kelimesinin, muhtemelen, 'hane halkı' olarak tercüme edilmesi gerektiğini ve deyimini Yeşu'daki Achan'ın cezası gibi bir cezayı işaret edebileceğini ileri sürüyor.

69) KBo XXII I, Archi (yay. haz.) (1979: 44-8). Bkz. Hoffner (1997a: 218).

Bu, büyük olasılıkla, bölge ya da toplum düzeyinde dağıtılan adaletin toplumun daha güçlü ve zengin üyelerinin lehine işleme olanağının ortadan kaldırılmasına ya da en azından azaltılmasına yönelik bir yaklaşım olabilir. Ve bu da bize Hitit hukukunun üçüncü temel ilkesini veriyor: Adalet, zenginliğe ya da statüye bakılmaksızın, herkese eşit dağıtılmalıdır ve toplumun bütün üyelerinin, adaletsiz olduğuna inandıkları her kararın temyizi için krala baş vurma hakkı vardır. Kralın nihai kararını umursamamaya karşı uygulanan zalim ceza, pekâlâ, güçlü yerel toprak ağalarını ya da kendilerine karşı verilen bir kararı umursamamaya bulundukları konumu toplumun zayıf ve korumasız üyelerine karşı kötüye kullanmaya devam edecek rüşvetçi yerel görevlileri caydırıcı bir önlem olarak düşünülmüş olabilir.

Yasalar'da ölüm cezasının öngörüldüğü nadir durumlar, Yeni Krallık zamanından itibaren ölüm cezası gerektiren suçlar yelpazesinde, bu cezanın geniş bir uygulama alanı bulduğu Hitit toplumunun ilk dönemine göre ve özellikle Hammurabi hukukuna kıyasla, genel bir küçülmeyi işaret eder. Bu da hâlâ ölüm cezası uygulanabilen suçların*Hitit dünyasındaki büyük ağırlığının altını çizmeye yardımcı olur. Bu eylemler arasında, yasaklanmış cinsel ilişkiler gibi, ahlaki ve fiziki kirlilik ya da kirletme suçunun yer alması dikkat çekicidir. Önlere temiz olmayan bir durumda çıkarak ya da onlara kirli yiyecekler ya da içkiler sunarak veya bir tapınağa izinsiz girerek krallara ya da tanrılara ait çevrenin kirletildiği bazı örneklerde de ölüm cezası uygulanabilirdi. Bir tanrıya adanmış kurbanları kendisine ya da ailesine saklamak da ölümle cezalandırılabilirdi. Yine, bir tapınağın yanmasına neden olabilecek bir dikkatsizlik gibi, krala ya da tanrıya hizmet ederken ihmalkârlık yapmak da ölüm cezasını gerektirdi. Bazen görevlilerin yanı sıra görevlilerin aileleri de görevlinin ihmalkârlığı karşılığında yaşamlarını yitirirdi. Açıkça tanrılara karşı kasıtlı ya da yanlışlıkla işlenen suçlar, kuşkusuz, tüm toplumun öfkeli tanrının gazabına uğrama ihtimalinden dolayı, bütün suçlar arasında en ciddi olanlardı. Bu suçların, ölüm cezasının hâlâ uygulanabildiği suçlar içerisinde en az temyiz edilen suçlar grubuna girmesinin nedeni buydu.

Yargıç Olarak Kral

Ülkedeki en yüksek adli yetki kral tarafından kullanılırdı. Güneş Tanrısı'nın vekili olarak krallıktaki başyargıçtı. Krallıktaki adli faaliyetler-

de doğrudan bir rol üstlenmişti. Vasal devletler içindeki ve arasındaki birçok anlaşmazlığın yanı sıra, vasal yöneticiler arasındaki anlaşmazlıklar da doğrudan onun hakemliğine getirilirdi. Alt mahkemelerin kararlarına karşı temyiz başvurularına ve alt mahkemelerin yetkilerini aştığı için karar veremeyip kendi mahkemesine havale ettiği davalara bakardı. Ayrıca, 'kral kapısı' ya da 'saray kapısı' olarak bilinen kral mahkemesi (madde 198, 199) geniş bir suç yelpazesinin yasayla ona havale edildiği bir yargı merkeziydi.

Üstlendiği diğer işler ve askeri seferlerle dini hac gezileri nedeniyle başkentten ayrı kaldığı uzun süreler göz önüne alındığında, insan, kralın bütün bu adli sorumluluklarını yerine getirmek için nasıl zaman bulabildiğini merak ediyor. Her şeyden önce, kendisine kişisel sadakat yemi-niyle bağlı olan ve anlaşmazlıkları en üst düzeyde ele alınmadığı takdirde yansımaları genel olarak bölgelerindeki istikrarı etkileyecek olan vasal yöneticilerin anlaşmazlıklarıyla kesinlikle doğrudan ilgilenmeliydi. Kuşkusuz, kralın vasal kulları arasındaki tartışmalara doğrudan müdahale etmesinin, onlara nezaret eden ve onlar üzerindeki otoritesini sürdürmesine yarayan önemli bir araç işlevi gördüğü birçok olay da vardı. Ancak yerel garnizon komutanının kendisine karşı mülk ve vergi konusunda aldığı kararı temyiz eden Fırat üzerindeki Emar Papazı örneğinde gibi, onun kişisel ilgisine pek değmeyecek bazı sudan olayların olduğu da anlaşılmaktadır. Emar'daki yetkililere gönderilen bir mektupta, kral, papazın itirazının kabul edilmesi emretti.⁷⁰ Aslında, Kudüs'teki Bible Lands Museum'da yeni ortaya çıkan ikinci bir mektuptan, davayla genel valiyle birlikte Büyük Kral'ın da ilgilendiğini öğreniyoruz. İkinci mektubu yayımlayan Dr. Singer'in yorumu şöyle: "İki Hitit mektubu, Suriye eyaletlerindeki Hitit adli sistemine ilişkin önemli bir çerçeve çiziyor. Uzak bir kentteki bir rahibin doğrudan imparatora baş vurma olanağına sahip olması ve yalnızca bir duruşmayla değil, Hitit devletine hizmet eden bir yönetimin görev kusurlarına dair adil bir karar çıkarılmasıyla da lütuf görmesi çok önemlidir."⁷¹

Ülke içerisinde, Yasalar'a göre, bir boğayı ağılda tutamamak (madde 176) ya da üç talent (yaklaşık 100 kilo) kereste çalmak (madde 102) gibi, kral mahkemesine havale edilmesi gereken bazı küçük suçlar vardı. Kuşkusuz, bize küçük görünebilen suçlar fark edemediğimiz kadar önemli suçlar olabilirdi. Genelde, mantık açısından sadece en ciddi suç-

70) Bkz. Bryce (1998a: 201-3).

71) Singer (1999b:70).

ların –yani Hitit ölçülerine göre en ciddi olanların– kralın mahkemesinde ele alındığını düşünebiliriz. Belirtmiş olduğumuz gibi, yasaklanmış cinsel ilişkiler bu kategoriye girer. Büyücülük de bu kategorideki suçlardandır (madde 111). En azından köleler için, büyücülük, ölümlü cezalandırılabilir bir suçtu. Ölüm cezası gerektiren büyük suçlar, muhtemelen, alt mahkemelerin suçluyu ölüme mahkûm etme yetkisi olmadığından, düzenli olarak kralın mahkemesine havale edilirdi.⁷²

Ne olursa olsun, kralın önüne getirilen işlerin çoğu, doğrudan kral tarafından ele alınmış olamaz. Ve çok büyük olasılıkla, kralın sarayına havale edilen davaların büyük bölümü onun adına ve onun yetkisiyle hareket eden vekilleri tarafından görülüp karara bağlanırdı. ^{1U}DUGUD –‘ileri gelen, sulh yargıcı’– unvanı taşıyan görevlilerin yargı alanında krala vekalet edebildiklerini ve onun adına yargılama yaptıklarını biliyoruz. En yüksek düzeyde, kralın kendi ailesine mensup üyeler, onun bazı adli yetkilerini paylaşırdı. Kraliçe Puduhepa, Ugarit’te hasar gören bir tekneyle ilgili olarak, kral adına ve ‘Güneşim’ unvanını kullanarak hüküm verdi. Arma-Tarhunda’ya karşı açılan dava metninin girişinde kocasıyla birlikte yer aldığına bakılırsa, Puduhepa’nın Hattuşili ile olan evliliğinin daha başlarında bile adli konularda aktif olduğu görülür.⁷³

Krallığa bağlı Suriye topraklarındaki Kargamış ve Halep’te üslenen genel valiler, Büyük Kral’ın vekilleri olarak, şikâyetlerini ve kavgalarını kralın hakemliğine sunmak isteyen ve ardı arkası kesilmeyen davacı kalabalığıyla ilgili sorumluluğun büyük bölümünü üstlendiler. Anlaşmazlıkların çoğu, bölgedeki ticari faaliyetlerden kaynaklandı. Bu nedenle, tüccar Maşanda, Kargamış genel valisine, Ugarit kralının kervanından 4.000 gümüş şekel değerindeki 400 eşeği almasıyla ilgili şikâyetini sundu. Eski Hitit kralı Urhi-Teşub’un Ugarit kralına ağır bir para cezası (1 S! talent gümüş) vererek daha önceden kendi lehine bir karar almış olmasından dolayı bu hırsızlığa karşı öfkesi ve kızgınlığı iyice artmıştı.⁷⁴ Mahkemeye yansıyan ve hepsi de adalet ve tazminat talepleri içeren çeşitli cinayet, soygun, adam kaçırmaya olaylarına bakılırsa, bölgede seyahat eden tüccarın riskli bir uğraşı vardı. Özellikle iki farklı eyaletin vatandaşı arasında ya da bir eyaletin tüccarıyla diğer eyale-

72) Ölüm cezasını suçun işlendiği yerdeki gelenek hukukunun vermesi dışında.

73) KUB XXI 17 (CTH 86) i 1-2. Puduhepa’nın krallığın adli ve siyasi işlerine karışması, yine de, bir Hitit kraliçesi için çok önemli bir davranış sayılabilir; bkz. Beckman (1995a:537).

74) RS 17.346(=PRUIV, 175-7), Singer tarafından tartışılmıştır (1999a: 665-6).

tin yetkilisi arasında tartışma çıktığında, kral ya da kralın genel valisinin müdahale etmesi gerekirdi. Bu durumda bile, seyahat eden tüccara karşı suç işleyenlerin adalet karşısına çıkarılma olasılığı –muhtemelen– çok azdı ve suçun işlendiği bölgenin vatandaşları ya da yetkilileri tüccarların güvenlik içerisinde seyahat etmelerinden sorumlu tutuldular ve bu sorumluluklarını yerine getiremediklerinde de ciddi tazminatlar ödemek zorunda kaldılar.⁷⁵

Cezalar

Çoğu kez, bir toplumun ahlaki ve toplumsal değerlerini doğrudan doğruya yasalardan anlayabildiğimiz gibi, yasalarının koyduğu cezalardan da anlayabiliriz. Belli bir toplumun koyduğu bazı cezalar, görünürdeki ılımlılığıyla bizi şaşırtabilir, kimileri de ortaya koyduğu zalimlikle bizi sarsabilir. Ancak bu, sosyal bir davranışın kabul edilebilir ya da edilemez, cezalandırılabilir ya da cezalandırılmaz biçimlerine ilişkin olarak farklı toplumlara has yaklaşımların ne kadar farklı olabileceğinin vurgulanmasını sağlar. Bir toplumun ağır bir suç olarak gördüğünü diğeri ya hiç suç olarak görmez ya da en fazla bir kabahat olarak değerlendirir. Bir toplum eşcinselliği cezalandırır diğeriye eşcinselliği farklı bir ilişki gibi görenleri suçlar. Bir toplum zinayı medeni hukuk kapsamında ele alır, diğeri ölümlü cezalandırır. Bir toplum çok evlat sahibi olan ana babaya haklar ve ayrıcalıklar tanır, diğeri birden fazla çocuk yapanı cezalandırır. Ödüller ve cezalar onları koyan toplumların yapısına ilişkin önemli bir ipucu sağlar.

Hitit Yasaları'nda hırsızlık ve mülke zarar vermeye ilişkin maddelerin büyük yüzdesi ve bu suçlara verilen cezalar, Hitit toplumunda, özellikle tarımsal bağlamda, bireysel mülkiyet haklarının korunmasına verilen önemi yansıtır. Birinin ihmali ya da kötü niyetinden dolayı ekinini, hayvanını ya da gereçlerini kaybederek geçimini zora sokan bir çiftçi, sonuçta, Hatti'nin toprağa dayalı ekonomisine zarar verir. Cezalar bunu engelleyecek ya da kurbana uygun tazminatın ödenmesini temin edecek kadar ağırdır.

75) Örneğin, İni-Teşub ile Kargamış ve Ugarit halkı arasındaki bir krallığın tüccarının diğer krallık topraklarında öldürülmesi durumunda tazminat olarak 3 mina gümüş ödenmesini öngören anlaşma [(RS 17. 230, 17.146, 18.115, 18-19 (OPRU IV, 152-60)]. Bkz. Singer (1999a:651-2).

Hitit toplumunda bir suçun cezasının kurbana verilecek tazminatla eşit olmasına ilişkin artan vurguya değinmiştik. Bu, Yasalar'daki ölüm ya da sakat bırakma gibi ağır cezalardan uzak, daha ılımlı, daha pratik yararları olan genel yaklaşımın bir parçasıdır. Belli bir miktarda gümüş şekel olarak ödenen para cezaları, genellikle, diğer cezaların yerini alırdı ve hükmedilen gerçek miktar uygulandığında, para cezaları önceleri saraya yapılan ödeme düşülerek temyiz edilirdi. Cezaların şiddetini azaltmak, gelenek hukukunun yerini yazılı hukukun aldığı çoğu toplumun ortak özelliğidir. Yaşamak için çoğu kez mücadele etmenin gerektiği ve üyelerinden herhangi birinin toplum karşısı eylemlerine ılımlı yaklaşmaya hem daha az razı hem de daha az muktedir olan, gelişimlerinin erken dönemlerindeki toplumlarda, gelenek hukuku yazılı hukuka göre neredeyse değişmez bir biçimde çok daha serttir. Yeni gelişmekte olan bir toplumda hayvan hırsızlığı gibi suçların cezası, daha oturmuş toplumlardaki benzer suçlara göre çok daha ağırdır. İlk örnekteki acımasız cezalar, toplum refahının korunması açısından belki de en gerekli unsur olabilir. Ancak, toplum, çevresinde ve bireyleri üzerinde büyük bir denetim kurmasını sağlayacak teknikleri ve kurumları geliştirirken, burada cezaların hem kurbana hem de bütün olarak topluma yansiyacak gerçek sonuçlarının daha tatminkâr olması için, uygulanan cezalar genellikle azalır. Hammurabi Kanunları gelenek hukukundan ve bir zamanlar göçebe olan bir halkın tipik sert adaletinden birçok unsuru barındırır. Hitit Yasaları bu aşamanın çok ötesine geçmiştir.

Gözden geçirilmiş cezalarda, tazminat ödemeleri, genel olarak, %50'ye varan oranda azaltılmış olsa da, hâlâ kurbana ödenecek tazminat miktarı 5-10 misli düzeyindeydi. Ve 'Son Koşut Çeşitleme'de belli durumlardaki bazı para cezaları önemli ölçüde artırıldı.⁷⁶ Cezalar, Hitit toplumunun özellikle zarar gören, telef edilen ya da çalınan büyükbaş hayvanlar gibi belli mallara verdiği değer önemli bir göstergesidir. Koyun ya da sığır köpekleri gibi eğitilmiş iş hayvanları çok pahalıydı. Sıradan bir çiftlik köpeğine vurmak ve onu öldürmek sahibine bir şekel tazminat ödemeyi gerektirirken, bir çoban köpeğine vurup onu öldürmek yirmi kat daha fazla tazminatı gerektiriyordu.

Çiftlik hayvanlarının çalınması ya da bunlara zarar verilmesi durumunda, cezalar, genellikle, mal olarak tespit edilirdi. Bu anlayışın sonucu olarak, 63. maddede, 'sabana koşulan bir öküzü çalan hırsız, eskiden

76) Örneğin, 8. maddede, tartışma sırasında bir köleyi kör etmenin asıl cezası, olayda kasıt olması durumunda ikiye katlanıyordu.

20 sığır verirken şimdi 10 sığır verecektir: üç tanesi iki yaşında, üç tanesi bir yaşında, ve dört tanesi de süttten yeni kesilmiş olacaktır ve bunları kendi evinden sağlayacaktır' ibaresi yer aldı. Tazminatın bu yolla açıkça üç kategorideki hayvana yayılmasının ardındaki nedeni ancak tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, özel bir durumda, üzerinde pazarlıkla uzlaşmaya varılmışa benzemektedir. 178. maddede sabana koşulan bir öküzün satış fiyatı on iki şekel, bir yaşındakinin beş şekel ve süttten yeni kesilmiş olanınki de dört şekel olarak belirtildiğinden, tazminatın, çalınan hayvanın gerçek pazar fiyatının kabaca beş katı olarak hesaplandığı anlaşılmaktadır. Yılın kritik bir döneminde olgun bir iş hayvanının uğradığı zarardan ya da çalınmasından doğan kayıp gerçek satış fiyatının çok üzerinde olabileceğinden, sahibine ödenen para, muhtemelen, hak ettiğinden fazla değildi. Karar verildiğinde, suçlu, 'kendi od ocağını kullanmakla', yani tazminatı mahkemenin belirttiği düzeyde kendi mülkünden –belki de, önerdiğimiz gibi, çalınan hayvanın pazar fiyatının beş katı olarak–ödemekle yükümlüydü. Pazarlık bu noktada devreye girmiş olabilir. Suçlunun beş saban öküzü olmadığını ya da topluma –özellikle davacıya– borcunu ödemek için elinde mevcut şekel bulunmadığını düşünelim. Biraz pazarlıktan sonra, davacı, çeşitli gelişme aşamalarındaki hayvanlardan, kendi saban öküzünün yaklaşık pazar fiyatının *in toto* beş misli karşılığındaki bir grup hayvanı kabul eder. Anlaşma kayda geçirilir ve sonra da ileride baş vurulmak üzere Yasalar'da yerini alır.

Cinsel Suçlar

Yasalar'ın en tuhaf özelliklerinden biri, cinsel suçlara –hayvanlarla ilişki, yasak akraba ilişkisi, ve daha az olmak üzere ırza geçme ve zina– ilişkin nispeten çok sayıda madde olmasıdır.⁷⁷ 200 maddenin son on dört tanesi, şu ya da bu türlü, yasak ve serbest, cinsel ilişkilerle ilgilidir. Yasalar'da olmasını bekleyebileceğimiz ancak sadece değinilmiş ya da hepten atlanmış diğer faaliyetler ve suçların oranına bakarsak, bu, oldukça yüksek bir yüzdendir. Çeşitli türdeki cinsel ilişkiler için bir dizi maddenin koyduğu yasaklar, Hitit toplumunun cinsel konulara ilişkin titizliğine yorulabilir. Öte yandan, bu tür faaliyetlerin yasaklanması için Yasalar'da böylesine yer ayrılması, muhtemelen, bu faaliyetlere bol miktarda rastlanmasından kaynaklanmaktadır.

77) Bu konu için bkz. Hoffner (1973b).

Ancak Yasalar'ın cinsel sapkınlığa verdiği gerçek önemi nasıl anlayacağız? Hititler'in çeşitli biçimlerdeki bu tür zevklere özellikle eğilimli oldukları sonucuna mı varalım? Domuzlarla, köpeklerle ve koyunlarla cinsel ilişkiye verilen ölüm cezası –diğer durumlarda Yasalar'da nadiren görülüyor– Hitit toplumunun hayvanlarla kurulan ilişkiye duyduğu nefreti yansıtabilir. Ancak atlar ve katırlarla cinsel ilişkiyi açıkça cezadan muaf tutan bir madde (200a) bu görüşü yadsıyor. İnsanın bazı hayvanlarla cinsel ilişkiye girebilirken diğerleriyle girememesi tartışması, bilim dünyasında ustaca ve eğlendirici bir biçimde yapılmış olsalar da, tamamen sonuçsuz kalan birçok açıklamaya neden olmuştur. Gerçek olan, bu konudaki bilgisizliğimizdir. Net olarak ortaya çıkan ise, Hitit hukukunun, Kitabı Mukaddes'ten farklı olarak, hayvanlarla cinsel ilişkiye koyduğu *per se* yasağın, bazı toplumların belli hayvanların etini yemeğe koydukları *per se* yasaktan öte bir yasak olmadığıdır.

O halde, yasaklanmış hayvanlarla cinsel ilişkiden suçlu bulunan bir adama verilen cezanın ağırlığını nasıl açıklayacağız? Cinayet işleyen bir adam sadece para cezasıyla kurtulabilir. Bir koyunla kendi çiftliğinin mahremiyetinde bile olsa cinsel ilişki kuran bir adam hayatını kaybeder. Cezaların şiddetindeki fark belki de şöyle açıklanabilir: ilkinde tek bir kurban olabilir; ikincisindeyse tüm bir toplum tehlikeye sürüklenebilir. Yasadışı bir cinsel eylem, sadece buna müptela olan kişiyi kirletmez, onunla temas kuran herkese bulaşır.

Hayvan ya da insan, herhangi bir partnerle kurulan cinsel ilişki, ardındakileri kirlenmiş bir durumda bırakır. Hitit tanrıları bu tür şeyler konusunda –aslında diğer Yakın Doğu ve Mısır tanrıları gibi– özellikle titizdir. Yasal bir eşle kurulan cinsel ilişki bile, tamamen yıkanıp temizlenene kadar, kişiyi tanrılarla iletişime uygun olmaktan çıkarır. Kral II. Murşili'ye, söz yitimi hastalığını iyileştirme ritüelinin öncesindeki gece cinsel ilişkiden kaçınması tembih edilmişti. Tapınakta görev yapanların tanrının huzuruna çıkmadan önce kesinlikle temiz ve steril olmaları şarttı. Önceden seks yapmalarına izin verilirdi, ancak cinsel eylemlerinden ve diğer tür kirlenmelerden tamamen arandıktan sonra, muhtemelen, geceyi tapınakta geçirmeleri gerekiyordu. Bütün geceyi karısıyla geçiren ve böylece kirli bir durumda tanrının huzuruna çıkmış olan bir görevli canından olurdu.

Normal ve meşru cinsel eylem bir insanı kirletiyorsa, sapkın bir cinsel eyleme girildiğinde kirliliğin boyutu çok daha fazla olacaktı. Kirliliğin en korkutucu özelliği ise başkalarına yayılabiliydi. Daha önce belirttiğimiz gibi, bütün topluma bulaşabilir ve toplum böyle bir yara-

tığa kucak açtığı için kutsal gazabın tüm hışmına maruz kalabilirdi. Kirlilik kaynağında kurutulmalıydı. Bunu yapmanın en basit ve en etkili yolu, suçluyu idam etmektir. Ölümü gerektiren diğer cezalar gibi, son karar, kralın mahkemesinde alınıyordu. Bunun için yasada bir ek vardı. Suçlu, kralı da kirlenme tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak sonuçları gerçekten korkunç olabilecek bir duruma yol açacağından, onun gerçek huzuruna çıkamazdı. Bir katır ya da atla cinsel ilişkiye giren birisi bile kralın huzuruna çıkmaktan ya da rahip olarak görev yapmaktan men edilirdi. Bu tür cinsel eylemler yasal olarak onaylansa da, en iyisi, işi garantiye alarak kralı kirlenme riskinden uzak tutmak ya da kutsal iradeyi kızdırmamaktır.

Ölüm cezasının daha ılımlı bir alternatifi olarak, krallığın bazı bölgeleri, yasal olmasa da, cinsel eyleme sürgün cezası uyguladı. Bu da bir kirlilik kaynağını toplumdan uzaklaştırmanın etkili bir yolu olabilirdi. Ölümden sonra bile cinsel bir sapkın varlığıyla toplumu kirliletmeyi sürdüreceğinden ve artık zarar veremeyeceği bir yere yerleştirilmesi için çok fazla titizlik gerekeceğinden, belki de böylesi daha etkiliydi. Ancak onun uzaklaştırılmasını gerçekleştiren kişi de, tali bir kurban ya da bir günah keçisi gibi, onunla birlikte giderdi (bkz. 8. bölüm). Murdar kişinin uzaklaştırılmasından sonra bile, içinden çıktığı toplumunun bütün üyelerinin, temiz tarafa geçebilmek için, mikrop bulaşma ihtimalinden tamamen kurtulduklarından emin oluncaya kadar kendilerini yıkamaları gerekti.⁷⁸ Krallığın sonuna doğru ve muhtemelen Hurri etkisinde, kirliliği vekil bir kurbanla geçiren uygun bir ritüelle murdar kişilerin kendilerini ve toplumlarını kirlilikten arındırabildikleri anlaşıyor. Bu ritüelden sonra, gerçek suçlunun sürülmesi yerine, toplumdan uzaklaştırılan kişi vekil olurdu.⁷⁹ Bu konuda söyleyeceklerimiz henüz bitmedi (11. bölüm).

Yasalar'da yasaklanmış cinsel ilişki için kullanılan genel terim *hurkeldir*. Bu terim, yakın akraba ilişkisiyle insan ve hayvanlarla yapılan diğer yasaklanmış cinsel ilişkileri kapsıyor. Anayla oğul, babayla kız, babayla oğul arasındaki ilişkiler gibi, birçok toplumda yaygın olan cinsel tabuların bazıları sıralanıyor. Yakınlarla cinsel ilişkiye konulan katı yasaklar, Büyük Kral'ın vasal kulları için de geçerlidir. I. Şuppiluliuma,

78) BĒL MADGALT'ya talimatlarda böyle denir, KUB XIII 2 (ve kopyaları) III 14 [(von Schuler (1957: 47)); Goetze, Pritchard (1969: 211)]. Bkz. ayrıca KUB XXX 34(CTH 401) IV 15ff., kentten bütün kirliliği uzaklaştırmak için bir ritüel.

79) Bkz. Hoffner(1973b:90).

bazen, vasal yöneticilerinden birini ülkesindeki kız kardeş-erkek kardeş ilişkisi ya da kuzenler arasında cinsel ilişki konularında azarlamıştır. Ayrıca, davranışların devamı halinde açık bir uyarı vardır:

Hatti'deki önemli geleneklerden birisi, kız kardeş ve kız kuzenlerle cinsel ilişkiye girmemektir. Buna izin verilmez. Her kim böyle bir suç işlerse, ölüm cezasına çarptırılır. Ancak sürekli olarak kız kardeşi ya da kuzeniyle cinsel ilişki kuran bir adamın varlığından dolayı sizin ülkeniz barbardır. Ve eğer kanınızın kız kardeşi ya da kardeşinizin karısı ara sıra size gelirse, ona yiyecek ve içecek verin. İkinci de yiyecek için ve eğlenin. Ancak onunla ilişkiye girmeyi arzulamamalısın. Buna izin verilmez ve insanlar bu eylemlerinin sonucunda ölüme cezasına çarptırılır. Bunu kendi isteğiyle başlatmamalısın ve birisini seni böyle bir eyleme saptırırsa onu dinlememelisin. Bu eyleme girmemelisin. Bu senin yemininle bağlanmıştır.⁸⁰

Bu, bir Hitit kralının vasal eyaletlerin yerel uygulamalarına müdahalesinin açıkça kanıtlanmış yegâne örneğidir. Hitit dünyasında yakın akrabayla cinsel ilişkiye karşı duyulan tiksintiyi vurgulamaktadır. Ancak, yakın akraba arasındaki cinsel ilişkiye yönelik sınırsız yasaklama, sadece kan bağı olan kişileri kapsamaktadır. Evlilikten doğan akrabalıklar-daki ilişkilere, yani baldız ya da üvey anne ve üvey oğulla kurulan cinsel ilişkilere –kadının eşinin hâlâ hayatta olmaması *şartıyla*– yasa müsamaha etmekteydi. Bu, büyük olasılıkla, Yasalar'da yer alan, ölmüş adamın karısının adamın kardeşi ya da en yakın akrabasıyla evlenmesini ön-gören bir maddeyle ilgilidir (bkz. 7. bölüm).

Cinsel ilişkilerle ilgili maddelerdeki diğer *licet* ve *non licet*lere ilişkin ancak tahminde bulunabiliriz. Örneğin, ölü seviciliğin yasal yaptırımını (madde 190), mikrop bulaşma olasılığına karşı bir cesetle herhangi bir ilişkiden kaçınma konusundaki Hitit duyarlılığı açısından şaşırtıcıdır. Yasalar'da ya da diğer Hitit belgelerinde homoseksüellikten hiç bahse-dilmemesi, *quod non uetatur permittitur* (yasaklanmayan serbesttir) ilkesine göre, bunun Hitit toplumunda söz konusu edilmesine bile gerek duyulmayacak kadar kabul görmüş bir eylem olduğuna işaret edebilir.⁸¹ Ayrıca, özgür bir adamın aynı annenin üç kızıyla ve annenin kendisiyle, aynı yerde olmamak kaydıyla, cinsel ilişkiye girebilmesine ilişkin tuhaf

80) Şuppiluliuma ve Hayasalı Hukkana arasındaki anlaşmadan, CTH 42 (Friedrich (yay. haz.) (1930:103-63), böl. 25-6; çev.: Beckman.

81) Hoffner'in işaret ettiği gibi, baba ile oğul arasındaki cinsel ilişki, Yasalar'da homoseksüellik nedeniyle değil, kan bağı olan yakın akrabayla ilişkisi nedeniyle yasaklan-mıştır.

bir madde vardır (madde 191). Yine, bu madde de, muhtemelen, özel bir durumdan doğmuş ve Yasalar'ı yapanlar ileride yararlı olur gerekçesiyle bunu da dahil etmeyi uygun bulmuşlardır.

Kölelik

Kölelikle ilgili koşullar ve kavramlar bir toplumdan diğerine muazzam farklılar göstermiştir. Odysealı bir ailedeki sadık bir kölenin Simon Legree adlı birinin işlettiği bir Amerikan pamuk tarlasında çalışan köleye göre kötü bir hayatı yoktu. Köle sahibi olan toplumların en büyük ortak özelliği, kölelerin bir efendiye ait mal olmalarıdır ve efendileri kullanılmış bir mal gibi bir kenara bırakmadığı ya da ateşe atmadığı sürece yaşam boyu efendilerine bağlı kalırlar. En kötü köle sahibi toplumlarda, köleler, çiftlik hayvanlarından farklı değildir. Kendilerine ait hiçbir malları yoktur ve istismar edilebilirler, hatta efendilerinin kaptısı uğruna öldürülebilirler.

Hitit dünyasında kölelerin durumu nasıldı? Anayurt nüfusunun önemli bir oranının, özellikle askeri fetihlerle getirilen binlerce 'ganimet-insanı' da bu kategoriye koyarsak, kölelerden oluştuğuna kuşku yoktur.⁸² Bunlardan bazıları kralın yedek askeri gücü olarak hizmet etmeye devam ederken, bazıları tapınak hizmetine gönderildi, diğerleri krallığın yerleşimin çok seyrek olduğu alanlarında, özellikle sınır bölgelerinde nüfusu artırmak için ya da yeni nüfus yaratmak için kullanıldı. Ancak, muhtemelen, büyük bölümü, kralın toprak sahibi görevlilerine ait arazilerde ve ülke genelindeki çeşitli kasaba ve kırsal bölgede yararlanılacak tarımsal işgücü olarak ayrıldı. Özellikle krallığın sürekli askeri seferler için gereken insan gücüne yönelik ağır talepleri göz önüne alındığında, köle emeğinin krallık ekonomisinde vazgeçilmez bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Yakın Doğu ve bazı Erken Yunan toplumlarında olduğu gibi, özgür insanlar bir borcu ödeyemediklerinde köle yapılabiliyorlardı. Ancak borç-kölesinin ya borcundan kurtularak ya da kraliyetin genel borç-kölesi affıyla yeniden özgürlüğüne kavuşma gibi bir şansı olduğu

82) Kendi ülkelerinden zorla koparıldıkları ve koşulsuz olarak bağlanmak üzere bir efendiye verildikleri göz önüne alındığında, onları 'köle' kategorisine koymamızın bir sakıncası yoktur. Ganimet olarak alınan insanlara ilişkin daha fazla bilgi için, bkz. Bryce (1998a: 236-8) ve 6. bölüm.

anlaşılmaktadır. Bir kişi, cinayet işlemek suçundan da, muhtemelen, mahkemenin her davada ayrı olarak belirlediği bir süre içerisinde, kurbanın ailesine köle olabilirdi ya da böyle bir suçtan dolayı oğullarından birini köle olarak verebilirdi (madde 44a). Köleler, ayrıca, diğer mallar gibi normal ticari faaliyetler içerisinde, örneğin Levant pazarlarında satın alınabilirlerdi. Ancak, yine de, kölelerin büyük çoğunluğu askeri seferlerde ele geçirilirdi ve efendileri diğer hayvanları gibi onları satmadığı sürece, muhtemelen yaşam boyu, efendilerine bağlı kalırlardı. Eğer doğru yorumluyorsak, Yasalar'daki bazı maddeler, usta ve vasıfsız kölelerin satış fiyatından bahsediyor.⁸³ Vasıfsız bir köle için yürürlükteki ücret, kadın ya da erkek, bir araba beygiri fiyatı kadar, yani 20 gümüş şekeldi (madde 177). Bir kâhin gibi eğitilmiş bir kölenin 25 şekel getirmesi beklenebilirdi (madde 177), ve çömlekçiler, nalbantlar, dülgerler, deri işçileri ve dokumacılar dahil, çeşitli nitelikte zanaatkâr köleler 30 şekel gibi bir fiyata satılabilirlerdi (madde 176b).⁸⁴

Bir efendinin kölelerine davranışında, uygun gördüğünde onları cezalandırmak hakkı da dahil, sınırsız güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sakat bırakma ve öldürme cezalar arasındaydı ve efendi kendisini kızdıran bir köleye ne ceza vereceğini kendi kararlaştırabilirdi. Aslında, ceza, kölenin bütün ailesini de kapsayabilirdi:

Efendisini kızdıran bir köle ya öldürülecek ya da burnu, gözleri ya da kulakları sakatlanacaktır; veya efendisi onu, köle kadın ya da erkek olsun, eşi, çocukları, erkek kardeşi, kız kardeşi, damat ve gelinleriyle birlikte sorguya çekecektir... Eğer ölecekse, yalnız ölmeyecektir; ailesi de onunla birlikte olacaktır.⁸⁵

Bu bölüm, tapınak görevlilerine gönderilen ve kölelerin ihmal ve kötü davranıştan dolayı verilen zalim cezaların tek muhatabı olmakla kurtu-

83) İzleyen maddeler, köle satışıyla değil, başka birinin işinde yetiştirilmiş özgür insanların bir tür yazılı anlaşma çerçevesindeki hizmet transferleriyle ilgili olarak da yorumlanmıştır. Bkz. Koşak (1987: 140-1).

84) Gerçek bir miktar, 10 gümüş şekel, sadece tek kopyada ortaya çıkıyor ve vasıfsız köle için öngörülen fiyata bakıldığında, neredeyse kesinlikle yükseltiyle değiştirilmiş olduğu anlaşılan bir rakam gibi görünüyor (hem Goetze (1957a: 105n.8) hem Hoffner (1997a: 141n. 488) bunun 30 olduğunu ileri sürüyor). Zanaatkarlarının çoğunun şu ya da bu şekilde saray ya da tapınak kurumlarıyla bağlantılı olduğu, onlara verilen malzemeyle ürettiklerinin karşılığında ücretlerini ve yiyeceklerini bu kurumlardan aldıkları anlaşıyor.

85) KUB XIII 4 ve kopyalarından. (CTH 264); Goetze, Pritchard'da (1969: 207-8), Gurney (1990: 57).

lamadıkları bir dizi talimattan alınmadır. Ölüm cezası, suçu işleyenin köle ya da özgür olmasına bakmadan, bir dizi suçu kapsar. Aslında, bir kölenin efendisi tarafından boğazlanması ya da sakat bırakılması, Hitit tarihinde, muhtemelen, pratik nedenlerden olduğu kadar insani nedenlerden dolayı da çok nadir görülen bir durumdur.⁸⁶ Birçok köle sahibi için, köleler, zarar görmeleri ya da tahrip edilmeleri halinde karşılık vermek için birinin (bu olayda bir kölenin) burnunun kesilebilmesine neden olabilecek kadar değerli mallardır. (Bu arada, sakatlama uygulamasının bazı maddelerde geçmesinin Bizans döneminde de devam ettiğine dikkat edilmeli. Burnun ve kulakların kesilmesi, gözlerin oyulması, bazen vücudun diğer parçalarının kesilip atılması, Bizans imparatorlarının düşmanlarına verdiği gözde cezalar arasındaydı.) Ve kölenin efendisini çileden çıkardığı bir durumda bile, efendisi, ailenin geri kalanını öldürmekten vazgeçebilirdi.

Yasalar, muhtemelen, kölelerin Hitit yönetimindeki gerçek durumlarına ilişkin doğru bir bakış sağlıyor. Kölelerle ilgili çok sayıda madde, belli yasal haklara özgür insanlar kadar sahip olabildiklerini ve onlara yapılan muamelenin bazı adli denetimlere tabi olduğunu gösteriyor. Örneğin, köleler arasındaki bir evlilikte, evlilik bozulsa bile, eşlerin haklarını korumaya yönelik olarak düzenlenmiş bir madde vardı: "Eğer erkek bir köle kadın bir köle alırsa (evlilikte) ve ev ve çocuk sahibi olurlarsa, ayrıldıkları zaman malları eşit olarak bölüşecekler. Erkek köle tek çocuk alırken, çocukların çoğunu kadın alacak." (Madde 33.)

Ancak kölelere ilişkin maddelerin çoğu, muhtemelen, onların hakları ya da refahlarıyla pek ilgili değildi. Bir efendinin kölesi için ne yapması ya da yapmaması gerektiğine ilişkin hiçbir yerde bir bahis yoktur ve bu da, efendinin köleleri üzerindeki mutlak nüfuzuna ilişkin görüşü güçlendirerek, bu konunun hukukun ilgi alanına girmediğini göstermektedir. Görünürde biraz yasal kontrole tabi olan konu, başkasının kölesi kendisine karşı suç işlediğinde üçüncü şahsın bekleyebileceği yasal tazminatın konusuydu. Böyle bir durumda, yasa, özgür kişiyle köle arasında açıkça ayırım yapardı.

Bundan dolayı, özgür adam hırsızlık suçu işlediğinde, yasada, bütün çalınanların iade edilmesi ve soyulan kişiye aslında 40 şekel olan ancak önemli ölçüde azaltılarak 12 şekle indirilen bir meblağı ceza olarak ödemesi öngörülürdü (madde 94). Bir de, aynı suçtan bir köleye biçilen cezaya bakalım: "Eğer bir köle ev soyarsa, zararı tamamen karşılayacaktır.

86) Bkz. Archi (1979: 38-9).

Hırsızlık için 60 gümüş şekel ödeyecektir. O (soyulan evin sahibi?) kölenin burnunu ve kulaklarını kesecektir ve köle de efendisine gönderilecektir. Eğer çok çalmışsa, çok ceza görecektir. Az çalmışsa, az ceza görecektir. Eğer efendisi 'onun tazminatını ben ödeyeceğim' derse o zaman o ödeyecektir. Ama reddederse, bu kölesini kaybedecektir." (Madde 95.)

Bu maddeyi ilk okuduğumuzda, kölenin, kulaklarını ve burnunu kaybettiği gibi, özgür insanlardan istenenin yarısı kadar olsa da, mağdura tazminat ödemekten de sorumlu tutulduğu anlaşılabilir. Bu, açıkça, kölenin tazminatı ödeyeceği kendi kaynağı olduğunu gösterir ve, göreceğimiz gibi, gerçekten, bazı kölelerin bu tür kaynakları olabiliyordu. Ancak, makul olan, para cezası ödemekten sorumlu kişinin kölenin efendisi olmasıydı⁸⁷ (ya da en azından köle ödeyemiyorsa onun ödemesiydi) ve miktarın azaltılması da suçtan doğrudan sorumlu olmamasından kaynaklanıyordu. Her ne olursa olsun, artık değeri düşmüş bir malın sahibi olarak, kölesinin sakatlanması, hem kendisi hem de kölesi için ağır bir cezaydı.

Yasalar'ın gözden geçirilmiş versiyonlarında, sakat bırakma cezası özgür insanlar karşı yasaklansa da ev soyma ve kundakçılık gibi ağır suç sayılan olaylarda köleler için uygulamada kalmaya devam etti. Cezanın sertliği, en azından kısmen, köklerinden koparılmış ve fetihçi ülke topraklarında yaşamak zorunda bırakılmış her türlü insandan oluşan bir toplumda asayiş sürdürmenin güçlüğüne yansıtılabilir. Sert misillemelerin korkusuyla caydırılmadıkça ve etkili bir denetim olmadığında, bu tür insanlar, içinde yaşadıkları toplumun istikrarı ve güvenliğine yönelik ciddi bir tehdit oluşturabilirlerdi. Yüzle ilgili sakatlamalar, suçlu köle için her zaman ve herkesin göreceği bir damgaydı. Ancak cezadan köle sahibi de etkilenirdi. Kölesi artık hasarlı bir maldı ve yaptığı işin yapısına göre, büyük olasılıkla, çalışma kapasitesi düşerdi; ayrıca, ne olursa olsun artık satılamazdı. Aslında, hayvan ya da insan, sonuçta sahip olduğu bütün canlılarının eylemlerinden sorumlu olan efendinin kendisi olduğuna göre, onların başka birinin mülküne verdiği her türlü zarar ve yol açtığı kaybın yasal sonuçlarına katlanması gerekmektedir. Özel mülkün korunmasını böylesine önemseyen bir toplumda, daha önce belirttiğimiz ilgili maddenin cezanın suça uygun olarak derecelendirilmesi gerektiği yönündeki ekine rağmen, ev soymanın çok ciddi bir suç olması gerektiği ortadadır. Ufak tefek aşırımlarda yine para cezası vardı, ancak kölenin bütün organları yerinde kalıyordu.

87) Tıpkı kaçaklarla ilgili maddeler gibi (22-4); bir kaçağı bulan kişiye bunun karşılığını ödeyen, kesinlikle, kölenin sahibiydi.

Bir kölenin kendi maddi kaynaklarının olması, köleliğin sürdürüldüğü birçok toplumda onu diğer kölelerden ayrı bir yere koyar. Aslında, göreceğimiz gibi, bazı durumlarda, özgür bir torun beklentisiyle, kendisine özgür bir damat alacak kadar maddi olanaklar oluşturabilirdi. Hitit toplumu, kölelerle özgür insanların evliliklerinin önüne yasal bir engel koymayarak ve aslında bu gibi durumlarda eşlerin haklarını yeterince koruyarak bu açıdan da kayda değer bir liberal yaklaşım göstermiştir.

Bu tür evliliklere yasal olarak izin verilmesi, kuşkusuz, yaygın olarak gerçekleştirildiğini göstermez. Yasaların çoğu maddesinin, tipik değil, alışılmışın dışında uygulamaları yansıttığını aklımızdan çıkarmamamız gerekiyor. Aslında, nadir bir durum olduğundan, özgür-köle evliliğinden olan çocuğun statüsüne ilişkin bir karar verilip kayda geçmiş olabilir. Karma evliliklerin, kölenin sahibinin rızası dışında gerçekleşemeyeceği de kesindir. Kölelerinin yaşamı ve ölümüne ilişkin karar verme hakkını elinde tutan efendilerin istemedikleri bir evliliği engellemekten aciz olduklarını düşünmek pek akla yakın değildir. Bir özgür-köle evliliğini onaylayarak karma evliliğe rıza gösterdiği için evlilikten doğacak çocuklar üzerindeki denetimini kaybedeceğinden, kendisini geleceğin genç kölelerinin emeğinden mahrum etmiş olacaktır. Kuşkusuz, yardımsever bir efendi, tıpkı Roma toplumunda rastlanan, yasal bir zorunluluk olmadığı halde, kendilerine uzun süre sadakatle hizmet eden kölelerini azat eden köle sahipleri gibi, bunu yapmaya hazır olabilirdi. Daha önce yorumladığımız gibi, diğer şeylerle birlikte köleye özgür evlatlar umudu sunan bir ödüller ve teşvikler sistemi, kölelerin verimliliği açısından, köleler kadar efendilerinin de yararına olabilirdi.

Hitit toplumunda, birçok kölenin ağır koşullar içinde ve perişan bir yaşam sürdürdükleri ve yeniden özgürleşmenin özlemini duydukları, kimi zaman da esaretten kurtulmak için kaçmaya kalkıştıkları, Yasalar'ın kaçak kölelerle ilgi maddelerinin de ortaya koyduğu gibi, çok açıktır. Öte yandan, iyiliksever bir efendinin kendilerine sunduğu koruma şemsiyesinden yararlanan ve sistemin maddi olanaklarından istifade eden köleler de mutlaka vardı. Homeros'ta toplumunda olduğu gibi, köleler, toplumsal merdivenin alt basmağını işgal etmezler. Homeros geleneğinin *thetesi* gibi, bu konum, özgür ancak bağlı olmayan, güvenli bir evden ya da her türlü eşyadan azade, nerede ve ne zaman iş bulabilirse çalışan bir aylak tarafından işgal edilmiş olmalıdır. Ancak o yine de özgür bir insandı.

Böylece,
 Proitos'un hakkettiği
 ve katli tabletlere gizlediği
 Ölümcül bir şifreyi taşımakla görevlendirerek,
 onu Lykia'ya gönderdi.

(İlyada 6. 168-9. çev.: R. Fitzgerald)

İlyada'da Bellerophon-tes'in öyküsündeki bu iyi bilinen pasaj, çoğu kez, Homeros'un yazı yazdığına ilişkin yegâne referans olarak gösterilmiştir. Yunanistan'daki Argos Kralı Proitos, öykünün kendi versiyonunda, karısını baştan çıkardığına yönelik yanlış bir inançla, Bellerophon-tes'i kayınbabası ve Lykia kralı Proitos'a verilmek üzere tahta tabletlere yazılmış bir mektupla birlikte Güneybatı Anadolu'daki Lykia'ya gönderir. Bellerophon-tes, mektupta yazılanlardan habersizdir. Aslında, mektupta kendi ölüm emri vardır (ancak, şans eseri, bu asla gerçekleşmez).

Yüzeysel olarak bakıldığında, bölüm, en azından Homeros'un zamanında, sekizinci yüzyılın sonu ya da yedinci yüzyılın başında, yazının bilindiğini ve okuryazarlığın da Bronz Çağı'nın son yüzyılı olan ve, hesaplarımıza göre, İlyada'nın geçtiği çağın bir özelliği olduğunu gösteriyor. Aslında, Homeros'un sözleri, Bronz Çağı döneminde uluslararası iletişimdeki tipik bir senaryoyu yansıtır: iki krallık, bir evlilik ittifakıyla birbirine bağlıdır; diğer hükümdarın kızıyla evli olan hükümdar, kayınbabasından bir istekte bulunur; bu isteğini sadece bir tarafın ana-

dili ya da, büyük bir olasılıkla iki tarafa da ait olmayan bir dil olsa da, tarafların anlayabileceği bir dilde yazılan bir mektupta dile getirir.

Kuşkusuz, bir Bronz Çağı kralının mektubu kendi yazdığını düşünmek, bir saray yaptırdığını iddia ettiğinde de gerçekten sarayı kendisinin inşa ettiğini düşünmekten farksızdır. Tablete harfleri kazımak işi bir kâtime aittir.⁸⁸ Aynı şekilde, mektubun hitap ettiği kişi, gerçekten onu okuyan kişi değildir. Bu da, onun kâtibidir. O halde, okuryazarlık Geç Bronz Çağı Yakın Doğusu'nda nereye kadar yayıldı? Geç Bronz Çağı'nın okur-yazar üyeleri kimlerdi?

Hitit Dünyasında Okuryazarlığın Boyutu

Okuryazarlık becerileri, muhtemelen, Hitit toplumunun yüksek kademedeki üyelerine, özellikle de imparatorluk hizmetinde kariyer sahibi olma peşirinde olanlara özgüydü. Bu tür beceriler, belki de, kâtip okullarındaki eğitim programlarıyla kazanılıyordu (aşağıda anlatılıyor). Yazma yeteneğine sahip rahip ve doktorları da biliyoruz ve onlar da eğitimlerinin bir bölümünü bu okullardan almış olabilirler. Meslekleri en azından temel düzeyde bir okuryazarlığı gerektiren bu tür insanlar varsa bile, çok açık olmadığı anlaşılan bir ayrımla da olsa, sadece bu işle uğraşan meslek sınıfından, yani kâtiplerden ayrılmış olmalıdır. Doktorlar ve rahipler de, bazen, 'kâtip' sıfatını kullanırdı ve asıl işi kâtiplik olanlar yönetimde yüksek konumlara gelirdi. Kuşkusuz, asıl işi kâtiplik olanlarla diğer okuryazarlar arasındaki temel fark, kâtiplerin bütün çalışma zamanlarını –şu ya da bu biçimde– yazıya ayırmalarının beklenmesiydi ve eğitimleri başka bir gereklilikten önce bu amaca yönelikti. Kâtip, karmaşık çivi-yazısında, 'yarı-zamanlı kâtiplere' göre, okuma ve yazma hızıyla hakim olduğu diller açısından, üst düzey bir beceri kazanmış olabilirdi.

Hitit toplumunda okuryazarlığın kâtiplerin tekelinde kalmadığı neredeyse kesinlik kazanmış olsa da, bu beceri, yine de, seçkin bir azınlıkla sınırlıydı. Bir toplumda yaygın denilebilecek okuryazarlığın nispeten yeni bir olgu olduğunu aklımızdan çıkarmamamız gerekiyor. Erken toplumların birçoğunda, okuma yazma, doktorluk, büyücülük ya da sanat ve zanaat gibi, nüfusun küçük bir bölümüyle sınırlı ve uzmanlık gerektiren becerilerdi. Okuryazarlığın yaygın olduğu düşünülen bir modern toplum, bu beceriden yoksun olduğunda işlevsiz kalır. Maddi ve kültürel

açıdan bir hayli ilerleme sağlamış ancak okuryazarlığa dayanmayan kadim bir toplum, bu beceriden yoksun olarak da kesinlikle işlevini sürdürebilirdi ve sürdürdü.

Yine, Bronz Çağı Yakın Doğusu'nun kayıtlarında en fazla kullanılan yazı olan çivi yazısının yapısını da aklımızdan çıkarmamalıyız. Bu, kama biçimli işaretlerle heceye dayalı bir yazıydı. Yani, her işaret grubu bütün bir heceyi ya da, bazı durumlarda, logogramlar denilen tam bir kelimeyi ya da kavramı gösteriyordu. Alfabe yazısının tersine, her ses için ayrı bir işaret gerektiriyordu. Çivi yazısının avantajı, yazı yüzeyinin çok ekonomik kullanılmasına olanak sağlaması ve bu yazının gerçek ustalarının bir tableti büyük bir hızla –sivri uçlu bir aleti yumuşak kile çeşitli açılardan hızlı hareketlerle bastırarak– ağaçkakanlar gibi işleyebilmeleriydi. Kralın söylediklerinin dikte edilmesinde, yasal hükümlerin, ritüel yasaların ve benzeri kararların kaydı için sürat en önemli unsurdu.

Ancak çivi yazısının büyük bir dezavantajı vardı. Öğrenilmesi gereken az sayıdaki basit simgeden ibaret olan alfabenin tersine (en geniş alfabetik yazı olan Rusça'da 32 simge vardır), hece yazısından oluşan yapısından dolayı, hecelerin olduğu her olası ses kombinasyonunun ayrıca gösterilmesini sağlamak için yüzlerce işareti gerektiriyordu. Bunun için, Hititler'in kullandığı çivi yazısında, çoğu kama biçimli işaretlerden oluşan 300'ü aşkın simge (aslında diğer çivi yazılarına göre makûl bir sayı) vardı. Aralarındaki fark çok küçük olduğundan, ilk öğrenme aşamalarında birçok işaret karıştırılıyordu. Bu nedenle, nispeten kolay ve çabuk üstesinden gelinebilecek alfabetik bir yazıdan farklı olarak, çivi yazısının kolay, çabuk ve doğru okunup yazılabileceği ölçüde öğrenilmesi ve akılda tutulması yıllar alıyordu. Yazılı dilde tamamen ustalık kazanmanın ya da en azından üst düzey bir beceri elde etme olanağının sadece özel eğitim alan bir azınlığın dışındakilere kapalı olmasının nedeni buydu. Asaletinin gereği olarak idari, dini ve askeri görevler için eğitilen bir prensin zamanının hep müsait olabileceği ya da okuma yazma sanatının gerektirdiği eğitimin sıkıntısına katlanmaya hazır olabileceği pek olası görünmüyor. Zaten kendisi için çalışan başkaları varken buna neden gerek duyacaktı ki?

Kâtiplerin Eğitimi

Mezopotamya metinlerinden edinilen bilgiler, Mezopotamya'da, Erken Bronz Çağ döneminde bile kâtipler için okullar olduğunu gösteriyor.

Genellikle tapınaklarla bağlantılı olan okulları, Sümerler, tam çevirisi 'tablet evi' olan *eduba* terimiyle tanımladılar.⁸⁹ Yazı Hitit dünyasına girdiğinde, büyük olasılıkla, benzer kurumlar Hititler tarafından da kuruldu.⁹⁰ Yazı uğraşına yönelik bu tür kurumlarda yetiştirileceklerin eğitimi erken yaşlarda başlardı. Eğitimin sıkı olması gerekiyordu ve yapısından dolayı da tekrarı gerektiren bir bezdiriciliği vardı. Öğrenciler hafızalarına yerleşene kadar defalarca kopya ettikleri basit hece ve kelime işaretlerini öğrenerek başlar ve sonra daha karmaşık işaretlere yönelirlerdi. Eğer Mezopotamyalı benzerleri gibi eğitildilerse, tembellik, ihmalkârlık ve becerisizlik durumlarında dayak yiyerek, muhtemelen, çok sert bir disiplinden geçmiş olmalılar.

Yazının temelini kavradıktan sonra, öğrenci, dini metinleri ve Gilgamiş Destanı gibi büyük edebiyat klasiklerini defalarca kopyalamaya koyulurdu. Hatti arşivinde destanın Hitit, Akad ve Hurri dilindeki versiyonları bulundu. Egzersiz, muhtemelen, öncelikle klasiklerin kaydedildiği karmaşık yazıda uzmanlaşmak için yapıldı, ancak toplumun birçok kültürel geleneğindeki eğitimle boy veren bir yazının doğmasına da vesile oldu. Yazı okullarının bu geleneklerin daha geniş bir topluma yayılmasının araçlarından biri olduğu da açıktır. Kâtipler, bazen, bu gelenekleri yerel anlayışlara uydurdular. Böylece, Gilgamiş'in Hitit dilindeki uyarlamasının, Gilgamiş'in Uruk şehriyle ilgili bölümlerinin çoğunun kısaltılmasıyla, Anadolu'da bir dinleyicinin ilgisini çekeceğine kuşku yoktur. Ve Kumarbi Destanı'nın şimdi kayıp olan Hurri dilindeki aslının Hitit diline çevrilmesinde kâtiplerin onüçüncü yüzyıl dini reform programı bağlamındaki dini ve kültürel uygunluğu gözetmek için kompozisyonu baştan sona elden geçirmiş olmaları pekâlâ mümkündür. Genel olarak, kâtip okulları, Sümer döneminden itibaren, büyük olasılıkla, bütün Yakın Doğu uygarlıklarında kültürel geleneklerin yayılmasının güçlü bir aracı oldular.⁹¹

Çiviyazısı, Hatti Ülkesi'ne parayla tutulan ya da I. Hattuşili'nin Suriye seferleriyle başlayan ve ardılı I. Murşili'nin Babil'i yok etmesiyle sonuçlanan (y. 1595) Hitit askeri seferleri sırasında zorla kaçırılan Babilî kâtiplerce tanıtılmış olabilir. Bu kâtipler, büyük olasılıkla, Eski Ba-

89) Mezopotamya kâtip okullarının müfredat programı ve yöntemleri için bkz. Sjöberg (1974); McCall (1990:33-4).

90) Bkz. Beckman (1983a:97 n.2), bu tür okulların Eski Babil döneminde sona erdiğine inanan Sjöberg'e karşı.

91) Bkz. Kramer (1964:291).

bil modeli çerçevesinde eğitim kurumları –henüz bu tür kurumlara ilişkin bir kanıtımız olmasa da– oluşturarak yöresel bir yazı mesleğinin yaratıcısı oldular. Okuryazarlık sanatında eğitim, Akad ve bir dereceye kadar Sümer dilinde öğretimi de gerektirdi. Başlangıçta, bu dillerdeki metinler, genç Hitit âlimlerinin çiviyazısını öğrenmeleri için yegâne 'ders kitaplarıydı'. Hattuşaş'ta bulunan iki dilli hece işaretleri ve sözcük listeleri de (Sümer, Akad ve Hitit dilinde) bu bağlam içerisindeydi. Kâtip, bu araçlarla, Akad dilini ifade ettiği yazıda beceri kazanırken, aynı zamanda Akad diline ve yazının kaydettiği dini ve edebi geleneklere ilişkin de bilgi sahibi olurdu. Hitit dünyasının kralları siyasal ve diplomatik bağlantılarını bütün Yakın Doğu'ya yaydıkları için ve dönemin uluslararası *lingua francası* Akad dili olduğundan, kâtibin iki dilli becerileri siyasal açıdan bu dünyada olağanüstü değerliydi. Bununla birlikte, Hitit dünyasında okuyup yazmakta kullanılan başlıca dil Akad dili olabilirken, çiviyazısı, büyük olasılıkla, Hitit Krallığı'nın en önemli belgelerinin düzenlendiği dil olduğundan, Neşa dilindeki, yani Hitit dilindeki metinlerin kaydedilmesinde çok çabuk benimsendi.

Kâtiplerin İstihdamı

Yazı öğrenmeye yönelik eğitimin, özellikle bunu meslek edinenler için, muhtemelen, uzun ve çoğu kez bezdirici bir süreci gerektirdiği tahmininde bulunmuştuk. Ancak, sebat ve uygulama, sonuçta netice verirdi. Bunun için harcanan emekle, öğrenciler, onurlu ve önemli kişiler olurdu. Mesleğinin zirvesine çıkanların, bazen Hitit toplumunun en üst düzeylerinde seçkin bir kariyer bulma umudu olurdu. (Bu konuya ileride biraz daha değinmemiz gerekiyor). Bazı durumlarda, oğullar, meslekte babalarını izlerdi ve gerçekten de bu meslekle bağlantılı bir öncelik, belki de profesyonel kasta yaklaşan bir durum söz konusu olabilirdi. Kimi zaman, bir kâtibe vergi ve harçlardan muaf tutulma gibi belli ayrıcalıkların tanındığı da olurdu.

Yine de, talep, mevcudun çok üstünde gibiydi. Onüçüncü yüzyılda elli civarındaki kâtip (32 tahta tablet kâtibi dahil), Hattuşaş'taki Büyük Tapınak'ta görevliydi ve bu sayı tapınaktaki toplam kült personeli sayısının dörtte birinden fazlaydı.⁹² Kralın diğer sayısız tapınaklarında

92) Tapınağın güneyindeki bina külliyesinden elde edilen kısmen korunmuş bir metinden; bkz. Singer (1998a:34).

da, büyük olasılıkla, diğer personele göre yüksek oranda kâtip istihdam ediliyordu. Ve, kuşkusuz, imparatorluk büyüyüp karmaşılaştıkça, kralın yönetiminde hizmet edecek iyi eğitilmiş kâtibe yönelik her zaman artan bir talep vardı. Hititler'in geniş bir faaliyet alanıyla ilgili tuttukları bol miktardaki kayıt ve okuryazarlığın Hitit dünyasında büyük ölçüde bir kâtip sınıfıyla sınırlandığı göz önüne alınırsa, kâtiplerin dahil olmadığı herhangi önemli bir etkinliğin gerçekleştiğini düşünmek zordur. Rutin düzeyde, kâtipler, mevcut kopyalama işlerinde, bazen uluslararası anlaşmalarla vasal anlaşmaları gibi önemli belgelerin birden fazla kopyasının çıkarılmasında ve yabancı krallarla, vasal yöneticilerle ve bölge valileriyle yazışmalarda kullanıldılar. Kâtiplerden kraliyet buyruklarını, arsa bağışlarını, yasal bildirileri ve davalarda verilen hükümleri kaydetmeleri istenirdi.

Bir kralın ya da kraliçenin tanrıya sunduğu, bazen günlük, çoğunlukla uzun ve karmaşık dualar, onlar adına kâtipler tarafından okunurdu ve böylece, duaları ezberlemek zorunda kalmadıkları gibi, yanlışlıkla unuttukları bir şeyden dolayı tanrıyı gücendirme tehlikesinden de kaçınmış olurdular. Dua okunurken orada olmak zorunda bile değillerdi. Kral II. Murşili'nin tanrı Telipinu'ya ettiği günlük duasının prosedürü şöyleydi: "Kâtip bu tableti tanrıya hitaben her gün okur; tanrıyı över (şöyle diyerek): Telipinu, sen kudretli ve yüce bir ilahsın. Murşili, kral, senin kulun, ve kraliçe senin hizmetçin, beni sana gönderdi (şu istekle): Git! Telipinu'ya, Efendimize, bireylerimizin koruyucusuna, yakar."⁹³ Kuşkusuz, bazı dualar doğrudan kral tarafından uydurulmuştu. Bu tür durumlarda, bir kâtip, kralın söylediklerini kaydetmek için hazır beklerdi. Muvatalli'nin Fırtına Tanrısı Kummanni'ye⁹⁴ duasının künyesinde, duanın 'Haşmetmeapın ağzından' ve Genç Büyü Rahibi Lurma tarafından kaydedildiği belirtilir. Bu duanın günümüze ulaşan iki kopyasının karşılaştırılması ilgi çekicidir. Biri, 'B kopyası', çok hızlı yazıya döküldüğünün işaretlerini taşır: yarım kalmış işaretler, alt üst olmuş kelimeler, dikte edilenin yanlış anlaşılması vb.; buna karşılık, 'A kopyası'nda, aslındaki yanlışların çoğu düzeltilmiştir. Bu nedenle, 'B kopyası' sanki dikte etme sanatına henüz tamamen hakim olamamış genç bir kâtip tarafından –gerçekten– kelimeleri kelimesine yazıya geçirilmiş gibidir.⁹⁵

93) KUB XXXIV 1-2 (CTH377) Goetze'den, Pritchard'da (1969:396).

94) KBo XII I (CTH 382). Houwink ten Cate (1967).

95) Bunu Singer tarafından özetlenen (1966:135) Houwink ten Cate'in uslamlaması ve sonuçları izler.

Kâtipler, büyük olasılıkla, Hitit yılının büyük bir bölümünü kapsayan çeşitli festivallerin hazırlığına da katılırdı (bkz. 11. bölüm). Ritüel gereçler, kurban edilmeye uygun hayvanların toplanması, müzisyen ve diğer eğlendiricilerin örgütlenmesi, şenlik şöenleri için gerekli yiyecek maddelerinin toplanması, konuyla ilgili prosedürü danışanlara gerekenni tavsiye etmek için verilen hizmetler, festival hazırlıklarında ve festival sırasında hiçbir şeyin unutulmadığından emin olmak ve her kalemi denetlemek, bu festivallerin gerektirdiği ayrıntılı düzenlemeler arasındaydı. Festivalin her aşamasının büyük bir titizlikle gerçekleştirilmesi çok önemliydi; en küçük bir yanlışlık bile bütün prosedürü geçersiz kılabilir ve kutsal gazabı harekete geçirebilirdi.

Kâtiplerin askeri seferlerde krala eşlik etmeleri de gerekiyordu. Kral, sefer sırasında, ülkedeki gelişmelerle temas halinde olabilmek ve gereksinim duyarsa dostları ve düşmanlarıyla uzaktan iletişim kurmak için etkili bir ulak sistemine ihtiyaç duyardı. Mesajlar bazen sözlü olarak alınırdı ve gönderilirdi. Ancak, kral, yoldayken yazılı mesajlar da –emrindekilere talimatlar, düşmanlarına tehditler ve ultimatolar– gönderirdi. Kralın sefer kadrosunda onun mesajlarının yazılmasında ve ona gelen yazılı mesajların okunmasında kâtiplerin de hazır bulunması gerekliydi. III. Hattuşili'nin, ordusuyla birlikte isyancı kulunun üzerine yürüdüğü sırada, onunla anlaşma girişiminde bulunan dönek kral Pi-yamaradu'ya gönderdiği yazılı ultimatoma ilk duruma bir örnektir.⁹⁶ Kral, söyleyeceklerini yazılı belgeye dönüştürecek ve, belki de, özellikle muhababın okuma bilen bir kâtibi olmadığı düşünüldüğünde, bizzat götürüp Pi-yamaradu'ya okuyacak bir kâtibe ihtiyaç duyardı. Anlaşıldığına göre, Pi-yamaradu'nun kralın mesajına yanıtı sözlüydü. Büyük olasılıkla, kâtiplerin sefer sırasındaki hizmetleri arasında, fethin ardından binlerce erkek, kadının ve çocuğun ve çiftlik hayvanlarının anayurda naklini de kapsayan muazzam lojistik operasyonların kayıtlarını tutmak da vardı. Örneğin, Kral II. Murşili'nin Vakayinamesi'nde kaydedilen sayısız savaş esiri, hem seferin başında hem de sonunda, savaş esirlerinin çeşitli bölgelere ve işlere yerleştirildiği zaman, kesin çetelelerin tutulduğunu (savaş alanında katledilen düşmanların sayısını yazan kâtiplerin resmedildiği Mısır kabartmalarındaki gibi) ve kaydedildiğini göstermektedir. Böyle bir görevi yerine getirenler, elbette ki, kâtiplerdi.

⁹⁶) İkinci bölümde 'Tavagalava mektubu' olarak bahsedilen mektup, KUB XIV 3' (CTH 181).

Hitit egemenliğine tabi toplumlar ve bölgelerde kâtiplerin istihdamına ilişkin daha genel bir konu da vardı. Yakınlarda, Orta Anadolu'da, (modern) Maşat'ta, Kuşaklı'da ve Ortaköy'de bulunan çivi yazısı arşivi, anayurdun bölgesel merkezlerinin günlük işleyişi ve bu merkezlerin küçük kâtip kadrosuna ilişkin bilgiler sağlıyor. Birinci bölümde Maşat'ta bulunan tablet kayıtlarını tartışmıştık. Muhtemelen, Hitit Sapinuva'yla bir tutulan Ortaköy, krallığın bir başka önemli bölgesel merkeziydi.⁹⁷ Buradan 3000'den fazla tablet çıkarıldı. Bu tabletler, kral ve görevlileri arasındaki mektuplaşmaları, envanterleri, kutsal metinleri ve dini özellik taşıyan diğer metinleri içermektedir. Yerel kâtiplerin çoğu, muhtemelen, başkentteki kâtip okulunda eğitildiler ve sonra, belki de, mesleklerinin başındayken, bir süre bölgesel bir yöneticinin hizmetinde çalışmak üzere gönderildiler.

Ancak, Akad isimlerine bakılırsa,⁹⁸ Maşat'taki kâtiplerin bazılarının Suriye ya da Mezopotamya'dan getirildikleri anlaşılmaktadır; belki de, bu, en azından Maşat arşivi döneminde, yerel kâtip okullarının krallıktaki kâtip talebini karşılayamadığının bir göstergesidir. Ayrıca, Hitit kökenli kâtipler, vasal yöneticilerin mahkemelerine Hattuşaş yönetimi tarafından görevli olarak atanmış olabilirlerdi. Şimdiye kadar Batı Anadolu'da bulunan bir tablet arşivi yoktur. Ancak Hattuşaş arşivinde yer alan ve bu bölgedeki vasal devletlerle yapılmış anlaşmaları içeren yazışmalar ya da mektuplar vasal mahkemelerdeki kâtiplerin varlığını açıkça göstermektedir. Bu insanlar, Hattuşaş'tan gelen belgeleri bölge yöneticisine okuyabiliyor ve istendiği zaman ya da yazılı haberleşmenin uygun olduğu diğer durumlarda, vasaletin yanıtını yazıya geçirebiliyordu.

İmparatorluğun diğer bölgeleriyle ya da yabancı krallarla yazışmalarda uluslararası diplomasi dili olan Akad dili kullanılsa da, batı vasal devletleriyle olan yazışmalar –neredeyse kesinlikle– Hitit dilinde yapıldı. En azından başkent arşivinde yer alan ve başvuru amacıyla saklanan belgelerin kopyalarında kullanılan dil buydu ve –büyük olasılıkla– asılları da Hitit dilindeydi. Luvi dili tabi batı eyaletlerin temel dili olduğundan ve Hitit diline çok yakın bir dil olması nedeniyle (her ikisi de Hint-Avrupa dilidir), Hititçe, anadili Luvi dili olanlar tarafından, Sami dil grubuna ait Akad diline göre, çok daha kolay öğrenilirdi. Aslında, kral Arzava'nın firavun III. Amenhotep'e gönderdiği bir mektubun dibindeki notta, kâtibin bundan sonraki yazışmaların Hititçe yapılması

97) Çorum'un yaklaşık 50 kilometre güneydoğusundaki mevki.

98) Bkz. Beckman (1955c:25).

(yani Akad dilinde olmaması) yönündeki isteği yer alır: “Sen, kâtip, bana iyi yaz; bundan başka, alta adını yaz. Buraya getirilen tabletleri hep Hititçe yaz!”⁹⁹ Eğer Arzava’nın topraklarındaki kâtipler Luvi dilinde güçlük çekiyorlarsa ya da en azından Hititçe’de daha rahatsalar, o zaman, Hitit kralı ve batı vasalları arasındaki yazışmalar için uygun dil kesinlikle Hititçe’ydi.

Ancak, Hitit dilinin kullanımı, sadece yerel Luvi dili konuşan kâtiplerin yokluğunda ya da onlara yeğ tutulmalarından dolayı, kralın kendi kâtiplerinin bazılarını vasal saraylarında ikamete göndermesiyle açıklanabilir. Batılı kâtiplerin Hattuşaş’tan gelmesi durumunda, kralın batı vasallarına Hititçe dışında bir dilde yazmasının anlamı yoktur. (Gerektiğinde kendi hükümdar efendileri ve vasal kulları arasında tercümanlık yapmak için, kuşkusuz, yerel Luvi dilinde de yetkin olmaları gerekirdi.) Zaten yerel vasal sarayında kalan bir Hititli kâtip diğer lehçeleri bilirdi. Hitit krallarının anlaşmalarında ifade ettikleri ve özellikle batıdaki vasal devletlerde meydana gelecek istenmeyen bir siyasal gelişmeden mümkün olduğunca erken haberdar edilmeleri yönündeki değişmeyen kaygıya bakılırsa, bölgede bulunup da öncelikle Hattuşaş’a sadık olması gereken bir kâtip, yerel koşullara ilişkin pekâlâ değerli bir bilgi kaynağı olarak işe yarayabilirdi. Ayrıca, elimizde bulunan ve bir Hitit ve bir Ahhiyava kralı arasındaki yazışma parçasında, yukarıda değinilen ‘Ta-vagalava mektubu’nda kullanılan dilin Hititçe olması da önemlidir. Bunun olası yansımalarına daha sonra döneceğiz.¹⁰⁰

Tablet Arşivi

Yazı uğraşı, geniş bir beceri, görev ve sorumluluk yelpazesini kapsardı. Eğitimden henüz çıkan acemilere, başkent arşivinde¹⁰¹ depolanması ya da birçok bölgeye dağıtılması için yüzlerce tableti tekrar tekrar kopyalamak dahil, en sıradan ve en mekanik işlerin verildiğine kuşku yoktur. Sadece başkentte tabletler birçok yerde bulunurdu. Bunlar arasında akro-

99) EA 32, Moran’dan (1992:103).

100) Bkz. ayrıca Singer (2000:28-9).

101) Van den Hout (1999:342), Hititler’in eski metinleri depolarken ve metinleri sürekli çoğaltırken her türü sistematik olarak saklamadıklarını belirtiyor. Saray ve tapınak envanterleri gibi idari belgeler, yeminler ve kehanet metinleri, çoğunlukla, bir müddet sonra atılan tek nüshalar halindeydi. Genel olarak Hitit arşivi için, bkz. Ünal (1989:130-1) ve Koşak (1995).

polün çeşitli binaları (A, D, E ve K), birtakım evler ve kentin tapınaklarında tablet deposu olarak kullanılan odalar vardı.¹⁰² Tapınak mevki-lerinde her tapınağın inanç ve idari faaliyetleriyle ve kent dışındaki arazilerin yönetimiyle ilgili kayıtlar bulunurdu. Aşağı Şehir'deki Büyük Fırtına Tanrısı Tapınağı, (metinlerden edindiğimiz bilgilere göre) şartları çok önemli ve özel kutsal denetim altında olduğundan devlet anlaşmalarının baş deposuydu. Genellikle 'Bayırdaki Ev' olarak bilinen yapı, anlaşıldığına göre, bilimsel ve edebi yapıdaki çalışmalar için ayrılmıştı. Burada, muhtemelen, bir kâtip okulu yer alıyordu.

Diğer yerlerde de, bazen, asıl çevrelerinin tamamen dışında olan birtakım tabletler bulunurdu. Aslında, bu belgelerin orijinal düzenlenimi ve yerleşimine ilişkin genel bir saptama yapmak çoğu kez son derecede zordur. Bu, yirminci yüzyıl başlarında Alman kazıları sırasında açığa çıkan tabletlerin kesin bulunma yerlerinin tespitindeki başarısızlığın dışında, çeşitli nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ancak, bu bir tarafa, başkent arşivi, tarihi boyunca –Hattuşas ondürdüncü yüzyılın başında yağmalandığında, ondürdüncü yüzyılın sonu ya da onüçüncü yüzyılın başında başkent Tarihuntassa'ya taşınması sırasında, Hattuşas'ta Hattuşili ve Urhi-Teşub'un muhalif güçleri arasındaki çatışmalar sırasında ve, belki de hepsinden çok, Hattuşas'ın son yıllarındaki büyük yeniden yapılanma sırasında– çeşitli olaylar nedeniyle büyük tahribatlara maruz kalmıştır. Bu son dönemde, birçok tablet, muhtemelen, geçici yerlere –hâlâ bulundukları başkent uçu kısmına– depolandı ve diğer birçoğu, muhtemelen artık kullanılmadıklarından, atıldılar. Doğal çevresi dışında bulunan en çarpıcı tablet örneği, 1986'da, Hattuşas'ın Sfenks Kapısı yakınındaki bir kaldırımın altında ortaya çıkarılan bronz tablettir.¹⁰³ Bir daha asla görülmemesini sağlamak için, oraya –neredeyse kesinlikle– bilinçli bir biçimde gömülmüştür.

İleride baş vurulmak ve danışılmak üzere alıkonulan değerli kayıtlar içeren tabletlerin başlangıçtaki depolanmaları sırasında büyük özen gösterildiğini biliyoruz. Bütün başkente dağılmış depolardaki binlerce yazılı kayıt arasından, gerektiğinde yeniden kolayca baş vurulabilecek durumda olmaları kesinlikle çok önemliydi. Tabletler, muhtemelen, taş

102) Profesör Koşak, kişisel bir görüşmemizde şu bilgiyi verdi: "1931-2000 arasında 17.000 parça, ayrıca ilk kazıdan, bulunma noktaları belli olmayan 10.000 parça çıktı. Bir tableti yeniden oluşturmak için ortalama on parçaya gereksinim vardır. Bütün Hattuşas'ta çeşitli kütüphanelere dağılmış 2000-2500 tablet olduğunu tahmin ediyorum."

103) Tablet, Otten tarafından basıldı (1988).

sütunlarla desteklenen tahta raflarda saklanmıştı. Bu, aslında, sağlam kalmalarını sağladı. Başkentin son kez yokoluşunda, yangın arşiv odalarına ulaştığı zaman raflar çöktü ve fırınlanmamış tabletler yere düştü. Birçok parçaya ayrılışlar da, yanan kerestelerden çıkan büyük ısıyla fırınladılar ve böylece hep korunmuş olarak kaldılar. Her rafın içeriği, aynı zamanda, özel bir seride herhangi bir açık olup olmadığını belirten küçük kil tabletler şeklindeki listelerde gösterilirdi: “İki tablet Yeryüzü Güneş Tanrıçası’na vekilleri kral, kraliçe ve prensin sunduğu adakla ilgili. İlk tablet kayıp. Bahar şenliğiyle ilgili üçüncü tablet Hurma’da. Hükümdar Hurma’da şenlikleri nasıl kutlar. İlk ve son tabletler kayıp.”¹⁰⁴ Bazen, özel bir tabletin içeriği, altında, künye olarak kısaca belirtilirdi. Bu nedenle, Hattuşili’nin Vasiyeti şu sözleri içerir: “(Bu) Büyük Kral Tabarna’nın tabletidir: Büyük Kral Tabarna Kussara’da hasta olduğu ve ardıl olarak genç Murşili’yi atadığı zaman.” Birkaç kâtibin, münhasıran değilse de büyük ölçüde, tablet koleksiyonlarının bakımı, depolanması ve gerektiğinde yeniden kullanılmasıyla ilgili olarak ve –kuşkusuz– birçok modern meslektaş gibi aynı özen ve gururu –ve sahipliği– taşıyarak istihdam edildiğini düşünebiliriz.

Kâtiplik Mesleğinde Yükselmek

Kâtiplik uğraşı içindeki bir hiyerarşi, muhtemelen, yukarı doğru yükselen kâtime, becerisine, deneyimine ve kıdemine uygun oranda meslekte ilerleme umutları sunuyordu. Ancak, mesleki terfi aşamalarına ilişkin açık bir tabloya sahip olmasak da, iki ya da üç belgede, sıradan bir kâtip olarak ortaya çıkan ancak daha sonra kâtip okulunun başına geçen Palla’nın oğlu, Anuvanza’nın öğrencisi Angulli gibi bazı kâtiplerin mesleki güzergâhlarının göstergeleri vardır.¹⁰⁵ Bu tür bilgilere, kâtiplerin kendilerine yazdırılan metnin altına isimlerini koyma yollu bildik alışkanlıkları sayesinde ulaşabiliyoruz. Şöyle ki: “Tuvattaziti’nin oğlu, Hapaṭi-URMAH’ın eli, şef Anuvanza’nın huzurunda, yazdı (bunu).”¹⁰⁶ Kâtibin adı, böyle durumlarda, tıpkı genellikle daktilo edenin adıyla gösterilen modern bir iş mektubu gibi, muhtemelen, ilerideki başvurular için eklenir. Bu örnekte belgeyi dikte ettirenin, kâtip okulu şefi Anuvanza’nın adını da görüyoruz.

104) Bu raflisteleri için bkz. CTH, s. 153-93. Ayrıca bkz. Laroche (1949:14-23).

105) Laroche’deki referanslara bkz. (1949: 11:1952:16).

106) Künye, KUB XX 8 (CTH 610) VI 8-10: bkz. Laroche (1949:8).

Aslında, bir kâtibin Hitit yönetiminin en üst düzeylerine gelmesi –GAL.DUB.SAR.MEŞ, yani ‘Başkâtip’ örneğindeki gibi– mümkündü. Hitit kâtiplerinin başı olan bu adamın önemi, vasal yöneticilerden gelen hediyelerden yararlananların sıralamasında kral, kraliçe ve veliaht prensten hemen sonra gelmesinden anlaşılmaktadır. Kendisine, ayrıca, daha önce değindiğimiz DUMU.LUGAL gibi, kral ailesiyle gerçek kan bağı olmayan birkaç seçkin görevliye verilen onursal ‘kralın oğlu’ unvanı da verilir. Üstelik, başkâtiplerden biri olan Mittannamuva kraliyet merkezi Tarhuntassa’ya taşındığında, Kral II. Muvatalli tarafından Hattuşaş idarecisi olarak atandı.¹⁰⁷

Krallıktaki Kâtiplik Etkisi

Başkâtip’in ve gerçekten kâtiplik hiyerarşisinin diğer yüksek rütbeli üyelerinin krallıkta ne kadar güçlü ve nüfuzlu olduklarını abartmamız söz konusu olamaz. Bu adamlar kralın en yakın sırdaşı ve danışmanlarıydılar. Kuşkusuz, kralın vasal yöneticiler ve yabancı krallarla akdettiği anlaşmaları –Yakın Doğu’daki Hitit nüfuzunu ve otoritesini sürdürmeye yönelik, büyük önem taşıyan belgeleri– hazırlayan kişiler olduklarından, konuları kralın vasal yöneticiler ve yabancı krallarla ilişkilerinde hatırı sayılır bir nüfuz elde etmelerini kaçınılmaz kılıyordu.

Elimizde çoğunlukla parçalar halinde birkaç anlaşma müsveddesi ve diğerlerinin son versiyonları var. Özellikle sağlam kalmış taslaklardan bir anlaşma metninin süreçlerine ilişkin bazı parçaları birleştirebiliriz. Muhtemelen, izlenen yol şuydu: Yeni bir yönetici bir vasal tahtına çıkmıştır, terfisi seleftinin uzaklaştırılması ya da ölümünden kaynaklanmıştır. Hattuşaş’ta kralın kâtibi, vasal krallığın tarihiyle ve devlet arşivi dışışleri bölümündeki tabletlerde saklanan bazı gerekli bilgilerle ilgili kimi afaştırmalarda bulunur. Fırtına Tanrısı Tapınağı’ndaki arşivden krallığın eski yöneticilerinin yaptığı anlaşmaların kopyalarını ele geçirir. Ayrıca, muhtemelen, diğer bölgelerin onlarla yaptıkları yazışmaların kopyalarını da edinir. Krallıktaki mevcut durumla ilgili bilgilerle birlikte, bu materyal, kâtibin kralla yapacağı bir ön görüşmeden sonra hazırlayacağı anlaşma taslağı için bir temel sağlar. Vasalın ve hükümdarın karşılıklı yükümlülükleriyle ilgili standart maddeler ve formüller ve bu

yükümlülüklerin geçersiz ve önemsiz olacağı koşullar anlaşmaya bir şablon sağlar. Kâtip, hem büyük kral hem de vasal devletin uzun bir liste oluşturan tanrılarını iki taraf arasındaki anlaşmanın tanıkları olarak ekler. Sonra, vasalın anlaşmanın koşullarına itaat etmesi durumundaki kutsamalar ve aksi durumdaki lanetlemelerle ilgili bir dizi maddeyi koyar. Özgül koşullar eğer hâlâ konuyla ilgiliyse, yeni anlaşmaya eklenir. Kâtip, ayrıca, örneğin ülke sınırlarını yeniden tanımlamakla ilgili öneriler de ekleyebilir.

Tamamlandığında taslak krala okunur. Kral, dinlerken, kâtibin taslak sınırları içerisinde not aldığı çeşitli düzeltmeler ve eklemeler yapar ya da ilgisiz veya zamanı geçmiş olduğu gerekçesiyle bazı kelime ve deyimlerin silinmesini ister. Kâtip bunları çıkarır. Kuşkusuz, düzeltmeler yapılırken, müsvedde tablet, kil sertleşip katılaşmadan önceki halinde, yani yumuşak olmalıdır. Böylece, tamamlandıktan kısa bir süre sonra kralın değerlendirmesine sunulabilir. Kralın konuyla ilgilenmesi biraz gecikecekse, tablet yine yumuşak tutulabilir ve gerekirse ıslak kumaşlara sarılarak tekrar yumuşatılabilir. Anlaşmayla uyumlu bir girişin ne olduğu ihtilafıdır. Arşivlerden edinilen bilgiler temelinde, giriş, muhtemelen, kendi davranışına bir model olarak, vasal kralın seleflerinin sadakatinin vurgulanması yönündeydi. (Bununla çelişen her türlü geçmiş eylem uygun bir biçimde görmezden gelinebilirdi.) Öte yandan, bir vasalın selefleri kendi efendilerinin çıkarlarına aykırı davranışta bulunmuşsa, kaderlerine ve vasalın tahtını üstelenen mevcut kişiye kralın sunduğu lütufa dair bir hatırlatma, anlaşma için iyi bir başlangıç olabildi. Sonra, kâtip anlaşmanın son halini hazırlar. Kral dinledikten ve onayladıktan sonra, kâtip, anlaşmayı metal –altın, gümüş ya da bronz– üzerine yazılacak hale getirir ve anlaşma kralın ve anlaşmanın diğer tarafında yer alan kişinin özel mührüyle tasdik edilir. Kâtibin denetiminde anlaşmanın birkaç kopyası çıkarılır ve kopya sayısı anlaşmanın künyesinde belirtilir.

Krallığın en yüksek rütbeli kâtiplerinin krallığın diplomatik faaliyetlerinde büyük bir rol oynadıkları açıktır. Görevlerine kattıkları nitelikler arasında, kaçınılmaz olarak, siyasal sağduyu, yerel koşullar ve hükümdarlarının egemen olduğu çeşitli bölgeler konusunda derin bir bilgi ve duyarlılık vardı. Muhtemelen, kralla muhatapları arasındaki görüşmelerde de rolleri önemsiz değildi. Uygun diplomatik ve yasal ifade biçimlerine hakimiyet, yüksek rütbeli kâtipler için temel özellikti. Anlaşmalardaki birçok madde, açıkça, yasal terminolojide deneyimli bir yazarın ya da yetkin birinin elinden çıkmış olduğunu gösteriyor. Kâtipler,

ayrıca, protokollerin, yasal sözleşmelerin ve kralın gözde kullarına bahsettiği çoğu arazi başışı belgelerinin düzenlenmesinde de istihdam edildiler. Arazi başışı belgelerinin kesinlikle özgül terim ve koşulları, yine bir hukuk uzmanı tarafından hazırlanmış olduklarını gösterir. Kâtiplerin yasaları yeniden inceleme ve taslak hazırlama, mahkeme kararlarını kaydetme ve büyük olasılıkla yasal konularda krala ve adli yetkiye sahip diğer kişilere hüküm verme aşamasında danışmanlık yapma görevleri de vardı. Mezopotamya'daki kâtip okulu müfredat programında binlerce Sümer ve Akad yasal terim ve formülünün¹⁰⁸ öğretilmesinin ve büyük olasılıkla Hitit kâtiplerinin benzer gereklilikleri içeren ileri düzeydeki eğitiminin de yer aldığını biliyoruz.

Kâtiplikte Uzmanlaşma

Kâtiplik hiyerarşisi içinde, her düzeye karşılık gelen uzmanlık derecesinin ne olduğu konusunda bilgimiz yok. Mesleklerinin daha üst düzeylerine gelen kâtiplerin kendileri adına yazı dikte etmek üzere başkalarını çalıştırdıklarını biliyoruz. Kâtiplerin başı konumuna gelen Mahhuzi'nin Kral IV. Tuthaliya'nın protokolünü Duda'ya yazdırmasının nedeni buydu.¹⁰⁹ Duda sadece yazdırma işinde mi kullanıldı? Ve kâtipler sadece çoğaltıcı olarak mı çalıştırıldı yoksa geniş bir yelpazeyi kapsayan işlevleri mi vardı? Diğer kâtipler sadece katalog hazırlamaktan, onları rafa dizmekten, bakım yapmaktan ve gerektiğinde başkentin tablet depolarında saklanan belgeleri çıkarmaktan sorumlu arşivciler miydi?

Şimdiye kadar bu sorulara sağlam yanıtlar bulamadık. Ancak kâtiplik uğraşında bir dereceye kadar uzmanlaşma olduğu, 'Ahşap Tabletler Kâtibi' teriminden anlaşılıyor. Bu unvandan (ve diğer referanslardan), kil ve metal gibi ahşabın da Hitit dünyasında bir yazı aracı olarak kullanıldığını biliyoruz ve bu iş için özel olarak tanımlanan kâtiplerden dolayı bunun yaygın bir yöntem olduğunu anlıyoruz. Tahta tabletler ne amaçla kullanıldı? Ahşabın çürüyen yapısı dikkate alındığında, Hitit dünyasından günümüze kadar ulaşan bu tür bir tabletin olmaması şaşırtıcı gelmiyor. Bununla birlikte, Kaş yakınlarındaki Lykia açıklarında, Ulu Burun batığında bulunan, Geç Bronz Çağı'na ait açılır kapanır

108) Bkz. bu çalışmaları *ana ittisu*, binlerce Akad ve Hitit yasal terim ve formülünden oluşan çoklu tablet serisi olarak gösteren Roth (1997:2).

109) KUB XIII7 (CTH258), Laroche'dan alıntı (1949:11).

tahta tablet, bu tabletlerin özellikleri konusunda –muhtemelen– iyi bir göstergedir. Aslında, Homeros'un Bellerophon'tes'in Lykia'ya getirdiği tabletlere ilişkin tanımlaması, Ulu Burun'da bulunanlara çok benzemektedir.¹¹⁰

Balmumu kaplı yüzeyleri, tabletlerin önemli bir özeliğiydi ve tabletler balmumlu yüzeyleri düzeltilerek ve böylece yeni yazıya yer açmak üzere eski yazılar silinerek bir kereden fazla kullanılabilirdi. Bu da, tahta tabletlerin sadece geçici kayıtlar için, bir süre sonra, artık geçerliliğini yitirdiğinde silinecek bilgiler ya da, örneğin, hükümet görevlileri tarafından sonradan kalıcı bir belgede birleştirilmek üzere toplanan ham materyaller için kullanıldığını göstermektedir. (Nakledilen ya da ele geçirilen çiftlik hayvanlarıyla ilgili istatistiklerin ilk olarak bu şekilde kaydedilmiş olması akla yakındır; bu, ayrıca, bir çiftçinin vergilendirilecek ürününün tespitinde de yararlı olabilirdi.) Öyleyse, tahta tabletler, modern not defterlerine çok benzeyen bir işlev görmüş olabilirler. Ancak, başka işlevleri olduğu da anlaşılıyor. Hoffner, bu tabletlerin, özellikle Kizzu-vadna'da, festivallerdeki tanrılara adanmış ayinlerin ve ritüellerin kaydında kullanıldığını belirtiyor.¹¹¹ Ayrıca, bazı durumlarda, mektuplar ya da en azından yazılı mesajlar için de kullanılmış olmaları mümkündür. Aslında, Bellerophon'tes'in tabletlerinin işlevi buydu. Roma zamanında bu tür tabletler düzenli olarak bu amaçla kullanıldı. O halde, Hitit dünyasındaki diğer kullanım alanları yanında, mesajı alanın okuduktan sonra silebilmesi ve aynı tablete kendi yanıtını yazabilmesi gibi olası bir avantajıyla, gündelik mektup ve mesajların iletilmesinde de kullanılmış olabilir.

Kuşkusuz, bütün bunlar, büyük ölçüde tahminlere dayanıyor. Hititler'in tahta tabletlerini tam olarak ne amaçla kullandıklarına ilişkin bilgiye sahip olana kadar, Hititli makam sahiplerinin, bu iş için görevlendirilmiş kâtip ya da kâtipleri de içine katarak, niçin bu tabletleri özgül bir bürokratik kategori olarak görmeyi uygun buldukları konusunu açıklamakta yetersiz kalacağız.

110) Shear (1998), Profesör Bass'ın batıdaki diğer iki tahta tablete ilişkin verdiği bilgiyi kaydediyor. Bass, ayrıca, Pylos, Knossos ve Ulu Burun'da bulunan, tablet menteselerine benzeyen yapıda ve ebatları iki grup bronz menteşeden bahsediyor ve, böylece, Mykenai yazı tabletlerinin varlığını ve Bellerophon'tes'in tabletinin olası Mykenai kökenini ima ediyor.

111) Hoffner (1980:285-6).

Kişisel Not Üzerine

Birkaç resmi mektupta, kâtiplerin birbirlerine küçük mesajlar ekleme –mektubun en sonuna– alışkanlığıyla yaptıkları kişisel bir değini var. Bir kâtip, karşı taraftaki muadilinden, bir dahaki mektupta ismini belirtmesini ve artık Hititçe yazmasını (yani Akad dilinde yazmamasını!) istiyor, diğeri ise muhatabına sağlıklar diliyor. Maşat'tan yazan başkaları, mesajı alan Hattuşaş'taki kâtiplerden, başkentteki aileleri ve mallarını kontrol etmelerini istiyor.¹¹² (Bu arada, bu, Hattuşaşlı kâtiplerden, başkentteki görevlerine dönmelerine izin verilene kadar, ailelerini geride bırakarak, bir süre için taşra yöneticilerinin kadrosunda çalışmalarının istendiğinin bir göstergesidir.) Bu mesaj alışverişini amirlerinin uygun bulup bulmadığını bilmiyoruz. Akla yakın olan, bundan habersiz olmalarıdır. Çağdaş okuyucunun gözünde, resmi ya da –bize göre– tumturaklı bir üslupla kaleme alınmış bir belgeyi değerden düşüren bir etkisi olsa da, sonuçta tümüyle zararsız bir âdetten kâtibin efendisini haberdar etmesinin hiçbir anlamı yoktur.

112) Örnekler Beckman'dan alındı (1995c:26).

Kral, kraliçe, prens ve bütün Hatti ülkesi için, hayat, sağlık, güç, uzun yıllar ve gelecekte mutluluk ver! Ve onlara gelecekte hububat, şarap, meyve, sığır, koyun, keçi, domuz, eşek –yaban hayvanlarla birlikte– ve insan bolluğu ver.¹¹³

Hitit yaşamının neredeyse tüm özelliklerini kapsayan araştırmamızda temel bir gerçeği hiç aklımızdan çıkarmadık: krallığın başarısı, refahı ve sürekliliği, çok önemli ölçüde, besin üreticileri endüstrisine, toprağının verimine ve üyelerinin yardımseverliğine bağlıdır. Bir ülkenin nüfusu-nu doyuracak yeterli miktarda besini üretme gereksinimi aşikâr görü-nebilir. Ancak yetersiz verim alınan yıllarda, birçok ülke, bol ürün alı-nan yıllarda depolanan besinleri kullanarak üretimlerine destek olur ya da ticaret, savaş veya bağlı ülkelerden haraç almak yoluyla kıtlığın önü-ne geçer. Hititler de, krallığın ilk yıllarında münferit olarak, sonlarında ise düzenli biçimde, yerel yiyecek tedarikini hububat ithaliyle destekle-diler. Ancak, 'Hatti ülkesini ayakta tutma' kabiliyetleri, büyük ölçüde, yıllık olarak kendi kaynaklarından üretebildiklerine –kendi ekinlerine, meyve bahçelerine ve iş güçlerine– dayalıydı.

Görev zordu. Orta Anadolu Platosu, tarımsal bir toplum için sert, çoğu kez düşmanca bir doğal çevre sunar. Yazın, eskiden olduğu gibi

şimdi de, sıcak, kuru, susuz ve ırmaklarının yetersizliğinden dolayı sula-maya pek uygun olmayan bir toprak vardır. Yılda düşen yağmur miktarı 500 milimetreyi geçmez ve çoğu kez çok daha azdır. Toprak yoğun kar altında kaldığından ve, en azından eski zamanlarda, dış dünyayla teması aylarca kesilmiş olduğundan, kışları çok soğuk geçebilir. Nehir vadileri ve dağ silsileleri arasındaki toprak parçaları, ekime en uygun alanlardı, ancak bu bölgelerde bile ekilmemiş engebeli arazilerin arasında yer alan toprağın verimliliği genellikle düşüktü. Sürekli olarak iklimin cilvelerine ve buraları denetleyen tanrıların kaprislerine açık bir topraktı. İşgücü eksikliğinin ya da yetersiz mevsim yağışlarının veya ekin zamanı her şeyi önüne katan fırtınaların, fare ve böcek musibeti dahil tüm zararlıların tahribatının sonucu olan düşük verim, kuralık ve kıtlığa neredeyse daima eşlik etti. Ülke –tarım temelli herhangi bir toplumun doğal bir durum olarak kabul ettiği– bu tür olumsuzlukları, toplumun büyük kesimi ciddi ve bazen de yıkıcı zararlar görmeden, massedecek kapasitede değildi. Seton Lloyd, Hititler’in, kendisinin her zaman ‘Anadolu’nun bu itici yeri’ olarak tanımladığı bu toprağı neden anayurt ve imparatorluğun merkezi olarak seçtiklerini merak ediyor. “Hitit karakterinin bazı özelliklerini...” diye yazar Lloyd, “platodaki doğal çevrenin çorak erilliğiyle aralarındaki kanbağına, hatta bu çevrenin onlara reva gördüğü güçlükleri mütevekkil bir tavırla kabullenmiş olmalarına yorası geliyor insanın.”¹¹⁴

Yine de, toprağı bağımlı yaşayanlar (ki Hitit toplumunun her düzeyinde ve neredeyse her meslekten insan için geçerlidir bu), toprağı anlayanlar ve onu etkili biçimde kullananlar için müreffeh ve düzeyli bir yaşam var olabilirdi. Gerçekten de, Hititler için, çiftçiliğe ya da tarımsal temele dayanmayan herhangi bir yaşam biçimini düşünmek zordur. Gerçekte ise, istese her şeyi olduğundan farklı kılmaya muktedir tanrıları, yaşamlarının büyük bölümünü semavi ve kırsal mülklerde geçirdi; ve kralları, yiyecek stokları ve hoşça vakit geçirmeleri için var olan koyunlar, keçiler ve oyunlarla dolu bir ömür sürdükten sonra, ölümlerinin ardından, özel olarak onlara ayrılmış benzer mülklere çekildiler.

Toprak İşçileri

Toprağın verimli kullanımı, ilk olarak, meyve bahçelerine ve ekin üretimine uygun, nispeten küçük arazilerin yoğun biçimde işlenmesi de-

mekti. Bu yapıldığı zaman ve tanrılarla işbirliği sağlandığında, toprak, belli miktarda hububat, meyve ve sebze vermeye müsait hale geldi. Bugün iyi stoklanmış pazarlarda ne varsa, Hitit üretim yelpazesinde de onlar vardı. Hububat ürünü içerisinde dört tür buğday, iki ya da üç tür arpa vardı. Geniş bir baklagiller yelpazesini kapsayan (bezelye, fasulye, nohut, bakla, mercimek) sebzeler, kök ve soğanlı sebzeler (havuç, soğan, sarımsak, pırasa), salatalık, su teresi, maydanoz ve her yerde görülen bir Akdeniz ürünü olan zeytin yetiştiriliyordu. Kimyon ve kişniş otu gibi bitkiler ekildi. Meyve bahçelerinde incir, elma, kayısı, armut, üzüm, nar ve muhtemelen erik ve ilgin yetiştirilirdi. Arı kovanlarında bal, günlük süt, kaymak ve peynir üretilirdi.¹¹⁵

Hatti ülkesinin tarımsal ekonomisindeki temel öge, başarısı neredeyse tamamen iki başlıca unsura dayalı olan –yoğun ekim ve ürün çeşitliliği– küçük karma çiftçilikti. Her çiftlikte meyve, sebze, bazen dönüşümlü ekilen tahıl ürünleri ve evcilleştirilmiş hayvanların –sığır, koyun, domuz, keçi, at, kazlar ve keklik dahil kümes hayvanları– olması gerekirdi.

Bu tür çiftliklerden biri Tivatapara denilen bir adam tarafından işletiliyordu. Karısı Azzia, oğlu Hartuvanduli ve iki kızı Anitti ve Hantaviya ile bir aile reisiydi. Bir arazi başışı belgesi, bize, Tivatapara'nın mülklerinin dökümünü veriyor.

Tivatapara'nın mülkü: bir adam, Tivatapara; bir oğlan, Hartuvanduli; bir kadın, Azzia; iki kız, Anitti ve Hantaviya; (toplam) beş kişi; iki öküz, yirmi iki koyun, altı koşum öküzü... on sekiz dişi koyun ve koyunlarla iki dişi kuzu ve koçlarla iki yavru koç; on sekiz keçi ve keçilerle dört yavru keçi, ve erkek keçiyile bir yavru; (toplam) 36 küçükbaş hayvan: bir ev. Öküzler için birotlak, Parkalla kasabasında bir dönüm çayır. Hanzusra kasabasında, Hantapi mülküne ait 3.5 dönüm üzüm bağı, içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı.¹¹⁶

Kesinlikle varlıklı bir adam olmasa da, Tivatapara ve ailesi, çok çalışmaya hazır olmaları ve hastalık, fırtına ve kuraklık gibi büyük olumsuzluklara maruz kalmamaları şartıyla, tüm maddi gereksinimlerini karşılamaya yetecek kaynaklara sahiplerdi. Bazıları sabana koşulmak için, bazıları eti ve bazıları da sütü ve yünü için yetiştirilen (koyunların öncelikle

115) Bkz. Hoffner (1974), Hitit dünyasındaki besinler ve yemek hazırlıklarına ilişkin ayrıntılı inceleme için.

116) KBo v7 (CTH 223) 28-33, çev.: Gurney (1990:66). Belge, genel olarak, gözde köle Kuwatalla'ya yapılan arazi başışlarını kaydediyor. Bkz. ayrıca Klengel (1986: 28-30).

yünleri için yetiştirildiği anlaşılmaktadır) çeşitli çiftlik hayvanlarından karma bir sürüleri vardı. Kazanç kapılarına elma ve nar ağaçları da olan küçük bir üzüm bağıyla çeşitlilik katabilirlerdi. Ve, büyük olasılıkla, balçık tuğladan, ahşap iskeletli evlerini çevreleyen çitin içinde soğan, mercimek, bezelye, fasulye ve benzeri ürünler yetiştirdikleri bir sebze bahçeleri vardı. Bazı çiftliklerin 600 metrekare gibi küçük bir ölçekte olabildiğini bilsek de, Tivatapara'nın çiftliğinin gerçek büyüklüğünü bilmiyoruz.¹¹⁷ Görünüşe bakılırsa, Tivatapara, envanterde sıralanan hayvanlarının çoğunu barındıracak yere sahipti, ancak öküzlerini otlatacak ve üzüm ve meyve fidanlarını dikecek ilave yerlere gereksinim duyuyordu.

Bu, Hitit dünyasındaki genel çiftçilik örüntüsüne tamamen uygundu: bir kişinin ya da ailenin sahip olduğu veya kiraladığı ya da onlara tahsis edilen küçük ancak değişik bölgelere yayılmış arazi parçaları, bu modelin ana şablonunu oluşturuyordu. Kral, kendisine iyi hizmet edenlere arazi bağışı yaptığı zaman bile,¹¹⁸ tek bir büyük mülk yerine küçük parseller verme eğiliminde olurdu. En güvenilir kulları için bile, politik nedenlerden dolayı, mülkleri parçalamasının akıllıca olduğu ileri sürülmektedir; birleştirilmiş arazilerle ve emirlerindeki büyük işgücüyle, büyük toprak sahipleri, kendi konumlarının ötesinde tutkulara kapılabilir ve Hattuşaş'taki yönetim için bir tehdit oluşturabilirlerdi.¹¹⁹ Ancak, bu, büyük olasılıkla, ekonomi politikasından kaynaklanmıştı. Besin üretiminde, tam kapasite kullanılmaları açısından, küçük araziler, sahiplerinin sadece bir bölümünü üretime yönelik kullanabilecekleri büyük mülklere göre daha avantajlıydı. Sonraki bir dönemde, bu, Roma dünyasının büyük mülklerin –*latifundiaların*– kapasitelerinin altında kullanılmasıyla doğrulandı. Araziden tam olarak yararlanılamaması nedeniyle, Roma Cumhuriyeti'nin sonraki yıllarında, İtalya'da besin üretiminde büyük açıklar meydana geldi.

Tivatapara'nın, birinde ailesiyle birlikte yaşadığı, kendisinden yararlanabileceği birkaç arazi parseliyle, küçük bir çiftçi için oldukça ayrıcalıklı bir konumda olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, bu, onun çalışkanlığı ve

117) Klengel, bu arsa büyüklükleriyle ilgili metinlerden anlaşıldığına göre, asgari arazi büyüklüğü olan 120 *gipessar* kare rakanını temel alarak tahmini bir hesaplama yaptı (1986:26).

118) Bu şekilde arsa tahsisi ve ilgili prosedür için, bkz. Bryce (1998a:92 n. 85) ve orada bahsedilen referanslar.

119) Beckman (1995a:538).

girişimciliğinin bir sonucuydu. Tivatapara, Hitit toplumunun büyük ölçüde sırtını dayadığı küçük çiftçi modelinin –muhtemelen– iyi bir örneğiydi. Toprak çeşitli yollardan edinilebilirdi. Satın alınabilirdi ya da saraydan, bir kasabadan, köyden veya zengin bir komşudan kiralana-bilirdi. Daha önce belirttiğimiz gibi, sevilen kişilere ve kimi zaman da tapınç merkezleri gibi kurumlara da kralın bir hediyesi olarak bağışlanabiliyordu. Bağış, orman ve çayırlar ve bazen hayvanlar, gereçler, binalar ve işgücüyle birlikte bütün köyleri içine alacak kadar büyük olabiliyordu. Alt ölçekte, haberciler, kuryeler ve sakilerle garsonlar gibi kralın emrinde çalışanlara, diğer ödeme biçimleri yerine, küçük çiftlikler tahsis edilirdi.

Bu insanlar için kullanılan 'Silah Adamları' (LU^{GI5}TUKUL) terimi, bu sıfatın, daha önce, askeri hizmete çağrılmadıklarında kendilerine tahsis edilen toprağı işleyen ve, muhtemelen, kendi yiyeceklerini üreten, kralın hizmetindeki askerler için kullanıldığını göstermektedir. Yönetim, böylece, daimi ordu birliklerini bütün yıl doğrudan beslemenin idari külfetinden kurtuluyordu.¹²⁰ Ancak, asker-çiftçiler, çiftliklerinin kendi ilgi ve denetimine en fazla gereksinim duyduğu zamanda, örneğin ekim ya da hasat zamanında sefer için uzaklarda bulunacağından, kuşkusuz, böyle bir düzenlemenin sorunları da olacaktı. Ayrıca, insanın zamanının bir yanda heyecan ve belirsizliklerle dolu askeri seferlerle, diğer yanda çiftlik hayatının günlük ve çoğu kez bezdirici yeknesaklığı arasında bölünmesinin huzur kaçırıcı etkileri, istikrarlı, verimli bir tarımsal işgücünün sağlanmasına engel gibidir. Sistemin askerlere ödemede kullanılması, muhtemelen, Hitit tarihinin ilk dönemlerinde tamamen kaldırıldı ya da büyük ölçüde azaltıldı; buna karşılık, kralın hizmetindekiler başka istihdam biçimleri içine alındı; askeri bağlamdaki gönderimleri ortadan kalksa da, orijinal terimin kullanılması bu şekilde ödeme yapılanlar için geçerliliğini korudu.

Bütün olaylarda, devletin, 'sopa ve havuçla', ekime elverişli tüm alanların azami kapasitede işlenmesini sağlamaya büyük özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Hediye olarak bağışlanmış ya da hizmet karşılığı ödeme olarak tahsis edilmiş veya geçici olarak bahşedilmiş bütün topraklar, kendisine toprak devredilen kişilere açık yaptırımlar getirirdi. Bütün çiftlik işletmeleri, genellikle tarımsal üretimde olanlar, vergiye tabiydi. Belli bir hizmet veya meblağa karşılık mülk üzerinde tasarruf yetkisi veren bu sistemde, bütün çiftçiler, eğer kraliyetin kiracısıysalar, efendi-

120) Beal (1992:55). Terimin ayrıntılı irdelenmesi için bkz. Beal (1988).

lerine yarı-zamanlı hizmet etmek zorundaydılar ve bu görev kralın mülklerinde olduğu gibi bayındırlık işlerinde de ifa edilebilirdi.¹²¹ Bazı özel durumlarda veya özel nedenlerden dolayı vergi ve emek muafiyetleri tanınabiliyordu. Ancak, çok fazla muafiyet genel verimliliği ve devletin gelirini ciddi olarak etkileyebilirdi ve, anlaşıldığı kadarıyla, Yeni Krallığın başlangıcında rutin olarak muafiyet tanınanların uzun listesi önemli ölçüde budanmıştı. Büyük toprak sahipleri, ister arazileri doğrudan kendileri ya da kendilerine ait işgücüyle işletsinler, ister çiftçilere kirasınlar, arazileri için istenen tüm vergi ve hizmetlerin tam olarak karşılanmasını sağlamakla yükümlüydüler. Benzer yükümlülükler, muhtemelen, yakın zamanlardaki Kilise gibi, çoğu kez geniş çiftlik arazilerine ve otlaklara sahip olan ve –kuşkusuz– hem toprağın verimli kullanımından hem de vergi ödemelerinden sorumlu olan tapınak kurumları için de geçerliydi. Müstecir olarak toprak parsellerini işleyen küçük çiftçiler ya da kiracılar da toprağı tamamen değerlendirdiklerini kanıtlamakla yükümlüydüler, aksi takdirde, ellerindeki toprağı başka birine kaptırabilirlerdi. Bu düzeydeki üretim eksiklikleri, sonuçta, büyük toprak sahibinin sorumlu olduğu arazinin toplam verimliliğini etkileyecekti. Sorumluluk alanındaki tüm düzeylerde azami verimliliği sağlamak onun işiydi.

Vasal devletlerden haraç olarak gönderilenlere ilave olarak, Hitit tarım alanlarından vergi olarak toplanan tahıl, anayurtta stratejik olarak yerleştirilmiş tahıl depolarına konulurdu. Hattuşaş'ta yakınlarda ortaya çıkarılan silolardan, bu depoların bazılarının yapısına ilişkin yeni bilgilerimiz var. Kentin kuzeydoğu ucunda, şimdi Büyükkaya' denilen dağın sırtında, on bir yer altı tahıl çukuru kazıldı. Ve Aşağı Şehrin güneybatısında, 'kapı duvar' denilen duvarın arkasında, 16 odalı iki paralel sıradan oluşan bir yeraltı depo kompleksi açığa çıkarıldı.¹²² Araştırmacı Dr. Seeher, Büyükkaya'daki depo hacimlerinin, tahminen, asgari 128 ile azami 648 metre küp arasında bir yelpazeye uzanabildiğini ve 'kapı duvar' kompleksinin toplam depolama hacminin 9.800 metre küp

121) Belli tip toprakların sahibi olan ya da en azından bu toprakları işgal edenlerin yükümlülükleri ve hizmetlerini gösteren *sahhan* ve *luzzi* terimleri için bkz. Gurney (1990: 84); Hoffner (1997b: 244-5).

122) Bkz. Seeher (1990:332-4; 2000a; 2000b). Bizzat görüşmemde, Dr. Seeher, radyokarbon analizleri temelinde, 'kapı duvar'daki silo kompleksinin, makalesinde belirttiği gibi onbeşinci/ondördüncü yüzyıl değil, şimdi onaltıncı yüzyıl olarak tarihlendirildiğini ve daha erken bir tarihin de, muhtemelen, Büyükkaya'daki bazı silolara verilebileceğini belirtti.

olabileceğini belirtti. Ağırlık olarak, 'kapı duvar' kompleksinin azami kapasitesi, 32.000 kişinin bir yıllık istihkakı olan 5.880 ton hububatı alacak boyuttaydı. Kuşkusuz, krallığın bölgesel idari merkezlerinde de olduğu gibi, kentin tarihi boyunca¹²³ yeraltında ve üstünde inşa edilmiş başka tahıl siloları da vardı. Hattuşaş ve diğer yerlerdeki büyük siloların, mevcut halkın yiyecek gereksinimini karşılamının yanında, ülkenin büyük alanlarındaki yeniden dağıtım merkezleri olarak da işlev gördüğünü düşünebiliriz.¹²⁴ Yine de, askerlerin büyük bölümü, saray ve tapınak görevlileri, idari görevliler ve başkentin işgücünü oluşturan işçilerin levazım talebi, ülkenin diğer bölümlerine göre çok daha fazlaydı ve sadece başkentin kendi gereksinimlerini sağlamak için büyük depolama faaliyetlerine ihtiyaç duyuluyordu.

Tarımsal verimliliğin temel unsurlarından birisi, uygun işgücünün sağlanabilmesiydi. Hititler için, bu, bazen kritik noktalara varabilen değişmez bir sorundu. Yıllık askeri seferler anayurttaki işgücünü sürekli eritti. Ancak, Hitit orduları genellikle zengin fetih ganimetleriyle dönse de, askeri seferler kesinlikle ülkede tarımsal işgücüne en fazla gereksinim duyulan ilkbahar ve sonbahar mevsimleri arasında gerçekleştirilirdi. İşgücüne en fazla gereksinim duyulduğu ve işgücünün önemli bir bölümü dahil ülke nüfusu vebadan kırıldığına ise, tanrılara doğrudan seslenen Kral II. Murşili'nin etkileyici biçimde dile getirdiği gibi, açlık sınırındaki krallığın sonu gelebilirdi:

Ey tanrılar, ne yaptınız? Vebanın Hatti ülkesine girmesine izin verdiniz ve herkes ölüyor! Şimdi size sunulacak yiyecek ve içkiyi hazırlayacak kimse kalmadı! Ekici ve biçicilerin hepsi öldüğü için tanrının tarlalarını kimse ekmiyor ve biçmiyor! Tanrılara ekmek yapan değirmenci kadınların hepsi öldü! Sığır ve koyun çobanlarının hepsi öldüğünden adak kurbanı için koyunların ve sığırların seçildiği koyun ve sığır ağılları bomboş!¹²⁵

Fethedilen topraklardan her yıl ülkeye getirilen yüzlerce, bazen binlerce kişi, büyük olasılıkla, işgücü açığının kapatılmasında önemli rol oynadılar. Getirilenlerin kayda değer bir bölümü, Hitit çiftlikleri ve otlak-

123) Seeher (2000b:287), Knossos'taki ambarlar gibi, Aşağı Şehir'deki Fırtına Tanrısı Tapınağı'na bitişik olarak inşa edilmiş ve *pihos* diye adlandırılan çok sayıda ambarın olası varlığını not eder.

124) Seeher (2000b:295), biralık tahıl için de mahsul ayrılmış olması gerektiğini söylüyor.

125) KUB XXIV3 ve kopyalarından (CTH 376).

larındaki tarımsal işgücünü desteklemekte kullanıldı. Aslında, köle olduklarından, kuşkusuz, ülke için değerli varlıklardı ve onları getirmekte harcanan çaba ve karşılaşılan risklere kesinlikle değiyorlardı. Belki de, insani kaygılardan çok bu nedenle, köleci toplumlarda genellikle görülen yasalardan daha koruyucu yasalara tabiydiler.

Toprak Satın Almak

Yedinci bölümde göreceğimiz gibi, Yasalar, kölelere, özgür insanların onlarla evlilik yapmak isteyebileceği kadar zenginleşmeleri için, kendi mülklerine sahip olma ve bunları çoğaltma yetkisi tanıdı. Köleliğe bu 'münevver' yaklaşım (köleci bir topluma ne kadar münevver denilebilirse) neredeyse kesinlikle pragmatik temelliydi: 'insan verimliliğini azami düzeye çıkarmanın en iyi yolu, uygun bir ödüller ve teşvikler sisteminden geçer' ilkesine dayanıyordu. Kölelerin durumunda, bu, güçlü kuvvetli erkek nüfusunun çoğunun askeri seferlerde olduğu ve tarlaları işlemek üzere geride kalanların da başka seçenekleri olmadığı için orada bulunan insanlar olduğu dikkate alındığında, özellikle önemli bir durumdu. Hitit düşünce tarzına göre, kölelerden yararlanmanın en iyi yolu, sopayla zora koşmak değil havuçla aş vermektir. Böyle birçok insana, efendileri için gereken hizmeti yerine getirmelerine ek olarak, kendileri için bir ya da daha fazla arazi parseli işleme, belki birkaç çiftlik hayvanı yetiştirme ve kazançlarının en azından bir kısmını elde tutma fırsatı verildiği anlaşılmaktadır. Bu yolla, sonuçta, kendi mülklerini alacak yeterli kaynağı oluşturabiliyorlardı.

Yasalar'da kaydedilen çeşitli fiyatlar gösteriyor ki, başlangıç noktası ne kadar mütevazı olursa olsun, bedeller, çalışkan ve girişimci bir çiftçinin alımgücüne uygundu. Çiftçiliğe uygun ancak işlenecek hale getirilmemiş toprak çok ucuzdu. Fiyatı iki ya da üç gümüş şekeli¹²⁶ aşmadığından, ekili olmayan, 3600 metrekaare civarındaki küçük bir I-IKU parseli (IKU temel arazi ölçü birimiydi, büyük topraklar bunun katlarıyla gösteriliyordu)¹²⁷ satın almak mümkündü. Ancak, çiftçinin ekime alınmış bir tarla parçası istediğini düşünelim. Bu, ona, ekilmemiş

126) Yasalar'ın 183. maddesinde belirtildiği gibi.

127) *Gipessar* daha küçük ölçü birimiydi, 100 *gipessar* 3.3 IKU yapıyordu, yani yaklaşık üç dönüm ya da hektar; Hoffner (1997a: 20n. 19). Arazi büyüklüklerin ve diğer ölçümlerin metreyle hesaplanması için bkz. Melchert (1980); van den Hout (1999).

alanının 20 katı kadar pahalıya mal olacaktır. Başlangıçta bunu ödeyecek parası olmayabilir. Ancak yıllarca sıkı çalışmaya ve gayret göstermeye hazırsa, bu, onun için pekâlâ mümkündür. Şimdi de, küçük bir üzüm bağı istediğini düşünelim. Kırk gümüş şekelle I-IKU büyüklüğünde bir üzüm bağı arazisine sahip olabilecektir.¹²⁸ Hedefine doğru ilerlerken bir çift koyun ve keçiyle başlar ve birkaç yıl içinde onların yavruları olur. Hayvanlarının sayısı arttıkça, periyodik olarak, bazılarını ya da onların yünlerini satar ve kazancıyla yine yetiştirmek ve yavru elde etmek üzere birkaç tane buzağı alır. Birkaç yıl içinde bazılarını eti ve derisi için sattığı küçük bir sığır sürüsü olmuştur. Yasalar'daki satış fiyatları listesi, bundan umabileceği kazancı göstermektedir; örneğin, 'bir koşum öküzü on iki gümüş şekel; bir boğa on şekel; tamamen yetişkin bir inek yedi şekel; hamile bir inek sekiz şekel; sütten kesilmiş bir buzağı dört şekel; bir koyun bir şekel; iki kuzu bir şekel; üç dişi keçi iki şekel; iki yavru yarım şekeldir.'¹²⁹ Böylece, sadece birkaç hayvandan sağlanan kazanç, bağı elinde tutmasına yetecektir. Göreceğimiz gibi, bunu becerdiğinde de, yaklaşık dört yıl içinde, satın almak için ödediği bedeli geri kazanmayı ümit edebilecektir.

Yasalar, bir çiftçinin çok mütevazı araçlarla yola çıktığı diğer bazı yöntemleri göstermektedir; köle ya da özgür, çiftçi, sonuçta kendi toprağını satın alabiliyor veya kiralayabiliyordu. Köle örneğinde, sadece mal birikiminin ötesinde –özgür bir kadın için 'başlık parası' ödemeye yetecek kadar para biriktirme ve böylece özgür evlatlara sahip olma şansı gibi– ayrı bir teşvik de vardı. Burada, herkes yarar sağladı: Hitit hukukunun el verdiği ölçüde konumunu geliştirme fırsatlarından yararlandığı için kölenin kendisi, artan verimliliği kendine olduğu kadar efendisine de yarar sağladığından kölenin efendisi, verimli işgücünün en büyük yararlanıcısı olan devlet.

Kiralık Emek

Hitit toplumunda köle sahipliği basamaklarının ne kadar aşağı gittiğini bilmiyoruz. Ancak, Tivatapara gibi bir çiftçi için, bir köleye sahip olma,

128) Fiyat, Yasalar'ın 178. ve 179. maddelerinde belirtiliyor. Aynı alanı, bir komşunun bağına verilen zarara karşılık gelecek cezaları hesaplamakta kullanılan bir formül çerçevesinde belirleyen 107. maddeyle kıyaslayınız.

129) Yasalar'ın 178. ve 179. maddelerinden alındı.

ona bakma ve kaçmasına karşı önlem almanın maliyeti ondan sağlayacağı kazancı –özellikle hiç çalışmadan sadece beslenip barındığı kış aylarında– karşılamayabiliyordu. Yılın faal aylarında, Tivatapara'nın beş kişilik ailesi, çiftçilik yaptığı toprağın gerektirdiği işlerin hepsiyle başa çıkamazdı. Normal olarak, çalışan küçük 'hanelerin' yedi ile on kişi arasında bir nüfusa sahip olması gerekiyordu.¹³⁰ Tivatapara, muhtemelen, gerek duyduğunda, özellikle tarımsal yılın emek yoğun dönemlerinde, bir ya da iki aylığına, sözleşmeye dayalı olarak özgür işçi tutuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, bir erkek işçinin aylık ücreti 1 gümüş şekeldi. Bu ücretin yarısına kadın işçi de tutulabiliyordu. Ancak yılın dönemine ve işin gerektirdiklerine göre, muhtemelen, farklı ücret ve ödeme yöntemleri vardı. Bunu, Yasalar'da yer alan, hasat zamanına ilişkin belirlemeden anlıyoruz: "Eğer bir (özgür) adam deste yapmak, onları arabalara yüklemek, ambarlara yerleştirmek ve harman yerini temizlemek için kendisini ücretle kiralarsa, üç aylık ücreti 1500 litre arpa olacaktır. Eğer bir kadın hasat mevsiminde ücretle tutulursa, üç aylık ücreti 600 litre arpa olacaktır."¹³¹ (Madde 158.)

Mal olarak ödeme, o zaman, kesinlikle emeğin en uygun karşılığıydı. İşçi, topladığı ve depoladığı üründen gelecek hasata kadar, ailesinin tüketimini karşılayacağı bir pay alıyordu. Profesör Hoffner 1500 litre arpanın, erkek için aylık bir gümüş şekel olan standart ücretin biraz üzerine, 3.75 gümüş şekele denk geldiğini hesapladı, ancak bir şekel karşılındaki 600 litrelik arpa, ayda yarım şekel alan kadın için yetersiz bir ödemeydi. Kadın ve erkek ücretleri arasındaki fark, daha fazla fizik güç gerektiren görevler erkekte olmak üzere (üstte, madde 158'de belirtildiği gibi), her birinden beklenen işin farklı olduğunu gösterebilir. Öte yandan, kadınlar, vebadan olsun, askeri seferlerden ya da erkeklerin kamu projelerinde çalıştırılmasından kaynaklansın, özellikle emek açığı olduğu zamanlarda, erkeklerin yürüttüğü birçok işi paylaşırdı. Kadınların, genellikle elle yapılan işlerde –değirmenci, aşçı, dokumacı, keçeci– ve daha uzmanlık isteyen doktorluk ve ritüel hocalık gibi mesleklerde çalıştırıldığını görüyoruz. Başka yerlerde, müzisyen, dansçı ve meyhaneci olarak ortaya çıkarlar.

130) Örneğin, bkz. Klengel (1986: 28-31).

131) Yasa maddelerinin bu ve bundan sonraki çevirileri Hoffner tarafından yapıldı ya da uyarlandı (1997a; 1997b).

Çiftçi Topluluklar

Çeşitli küçük çiftlik evleri, muhtemelen, her biri kendi toplumunu ya da köyünü oluşturan veya onunla bağlantılı kümeler halinde gruplaşmıştı. Her birinin köy merkezinden beş kilometre ya da üç mil uzağı kapsayan ve kendi yargılama yetkisi içinde bölgenin genel denetiminden sorumlu olan bir danışma heyeti ve yönetimi vardı.¹³² Danışma heyeti, toprağın verimli kullanımını ve vergilerin ödenmesini sağlama görevini üstlenmişti. Çiftçilerin sahip olduğu ya da kiraladığı toprakların dışında, köyün ortak sahip olduğu ve kiralanarak köye kazanç sağlanabilen ya da köylülerin zamanlarının bir kısmını ayırıp kendilerinin işledikleri topraklar da vardı.

Birbirine yakın ve çoğu durumda –muhtemelen– aralarında net bir sınır çizgisi olmayan küçük tarlaların yoğun biçimde ekilmesi, büyük olasılıkla, komşular için sürekli bir gerilim ve tartışma kaynağı olmuştu. Gerçekten de, yasaların birçok maddesi dikkatsiz ya da kötü niyetli komşunun işlediği suçlarla ilgiliydi. Örneğin, bir toprak sahibi, sözgeli mi yeterince göz kulak olamadığı için, bitişik meyve bahçesine ya da bağa giren hayvanlarından herhangi birinin verdiği zarardan sorumluydu: “Eğer bir kişi koyunlarını verimli bir üzüm bağına sokarsa ve bağ harap olursa, eğer zarar gören meyvelerse, her 3600 metrekareye 10 gümüş şekel ödeyecektir. Eğer arpayısa (*yani önceden hasat edilmiş arpa*) üç gümüş şekel ödeyecektir.” (Madde 107.) On şekel, muhtemelen, belli büyüklükteki bir bağın yıllık getirisine eşitti ve suçlu, bağ sahibinin zararını telafi etmek için, bu miktarı ödeyecekti. (Bu temelde, bizim yukarıda tartışılan, farazi bağ alıcısı, bir yılın gelirini kendi işgücüne ve diğer cari masraflara ayırarak, başlangıçta yaptığı 40 şekel masrafı beş yıl geçmeden amorti edebilecekti.)

Çok yakın yerleşmiş olan tarımcı toplulukların karşılaştığı tehlikeler arasında, özellikle Orta Anadolu’nun kurak, sıcak yaz aylarında çıkan yangınlar, muhtemelen, en korkutucusuydu. Ekinleri ve meyve bahçelerini ve çiftlik binalarını yakıp kül eden bir yangın, bir çiftçinin hayatını yıllarca, belki de sonsuza kadar mahvedecek bir tehlikeydi. Birinin kendi mülkünde çıkan yangın için tamamen geçerli nedenler olabilirdi. Ancak, bu durumda, adam yangını kontrol altına almak için azami gayreti göstermek zorundaydı ve dikkatsizliği nedeniyle alevler komşuya

132) Yasalar’ın bir köyün yasal sorumluluğunun köy merkezinden 3 DANNA (üç mil civarında bir mesafe) uzaklığı kapsadığını belirten 6. maddesinden.

sıçramışsa önemli bir para cezası söz konusuydu: “Bir adam, tarlasında yangın çıkarırsa, ve yangın meyveli bir bağa sıçrarsa, bir asma, bir elma ağacı, bir armut (?) ağacı ya da erik ağacı yanarsa, her ağaç için altı gümüş şekel ödeyecek ve toprağı yeniden ekecektir.”¹³³ (Madde 105)

Özellikle Yasalar’daki diğer suçlar için konulan cezalara kıyasla, her ağaca altı hatta üç şekel, küçük bir meyve bahçesi ya da bağ için bile çok fazla bir meblağ tutabilirdi. Gerçekten de, bazı olaylarda, örneğin sorumlu olduğu yangın komşusunun sadece mevcut ürününü değil de o ürünlerin elde edildiği ağaçları ya da asmaları da yok etmişse, belki de bir anlık gafletten dolayı ödenecek tazminat, suçluyu iflasa sürükleyebilirdi. Gerçi bu, Yasalar’daki –suçlu gerekirse sahip olduğu her şeyi kaybederek tazminatın tamamını karşılamalıdır diyen– tazminat ilkesinin doğasıydı. Cezaların büyüklüğüyle, kuşkusuz, Hatti ülkesinin küçük çiftçi topluluklarında sık olarak ortaya çıkabilecek olayları önlemek için gerekli tüm dikkatin gösterilmesi amaçlanıyordu.

Sığırtmacılık ve Çobanlar

Hitit dünyasının karma tarımcı ekonomisinde, muhtemelen, her küçük Hitit çiftçisi, geçiminin bir bölümünü topraktan olduğu kadar çeşitli hayvanlardan oluşan mütevazı bir hayvan stokundan da karşılardı. Aslında, Hitit ülkesinin zenginliğinin çoğu, büyük ölçüde, hayvan sürülerine ve çobanlara dayalıydı. Örneğin, Profesör Beckman, yün üretiminin ve işlenmesinin Hitit ekonomisindeki yaşamsal rolünün altını çizer.¹³⁴ Büyük ve küçük toprak sahiplerinin hayvanları arasında keçiler, atlar, domuzlar ve eşeklerin yanı sıra sığırlar ve koyunlar vardı. İçinde saray, tapınak ve muazzam anıtmezarların yer aldığı büyük toprakların sahiplerinin savaş ganimetleriyle düzenli olarak çoğalan sürüleri de büyüktü. Sığır ve koyun, askeri seferlerin ödülü olarak yurda getirilen savaş ganimetinin en önemli bölümünü oluştururdu. Bunların bir kısmı kral tarafından kendi mülkleri için alınır, diğerleri savaş ganimetinden pay olarak krala bağlı görevlilerin mülklerine dağıtılırdı.

Bu hayvanları otlatmak için ürün ekimine elverişli olmayan büyük alanlar gerekiyordu. Orta Anadolu böyle alanlarla doluydu, ancak bölgenin çoğu bölümü, şimdiki gibi, bütün bir yıl boyunca büyük sürüleri

133) Bkz. madde 98-100,106. Bu maddelerin ilk üçünde, yangının kasıtlı mı yoksa yanlışlıkla mı çıkarıldığı net olarak belirtilmiyor.

otlatmaya elverişli değildi. Yaylacılık, yani sürülerin –değişen mevsime göre– kışın sahibinin arazisinde otlarken sıcak yaz aylarında çimenliklere taşınması, aslında Yakın Doğu ve Akdeniz bölgesi ve Aşağı Sahra anakarasında bugün de olduğu gibi, Hitit kırsal yaşamının –muhtemelen– değişmeyen özelliklerinden biriydi. Sürekli kendilerine ait toprakları olmayan bazı hayvan sahipleri, ‘çadır köylerde’, göçebe ya da yarı göçebe hayatı sürerek, sığırları ve koyunlarıyla nerede elverişli otlak varsa oraya giderek, yaşamlarının büyük bölümünü hareket halinde geçirirlerdi.¹³⁵ Toprak sahipleri, çobanları, mevsimi gelince uzak otlaklara gitmesi gereken (sığır ve koyunların yanı sıra keçilerin ve atların da olduğu) sürülere eşlik etmeleri ve yıl boyunca hayvanların başında genellikle bir koruyucu gibi davranmaları için istihdam ederdi.

Eski Yakın Doğu’da, Klasik dünyadaki gibi, çobanların kaderinde çoğu kez yıpratıcılık, yalnızlık ve tehlike vardı. Bu yaşam, ne kadar önemsiz bir konumu olsa da, kesinlikle, özgür bir kişinin heves edebileceği türden bir yaşam değildi; çobanlar, aslında, çoğunlukla savaş esiri olarak getirilen kölelerdi. Düşük statüleri, görevlerinin gerektirdiği –en sert koşullarda sürünün سلامتini sağlamak ve çoğunlukla yılın önemli bir bölümünde efendisinin topraklarından uzak olmak gibi– büyük sorumluluklarla pek bağdaşmıyordu. Bir efendiye yasal olarak bağlı olanların, muhtemelen, en güvenilir ve dürüst olanlarına çobanlık görevi veriliyordu. Birçok kültürde olduğu gibi, sığırtmaçlık işinde köpekler de yardımcı olurdu. Birisi tarafından öldürüldüğünde sahibine 20 şekel tazminat ödenmesi gerektiğine bakılırsa (madde 87), bu amaç için özel olarak eğitilmiş bir köpek, bir çiftçinin en değerli varlıklarındandı. Bu, sıradan bir köpeğe karşı işlenen suça uygulanan cezanın 20 katı ve öküz, at, katır ve hamile inek dahil diğer çiftlik hayvanları için Yasalar’da belirtilmiş cezaların ise çok üzerinde bir cezaydı.¹³⁶

Yasalar’ın kırka yakın maddesi, tüm külliyyatın yaklaşık yüzde 20’si, çiftlik hayvanlarına ayrılmıştı ve bu da kırsal faaliyetlerin krallığın zenginlik ve refahında oynadığı yaşamsal rolün açık bir göstergesiydi. Bu sayı, ayrıca, çiftlik hayvanlarıyla ve çoğu kez onlarla bağlantılı suçlarla ilgili yasal tartışmalar ve iddialar konusundaki önemli potansiyelin de bir göster-

134) Bkz. yünün genellikle ritüelde büyü bir madde olarak kullanıldığını kaydeden Beckman (1988:35).

135) Bağımsız bir komşu devletin sınırlarına bilerek ya da yanlışlıkla girdiklerinde, Hitit topraklarına iadelerini gerektiren anlaşmalarda belirtildiği gibi, kendileri ve hayvanları, yine de, Hitit Krallığı’na ait olarak kabul edildiler.

136) Bkz. madde 74, 76, 77.

gesiydi. Fiyatları ve kiralama ücretlerini tespit etmenin dışında, çiftlik hayvanlarıyla ilgili kırsal yasalar, temel olarak, çalınan ya da zarar gören veya yolunu şaşırarak otlak hayvanlarını kapsayan koşullarla ilgiliydi.

Çobanları ne kadar titiz olursa olsun, hayvan sahipleri, neredeyse kaçınılmaz olarak, hırsızlık ya da kaza sonucu veya sürüden tek başına ayrılan hayvanlar nedeniyle bazı kayıplara maruz kalırdı. Bu kayıplarla, özellikle sürü açıkta, çitsiz otlak bölgesinde otladığı zaman, oldukça sık karşılaşabiliyordu. Büyük olasılıkla, kayıpların büyük bölümü hırsızlıktan kaynaklanıyordu ve kısmen caydırıcı önlem olarak, Yasalar, hayvan hırsızlığına karşı ağır cezalar koydu: "Eğer bir kimse bir koşum öküzü çalarsa, cezası eskiden 15 sığırdı, ancak şimdi 10 sığır verecektir: üç tanesi iki yaşında, üç tanesi bir yaşında, ve dört tanesi süttan kesilmiş, ve bunları kendi evinden karşılayacaktır." (Madde 59.) Orijinal cezanın indirilmiş olması, hayvan hırsızlığına karşı daha yumuşak bir yaklaşımdan çok, Yasalar'ın sonraki versiyonundaki genel ceza indiriminden kaynaklanmış olabilir. Ne olursa olsun, gözden geçirilmiş ceza, mağdura bire bir tazminat ödenmesinin çok ötesindeydi. Başka yerlerdeki gibi, burada da, suçlunun ödeyeceği miktarın tespitinde iki unsur özellikle öne çıkıyordu: ilki, suçun kasıtlı mı yoksa ihmal sonucu mu olduğu; ve ikincisi, kurbanın kaybının geçimini ne ölçüde etkileyeceğiydi.

Birçok sürü sahibinin hayvanlarını ortak bir otlakta otlatıldığı durumda, en büyük riskler, sürüdeki hayvanların kaybolması ya da başka birinin sürüsüne karışmasıydı. Yasal açıdan, krala ya da kesinlikle onu kullanma hakkını taşıyana ait olan bu tür bir otlak kullanımı belirleyen düzenlemeler konusunda açık ve bütünlüklü bir bilgimiz yok. Ancak, Ön-Hitit Kaşka halkından bir grupta yapılan anlaşma ve sözleşmelerden, birkaç sürü sahibinin bir otlak ortak kullanabildiğini ve bazen sürülerin tamamen birbirine karışabildiğini biliyoruz. Anlaşmalar, dost Kaşka gruplarının sürülerini Hitit topraklarında Hititler'in sürüleriyle birlikte otlatmalarına izin verdi, ancak Hitit sürülerindeki herhangi bir kayıptan onları sorumlu tuttu ve sürülerini düşman Kaşka grubu sürüleriyle karıştırmalarını yasakladı.¹³⁷ Açıkça, her sürü sahibi, bir komşuyla tartışma çıktığında, çalındığı iddia edilen hayvanlar geri istendiğinde, kendi hayvanlarını birbirine karışmış iki sürüden bulup çıkarması gerektiğinde ya da sürüden ayrılan bazı hayvanlarına başkaları tarafından el konulduğunda, kendine ait bir tür damgayla hayvanlarını ayırabilmeliydi. Bu son örnekte, sürüsünden ayrılmış hayvanları bulan-

137) Bkz. CTH 138 ve 140, von Schuler (yay. haz.) (1965: 117-34).

ların izlemek zorunda oldukları prosedür açıktı: “Eğer bir kimse sürüsünden ayrılmış bir öküz, bir at, bir katır ya da eşek bulursa, bu hayvanı kralın kapısına götürür. Eğer hayvanı kırdan bulursa, yaşlılara götürür. Bulan, hayvana koşumlarını takar (yani denetim altında tutmak için). Hayvanın sahibi hayvanı bulduğunda aynen geri alacak, ancak bulan kişiyi hırsızlıktan tutuklatamayacaktır. Ancak bulan, hayvanı yaşlılara teslim etmezse, hırsız sayılacaktır.” (Madde 71.)

Prosedür, açıkça, bulduğu başıboş hayvanların kendi mülkiyetinde olduğunu iddia ederek hırsızlık suçlamasından kaçan gerçek hırsızları engellemek için düzenlenmiştir. Yasalar, başıboş gezen hayvanları çalanlarla bulanlar arasında net bir ayrım gözetmiştir. İkinci örnekte, başıboş bir hayvanı bulan ve gerçek sahibine iade etmek için bir çaba göstermeyen kişinin ödeyeceği tazminat, bilinçli bir hırsızlık durumunda ödenecek tazminattan çok daha azdır. Bu, temel olarak, kasıtlı ve kasıtsız eylem arasındaki ayrımdır; ikinci örnekte, suçlu, suçlanmayı daha az hak etmiştir.

Hayvanların ayırt edilmesinin dışında, Hititler’in atlardan (‘bir aygır, süttten yeni kesilmişse, bir aygır sayılmaz; bir yaşındaysa, bir aygır sayılmaz; iki yaşındaysa, o bir aygırdır’ – Madde 58) boynuzlu sığırların birçok türüne, üç kategorideki köpeklerle,¹³⁸ farklı koyun, domuz, arı hatta –kümes hayvanı yerine daha çok kehanet için kullanılan– kuş türlerine kadar çeşitli kategorideki hayvanlar için kesin tanımlamaları vardı.

Yasalar, çeşitli arazi bağış belgeleri ve Hitit dünyasındaki tarımsal faaliyetlerle ilgili diğer metinler okunduğunda, verimli kullanılmaması durumunda toprağın geri alınmasını, geniş bir suç yelpazesini kapsayan sabit cezaları ve sabit olduğu anlaşılan fiyatları, ücretleri ve kiralari öngören son derecede düzenli bir toplum izlenimi ediniyoruz. Besin üretimi yapılan bütün toprakların azami kapasitede kullanılmasını sağlama-ya verilen mutlak öneme bakılırsa, bu izlenim pekâlâ doğru olabilir. Kasten, kötü niyetle ya da sadece ihmal nedeniyle komşularının geçimini tehdit edenler, devletin genel selameti açısından da bir tehditti. Cezalandırılmaları keyfe ya da şansa bırakılamazdı. Ve Hitit anayurdunun geçimini bağladığı birçok tarımcı topluluğun yakın yerleşimleri göz önüne alındığında, daha geniş alanlara yayılmış çiftlik yerleşimlerine kıyasla, bu toplulukların faaliyetlerini yönlendirecek katı, uyumlu düzenlemelerin önemi artıyordu.

138) Sığır-köpekleri, diğer eğitimli hayvanlar (muhtemelen av köpekleri) ve ev ya da çiftlik avlusu (?) köpekleri; bkz. Yasalar, madde 87-9.

Eğer bir kimse bir Hitit tüccarını öldürürse, 4.000 gümüş şekel¹³⁹ ödeyecektir ve bunu kendi evinden karşılayacaktır. Eğer bu, Luvi (= Arzava) ya da Pala topraklarında olursa, 4.000 gümüş şekel ödeyecek ve ayrıca malları yerine koyacaktır. Eğer Hatti ülkesindeyse, kendisi (aynca) bahsi geçen tüccarın gömülmesini üstlenecektir.¹⁴⁰

Hitit tarımına dair incelememizden, çok sayıda Hititli'nin topraktan geçindiği açıkça anlaşılıyor. Gerçekten de, krallığın gelirleri, büyük ölçüde, ülkenin tarımsal üretimine ve buradan doğan vergilere bağlıydı. Diğer gelir kaynakları, yiyecek, değerli madenler ve çeşitli hammadde-ler olmak üzere, geniş bir yelpazeye yayılan mal türleri olarak, vasal devletlerden alınan haraçlardan veya hayvan sürüleri, yağmalanan altın, gümüş ve bakır nesneler gibi savaş ganimetlerinden sağlanırdı. Dokuma üretimi, maden işletmeleri ve metalürji merkezlerinin çıktıları da, kuşkusuz, kralın hazinesine bir ölçüde gelir sağlardı. Ancak, yine de, Hitit ekonomisi, özellikle çeşitlenmiş bir ekonomi olmadığı gibi, uluslararası partnerlerle doğrudan etkileşim içindeki bir ekonomi görünüsünde de değildi.

139) Tam olarak, 100 mina; mina-şekel oranı 1:40'tı. Karşılaştırdınca, Babil rayici 1:60, İbrani rayici 1:50'ydi. Yasalar, madde 181, bir gümüş şekeli dört bakır mina olarak belirliyor.

140) Yasalar, madde 5, çev.: Hoffner.

Uluslararası ticaret, Asur ve Orta Anadolu krallık ve toplulukları arasında düzenli olarak yürütülen ticari faaliyetlerle, Hitit Asur Koloni dönemi öncesinin (onikinci- onsekizinci yüzyıllar) ayırıcı özelliği idi.¹⁴¹ Dokuma ve kalay, Anadolu'ya, bölgesel olarak çıkarılan gümüş ve altın karşılığında ithal edildi. Ancak, toplam kâr paylarıyla yeterince kanıtlan- dığı gibi (kalayda %100 ve dokumada %200), inisiyatif ve risklerin ta- mamen Asur tarafında olduğu anlaşılmaktadır. Asurlular, ticari girişim- lerine kolaylık sağlamak için, Anadolu'da ticaret kolonileri kurmuşlardı ve onsekizinci yüzyılın ilk yarısında bunlardan vazgeçilmesi sonucun- da, Hitit anayurdu olan bölge, büyük Yakın Doğu dünyasıyla ticari bağ- larını kaybetti.

Hitit Krallığı'nın kurulmasıyla, bronz aletler ve silah yapımında kul- lanılan kalaya yönelik sürekli talep, Hititler için büyük metal kaynak- ları sağlamayı zorunlu kıldı. Anadolu'da çıkarılmadığı ya da en azından mevcut olandan daha fazla miktarda çıkarılmadığı sürece,¹⁴² muhteme- len, Asur kervanlarının kullandığı güneydoğu güzergâhı üzerinden ithal edilmesi gerekti. Kral I. Hattuşili'nin Mezopotamya ve Suriye'den Hatti ülkesine uzanan lojistik güzergâhın kontrolünü ele geçirmek ve elinde tutmak ya da en azından bu güzergâha yönelik potansiyel veya gerçek tehditleri uzaklaştırmak için Suriye'ye düzenli seferler yapması, bu ge- reksinimden kaynaklanmış olabilir.

Tüccarları Bekleyen Tehlikeler

Hitit dünyasındaki ticaret ve alışverişe metinlerde pek değinilmemesi- ne ve bu konuda arkeolojinin de metinleri aratmamasına karşın, Hitit- ler, kimi mal ve eşyaları da barışçı yollarla edindiler. Yasalar'da bu ko- nuyla ilgili bölümünden bir pasaj, Hitit ülkesindeki tüccara ilişkin eli- mizdeki birkaç referanstan biridir.¹⁴³ Bu, biraz da, önemli bir referanstır. Bireylere ve mülkiyete karşı işlenen cezai suçların genellikle para ce- zasına çarptırıldığı Hitit bağlamında, bir tüccarın öldürülmesi duru- munda öngörülen ceza, diğer suçlara uygulanan cezalara göre çok daha ağırdır. Bunun, tüccarların Hitit toplumundaki çok yüksek konumlarının

141) Bkz. Bryce (1998a: 21-33).

142) Bkz. Bryce (1998a:86) ve oradaki alıntılar.

143) Burada bile, 'Hitit' kelimesine tüccarın eklenmesi, sadece yasanın Yeni Hitit versiyonunda var.

işareti olduğu ileri sürüldü.¹⁴⁴ Bu doğruysa, bu meslekle ilgilenen çok az Hititli'nin olması şaşırtıcıdır. O halde, bu madde gerçekte neyi kastetmektedir? Kuşkusuz, bu olayda belirtilen –tüccarın mallarını soymak için işlenen– suç, taammüden cinayet suçlarındandır. Bu önemli bir noktadır. Cezayla verilmek istenen mesaj, adamın öldürülmesinden çok, malların kaybına yöneliktir. Maddenin sonraki uyarlamasından öğrendiğimiz gibi, tüccar bir tartışma sonucu ya da kazayla öldürülmüşse, yani suçun temeli soyguna dayanmıyorsa, ceza, 100 mina ya da 4000 gümüş şekelden önce 240 sonra 80 gümüş şekele inerek muazzam bir oranda azalır. 100 mina, mallarla birlikte, muhtemelen (bu maddenin sonraki uyarlamasından anlaşıldığına göre) malların üç katı değerinde olan tazminat tutarının toplamı olarak hesaplanan bir rakamdı.¹⁴⁵

Yakın Doğu'da tüccarların seyahati tehlikeli bir işti ve durum Yasalar'da varsayımlara dayanmadan belirtilmişti. Akhenaton ve yabancı muadilleriyle vasal yöneticileri arasındaki Amarna mektuplarında, bazen, seyahatleri sırasında yolu kesilen ve öldürülen tüccarlardan bahsedilir. Bu mektuplardan birinde, Babil Kralı (II.) Burnaburiaş, Akhenaton'a Babilli tüccarların Kenan'da (Filistin) firavunun kulları tarafından öldürülmelerinden yakınır ve suçluların yakalanıp idam edilmelelerini ister.¹⁴⁶ Kraliyet koruması altındaki kervanlar bile haydutlara karşı güvende değildir. Yine, Burnaburiaş, Akhenaton'a yazdığı mektupta, Mısır topraklarında firavuna hediye götüreren muazzam koruma altındaki kervanların bile firavunun kulları tarafından soyulduğundan yakınır.¹⁴⁷

Tüccarların özellikle Suriye bölgesinde saldırıya maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Gördüğümüz gibi, bölge mahkemelerindeki kral vekilinin nezaret ettiği çok sayıdaki dava, tüccarlara karşı işlenen cinayet, soygun ve adam kaçırma gibi suçlarla ilgilidir. Tüccarlar, kurtulmayı başarmaları veya yerel haydutlara karşı yeterince güçlü korumaya sahip olmaları durumunda da, topraklarından geçtikleri yerel yöneticilerin çapulculuğuna maruz kalıyorlardı. Alasiya (Kıbrıs ya da onun bir parçası) kralının Akhenaton'a yazdığı ve Mısır topraklarından geçen tüccarlarının vergiden muaf tutulmasını istediği bir mektuptan¹⁴⁸ ve yine Kraliçe Puduhepa'nın tüccarların mallarının gümrüğünü ödememek için

144) Hoffner (1997a: 172); Klengel (1979).

145) Bu maddeye ilişkin ayrıntı için bkz. Friedrich (1971:91-2); Haase (1978:213-19).

146) EA 8.

147) EA 7, 73-82.

148) EA 39.

topraklarına uğramadan geçmelerinden şikâyet eden Ugarit kralı III. Nikmaddu'ya yazdığı mektuptan öğrendiğimiz gibi, vergiler ve geçiş ücretleri yasal olarak konulabiliyordu.¹⁴⁹ Ancak Ugarit kralına kervanın-
dan 4000 shekel değerinde 400 eşek vermek zorunda kalan Maşanda ör-
neğinde gördüğümüz gibi, yerel yöneticiler, bazen haddinden fazla açgözlü
oluyordu (2. bölüm).

Seyahat eden tüccarlara karşı işlenen gerçek suçları adalet önüne
getirmek, özellikle Amurru ve Ugarit gibi ülkelerde, pek mümkün de-
ğildi. Bu ülkelerin dağlık bölgeleri (Habiru gibi) tüccar kervanlarını ya-
malayıp, yakalanmaları için etkin bir eyleme girişilemeden, ganimetle-
riyle birlikte hızla dağlara dönme konusunda ustalaşmış haydutlar ta-
rafından istila edilmişti. Hitit kralları, belki de, seyahat eden tüccar-
ların korunması için yöre yöneticilerini gayrete getirme umuduyla, tüc-
carların güvenle seyahat etmesinden suçun işlendiği yerdeki bölge
vatandaşlarını ve yetkilileri sorumlu tuttu. Bu yükümlülüğü yerine ge-
tirmemeleri halinde ağır tazminatlar ödemek zorunda kaldılar. Örne-
ğin, Kargamış genel valisi Ini-Teşub'un düzenlediği bir anlaşmaya göre,
Kargamış vatandaşları, topraklarından geçerken öldürülen her Ugarit
tüccarı için Ugarit'e üç gümüş mina tazminat ödeyecekti. Benzer bir
yükümlülük, Kargamışlı tüccarlara ilişkin olarak, Ugarit vatandaşları
için de geçerliydi.¹⁵⁰ Aslında, bir tüccarın ölümünden ya da soyulmasın-
dan dolayı Ugarit'in önemli miktarda tazminat ödediği bazı örnekler
vardı. Dr. Singer, Ugarit'te seyahat etmenin tehlikelerinin bu ülke hazi-
nesine bir servete mal olması gerektiğini düşünüyor. Singer'in belirttiği
gibi, Ini-Teşub, Suriye'deki ticarete yönelik olarak, seyahatleri sırasında
öldürülen tüccarların ailelerine ve iş ortaklarına ödenecek uygun taz-
minatlarla destekleyici bir yasal çerçeve hazırlanmasında büyük rol oy-
nadı.¹⁵¹ Tüccar Talimmu'nun, iş ortağı topraklarında haince bir oyuna
kurban giden Apsunalılar'dan aldığı muazzam miktarda gümüş talent
bu düzenlemenin bir sonucuuydu.¹⁵² Ugaritli birisinin gemisine ve yükü-
ne zarar vermekten suçlu bulunan ve mahkemenin zararı ödemeye
mahkûm ettiği Sukku adındaki adam örneğinde olduğu gibi, bir tüccar,
ihmal ya da kaza sonucu da olsa, yükü ve gereçleri zarar gördüğü için de
tazminat talep edebilirdi.¹⁵³

149) RS 17.345 + 17.346 + 17.347; Bkz. Singer (1999a:693-4).

150) Bkz. RS 17.230, 17.146, 18.115, 18.019 (=PRU IV, 152-60).

151) Singer (1999a:651-2).

152) RS 17.229 = PRU IV, 16.

153) RS 17. 133 = PRU IV, 118-19; çev.: Beckman (1996a: 164).

Ticari faaliyetleri koruma gayretleri çoğu kez başarısız olsa da, tüccarların Geç Bronz Çağı'ndaki uluslararası ticaret ağındaki rolleriyle bağlantılı önemini vurgulamaya yaradı. Gümüş ve bazen kalaydan olan çubuk ve halka şeklindeki standart paraların değeri, şekel veya mina cinsinden ağırlıklarıyla ölçülüyordu.

Ticaret Merkezi (Emporio)

Doğu Akdeniz'in sahil kentleri uluslararası ticaret ağında merkezi önem taşıdılar. Özellikle Ugarit kentleri, hem Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'nun iç bölgelerindeki mallar ve hammaddeler için çıkış yerleri hem de Yunan anakarasının Mykenai krallıkları ve daha uzak bölgeleri dahil bütün ülkelerden gelen malların ve ticari eşyanın el değiştirdiği pazarlar olarak hizmet verdiler. Kuzeydoğuda, Klasik Kilikya sahili üzerindeki Ura, özellikle imparatorluğun son yıllarında, Hitit dünyasının ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli rol oynayarak, bir yeniden dağıtım merkezi işlevi de gördü.

Uluslararası ticaret merkezlerinden birindeki manzarayı kolaylıkla hayal edebiliriz. Muazzam çeşitlilikte mallar rıhtım boyunca ve rıhtıma açılan sokaklarda beğeniye sunulmaktadır. Yakın Doğu ve Ege'de büyük talep gören değerli ve yarı değerli malların sevkıyatı sıkı koruma altındadır: Mezopotamyalı tüccarlar tarafından Afganistan'dan getirilen lacivert taş; Hatti ve Mısır dahil birkaç bölgeden gelen altın; Nil Vadisi çöllerinden ametist, yeşim ve turkuvaz; Minos döneminin Giritli zanaatkârlarının elinden çıkma mükemmel işlenmiş heykelcikler, yüzükler, küpeler ve bilezikler; bu arada, Girit'ten yeni gelmiş bir ticaret gemisinden büyük, iki kulplu zeytinyağı ve şarap kapları indirilmektedir. Bıçimli dış hatları olan deniz ve çiçek motifli kaplar, içindekiler bittikten sonra, tahsildarların hakkı olarak onlarda kalacaktır. Yine, Minos zanaatkârlarının elinden çıkma ve *objets d'art* gibi rağbet gören, küçük, seramik merhem ve güzel koku kapları da vergi tahsildarlarının hakkıdır. Mısır'dan getirilen boyalı yünlü dokumalar, keten giysiler beğeniye sunulmaktadır; bunlar, pahalı olduğu halde, Hitit ve Mezopotamya toplumunun zengin sınıflarında büyük talep gördüğü için, tüccarların hevesle peşine düştükleri parçalardır. Büyük miktarda gelen hammaddeleri, özellikle bakır, kalay ve bronz gibi, taşıma kolaylığı açısından genellikle külçe halinde tutulan ticari metalleri depolamak için depolar inşa edilmiştir. Bu tür mallar için hem Yakın Doğu'da hem de denizin öbür

tarafında birçok kralın ve tüccarın geçerli siparişleri vardır. Kervancılarla sözleşme yapılmıştır ve nihai durakları olan metalürji merkezlerine sevk edilecek mallar yüklenmek üzeredir.

Az ötede, Büyük Kral'ın temsilcileri Babil ve Mısır'dan gelen atları incelemektedir. Atların engebeli yollardan gidilen uzun seyahatlerin sıkıntılarına dayanabilecek güçte ve yapıda olmaları ve sürücülü arabaları savaşta hızla çekmeye uygun olmaları gerektiğinden, dikkatle seçilmeleri çok önemlidir. Hitit kralının temsilcileri atların yaşını, sağlamlığını ve bacaklarının uzunluğunu kontrol etmektedir.¹⁵⁴ Limanın sonunda meziyetleri yüksek sesle ilan edilen, iyi görünüşlü, siyah tenli erkeklerin, kadınların ve çocukların bulunduğu platformun etrafında bir kalabalık toplanmıştır. Nubia'daki evlerinden çok uzaktadırlar ve, kara derileri bu soluk benizli kuzeylilerin arasında hâlâ yeni bir şeymiş gibi görüldüğünden, bu egzotik insan ticaretini daha yakından görmek ve onlara dokunmak için kalabalık sabırsızca itişmektedir. Köle ticareti bu çağda asla yeni bir faaliyet değildir.

Ticaret sezonunun en hummalı zamanda, keşmekeşi, tozu, gürültüsü, diller karmaşası ve birbirine geçmiş güzel ve pis kokularıyla bu merkezleri hayal edebilmek mümkündür. İç bölgeden gelen kervancılar yüklerini emniyet içinde boşaltmış, dönüş yolculukları için mal seçmeden önce pazarları şöyle bir dolaşmaktadırlar. Denizin öbür tarafından gelen gemiler ve daha yakın yerlere ait küçük tekneler, kalabalık limanda yer bulmak için birbirini itelemektedir. Bunlardan ikisinin kaptanı, çok yakın demir atılmasından dolayı teknelerinin gördüğü karşılıklı zarar üzerine ateşli bir tartışmaya girmiştir. Her iki taraf da diğerini dava açmakla tehdit etmektedir. Sokak satıcıları, bağırarak, eşyalarının güzelliklerini ve geldikleri egzotik yerleri övmektedir. Tavernalar ve şarap evleri muazzam iş yapmaktadır. Kuşkusuz, daha hoş yollarla yorgunluk atmak isteyen müşterilere hizmet veren kuruluşlar da.

Deniz Ticareti

Bu arada, Ege limanlarına gidecek ticaret gemilerine mallar yüklenmektedir. Teknelerin bazıları yöresel Suriye yapımıdır, diğerleri Kıbrıs¹⁵⁵ ve

154) III. Hattuşili'nin Babil Kralı Kadaşman-Enlil'e yazdığı mektupta kendisine bir at hediye etmesi talebine uygun olarak. (CTH 172, yeni Beckman çevirisi (1996a:132-7, böl. 17.)

155) Kıbrıs'ın ana ihracat malı, hem ham hem işlenmiş ürünler olarak bakırdı.

Mykenai dünyasına aittir. Sefer mevsiminde, Yunan anakarasından Girit'e ve oradan Mısır'ın güneyine ve sonra Suriye ile Filistin limanlarına, oradan güneye ve belki de yukarı Batı Anadolu kıyılarından tekrar Yunanistan anakarasına döndükleri deniz ticaret güzergâhında sürekli hizmet halindedirler.¹⁵⁶ Kargoda daima çeşitli mallar yer alırdı; bunlar arasında, bakır ve kalay külçelerine ilaveten altın, fildişi, fayans, cam, amber, gümüş, buhur kapları, incir yaprağından ilaç, sarı zırmık gibi ürünler sayılabilir;¹⁵⁷ uğranılan limanlarda bazı mallar boşaltıldığından yerine yeni mallar alınırdı. Bazıları Uzak Doğu'dan Mezopotamya'daki toplama depolarına getirilen ve Babil ve Mari'den geçen, kabul edilmiş ticaret güzergâhı boyunca kıyı limanlarına nakledilen büyük miktarlarda metal batıya doğru taşınır ve dönüşte yerlerine çoğu kez aynı metallerden yapılmış aletler, mücevherler, silahlar, şarap, yağ ve parfüm alınırdı. Bu deniz merkezli ticarete iyi kâr vardı, ancak deniz seyahatinin tehlikeleri de, en az karadan seyahat eden tüccarlarınkı kadardı. Kralların onların faaliyetlerini kontrol altında tutmaya yönelik bazı gayretlerine karşın, deniz korsanları sürekli bir tehditti. Bir de, özellikle Güney Anadolu kıyı şeridinin uzun ve çoğu kez limansız sularında doğal tehlikeler vardı. Lukka Diyarları'nın bir parçası olan Lykia kıyısında¹⁵⁸ yeni bulunan Gelidonya Burnu ve Ulu Burun batıkları, denizde aniden şiddetli bir fırtınaya yakalanan ve güvenli bir liman bulmayı başaramayan gemilerin kaderini gösterir.

Hatti'nin Ticari Temasları

Hititler'in yabancı ülkelerle ticari temaslarının, tamamen değilse bile büyük ölçüde Levant (Yakın Doğu) ve Kilikya kıyıları üzerindeki ticaret merkezlerinden yürütüldüğü neredeyse kesindir. Zaten Eski Hitit Krallığı'nda, I. Hattuşili'nin Suriye seferleri, kısmen, Hititler'in Suriye'deki uluslararası emtia pazarlarına ulaşmasını kolaylaştırmak için yapılmış

156) Bkz. Cline (1994:xviii), deniz ticaret güzergâhlarının ring seferi modeli için.

157) Kaş kıyısı açıklarındaki Ulu Burun batığında keşfedildiği gibi. Bkz. Morris'in yorumları (1992:103).

158) Profesör Bass'a göre, Gelidonya gemisi, İÖ 1200'de batan bir Suriye ticaret teknesiydi; bkz., örneğin, Bass (1973:34); Bass, geminin Kıbrıs kökenli olma ihtimalini açık bıraktı (1973:76). Ulu Burun enkazı, muhtemelen, 2000 yıl öncesine aittir. Cline (1994:xvii), bu teknenin, Suriye-Filistin, Kıbrıs, Mısır, Mezopotamya, İtalya ve Ege'den karma yük taşıdığını kaydediyor.

olabilirdi. Ege dünyasından gelen ürünler de, kuşkusuz, bu ticari malların arasındaydı. Ancak bu mallar Yakın Doğu ve Mısır dünyasının ve daha batı bölgelerin her tarafından gelen malların sadece bir parçasıydı. Bu malların pazarlara girmesiyle, Hitit dünyasındaki satıcıların geniş bir seçenek yelpazesi olmuştu. I. Şuppiluliuma'nın ondördüncü yüzyıldaki Kuzey Suriye seferi ve bu seferin ardından bütün bölgede Hitit vasal krallıklar ağının kurulması, özellikle Ugarit limanları ve Hitit anayurdu olmak üzere, Yakın Doğu kıyısı limanları arasındaki ticareti büyük ölçüde kolaylaştırmış olmalıdır. Ugarit'in nispeten geniş kıyı şeridinde Ugarit'i Akdeniz dünyasıyla Fırat ve ötesine uzanan ülkeler arasında önemli bir bağlantı yeri yapan dört ya da daha fazla liman vardı.

Hititler'in hangi malları ithal edip karşılığında hangi malları sattığı konusunda metinlerimizde de arkeolojik kayıtlarda da pek ize rastlanmasa da, metinlerde Hatti ile Babil, Asur, Mitanni, Suriye-Filistin, Mısır ve Kıbrıs çevreni arasındaki ticari temaslar belirtiliyor. Orta Anadolu bölgelerinde,¹⁵⁹ Kuzey Suriye ve Kıbrıs'tan birkaç parça çanak çömlek, bir çift Babil silindir damgası ve pek rastlanmayan türde Mısır taşından ve kaynak taşından vazolar görölse de, sayıları, özellikle bu tür maddelelerin dayanıklı yapıları göz önüne alındığında, Hitit anayurdu ve diğer ülkeler arasında düzenli bir ticari faaliyeti akla getirecek boyutta değildir. Arkeolojik kayıtlarda hiç iz bırakmamış ya da ardında çok az iz kalmış parçaların ticaretinde tutulan eski yola göz atmamız gerekiyor; bu durumda tamamen akla yakın görünen şey bu. Yağ, parfüm, hububat ve dokumalar gibi, tüketilebilen ve çabuk bozulan kalemler bu kategoriye aittir. Büyük seramik kaplar, önce, muhtemelen yağ ve tahıl gibi malların deniz yoluyla taşınmasında kullanıldı, ancak sonra, büyük olasılıkla, bu mallar, Asur koloni dönemindeki eşek kervanlarında olduğu gibi, kara taşımacılığına daha uygun bir yöntemle, eşeğin iki yanından sarkıtılan, zamana karşı dayanıksız, deriden muhafazalara aktarıldı.

Göreceğimiz gibi, Babil ve Mısır'dan doktorlar (en azından danışman misafir doktorlar olarak) ve kâtipler ve büyük olasılıkla diğer alanlardan –Babilli kehanetçiler ve ritüelciler gibi– profesyonel insanlar getirildi. Zaman zaman, kesinlikle, Babil'den, Mitanni'den ve Mısır'dan ve muhtemelen Troya Savaşı sırasında Homeros'un ileri sürdüğü gibi büyük bir at yetiştirme merkezi olan Anadolu'dan at ithal edildi. İmparatorluğun sonuna doğru, ülkenin açığını karşılayacak ölçüde –giderek artan miktarda– tahıl da ithal edildi. Suriye-Filistin ve Mısır'da üretilen tahılın

nakliyesi de Kral III. Hattuşili'nin II. Ramses'le imzaladığı 'ebedi anlaşma'nın hemen ardından önemli bir destek kaynağı oldu. Gerçekten de, gerileyen iç üretim, Hattuşili'yi firavunla anlaşma yapmaya sevk eden nedenlerden biri olabilirdi. Ramses'e yazdığı mektuplarının birinde, ülkesinde tahıl kalmadığından yakınan Puduhepa'nın bu serzenişi, Ramses'i, gelini olmak üzere gönderilen Hitit prensesinin çeyizi karşılığında, olabildiğince at, sığır ve koyun toplamaya ikna etmeye yöneltti.¹⁶⁰ Aynı sırada, yüksek rütbeli bir Hitit görevlisi Hitit ülkesine gidecek buğday ve arpanın ivedilikle yüklenmesi işini düzenlemek için Mısır'a gönderildiğinden, firavun, muhtemelen, Hatti'nin tahıl açığını zaten biliyordu.¹⁶¹ Bu tür dışalım giderek düzenli hale geldi ve krallığın iyice sonlarına doğru, firavun Merneptah'ın 'ülkeyi ayakta tutmak'¹⁶² için Hatti'ye gemilerle buğday gönderdiğine ilişkin ifadesi, Mısırlılar'ın belagatle yüklü birçok abartılı iddiasına kıyasla, gerçeğe daha yakın görünmektedir. Bu, Hattuşaş'ın son dan bir önceki kralı IV. Tuthaliya zamanında, Hitit sarayından gönderilen mektuptaki belirgin müşkülât vurgusuyla çelişmemektedir. Mukis'ten Ura'ya 2.000 *kor* tahıl (yaklaşık 450 ton) sevkıyatı için bir gemi ve mürettebat isteğinin yer aldığı mektup, Ugarit kralı III. Nikmaddu ya da Ammurapi'ye (ismi metinde görülmüyor) yazılmıştı. Mektupta alıcının gecikmeye tahammülü olmadığı vurgulanıyordu.¹⁶³

Mektupta, ayrıca, tahıl yükünün anayurda taşınacağı güzergâh da belirtilir. Mısır ve Filistin'den elde edilen ürün, kıyıyı izleyen deniz güzergâhı boyunca gemiyle Ugarit'e taşındı. Buradan, yine kıyıyı izleyen gemiyle, Anadolu'nun güney kıyısı üzerindeki Ura'ya ve oradan da kara yoluyla Hatti ülkesine nakledildi. Nakliye teknelerinin kıyı güzergâhını tercih etmesi, açık deniz seyahati gereksinimini ortadan kaldırdı. Alasiya¹⁶⁴ limanlarından gelen korsanlarla ya da doğal tehlikelerle karşılaşan bir geminin durumu göz önüne alındığında, bu, oldukça önemli bir gelişmeydi. Mısır'dan gelen tahıl gemilerinin Sur kıyılarında yakalandığı fırtınayı anlatan, Sur kentinden gönderilmiş bir mektuptan öğrendiğimiz gibi, kıyı seyahati bile bu tehlikelerden uzak değildi.¹⁶⁵

160) KUB XXI 38 (CTH176), 17-18; ÄHK I sayı 105, s. 216-17.

161) KUB III 34 (CTH 176), 15 ff.; ÄHK I sayı 78 s. 184-5; II, s. 280-1. Ayrıca bkz. Klengel (1974:167); Singer (1999a:715).

162) KRII V 5, 3.

163) RS 20.212, 17-26. Bkz. Bryce'daki tartışma (1998a:364-5).

164) Bkz. Bryce (1998a:368).

165) RS 18.031; bkz. Singer (1999a:672).

Malların Hitit yurduna kıydan taşınması işinin, büyük ölçüde, kralın vekili olarak malların gemiyle Ugarit'ten Ura'ya gönderilmesini ve buradan da Hitit yurduna aktarılmasını düzenleyen Ura tüccarlarının elinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Uğraşının gerektirdiği risklere rağmen, seyahatinin tehlikeleri konusunda donanımlı ve girişimci bir tüccar, kazançlı bir yaşam sürebilirdi. Hitit dünyasının ihtiyaçlarının karşılanmasındaki yaşamsal rolü, kuşkusuz, hizmetlerinin karşılığı olan ve fazladan arazi spekülasyonlarına girmesine yetecek ölçüde ödülleriyle mükafatını buldu. Uralı birkaç tüccar, Ugarit'te yeni mal sevkıyatı için beklerken, yerel gayrimenkul pazarında yatırım yapma fırsatı buldular. Bu, toplumsal gerilimi hayli artırdı. Bölgedeki bazı insanlar borçlarından kurtulmak için kendi mülklerini bu yabancılara devretmek zorunda kaldığında, mülklerin yabancılara ellerine düşmesinden doğan yöresel huzursuzluk iyice arttı. Durum, Ugaritli Kral Nigmepa'nın, hükümdarı III. Hattuşili'ye sorunun çözülmesine ilişkin isteğini belirttiği bir mektup yazmasına neden olacak ölçüde ciddileşti. Bu, Hattuşili'nin ikilem içinde kalmasına neden oldu. Vasal krallığında bir toplumsal huzursuzluk çıkması olasılığından kaygılıydı ancak mesleki hizmetleri krallık için giderek vazgeçilmez hale gelen insanları küstürmek de istemiyordu. Bu nedenle, vasal yöneticinin ricasına verdiği yanıtta, uzlaştırıcı nitelikte bir emir yayınladı: Uralı tüccarların, kışın (ticari faaliyetlerin çoğunun sona erdiği bir zamanda) evlerine dönmeleri şartıyla, yaz ayları boyunca işlerine devam etmelerine izin verildi. Ugarit'teki mülk spekülasyonlarına son vereceklerdi ve bir borcun karşılığı olarak yöre insanının mülkünü almaları yasaklandı. Ancak, başka araçlarla borcunu ödeyemeyecek durumdaki bir borçlu, borcunu tüccarın hizmetinde ödeyecekti.¹⁶⁷

Bu durumda, Hitit dünyasının ticari faaliyetlerinin, özellikle uluslararası ticaretinin büyük bölümünün, genellikle, yabancı araçlar ve girişimcilerin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Hititler'in uluslararası ticari faaliyet alanındaki küçük rolü, bir ölçüde, bulunduğu coğrafyadan kaynaklanmış gibidir. Kıbrıs, Mısır, Ege ülkeleri ve Suriye-Filistin kıyı devletlerinin aksine, Hatti ülkesi, karayla çevrelenmişti. Hititler'in, askeri ya da ticari amaçlı, kendi açık deniz gemi istihkakları yoktu. Giriştikleri herhangi bir denizcilik faaliyeti mevcut değildi ve çok nadir

166) RS. 17.130 ve kopyaları. 17.461 ve 18.03 (= PRU IV, 103-5).

167) Ref. 28'deki gibi. Ayrıca bkz. Singer (199a:660-1 ile sayı 174).

girişimleri de¹⁶⁸ Ugarit gibi denizci vasal devletlerinden birinin gemilerinin kullanılmasını gerektirirdi. Genel olarak, büyük ticari uygarlıklar, İÖ ikinci binyıldaki Kıbrıs, Minos Girit ve Mykenai Yunanistanı ile sonraki çağda Fenike gibi, doğrudan deniz yolu olanlardı. Ancak bütün mesele bu değildir. Uluslararası ticarette aktif ve başarılı olması için, bir ülkenin sadece güvenilir ve emniyetli deniz güzergâhları ve iyi bir ticari altyapısı (örneğin liman kolaylıkları vb.) olması yetmez, diğer ülkelerde talep gören ve daha kolay ulaşılabilen kaynaklardan tedarik edilemeyecek malları ve malzemeleri yeter miktarda sağlayacak bir kapasiteye de sahip olması gerekir. Şimdi, Hititler'in demir üreten bir halk oldukları efsanesi bir kenara bırakıldığına göre, ister hammadde isterse işlenmiş ürünler olsun, Hitit anayurdunun kalbinde üretilen, uluslararası anlamda esaslı ve sürekli bir ticari talep görmüş herhangi bir ürün kalemi saptamak zordur. Altın ve gümüş, bakır ve kurşun gibi mineraller Orta Anadolu'da ve Hitit denetimi altındaki diğer alanlarda çıkarıldı; en azından, değerli metallerin önemli bir bölümü ihraç edilmiş olabilir, ancak ihraç kalemlerinden sağladıkları gelir, muhtemelen, uluslararası kaynaklardan aldıkları mallara ödediklerinden daha azdı.

Orta ve Doğu Anadolu'daki diğer Asurlu kolonyal öncülleri gibi, Hititler'in de Geç Bronz Çağı ticaret ve alışveriş dünyasının nispeten pasif katılımcıları oldukları anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Yer aldıkları ticari faaliyetlerin çoğu, büyük ölçüde, kendi adlarına hareket eden araçlar eliyle yürütüldü. Hitit inisiyatif ve girişkenliğinin öne çıktığı örnekleri aramız gereken yer, insanlık galesinin diğer alanları olacaktır.

168) En önemlileri, IV. Tuthaliya dönemi sırasında Kıbrıs'a saldırımları ve Tuthaliya'nın kardeşi II. Şuppiluliuma döneminde Kıbrıs açıklarında düşman gemileriyle karşılaşmalarıydı (onüçüncü yüzyılın sonları ve onikinci yüzyılın başları).

169) Bkz. Beckman (1999: 166).

Elimi Hanımefendime, Güneş Tanrıçası Arinna'ya doğru kaldırdım ve şöyle dedim: "Hanımefendim, Güneş Tanrıçası Arinna, bana çocuk diyen ve beni küçümseyen düşman komşuların hep toprağında gözü vardı; ey Hanımefendim, Güneş Tanrıçası Arinna, bana el ver ve yol et önümdeki şu düşman toprağını!"

(Kral II. Murşili'nin Yıllıklarından)

Bu yenilerde, birileri çıkıp kayıtlı tarihin başlangıcından itibaren en fazla üç yüz yıl süresince büyük bir savaş olmadığını ileri sürdü. Bunu başka bir ifadeyle dile getirirsek, son beş bin yılın herhangi bir yüz yıllık sürecini rasgele ele alsaydık, bu sürecin ortalama 94 yılının, yerkürenin bir ya da daha çok yerindeki büyük çatışmalarla geçtiğini düşünecektik. Bu çatışmaların değişik nedenleri vardır. Ancak Thukydides'in tarih boyunca temel bir *casus belli*'yi gündeme getirmeye yarayan Atina emperyalizmiyle ilgili ifadesi, Aristoteles'in köleliği doğrulamasında yansımaları buldu: "Her zaman değişmez bir ilke vardır, o da zayıfın güçlüye boyun eğmesidir," der Thukydides. "Fırsatını bulan hiç kimse, sırf adalet kaygısıyla, güç kullanarak üstünlük kurmaktan vazgeçmemiştir."¹⁷⁰ "Birinin yönetmesi, diğerlerinin yönetilmesi," der Aristoteles, "hem gerekli hem de uygundur."¹⁷¹ Yabancı bir despotun egemenliğine girmekten kaçınan ülkelerin kendileri bir despotun gücüne sahip olmalı

170) Thukydides I. 76.

171) Aristoteles, *Politika* 1254a.

ve bunu kullanmalıdır ve ancak esaslı bir askeri yetiyi hep el altında bulundurarak ve kullanarak bunu başaracaklardır görüşü, tarih boyunca neredeyse bir aksiyom haline gelmiştir. İnsan yönetmeli ya da yönetilmelidir, ikisinin ortası yoktur.

Bu genel bağlamda ve özellikle Geç Bronz Çağı'nın çalkantılı yüzyıllarında, Hitit dünyası tarihinin, genel olarak, bir askeri çatışma tarihi olmasının şaşılacak yanı yoktur. Bu tarih, krallık topraklarını genişletmek, siyasal ve ticari çıkarları artırmak ve sınırları düşmanlara karşı savunmak çabası içinde, bölgesel ve uluslararası boyutta çarpışan Hitit krallarına has bir savaşlar kroniğidir. Böyle yaparken, genel olarak, Yakın Doğulu çağcılardan, öncülerinden ya da ardıllarından daha zalim değillerdi ve fetihlerde çok daha az kan döktüler. Bir Asur kralı görülmemiş bir vahşet uygulayarak düşmanlarını sindirip onlara boyun eğdirebilirdi, benzer koşullarda, bir Hitit kralı, bunu hiç hak etmeyen hain bir düşmana bile merhamet göstererek kendisini çoğu kez yücegönüllü bir fatih olarak ortaya koyabilirdi. Aslında, Kral II. Muşili'nin, vasalın yaşlı annesinin ricası üzerine isyancı vasal kenti işgal etmekten sonra vazgeçtiği zaman olduğu gibi, bu tür gösterilerin insanlıkla ve merhametle ilgisi, çıkarıcı pragmatizme özgü olandan daha fazla değildi.

Kesinlikle onun (sadakatsiz vasal) üzerine yürüyecektim ve onu tamamen yok edecektim, ancak beni karşılamak üzere annesini gönderdi. Kadın dizlerime kapandı ve şunları söyledi: "Efendim, bizi yok etme. Bizi himayene al." Ve kadın beni karşılamaya geldiği ve dizlerime kapandığı için dayanamadım ve Seha İrmak Ülkesi'ne yürümedim. Ve Manapa-Tarhunda ve Seha İrmak Ülkesi'ni hüküm altına aldım.¹⁷²

Bu sözde şövalyece davranış, neredeyse tümüyle pratik, stratejik kaygıların sonucudur.¹⁷³ Yine de, kralın, kendisine karşı koyanlara aman veremeyen acımasız bir canı yerine, insafli, merhametli bir görüntü sergileme-sindeki önemi atlamamalıyız.

Savaşa Dair Düşünceler

Birinin düşmanlarıyla çarpışması, Hititler arasında, toprağı ekmek ve tanrılara tapınmak gibi doğal ve düzenli bir eylemdi. Kral, devlet şenlik-

172) II. Muşili'nin 'Ayrıntılı Tarihsel Yıllıkları', Yıl 3'ten (CTH 61), Goetze (1933: 70-3).

173) Bkz. Bryce (1998a: 213).

lerinde ve adalet dağıtırken olduğu gibi, düzenli olarak, savaşta da halkını yönetirdi. Birkaç istisna dışında, yılın önemli bir bölümünü başkentin dışında seferde geçirmesi olağandı. Bu seferlerde, kral, Kaşka kabilelerinin sürekli tehdidi altındaki bölgede Hitit otoritesini tazelemek için kuzeye, isyancı Arzava devletleriyle ilgilenmek için batı ya da güneybatıya yönelebilir ya da Mitanni veya Asur kuvvetlerine veya Suriye bölgesindeki isyancı vasallara karşı güneye yürüyebilirdi.

Savaş, genellikle, bir işti. Fethedilen kentlerin ve toprakların yağmalanması, elde edilen ganimetlerin ardından buraların haraca bağlanmasıyla önemli bir gelir kaynağı sağlardı. Düşmanın besin üretilen toprakları tahrip etmesini engellerdi. Ve savaş eseri 'ganimet-halk' (NAM.RA.MEŞ) olarak ülkeye getirilenlerle krallığa düzenli bir insan gücü kaynağı sağlardı. Getirilen insanlar, tarımsal alanlarda işgücü, kraliyet ordusunda asker ve tapınak personeli olarak ve çoğu da yerleşimi seyrek olan ya da hiç yerleşim olmayan bölgelerde nüfus oluşturmak üzere kullanılırdı.¹⁷⁴

Kalıcı barışın kuraldan çok istisna olduğu bir dünyada, savaşın kıyımından ve dehşetinden, masum kurbanlardan, mülklerin tahribatından, insan uğraşı ve kaynaklarının feci bir biçimde heba edilmesinden bahsetmek pek de anlamlı olmasa gerek. Normal olan, barış değil, savaş durumuydu. Bir barış ideolojisi yoktu.¹⁷⁵ Özellikle askeri rolleriyle büyük ağırlıkları olan Tanrıça İştar/Şauška gibi ilahlar, savaşın doğal, kaçınılmaz ve kutsanmış bir varoluş durumu olarak görüldüğünün işaretidir. Yine de, kralın sonucundan zevk ya da onur duyduğu savaş örnekleri nispeten azdır. Hitit dünyasında, Mısır ve Asur kabartmalarındaki gibi, bir kralı savaş alanında düşmanını yok ederken ya da katledilmiş bedenlerin arasında keyifle dolaşırken resmeden bir kabartma yoktur. Bir kralın serüvenlerinin yazılı kayıtlarında bile, askeri başarılar, gerçeği, fethetme götüren olayların kısaca belirtilmesini ve –alınan savaş esirleri ve savaş ganimeti dahil– sonuçlarının özetini veren, yalın bir dille anlatılır. Bazı istisnalar vardır. Avını acımasızca parçalayarak bundan zevk alan bir aslan şeklinde betimlenen Hattuşili'nin savaş kıyımından kişisel bir zevk duyduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun katliam ve yok etmeye per se düşkünlüğü, ardıllarının kayıtlarında çok az yansıma bulur. Ger-

174) Bkz. Bryce (1998a:236-8).

175) Bkz. barışın dışta bir savaş olmamasından çok, iç savaş olmaması hali, kraliyet sarayına yönelik bir fesatın var olmaması durumu olarak görüldüğünü ifade eden Imparati (1987:188).

çekten de, sonraki krallar, kayıtlarında, bir düşman ya da isyancı bir vasalla çarpışmaktan kaçınma çabalarına askeri zaferleri tanımlamaktan daha fazla yer vermiştir.

Bunun ideolojik olduğu kadar pratik bir boyutu da vardır. Krallığı sürekli savaşa hazır bir durumda olsa da, kralın kendisi, en azından kendi düşüncesinde, asla saldırının kışkırtıcısı değildi. Kendisini sadece düşmanlarının durup dururken saldırması ya da sadakatsiz vasallarının isyanı karşısında veya kaçak kullarına kucak açan devlet veya topluluklara duyduğu *tepki* sonucu eyleme geçen biri olarak sunma çabasındaydı. Sonuçta, askeri seferlerinin temelinde, bir *eunomia* halini geri getirmek üzere, düşmanları tarafından karmaşaya ve düzensizliğe sürüklenmiş barışı, düzeni ve istikrarı yeniden kurma düşüncesi vardı. Tıpkı Milvius Köprüsü'nde savaşıırken Constantinus'a öncülük eden parlak haç gibi, savaşta ilerlerken tanrıları daima yanında yürüdüğü ya da onun önünde koştuğu için –Hanımefendim, Güneş Tanrıçası Arinna, ve Efendim, yüce Fırtına Tanrısı, ve Mezzulla ve önümde giden tüm tanrılar– davasında haklılığı asla kuşku götürmezdi. Bu savaşı düzen ve istikrarı getirmenin aracı olarak sunan biraz çelişkili ideoloji, tarih boyunca, savaşla, özellikle özgürlük savaşlarıyla bağlantılı bir propagandayı alttan alta destekledi. Bunun, en azından Babil Yaradılış Efsanesi'nde, Marduk'un, Tiamat ve onun korkunç zürriyeti tarafından temsil edilen kaos ve karmaşa güçlerine karşı kazandığı vahşi, kanlı zaferine kadar eskiye uzandığını söyleyebiliriz.

Diğerlerinde olduğu gibi Hitit dünyasında da, bu temel ideolojinin, kralın bir askeri lider olarak yiğitliğiyle, atalarının başarılarını taklit eden ya da onları aşan büyük işler yaparak yönetmeye uygun olduğunu ortaya koyma beklentisiyle uzlaşmış olması şarttı. Bu, modern bir savaş kahramanının göğsünde sıralanan madalyalar gibi, onun unvanlar zincirinde –'Güneşim, Büyük Kral, Hatti Ülkesi'nin Kralı, Labarna, Kahraman– yansımasını bulurdu. Savaş buna olanak sağlardı. Askeri başarılarından kazanılan maddi ödüllerin dağıtılması, kralın önde gelen kullarının sadakatini sağlamakta kuşkusuz önemliydi.

Lojistik ve Strateji

Yine de, tamamen pratik nedenlerden dolayı, Hitit krallarının düşmana karşı eyleme geçmekte gerçekten gönülsüz olduğu birkaç olay vardı. Her şeyden önce, insan gücü sorunu vardı. Askeri girişimler için bir kralın

mevcut kuvvetleri her zaman sınırlıydı. Hitit yurdunda nüfus azlığının sürekli bir sorun olduğu ve I. Şuppiluliuma zamanında ortaya çıkan öldürücü vebanın ülkeyi 20 sene boyunca kırıp geçirdiği dönemde bir buhrana dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ülkeden uzakta yürütülen bir sefer, muhtemelen, 10.000'den fazla insanın yer aldığı bir kuvveti kapsardı.¹⁷⁶ Bu, Kral II. Muvatalli'nin firavun II. Ramses'e karşı savaş alanına 47.500 civarında asker sürdüğü Kadeş Savaşı'nda çok daha fazla bir sayıya ulaşmıştı.¹⁷⁷ Çekirdek Hitit kuvveti, duruma göre, sefer bölgesindeki vasal devletten yardımcılarla ve belki de bazen paralı askerlerle güçlendirilirdi. Ne olursa olsun, Hitit ordusunun sefere çıkması, düşman komşularının saldırılarına karşı korunmasız kalan anayurdun savunma kabiliyetini ciddi olarak zaafa uğrattı. Aslında, kralın, başarılı bir seferin ardından, yokluğunda krallığın merkezini istila eden düşman güçlerini püskürtmek için hemen anayurda dönmek zorunda kaldığı bazı durumlar olurdu. Anlaşıldığına göre, kral anayurttan uzakta seferdeyken, geride, nadiren, güvenliği sağlamaya yetecek kadar kuvvet kalıyordu. Ve tahmin edebileceğimiz gibi, iki ayrı yere birden sefer düzenlenmesi gerektiğinde, yurdun güvenliği daha büyük bir sorun haline geliyordu.

Bir sefer sezonu, bahardan sonbahar başlarına kadar – tarımsal işgücüne talebin en yoğun olduğu ekimden hasata kadar olan süre– uzanabiliyordu. Dördüncü bölümde gördüğümüz gibi, Hatti'nin gücü kuvveti yerinde nüfusunun büyük bölümü, şu ya da bu vasıfla, tarlalarda çalışırdı. Hitit toplumunun ağırlıkla tarıma dayalı yapısı göz önüne alındığında, krallığın geçimindeki katkılarının önemi abartılmış sayılmaz. Yine de, muhtemelen, çok sayıda erkek işçi, haftalar, belki de aylar boyunca, tarım yılının önemli dönemlerinde, esas işleri olan yiyecek üretiminden alıkonularak düzenli biçimde askeri hizmete alınırdı. İnsan gücü açığı, dışarıdan yurda getirilen ve çiftlik arazilerine, tapınak hizmetine, seyrek nüfuslu sınır bölgelerine ve kralın ordusuna yerleştirilen insanlarla bir ölçüde giderilirdi. Ancak, insan gücü desteği, çoğu kez, talebin altında kalırdı ve kralın elindeki gücü özel bir sefere bağlayıp bağlamaması konusunda zor kararlar almasını gerektirirdi. Böyle bir seferin getirdikleri götürdüklerini karşılayabilecek miydi? Eyleme geçmemenin sonuçları böyle bir eyleme girişimin maliyetinden daha mı ağır basacaktı?

Hitit kralları Batı Anadolu'daki askeri seferleri çıkma konusunda çoğu kez gönülsüzdüler. Hititler, vasal devletler üzerindeki hükümlanlık-

176) Bkz. Houwink ten Cate (1984:72-3).

177) Bkz. Beal (1995:547).

ları kanalıyla verdikleri gözdağının batıda etkili ve sürekli olmadığına tarihleri boyunca kendileri de çoğu kez tanık olmuşlardı. Başına buyruk bırakılan Batı Anadolu krallıkları, Hititler'in güneydeki tampon bölgesi, Aşağı Ülke'de ve bölgede bulunan diğer bağlı toprakları ve nihayet ülkenin kendisi için büyük tehditler oluşturabiliyordu. Ancak krallar, kendi batı topraklarındaki askeri ve siyasal krizleri, mümkün olduğunca, diplomatik yollarla çözme arayışındaydılar. I./II. Tuthaliya ve I. Arnuvanda'nın hain batı vasalı Madduvatta'ya karşı gösterdikleri olağanüstü sabrın nedeni budur.¹⁷⁸ Hattuşili'nin, ayrıca, bir askeri müdahalede bulunmadan bölgede barışı kurmak adına, Piyamaradu'nun girişimlerini desteklediği neredeyse kesin olan Ahhiyava kralıyla işbirliği için uğraşmasının nedeni de budur.¹⁷⁹

Batıdaki her askeri sefer, Hititleri, öncelikli çıkarlarının –siyasal, stratejik, kültürel, ticari– bulunduğu bölgenin tersi bir istikamete, Kizuvanda Kanalı'yla ve bir süre de Fırat yoluyla Güneydoğu Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye uzanan bir bölgeye sevk etti. Ugarit ve Amarru gibi en değerli ve kâr getiren vasal krallıkları Suriye'deydi. Burada, Halep ve Kargamış'ta, doğrudan Büyük Kral'ın oğullarına bağlı naip krallıklar kurdular. Bu bölgeden, karayoluyla, Yakın Doğu dünyasının en büyük ticaret ve iletişim güzergâhları geçti. Hitit krallarının Yakın Doğu'nun diğer büyük krallarıyla en doğrudan teması geçtiği ve çatışmaya girdiği uluslararası arena burasıydı. En görkemli zaferlerini burada kazandılar ve en zengin ganimetleri burada yağmaladılar: I. Hattuşili'nin Kuzey Suriye ve Fırat'ın ötesindeki talan seferi, I. Murşili'nin Babil'i yağmalaması, I. Şuppiluliuma'nın Mitanni'nin merkezini ve bağlı topraklarını fethi, II. Muvatalli'nin Kadeş'te II. Ramses'e karşı elde ettiği zafer. Bu bölgede güçlü, sürekli bir askeri ve siyasal mevcudiyet, Geç Bronz Çağı'nın en büyük uluslararası güçlerinden biri olan Hatti'nin konumu için çok önemliydi.

Ancak bu konumunu sürdürürken, diğer bölgeleri, özellikle batıyı ihmal edemezdi. I. Şuppiluliuma'nın öğrenemediği ders buydu. İki ya da daha fazla bölgede aynı anda bunalım çıktığında önceliklerin tespit edilmiş olması gerekirdi. Birden fazla bölgeye sefer, ancak nadiren –ve sadece karşı konulmaz bir gereksinim olduğunda– gerçekleşen bir durumdu.¹⁸⁰ Bir yerde eyleme geçmeme pahasına diğer bir bölgede eyleme geçmenin riskleri-

178) Bkz. Bryce(1998a:140-9).

179) Bkz. Bryce (1998a: 321-4).

180) II. Murşili örneğindeki gibi; bkz. Bryce (1998a:219-23).

nin iyi değerlendirilmesi gerekirdi. Bu tür bir eylemin bütün maliyetleriyle olası sonuçlarının da iyi değerlendirilmesi gerekirdi. Hititler'in, batıda Anadolu'nun Ege kıyılarından doğuda Fırat Nehri'ne kadar uzanan muazzam büyüklükteki toprakları yönetmek ve korumak için, nispeten sınırlı olan mevcut askeri kaynaklarını, özellikle de beklentiler az olduğu zaman, mümkün olduğunca tutumlu kullanması gerekmişti. Ve çatışma çıktığında, seferi mümkün olduğunca kısa tutmak ve zaferden azami kazanımı elde etmek için askerlerden hem insan gücü hem de *matériel* olarak en iyi biçimde yararlanılması zorunluluğu vardı.

Ayrıca, askeri operasyonların kış karları başlamadan bitirilmesi gerektiğini unutmamalıyız. Bu, özellikle yılın ilerlemiş bir zamanına rastladığında, sefere elverişli süreyi kısıtlayan başlıca unsurlardan biriydi. Kral ve askerlerinin kışı sefer bölgesi ya da civarında geçirmesi çok nadir bir durumdu.¹⁸¹ Kralın kış nedeniyle askeri operasyonları *in medias res* (yarıda) keserek yurda dönmek ve ertesi yıl her şeye yeniden başlamak zorunda kaldığı zamanlar da olurdu. Gerçi, bir seferi tek bir mevsimde tamamlamış olduğu zaman bile, kendisinin ve ordusunun eve dönüşü başlamadan önce bazı gecikmeler oluyordu. Askeri zaferin ardından siyasal anlaşmanın yapılması gereksinimi doğabilirdi; ve kentin teslim olmayı reddetmesi durumunda, yağma yapılması ve ülkeye götürülecek ganimetin yüklenmesi için zamana ihtiyaç vardı. Savaşın 'temel' kuralı, direnmeden teslim olan ve galip gelen tarafa sadakat sözü veren kentin yağmalanmamasıydı. Ancak bir meydan okuma söz konusuysa ve kentin zorla alınması gerekiyorsa, savunması düşer düşmez yağmalanıp soyulabilirdi. Konstantinopolis'in kenti kuşatan Türk kuvvetlerinin başındaki II. Mehmet'in şartlarını reddetmesinin ardından 1453'te yaşadığı kaderi paylaşan birçok eski örnek vardır.

Savaş Ganimetleri

Savaş ganimetlerinin ağırlığı nedeniyle, ordunun eve dönüşü, sefere çıkışından çok daha uzun bir zamanı gerektirebiliyordu. Yenik kentin tanrılarının değerli metallere işlenmiş putları dahil, görkemli zafer ganimetlerinin yığıldığı arabalar, orijinal boyutta altın boğalar, gümüş arabalar, gümüş kaplı pruvallı tekneler, kuşkusuz, günlük ilerlemeyi geciktiren unsurlardı. Ancak, seferlerin çoğunda, ganimetlerin tartışmasız en

181) II. Muşşili'nin Arzava seferi, yönetiminin üçüncü ve dördüncü yılını kapsamıştı.

büyük bölümünü insan ve çiftlik hayvanları oluşturmıştı. Özellikle II. Murşili'nin zamanından itibaren, insan, koyun ve sığır ganimetlerinin fethedilen ülkeden anayurda taşınması konusu, askeri metinlerde sıkça yer alır. Getirilen insanların sayısı bazen yüzleri, bazen binleri bulmaktadır; kimi zaman da ele geçirilen havan ve esirler sayılamayacak kadar çoktur. "Saraya getirdiğim insan sayısı 15.000'di. Ancak Hattuşuş generaleri, piyadeleri ve arabalarının getirdiği esirler, sığır ve koyunlar sayılamayacak kadardı." Bunlar, Murşili'nin zaferlerinin birinin ardından kaydettiği sözcüklerdir.

Böyle sade, gerçek ifadeler, fetih dualarının nakaratı olup çıkar. Yine de, gönülsüz insan kitlelerini ve 'sayısız' hayvanı bazen yüzlerce kilometrelik çetin bir güzergâhtan anayurda nakletmeyi içeren muazzam lojistik operasyonun göstergesi olamaz. Fethedilen ülkeden sağlıklı yapılabilecek adamlar, kadınlar ve çocuklar seçilir ve yakın askeri koruma altında fatihlerinin ülkelerine dönüş yolculuğuna katılmaya mecbur edilirdi. Bu insanlardan bazıları için, yaşamlarının geri kalan bölümünü yabancı bir ülkede ve özgürlüklerinden mahrum olarak geçirme olasılığı, kendi ülkelerine kaçmayı ya da başka ülkelere sığınmayı denemeleri için güçlü bir nedendi. Özellikle esirlerinin sayısının çok olduğu ve güzergâhları yabancı ve düşman topraklardan geçtiği zaman, bunu önleyici tedbirlerin alınması, Hititler için –muhtemelen– sürekli bir sorun olurdu. Kaçak adaylarının cesaretini kırmak için, gidecekleri bir yer olmadığını göstermeye çalışırlardı. Kaçaklara sığınma sağlama olasılığı olan bölge yöneticilerine korkunç tehditler savrulurdu. Bu yöntemler, cesaretleri kırsada da, Hatti yolundaki mahkûmların firar etmelerine her zaman engel olmazdı. Ve bazı yerel kralların kaçan ve kendilerinden sığınma isteyenleri Hitit otoritesine geri vermeyi reddetmeleri, çoğu kez, ani ve şiddetli askeri misillemelere yol açtı.

Gözetimle ilgili –esirler üzerinde sıkı bir denetim kurmak ve kaçmalarına engel olmak– sorumluluklarının dışında, Hitit seferi güçlerinin, yürüyüş sırasında esir nüfusun ve onların hayvan stokunun gereksinimlerini yeterince karşılama ve korunmalarını sağlama görevleri vardı. Sefer yolundaki ordu, tedarikini Hattuşuş'tan getirirdi; muhtemelen, sefer güzergâhı boyunca stratejik olarak yerleştirilmiş besin depolarından ikmal yapar ve ordunun geçtiği yerlerdeki vasal krallıklardan da destek sağlardı. Ancak, eve dönüş yolculuğunda, ordu, kendisine ve hayvanlarına yiyecek sağlamanın yanı sıra, yüzlerce ve bazen binlerce esir adama, kadına ve çocuğa, çok sayıdaki koyun ve sığıra yolculuk süresince yiyecek ve su sağlamak zorundaydı. Fethedilen ülkedeki sağlıklı

insanların seçiminde gerekli özen gösterilmiş olsa da, birçoğunun, seyahatin yükünü taşıyacak gücü olmazdı. Çoğu kez, genellikle sert çevresel koşullar altında haftalarca süren seyahatin zorlukları kendisini gösterirdi. Yağma birliğiyle eve dönen, sayısı önemli ölçüde azalmış ve bir hayli güçsüzleşmiş durumdaki ordunun, bu yüzden, tüm yaptıklarının boşa gitmiş olması mümkündü. Yürüyüş sırasındaki kayıplar asgari düzeyde tutulmalıydı. Bu, yolculuğu, muhtemelen, cansız ganimetleri taşıyan arabalardan çok daha fazla yavaşlatır ve canlı ganimetin ülkeye güvenle nakledilmesini sağlamak için hatırı sayılır bir muhafız gücü gerektirirdi. Büyük kral, seferin sonunda, varlığına acil gereksinim duyuluyorsa, mümkün olduğunca çabuk ve sağlayabildiği kadar çok askerle Hattuşaş'a dönerdi. Ancak, yolculuk sırasında binlerce mahkûm ve hayvanın korunması, ihtiyaçlarının karşılanması ve denetlenmesi, kuşkusuz, ordunun büyük bir bölümünün, bunların gidilecek yere ulaşmasını sağlama sorumluluğunu üstlenmesi anlamına geliyordu.

Bununla birlikte, fethin kazandırdıkları, ülkeye taşıdıklarının neden olduğu masraflara, harcanan zamana ve girilen risklere göre, açıkça daha fazlaydı. Sarayları ve tapınakları, I. Hattuşili'nin güney seferinden dönerken getirdiği türden değerli metaller ve diğer kıymetli parçalarla donatılmış kentlerin yağmalanması ve soyulması, fatihe göz kamaştırıcı ganimetler sağladığı gibi, ülkesinin kendilerine sıkça bu tür ganimetleri adadığı tanrıları gözünde de hatırı sayılır bir değer kazandırır. Ancak çoğu seferin gerçek anlamda en büyük getirisi canlı ganimetlerdi. Ganimet insanlardan hangi amaçlarla yararlanıldığından bahsetmiştik. Bunların en önemlilerinden biri, iç işgücü kaynağındaki açığın karşılanması ya da, en azından, azaltılmasında önemli bir rol oynadıkları tarımsal işgücüne olan katkılarıydı. Sürekli insan nakli, tarımsal temelli Hitit ekonomisinde, muhtemelen, önemli bir rol oynardı. Ve ülkeye getirilen bu insanların, kralın toprak sahibi askeri görevlileri için işgücü olarak ayrılması, kuşkusuz, kralın böylesine ödüllendirdiği kişilerden beklediği destek ve sadakatin sürmesine yardımcı olurdu.

İsyan ve İç Savaş

Maliyetini, bilinen karşılıkların hiçbirinin telafi edemeyeceği bir savaş türü vardı. Savaş bir işse, o zaman iç savaş kötü bir işti, gerçekten de çok kötü bir iş. Daha kayıtlı tarihinin ilk yıllarında, Hitit ülkesi krala karşı iç isyanlarla uğraştı. I. Hattuşili, bize, büyükbabasına karşı yapılan ayak-

lanmayı anlatır, sonra, kendi yönetimi sırasında ardıllık meselesiyle ilgili olarak oğullarının ve kızının isyanlarını sayar. Bu ayaklanmalar bastırıldı ve sonunda Hattuşili'nin torunu Murşili, dedesinin isteği doğrultusunda, barış yoluyla tahta geçmeyi başardı. Ancak Halep ve Babil'in fethini kapsayan sekçin kariyeri, kayınbiraderi tarafından öldürülmesiyle kısa kesildi ve yerine kayınbiraderi geçti. Bu bir örnek oluşturdu. Sonra gelen dört kralın hepsi de seleflerini şiddet kullanarak uzaklaştırdı. Tahtı zorla ele geçirenlerin sonuncusu, Telipinu, ünlü bildirgesinde kaydedildiği gibi, ardıllık kuralları oluşturarak bütün karışıklığı düzeltmeyi deneyene kadar kimin kral olacağı son anda belli oluyordu.

Bu kanlı, öldürücü çatışmaların en ciddi sonucu, krallığın kendi içinde bölünmesi ve düşmanları için kolay bir av haline gelmesiydi; Telipinu'nun tahta geçtiği sırada, ülke, başkent ve hemen etrafındaki bölgeden biraz daha küçük bir alanı kaplıyordu. Ülkenin eski topraklarını mümkün olduğunca geri almak gibi (azımsanmayacak bir başarıyla yerine getirdi bunu) bir görevle karşılaşan Telipinu, bildirgesinin girişinde, bir ülkenin kendi içinde savaş olmasının feci sonuçlarını ayrıntılı olarak açıkladı. Parçalanmış krallığın kaygıları sadece insan biçimli düşmanlardan kaynaklanmıyordu. Telipinu'ya göre, tanrılar, gaspçı kraları ve kullarını kuraklık ve düşman istilasıyla cezalandırarak soruna müdahale etmişti. Hatti halkının, genel olarak, bu hanedan çatışmalarına ve isyanlara ne ölçüde katıldığını net olarak bilemeyiz. Gerçi tam bir iç savaş durumu nadiren yaşanmış olsa bile, sonuçları, muhtemelen, ülke için bir felaket olurdu. Hattuşaş tahtında kimin oturacağı konusunda çıkan kimi tartışmalarda kan dökülmüş olsa da, Telipinu'nun ardıllık kuralları monarşiye ilave bir istikrar sağladı. Ancak saray darbelerinin en kötüsü, kuşkusuz, Hitit devletini tam bir iç savaşa sürüklemiş olan darbeydi. Bu, tahttaki kral Urhi-Teşub'un amcası III. Hattuşili'nin yeğeninden tahtı zorla aldığı 1276 yılı civarında oldu. Hattuşili, genellikle *Savunu* olarak adlandırılan belgede, eylemini savunmaya çalıştı. İleri sürdüğü argümanlar samimiyetten tamamen uzaktı. Birinci rütbeden bir anneden olmasa da Urhi-Teşub'un dürüst bir kral olduğuna ve Hattuşili'nin Urhi-Teşub'un babası (ve kendi kardeşi) Muvatalli zamanından beri sahip olduğu üst düzey görevlerden uzaklaştırılmasından dolayı ona öfke ve küçümsemeyle yaklaştığına kuşku yoktu. Bu kişisel kırgınlık, büyük bir iç savaşa neden olduğu düşünülen ve anayurdu aşır Hattuşaş'ın kendi içinde dövüşüp yağmalanmasına kadar uzanan çatışmalardan birini zamanından önce başlattı. Hem anayurt hem de vasal devletlerin vatandaşlarının bağlılığında uzun süreli kopuşlar oldu.

Bizde, sadece Hattuşili'ye ait olan ve tarihin galipler tarafından yazıldığı darbimeselini bolca hatırlatan kayıtlar var. Bu örnekte, galip, çatışmanın yol açtığı tahribatın ve Urhi-Teşub'un sahip olduğu güçlü desteğin boyutlarını hatırı sayılır ölçüde küçültmüştür. Bunları ancak *Apology*'de geçen bahislerden ve Hattuşili'nin sonradan Hattuşaş halkına yönelik bildirgesinden çıkarabiliyoruz. Urhi-Teşub'un bir zaferi, bize, olayların dramatik açıdan son derece farklı bir çeşitlemesini sunabilirdi kuşkusuz. Hattuşili eylemlerini nasıl savundu? Bir askeri lider yabancı bir düşmana karşı eyleme girişmesinin haklı nedenlerini hemen bulabilir. Ancak kendi halkına karşı silaha sarılmasını nasıl mazur gösterecektir? Başlattığı çatışmayı iki hasım arasındaki meşru bir mücadele olarak gösteren Hattuşili örneğinde, zorba, darbesinin kutsal bir rıza gördüğünü iddia etmiştir. Davasının haklılığını onaylayan da tanrılardır.¹⁸² Bu şekilde, siyasal ya da askeri bir tahrikçi/hilebaz, yasalara tümüyle uygun-suz eylemini sahte bir meşruiyetin yaldızı altında gizleme peşindedir. Tanrılar, bir hukuk mahkemesindeki yargıç gibi, karşılıklı iddiaların geçerliliğine bakıp, askeri bir zafere hükmeder gibi, hangi tarafın haklı olduğuna karar vereceklerdir. "Yargı için Fırtına Tanrısı Efendim ve Samuha Şauşka Hanımefendim'e gidelim," der Hattuşili. "Eğer imtihandan sen üstün çıkarsan, seni yükseltecekler;¹⁸³ eğer ben üstün çıkarsam, beni yükseltecekler." Hattuşili'nin büyükbabası Kral II. Murşili de esirleri iade etme talebini reddeden Arzava kralı Uhhaziti'ye şöyle demişti: "Tamam öyleyse! Mücadele edelim. Fırtına Tanrısı Efendim karar versin!"¹⁸⁴ Kral V. Henry de Fransa Kralı Charles'la savaşını böyle meşrulaştırmak istedi. Çoğu savaş, böylesine aldatıcı bir 'kutsal savaş' mazeretiyle meşrulaştırıldı. Galip olan, bu yolla, kendi inandığı gibi, tanrının onun yanında olduğunu gösterir.

Ordunun Düzenlenmesi

Kral, Hitit ordusunun başkomutanıydı ve büyük seferlerde askerlerini bizzat yönetirdi.¹⁸⁵ Bu nedenle, ilkbahar ve sonbaharın sonu arasında

182) Askeri çatışmaların, genel olarak, kutsal yargı tarafından karara bağlanacak bir dava olarak sunulmasına ilişkin bkz. Houwink ten Cate (1984:72).

183) KBo VI 29 (CTH 85) ii I, çev.: Liverani (1990:156).

184) II. Murşili'nin 'Ayrıntılı Tarihsel Yıllıkları', Yıl 3'ten; Goetze (1933:46-7).

185) Kralın, savaş alanında olmadığına bile, karar mekanizması olarak seferlerdeki aktif rolü için bkz. Beal (1992: 313-17).

kalan yılın önemli bir bölümünde düşmanlarla savaşmak için sarayından uzakta olması gayet normaldi. Müstakbel bir kralın ve kardeşlerinin askeri eğitimi, muhtemelen, ergenliğin ilk yıllarında başlardı ve bazen bu erken yaşta gerçek savaş deneyimi yaşadıkları da olurdu. Örneğin, müstakbel kral IV. Tuthaliya'nın daha on iki yaşında Kaşka bölgesindeki seferlere katıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, savaş sanatında iyi bir eğitim almalarına karşın, Hitit krallarının çoğu, askeri operasyonların büyük bölümünü çarpışmaların yoğun olduğu bölgeden uzakta, güvenli bir noktadan yönetir ya da bizzat çarpışmaya girdiklerinde muhafızlar tarafından sıkı bir şekilde korunurdu. Yunan destan kahramanından savaşın her anında yaşamını ortaya koyması beklenir. Oysa Hitit pragmatizminde, Haşmetmeap, savaşın tehlikelerine maruz kalacak kadar yakında değildir. Askeri cesaretine rağmen, bütün krallığı bir anda bunalıma sürükleyecek, hedefine yönelmiş bir mızrak ya da tesadüfi bir kılıç darbesi, göze alınabilecek bir risk değildi. Çoğu Hitit kralı neredeyse her yılın önemli bir bölümünü savaş alanında geçirse de, bildiğimiz kadarıyla, bütün Hitit tarihinde, savaşta aldığı yaralar I. Hattuşili'nin ölüm nedenleri arasında sayılabilirse de, savaş alanında ölmüş bir tek Hitit kralı yoktur. Bunun şanstın çok iyi yönetim ve tedbirlikten kaynaklanmış olması çok daha akla yakın görünmektedir.

Kral başka bir seferle uğraşırken ya da başka yerdeki acil bir konuya bakarken, başkentte kalmak ya da başkente dönmek zorunda hissettiğinde, isteksiz olduğunda ya da seferin varlığını gerektirecek önemde olmadığını düşündüğü bazı durumlarda, askeri idareyi bir vekile devrederdi. Bu uygulamada, bazen, Kral I. Şuppiluliuma'nın atadığı oğulları Arnuvanda ve Şarri-Kuşuh örneğindeki gibi olağanüstü bir başarı elde edilir, bazen de I./II. Tuthaliya'nın Güneybatı Anadolu'ya atadığı Kisnapili örneğindeki gibi feci sonuçlar yaşanır. Kisnapili'nin ordusu pusuya düşürüldü, bozguna uğratıldı ve komutanıyla vekili öldürüldü. Kral, ayrıca, kendi genel komutası altında, bir tümenin başına bir vekil atayabilirdi. Esas vekili, genellikle, veliaht olarak gösterdiği oğluydu. I./II. Tuthaliya'nın (evlatlık?) oğlu ve daha sonra ortak naibi ve nihai ardılı olan I. Arnuvanda, babasının yönetimi sırasında asaleten askeri kumandanlığa atandı. Yine, veliaht prens olarak Hitit ordularını Suriye ve Mitanni topraklarında yönetmiş olan I. Şuppiluliuma'nın oğlu II. Arnuvanda, savaşta pişmiş biri olarak tahta geçti. Kralın diğeri oğulları, özellikle II. Arnuvanda'nın kardeşi, Fırat'ın iki yakasındaki bölgelerde önemli askeri sorumluluklar almış olan Kargamış kral naibi Piyassili de (Şarri-Kuşuh) komutanlık yaptı. O sırada diğeri kardeşi (daha küçük olan

şanssız Tuthaliya) atandığından, veliaht prens olmamasına karşın, Şuppiluliuma'nın kendisi de, tahta çıkmadan önce, hasta babası II. Tuthaliya adına komutanlığı üstlenmişti.

Kralın kardeşlerinin, özellikle oldukça prestijli GAL MEŞEDI (Muhafızların Başı) makamını işgal etmeleri durumunda, kral ve veliahtın hemen altındaki yüksek askeri görevlere atandıkları anlaşılmaktadır. Bu göreve atananlara bazen bağımsız askeri komutanlıklar verilirdi. Sonraki kral III. Hattuşili, kardeşi Muvatalli tahttayken GAL MEŞEDI makamındaydı. Görevi, ona, önemli askeri üstünlükler –Kadeş Savaşı'nda ve ülkenin kuzey yarısında üslenen birliklerin başkomutanı olarak– sağladı ve, kuşkusuz, tahta kendisinin çıkmasına yönelik hırsını artırdı. Diğer prestijli makam GAL GEŞTİN de (tam çevirisi 'Şarapçı Başı (Kâhya)', makamın yüceltilmiş konumunu maskeliyor), genellikle, kralın kardeşi ya da başka yakın akrabası tarafından işgal edilirdi. Bu görev de, bazen, bağımsız bir askeri komutanlıkla bağlantılandırılırdı.¹⁸⁶ Çoğu kez, kraliyet ailesi üyeleri olsalar da, askeri hiyerarşi içinde alt konumda yer alan görevliler, her bin adama bir subay olmak üzere arabalı birlikler ve piyade birlikleri komutanlıklarını üstlenirdi. Bunların altında, Hatti ülkesinin ileri gelenlerinden ve yüksek düzeyde toprak sahiplerinden oluşan diğer görevliler yelpazesi yer alırdı. Konumları ve sorumluluklarına göre, rütbeleri, albaydan çavuşa kadar inen rütbelerin o zamanki muadiliydi.¹⁸⁷

Ordu, piyade ve arabalı askerlerden oluşurdu. Mısır kabartmalarında atlılar da resmedilir. Ancak bunlar, çok büyük olasılıkla, sadece keşif ve haberleşme için kullanılırdı. Mısır ve Mykenai dünyasında olduğu gibi Hitit askeri operasyonlarında da küçük bir rol oynamış olması mümkün görünse bile, orduda süvari birliklerinin varlığına ilişkin açık bir kanıtımız yoktur.¹⁸⁸ Orduda mızrakçı olarak hizmet veren piyade, bazen, yüzde 90'a varan oranıyla, kralın ordusunun en büyük bölümünü oluştururdu. Piyadenin çekirdeğini, kralın özgür erkeklerden asker yazılmış kendi askerlerinden ibaret, tımarlı krallıklardan ve imparatorluk civarındaki bölgelerden askere alınanlarla desteklenen sürekli bir askeri yapı oluştururdu.¹⁸⁹ Düzenli ordu, kışları Hattuşaş'taki kışlada

186) Makamla ilgili sivil işler için bkz. I. bölüm. Genel olarak makam için bkz. Beal (1992:342-57).

187) Bkz. Beal (1995:546-7).

188) Bkz. Beal (1992:197-8; 1995: 548-9).

189) Bkz. Beal (1992:37-55). Sürekli birlikler için kullanılan terimler UKU.UŞ ve sarikuvadır.

geçirirdi ve askeri bir faaliyetin olmadığı zamanlarda, buradaki askerlerden polis gücü olarak, bina yapımında iş gücü olarak, ve bazen ritüel ve şenliklerde katılımcı olarak yararlanılırdı.¹⁹⁰

Büyük seferlerde, düzenli ordu, muhtemelen, büyük kısmı kralın toprak sahibi soylularının arazilerinden olmak üzere, genel nüfustan adam toplanarak desteklenirdi. Bazı nadir durumlarda, ordu –asker sayısını şişirmek amacıyla ülkesinin gümüşlerini paralı askerlere yatırdığı için Ramses'in Muvatalli'yle dalga geçmesinden anlaşıldığına göre, Kadeş Savaşı'nda olduğu gibi– Hitit kontrolü dışındaki devletlerden tutulan paralı askerlerle daha da güçlendirilirdi.

Arabalı askerler ordunun elit gücünü oluştururdu. At ve hafif araba, Yakın Doğu'daki diğer yerlerde olduğu gibi, Hitit dünyasına muhtemelen 1600 dolaylarında girdi ve ondan sonra da krallığın savaş kapasitesinin en güçlü unsuru oldu. Orijinal Hitit arabasında iki kişilik mürettebat –bir sürücü, bir de ok ve yay taşıyan savaşçı– vardı. 1274'teki Kadeş Savaşı'yla, bu sayı, Mısır savaş sahnesi kabartmalarında resmedildiği gibi, üçe çıktı. Arabadaki üçüncü kişi, okçuyu koruyan bir kalkan taşıyordu. İki at tarafından çekilen araba, sürat ve manevra kabiliyeti sağlayacak biçimde üretilirdi. İskeleti ahşaptı, deri örtüsü vardı ve –özellikle üç kişi bindiğinde gerekli olan– denge açısından geniş aralıklı tutulan parmaklıklı iki teker üzerine oturtulmuştu.¹⁹¹

İki tekerlekli savaş arabalarının etkili kullanımı, hem adamlar hem de atlar için sıkı bir eğitim programı gerektirirdi ve, Profesör Goetze'nin yorumladığı gibi, Hitit *ethos*undan profesyonel bir sınıf yaratıldı.¹⁹² Atların ithali, yetiştirilmesi ve eğitilmesi, maliyetli ve zaman isteyen bir uygulama olsa da, krallığın savunması için yaşamsal önem taşıyordu. Atların sadece savaş içinde hız, güç ve dayanıklılık kazanmaları için değil, yüzlerce kilometrelik çetin bir yolculuktan sonra, nihayet savaş başladığında, yine azami kapasitede performans gösterecek dirence sahip olmaları için de eğitilmeleri gerekliydi. Araba atlarının seçim süreci, yiyecek ve egzersiz rejimi üzerine ayrıntılı tavsiyeler de dahil, eğitimlerine ilişkin her açıdan ayrıntılı talimatlar veren bir el kitabı olan katı bir eğitim programı, genellikle, Kikkuli metni denilen bir belgede muhafaza edilmiştir.¹⁹³ Kikkuli metnindeki eğitim teknikleri gibi, araba ve

190) Bkz. Beal (1992:43-4). Bu ilave görevler, sadece UKU.UŞ birliklerinde tespit edildi.

191) Ayrıntılar için bkz. Macqueen (1986:57-8).

192) Goetze (1964:29).

193) Bkz. Kammenhuber (1961); Starke (1995).

Resim 2: Kadeş'te Hitit arabacıları

atın da Hitit dünyasına Hurriler kanalıyla geldiği neredeyse kesindir. Bu da, Hurri uygarlığının Hatti Krallığı üzerindeki etkisinin bir başka örneğidir.

Askeri operasyonların yürütüleceği bölgeye savaş arabalarının nakli mümkün müydü? Özellikle hareket noktasından çok uzak olmaları durumunda, arabaların savaş alanına gerçekten sürülmüş olması akla yakın gelmemektedir. Daha önce kaydettiğimiz gibi, arabalar hafifti ve savaşta sürat ve manevra yeteneği sağlamak için yapılmıştı. Eğer savaştan önce çoğu kez engbelerle dolu bir arazide yüzlerce kilometre sürülmüşlerse –seyahatin sonunda tek parça kalmış olsalar bile– bu hepten anlamsız olacaktır. Öte yandan, uzun yolculuğa dayanaklı olarak inşa edilen araçlar da, hız ve manevra eksikliği nedeniyle orduya yük olacaktır. Arabalar, mucizevi bir biçimde, her iki işlevi de yerine getirecek yapıda üretilbilseydiler bile, onları çekmek için atlar ve sürmek için de en azından bir adam gerekecekti. Savaşa girmeden önce muhtemelen dinlenme fırsatı bile bulamayan atlar için seyahat zaten başlı başına zahmetliydi. İnsanlı bir arabayı yüzlerce kilometre çekmenin ilave yükü de düşünüldüğünde, bunun olanaksız olduğu anlaşılacaktır. Seferlerde Hitit ordularına büyük yük kervanları eşlik ederdi; levazım ve küçük teçhi-

zat kalemleri eşekler tarafından, büyük parçalar (Kadeş Savaşı sahnele-rini gösteren Mısır kabartmalarında olduğu gibi) dört tekerlekli öküz arabalarıyla taşınırdı. Bu büyük parçalar içinde, büyük olasılıkla, savaş arabaları da vardı. Öyle de olsa, arabalar, sefer mevsimi boyunca, muhtemelen, düzenli onarım ve bakım gerektirirdi ve geri döndürülemez hasarlar ya da zaman darlığı nedeniyle onarılamayacak denli büyük parçalanmalar dikkate alınarak sefere çok sayıda yedek parça götürülürdü.

Alt düzey subaylar ve ordu personeli göreve bir yemin seremonisiyle başlardı. Eşlik eden ritüelle, yemini çiğneyenler ciddi yaptırımlarla tehdit edilirdi. Ritüel sırasında:

Bir kadının giysilerini, bir ayna ve bir örekeyi getirirler, bir oku kırarlar ve şunlar söylenir: "Burada gördüğün kadın eşyaları değil mi? Onları buraya yemin (töreni) için getirdik. Bu yeminleri her kim çiğnerse ve krala, kraliçeye ve prense kötülük yaparsa, bu yeminler onu erkekten kadına döndürsün, askerleri kadın olsun, kadın gibi giyinsinler, başlarını örtsünler! Yayıları, okları kırılsın ve ellerine sopayla vurulsun ve ellerine aynayla öreke tutuşturulsun!"¹⁹⁴

Askeri Başarı Oranları

Sağlam kalan kayıtlardan anlaşıldığına göre, isyancı vasal devletler ya da bağımsız yerel krallıklarla yapılan savaşlar, kuşkusuz, üstün eğitim, silah ve taktik kombinasyonundan dolayı –neredeyse kaçınılmaz olarak– Hititler'in zaferleriyle sonuçlandı. Ara sıra, diğer büyük krallarla yapılan çarpışmalarda, yeni onuru daha eşit paylaşıldı. Şuppiluliuma, muhtemelen, Mitanni Krallığı'nın kesin çöküşünün ilk aşamasını belirleyen bir yıllık parlak bir seferden kısa bir süre önce, Mitanni Kralı Tushratta karşısında yenilginin acısını yaşadı. IV. Tuthaliya'nın ordusu, Asur Kralı Tukulti-Ninurta ile yaptığı savaşta ağır bir yenilgiye uğradı ve II. Muvatalli'nin 1274'te Kadeş'te Ramses'e karşı elde ettiği sınırlı başarı, birliklerinin aynı savaş alanında Ramses'in babası I. Seti karşısında uğradığı ağır yenilginin sadece birkaç yıl sonrasına rastlamıştı.

Hititler, daha küçük devletlerle girdiği çarpışmalarda bile, ara sıra, küçük düşürücü yenilgiler, askeri bir amacı gerçekleştirmekte başarısızlıklar yaşadı. Ordusu bozguna uğradıktan sonra baştan sona yağmalandığı düşünülen bir düşman kentinin, olağanüstü kısa bir süre içerisinde kullerinden doğup bölgede yeniden Hitit çıkarlarını tehdit etmesi, gerçek-

ten çok sık rastlanan bir durumdu. En çok sorun yaratan grup, her fırsatta, Hatti sınırlarını aşıp Hatti ülkesine ait toprakları işgal eden, bir kere-sinde de başkenti ele geçirerek yağmalayan, Pontus kökenli Kaşka hal-kıydı. Bir meydan savaşı söz konusuysa, genel olarak, Hititler'le boy ölçüşmeleri düşünülemezdi. Ancak Kaşka halkının toptan ele geçirilme-siyle, Hititli hasımları bu deritten ebediyen kurtulabilirdi. Roma sınır bölgelerini sürekli taciz eden, istila eden, işgal eden Germen kabileleri gibi, Kaşka halkının da ayrıntılı bir siyasal örgütlenmesi yoktu ve bağımsız kabileler olarak yaşayıp savaşırlardı. *En masse* (toptan) fethedile-mezlerdi. Üstelik, yaşadıkları çetin dağlık bölge, onları bulmayı, dağ-larının kuytularından bulup çıkarmayı ve bölge üzerinde otorite kur-mayı –bir ordu ne kadar büyük, donanımlı ya da eğitilmiş olursa olsun– imkânsız hale getiriyordu.

Kuşatma Savaşı

Kuşatma olmadan, savaş alanındaki zafer, bir seferin mutlaka başarılı olduğu anlamını taşımaz. Eğer yenilen düşman birlikleri teslim olmayı reddetmişse ve içine sığınabileceği güçlendirilmiş bir istihkâmı olan bir kente sahipse, savaş alanındaki galipler, sonunda, kentin düşmesinin ke-sin olmadığı uzun bir kuşatma olasılığıyla yüz yüze gelebilirdi. Geç Bronz Çağı'ndan itibaren, istihkâm mimarisi, Hattuşaş'ın son yıllarında inşa edilen surlarda, Troya VIIh'nin istihkâmlarında ve Mykenai Yunan kalele-rinde görüldüğü gibi, son derece gelişmiş ve etkileyici bir düzeye ulaştı. Bazen, koltuk duvarlarla ve kent sakinlerinin gizlice kente girip çıkabi-lecekleri veya yeraltı su kaynaklarına ulaşabilecekleri şekilde düzenlenmiş yeraltı geçitleri ve yan kapılarla desteklenmiş katı kule savunmalarında gedik açmak ya da uzun kuşatmayla halkı aç bırakıp teslim olmasını sağla-mak, oldukça güç ve çoğu kez sonu hüsrarla biten bir işti.¹⁹⁵

Sağlam istihkâmlı bir düşman kentinin ele geçirilmesiyle askeri se-ferini başarıyla tamamlamak isteyen bir Hitit kralı için temel olarak dört ana tercih vardı:

- (a) Kentin yöneticisinden, teslim olduklarının göstergesi olarak, kapı-ları açmasını ister ve bunu yaptığı takdirde kentin yağmalanmayaca-

195) Geç Bronz Çağı istihkâmları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Macqueen (1986:64-73).

ğı ya da soyulmayacağı teminatını vererek kenti kansasız ele geçirmeyi deneyebilirdi.

- (b) Reddedilmesi durumunda, kenti çevreleyen toprakları, özellikle de gıda alanlarını yağmalamaya yönelik savaş sonrası operasyonlarını kente saldıracağı bir sonraki sefere erteleyebilirdi. Bu, özellikle, bir sefer mevsiminde tamamlanması gereken başka seferler varsa¹⁹⁶ ya da zaten sefer mevsiminin sonuna gelinmişse tercih edilebilirdi.
- (c) Halkın şaşkınlığından mümkün olduğunca yararlanmak için bazen gece baskın yaparak kenti doğrudan saldırıyla ele geçirmeyi deneyebilirdi. Hem piyade hem de arabalı askerler gece manevraları için eğitimliydi.¹⁹⁷ Saldırı, esas olarak, ana kapıda yoğunlaştırılırdı. Kente girmek için ana kapı, muhtemelen, büyük kütüklerle dövülüyordu. Savunanlar saldıranları burada karşıladığından, büyük olasılıkla, en yoğun çarpışmalar burada yaşanırdı. Fırat üzerindeki Hahha kenti, I. Hattuşili tarafından, bu şekilde, ancak kenti savunanların –tıpkı Lykia'daki Xanthos sakinlerinin İÖ 42'de Brutus'a karşı gösterdikleri kahramanca ancak beyhude direnç gibi– Hititler'e karşı üç kez toplanıp kahramanca direnmesinden sonra alınabildi.
- (d) Uzun bir kuşatma için hazırlanabilirdi. Çabuk sonuç almak için her zaman bir umut vardı. Gerçekten de, Kargamış'ta, son Mitanni kalesi, kentin kuşatılmasından itibaren sadece sekiz gün süren şiddetli bir çarpışmadan sonra Şuppiluliuma'ya teslim oldu. Ancak kuşatma operasyonları aylarca sürebilirdi. Surlara ulaşmak için toprak rampalar ya da kuleler yapmak, alttan geçiş sağlamak için tünellerin kazılması ve yıkılmalarını sağlamak için sürekli büyük kütüklerle dövülmeleri gerekebilirdi. Kaba kuvvetin yetmediği yerde aç bırakma yöntemiyle başarıya ulaşılabilirdi. Bir kuşatma, içindikilerin başka çare kalmayınca açlık nedeniyle teslim olacağı umuduyla, kentin sarılmasını da gerektirirdi. Ünlü 'Urşu Kuşatması'¹⁹⁸ metninden anlaşıldığına göre, kent sakinlerinin ve müttefiklerinin kuşatılmış bir kente giriş-çıkış yollarını engellemek, yine de, çok zordu. Metnin tarihsel bir kayıt olarak değeri tartışmaya açık olsa da, büyük olasılıkla, Hititler'in uzun kuşatma savaşına girmedeki gönülsüzlüğünü ve bu savaştaki beceriksizliklerini yansıtmaktadır.

196) I. Hattuşili'nin Sanahuitta'ya karşı iki seferinde böyle oldu; bkz. Bryce (1998a: 74, 81-2).

197) Bkz. Houwink ten Cate (1984:68).

198) Metnin tartışılması üzerine bkz. Houwink ten Cate (1984:68); Gurney (1990: 148-9); Beckman (1995b); Bryce (1998a:77-8).

Hem başka bir yerden acilen bulunması gereken nitelikli insan gücüne dayanması hem de, kuşatmanın çok uzun sürmesi halinde, kuşatma güçlerinin kış bastırmadan kuşatmaya son vermek zorunda kalmaları ve –böylece– ertesi yıl her şeye yeniden başlamak zorunda kalmaları ihtimalinden dolayı, uzayan bir kuşatmanın yukarıdaki şıklardan en az tercih edileni olduğu şüphe götürmez; üstelik, bazen, yeni sefer mevsimi başlayana kadar kışı civarda geçirmek de gerekebilirdi.

Nöbetçi Kulelerinin Efendileri

Hitit kralları, sınırların korunmasız olduğunu düşündükleri bölgelerde, yabancı saldırısına karşı yurdu korumak için, temelde bir garnizon tarafından savunulan bir ileri karakol olan ve –daha önce belirttiğimiz gibi– ‘Nöbetçi Kulesinin Efendisi’ anlamındaki Akad terimi BÊL MAD-GALTI diye adlandırılan bir görevlinin komutasındaki sınır yerleşimlerini kurdular. Bu terim, sınır komutanları ve bölge yöneticileri için ve krallık merkezinden uzak, özellikle saldırıya açık sınırlara sahip bölgelerin görevlileri için kullanılırdı. Nöbetçi kuleleri kasabalar arısına düzenli aralıklarla yerleştirilirdi ve şüpheli düşman hareketlerini bildirecek gözcülerle donatılırdı. Sınırlardaki uyanıklığı artırmak için düşman topraklarına keşif devriyeleri çıkarılırdı. Görevlinin temel sorumlulukları, sınırların korunması, kalenin bakımı, yerel garnizonun düzenli olarak denetlenmesi, komşu düşman topraklarının sürekli gözetim altında tutulmasıydı. I. ve II. bölüm’lerde gördüğümüz gibi, yetkisi altındaki bütün bölgede, dini ve adli sorumlulukları da vardı. Kralın Kulelerin Efendilerine talimatlarından, sınır yerleşimlerinin sadece askeri istihkâmlar olarak kalmadığı, tapınakları ve önemli sivil nüfusuyla kasabalar haline geldiği de anlaşılmaktadır. II. Murşili ve III. Hattuşili dönemlerinde kanıtlandığı gibi, bunun, anayurt toprağında düşman tecavüzünü kontrol altına almak amacıyla, nüfusu az olan bölgelerdeki insan sayısını artırma politikasıyla bağlantısı olduğu da açıktır.

Lanetli Yerler

Hitit askeri eylemleriyle sözde yerle bir olmuş kentlerin, çok kısa bir zaman dilimi içinde restore edilerek askeri açıdan tekrar faal hale gelmelerinin sık rastlanan bir durum olduğundan bahsetmiştik. Bir iki

örnekte, bir kentin ya da krallığın Hitit otoritesine ısrarla meydan okuması, çok sert önlemlere yol açtı. Örneğin, II. Murşili, Küçük Arzava Krallığı'nda durmadan tekrarlanan ayaklanmaların yarattığı sorunu, bütün ahaliyi boşaltıp erkekleri, kadınları ve çocukları sürgün gibi anayurda yerleştirerek, krallığın topraklarını da Hitit sınır bütünlüğüne uyma rızasını apaçık göstermiş komşu devletler arasında paylaştırarak çözmüş görünür. Çok nadir olarak, fethin ardından bir kent tamamen yıkılıp lanetli (tam çevirisiyle tanrıya kurban) ilan edilirdi; toprağına yabancı otlar ekilir ve yerleşim yasağı konulurdu. Neşa Kralı Anitta'nın Hattuşaş'ı fethedip yıkmasının ve Asur Koloni dönemi sırasında lanetli ilan etmesinin nedeni buydu. Ancak, koyduğu yerleşme yasağının ömrü, II. Murşili'nin Kaşka yerleşimi Timmuhala'ya koyduğu yasak gibi, kısa ömürlü oldu: "Timmuhala bana tiksiniç geldiğinden ve üstelik ulaşamaz bir yer olduğundan, Timuhala'yı Fırtına Tanrısı'na, Efendime sundum ve burayı kutsal yaptım. Sınırlarını tespit ettim ve kimse artık buraya yerleşmeyecek!"¹⁹⁹ Yerleşim yasağının nedeni ne olursa olsun –Hitit otoritesine ısrarla meydan okuma ya da bölgenin ulaşım zorluğu– kısa bir süre sonra bölge yeniden insanlarla doldu ve çok geçmeden Murşili'nin buraya yeni bir sefer düzenlemesi gerekti. I. Hattuşili'nin koloni döneminde faal olan ve isyankâr vasal devletlere karşı düzenlediği seferlerde düşmanlıktan vazgeçmeyen Ul(lam)ma'yı yerle bir ederek ona koyduğu yerleşim yasağının, bu tarihten sonra Ulma adını duymamamız nedeniyle daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, genel olarak, yok edilmiş düşmanın ya da isyankâr kentlerin yeniden toparlanmasına yasak koymanın sorunlu bölgeleri denetlemekte pek etkili olmadığı anlaşıldı ve Hitit kralları bu uygulamayı fazla benimsemediler.

199) KUB XIX 337 ii 15-19, Goetze (1933: 168-9), çev.: Roszkowska-Mutschler (1992:6).

Ayrıca bkz. KUB VII 60 (CTH 423) iii 19-31, düşman bir kenti lanetleme ritüeli, çev.: Beckman (1999:168).

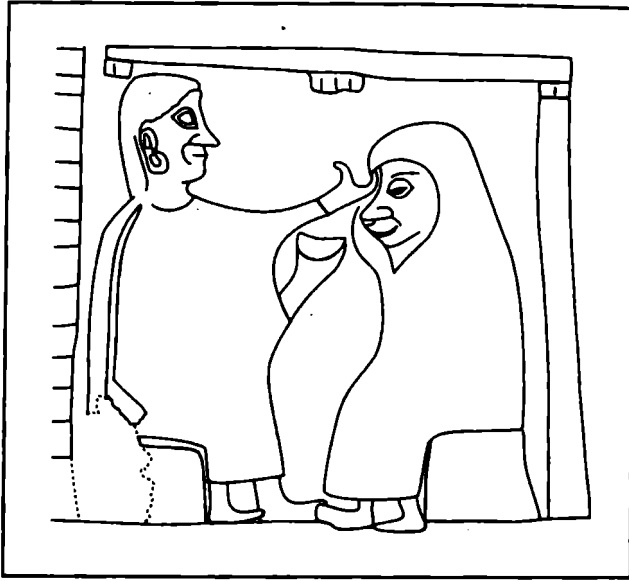
Birbirini seven, aşklarını evliliğe taşıyan bir adam
ve karısı: Senin emrettiğin budur, İhtar.

Bir kadını baştan çıkaran ve baştan çıkarmayı evlilikle
sonuçlandıran adam: Senin emrettiğin budur, İhtar.²⁰⁰

Hititler, evlilik kurumunda, bazı açılardan, tamamen liberal ve pragmatik bir yaklaşımı benimsediler. Fiili evlilikler, resmi evlilikler gibi kabul gördü. Evlilik sözleşmelerinin yerine getirilmesini sağlayan düzenlemeler vardı ve bunlara uyulmadığı zaman haksızlığa uğrayan tarafa tazminat ödeniyordu. Evliliğin bozulma olasılığını göz önüne alan evlilik öncesi anlaşmalar kayda geçirilirdi. Boşanma, görünürde, yaygın değildi; boşanma işlemlerini kadınlar da erkekler kadar kolay başlatabilirdi. Boşanma halinde, çocukların durumu ve miras haklarına özel önem verilirdi. Köleler de özgürler gibi bu düzenlemeye tabiydi. Ve kocasının ölümünden sonra dul kadının geçiminin sağlanmasına yönelik hükümler vardı. Diğer haklarla birlikte, kadının, kendisine bakmadıkları takdirde, oğullarını mirastan men etmeye yasal olarak hakkı vardı.²⁰¹

200) KUB XXIV (CTH 717) i 38-40 Beckman'ın uyarlaması (2000:II), Güterbock'un bir çevirisinden (1983:156).

201) Hoffner'in Yasalar'ın 171. maddesini yorumlamasından, Bkz. Hoffner (1995:567; 1997a:171).

Resim 3: Muhtemelen bir düğün sahnesi, (Ankara yakınlarındaki Bitik'te bulunan bir kap üzerinde)

Sözleşmeye Dayalı Anlaşmalar

Evlilik, mülk bağıışı ya da transferi gibi hayati meseleleri gündeme getirir ve resmi evlilikler, en azından yapı olarak, iki taraf arasında –gelinin anne babası ve damat (ya da ailesi)– yapılan iş anlaşmalarına çok benzerdi. Yasalar'da her iki tarafın hak ve yükümlülüklerini belirleyen birçok madde vardı. Evlilik sözleşmesi yapılırken, ilgili hükümlerin özel olarak belgelere konulmuş olması pekâlâ mümkündü. Bir kız, bir adama söz verdiği zaman, tam anlamıyla söz kesmeden önce, damadın müstakbel karısına ya da ailesine bir hediye vermesi âdettendi. Sonuçta, resmen söz kesildiğinde, sözlüsü, gelinin ailesine muhtemelen çok daha değerli bir 'hediye', genel olarak 'başlık bedeli' olarak çevrilen *kusata* verirdi. Ancak, ileride göreceğimiz gibi, bu terime eş parası ya da eş hediyesi demek daha uygun olabilirdi.²⁰²

202) *Kusata* için bkz. Puhvel (1997: 293-5). Fiili evlilik öncesi, iki hediye verme aşaması, Yasalar'ın 28. ve 29. maddelerinde belirtiliyor. *Kusata*'nın 'başlık bedeli' olarak çevrilmesine ilişkin kuşku için bkz. Gurney (1990:82).

Gelinin kendisine de, babası tarafından –büyük olasılıkla gelinin babasının mülkündeki payının karşılığı değerli bir armağan olarak– çeyiz hediye edilirdi. Bu çeyiz, evlilik yaşamı boyunca kendisinde kalıyordu. Kocas, çeyizden sorumlu olsa da, ancak karısı kendinden önce ölürse bu çeyize sahip olabiliyordu. Bu, *patrilocal* (babayerli) evlilikte olan bir durumdur, yani kadının, kocasının ailesinin bir üyesi olması halinde söz konusuydu. Ancak kadın, kendi babasının evinde ölürse (yani *matrilocal* – anayerli evlilik) ve çocukları varsa, kocası çeyizi alamazdı. Yasalar'ın 27. maddesi şöyleydi: “Bir adam, karısını alıp kendi evine götürürse, kadının çeyizini evine taşır. Kadın eğer orada ölürse, malları yakılır ve çeyizini kocası alır. Kadın babasının evinde ölürse, ve çocuklar varsa, adam çeyizi alamaz.”²⁰³ Bu maddenin yorumlanması tamamen net değildir,²⁰⁴ ancak asıl kaygının, evlilikten olan çocukların miras haklarının –ve çeyiz bu mirasın bir parçasıdır– eksiksiz korunmasını sağlamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Çeyiz, Babil hukukunda olduğu gibi, büyük olasılıkla, annenin ölümünden sonra çocuklara devredilirdi.

Evlilik maddelerinde ‘hediyelere’ verilen öneme ve hediyeleri alanın pazarlıkta kendi üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmemesi durumunda bunları iade etmek zorunda kalmasına bakılırsa, bunların sadece hatıra sunuları olmadığı açıktır. Evlilik anlaşmasının bir parçası olarak, karşılıklı hediye verilen diğer toplumlarda olduğu gibi, hediyeler, çoğu kez, verene ciddi bir mali külfet yükleyecek kadar değerli olabilirler. Verildikten sonra izlerinin önemle sürülmesi ve bir parçasını oluşturdıkları anlaşma bozulduğunda geri alınmaları, büyük olasılıkla, bu yüzdendir. Hediyelerin cinsinin ve değerinin kararlaştırılmasının sadece veren tarafa bırakılmamış olması büyük bir olasılıktır. Hediyelerin kalitesi ve değeri, alanın kabul görmüş konumu ve önemi kadar, verenin de bir yansımasıdır.

Köle - Özgür Evlilikleri

Kusatanın kabulü, aslında, tıpkı bir satıcının elindeki mal için kaparo almasının onu bağlaması gibi, alıcının anlaşmayı kabul etmesi demektir. Ancak hediye-ödemenin bir başka önemli tarafı vardı. Bir *kusata*yı gelinin ailesine devretmek, evliliğe gayriresmi birlikteliklerde olmayan bir

203) Yasalar'ın bu bölümdeki çevirileri Hoffner tarafından yapılmış ya da uyarlanmıştır.

204) Bkz. Hoffner'in görüşleri (1997a: 181-3).

konum kazandırır. Bu, özellikle, özgür-köle evliliklerinde üzerinde durulan bir konuydu. Bu tür evlilikler yasal olarak onaylanırdı ve kesinlikle tarafların sonraki konumları sorununu doğururdu. *Kusatayla* resmileşen köle-özgür evliliği, köle eşe özgür statüsü verir miydi? Vermiyorsa, evlilikten olan çocuklar özgür sayılır mıydı? Bu, açıkça, mahkemenin karar vereceği bir alandı ve gerçekten de Yasalar'da tam da bu durumla ilgili birçok madde vardı. Aşağıdakilere bakarsak:

- 1 Eğer bir erkek köle bir kadına başlık bedeli verir ve onu karı olarak alırsa, kimse kadının toplumsal konumunu değiştiremez (madde 34).
- 2 Eğer bir çoban özgür bir kadınla evlenirse, kadın üç yıl köle olacaktır (daha az olasılıkla: üç yıl sonra). (Madde 35, Eski Hitit versiyonu.)
- 3 Bir kalfa ya da çoban özgür bir kadınla kaçarsa ve ona başlık bedeli vermezse, kadın üç yıl köle olacaktır (madde 35, Yeni Hitit versiyonu).

Bu maddelerin ilkinin yorumu açık değil. Bazı bilimadamları bu maddenin bir köle bir (özgür) kadına başlık bedeli ödese bile, kadının yine köle olacağını gösterdiği düşüncesinde. Diğerleri bu maddeyle başlık bedelinin kadının özgür statüsünü korumasını sağlayacağı görüşünü paylaşıyor.²⁰⁵ Ben karma evliliklere ilişkin bildiklerimize daha uygun olan ikinci görüşe yakınım. Maddenin, erkek köle-özgür kadın evliliği ve *kusatayla* resmileşmiş bildik evlilik arasında örtülü bir ayırım yaptığı anlaşılmaktadır. İkinci durumda özgür kişinin statü kaybına uğramadığını göstermiş ve ilk durumdaki birleşmede böyle bir kaybın varlığını ima etmiş olabilir. Örf ve âdetlere göre, karma evlilik kabul edilse de, özgür bir kadının köle statüsüne inmesi tehlikesinden dolayı, bir köleyle birleşmekten kaçınacağı açıktır. Bunun ardındaki mantık neydi? Ekonomik bir dürtü olabilir. Bir köle, muhtemelen, hayatının sonuna kadar köle statüsüne tabiydi ancak en azından bazı kölelerin kendi adlarına –ancak önemli bir mal varlığına sahip olan kişinin ödeyebileceği– *kusatayı* ödeyebilecek para biriktirme olanakları vardı. Servet biriktirmek başlı başına itici bir güçtü, ancak bu, biriktirdikleriyle özgür doğmuş bir kadına sahip olma ve ondan da özgür olabilecek çocuklar yapma beklentisi içindeki bir köle için daha da önemli bir itici güç olurdu. Özgür doğmuş bir kadın, evlilikte bu statüsünü koruyacaksa, biraz servete sahip bir köleyle evlenmeye ikna edilebilirdi. Öte yandan, herhangi bir özgür kadının yoksul bir köleyle bir gelenek hukuku evliliğine girmeye ve

205) Her iki görüş üzerine, bkz. Hoffner (1997a: 181-3).

böylelikle de köleliğe inmeye razı olması pek akla yakın değildir. Özgür bir kadınla evlenmek isteyen bir kölenin bunu başarmak için, muhtemelen, çok çalışması gerekti. Kölenin kendisi kadar devlet de onun emeğinden ve belki de artan verimliliğinden yararlanırdı.

Bir köle için servet sahibi olmanın şaşmaz yolu, belki tamamen olmasa da, kiracı olarak toprağa sahip olmak ve bu toprağı verimli hale getirmektir. Yasalar'ın toprağı azami biçimde işlemeye yaptığı vurgu ve tarımsal işgücündeki, sürekli değilse de, sık rastlanan emek açığı olasılığı, krallığın tarımsal faaliyetlerinde azami gayret ve çabanın gösterilmesini teşvik etmeye yönelik –başaranlara ödüller, başaramayanlara cezalarla– bir dizi önlemin alınmasına yol açmış olabilirdi. Devletin, kendi çıkarları için, kölelere özellikle toprağı işleyerek servet kazanmaları adına güçlü teşvikler sunmuş olması son derecede akla yakındır. Yeterli parayı biriktirmiş bir köle, bu parayı özgür bir kadınla evlilik satın almak için kullanabilir ve böylece çocuklarına özgür bir statü sağlayabilirdi.

Çağlar boyunca, kölenin iki büyük beklentisi, özgür ölmek ve özgür doğmuş çocuklara sahip olmaktı. Hitit Yasaları, en azından ikincisini, açıkça mümkün kıldı.²⁰⁶

Ana yerli (Matrilocal) Evlilikler

Yasalar'ın 36. maddesi biraz değişik bir tablo sunar: Eğer bir erkek köle, başlık bedelini kendi ödeyerek, özgür bir genç adamı aileye-giren-damat (^Uantiyant-) olarak alırsa, kimse onun (yani damadın) toplumsal konumunu değiştiremez. Burada, yine, evlilik anlaşması bir *kusata* gerektirir, yani ödemenin genç adamın özgür konumunu koruması için gerekli koşul olduğu ima edilmektedir. *Kusata* ödeyen gelin babası gibi, normal uygulamanın tamamen tersi olan, olağandışı örnekler de vardır. Bir ihtimal, köle de olsa, baba, biraz serveti olan ve özgür torun isteyen bir adamdı. Yasa ana-babadan birinin özgür olması ve *kusata* evliliğinin gerçekleşmesi şartıyla buna izin verirdi. Burada da bir sorun olabilirdi. Evlenerek maddi açıdan rahat bir köle ailesine girmeye ikna edilen özgür adam, peş parasız biri olabilirdi. Öyleyse, *kusata* ödeyecek durumda değildi. Ancak, bunu ödemediğinde de, köle aileye hiçbir yararı olmayan bir

206) Roma imparatorluk toplumunda da, büyük olasılıkla, Roma hukukunda babanın konumuna bakılmaksızın, özgür kadından doğan çocukların her zaman özgür sayılması nedeniyle, bir erkek kölenin özgür bir kadınla evlendiği bazı örnekler biliyoruz.

duruma düşecek, evlenerek özgür statüsünü kaybedecektir. Bu yüzden, normal sürecin tersine çevrilmesi, gelinin babasının *kusatayı* genç adama ya da ailesine devretmesiyle, Yasalar tarafından tamamen meşrulaştırıldı. Belki de, yukarıda ileri sürülen nedenlerden dolayı, sonuçta hem devletin hem de bireylerin yararına olduğu düşüncesiyle, devlet kesinlikle böyle bir prosedüre göz yummaktan hoşnuttu.

Adaletin tam olarak yerini bulması için, söz konusu genç adamın evlilikten sonra *kusatayı* karısının ailesine geri vermesi ya da kayınpederi tarafından ödenen *kusatanın* aslında kayınpederinin ya da ailesinin mülkiyetinde kalması da mümkün olabilirdi. Aslında, bu, muhtemelen, bir adam evlenip karısının ailesinde kaldığı zamanki durumdu. *Matrilocal* yapıda bazı Hitit evliliklerini, yani kocanın Hititçe *antiyat* –‘damat’– terimindeki gibi (‘tam çevirisi, karısının-ailesine-giren’) karısının ailesinin bir üyesi olduğu evlilikleri biliyoruz.²⁰⁷ Bu terimin belirgin mevcudiyeti, Hitit toplumunda evlilikler genellikle babayerli olsa da, anayerli evliliklerin tamamen tuhaf karşılanmadığını ve toplumsal yelpazenin her düzeyinde bulunabileceğini göstermektedir. Hepsinde olmasa da çoğu durumda, bu evlilikler, biraz önceki örnekte olduğu gibi, her iki tarafın da yararına olacak biçimde, pratik nedenlerden kaynaklanmıştır.²⁰⁸

En yüksek düzeyde ise, bir adam, bazen kralın oğlu olarak benimse-nip tahta mirasçı olmanın ilk adımı olarak, kralın kızının kocası sıfatıyla kralın ailesine girebilirdi.²⁰⁹ Çok daha alt bir düzeyde, anayerli evlilik uygulamasının, bir ailenin nihai statüsünü kölelikten özgürlüğe yükseltme amacı içerebileceği olasılığını düşündük. Ancak, anayerli evlilikler, daha çok, aileyi devam ettirmek için, muhtemelen erkek üyesi az olan ailelerin, aile arazilerini işlemek amacıyla ya da öz oğlun üstelenmesi gereken diğer sorumlulukları yerine getirmek üzere aileye koca

207) Beckman (1986:17), uygulamayı, gelinin babasının başlık bedeli almaktan çok bedel ödediği ve böylece, her zamanki âdetin tersine, damadın, karısının ailesinin bir üyesi olduğu Mezopotamya *erebu*-evliliğiyle karşılaştırıyor.

208) Yılanın bu evlilikten ne elde edeceği açık olmasa da, benzer bir düzenlemenin, annesinin babası yoksul olan Fırtına Tanrısı'nın oğlunun yılan Illuyanka'nın ailesinin üyesi olduğu yerli mitolojik gelenekte de yansımasını bulduğu anlaşılmaktadır (bkz. Hoffner (1990:13)).

209) Bunun şartı Telipinu Bildirgesi'nde belirtildi ve, büyük olasılıkla, I./II. Tut-haliya'nın damadı olarak I. Arnuvanda'nın veliaht ve ortak-naip atanmasında da uygulandı. Kraliyet-altı düzeyde, İnandık'dan (Balkan 1973) Eski Hitit Arazi bağışı belgesi bu uygulamaya ilave bir örnek sağlayabilir. Bu olayda, Ziti, Tutulla tarafından evlat edinilmişti ve onun kızıyla da evliydi; bkz. Beal (1083:118).

ithal edilmesine yarardı. Askeri seferlerin doğurduğu risklerden ötürü, genç erkek zayıflığının ve bu erkeklerin kralın sürekli ordusunda, tapınaklarda, kâtiplik ve genel bürokraside kullanılmasının bir sonucu olarak, ailelerdeki erkek üyenin azlığı çok rastlanan bir durum olabilirdi. I. Şuppiluliuma döneminin sonundan itibaren yıllarca süren ve anayurdu kırıp geçiren dönemsel salgınlar, duruma göre, damat ya da gelinler alınarak aile desteklenmediği takdirde, birçok ailenin tükenmesine neden olabilirdi.

Anlaşmalı Evlilikler

Genel anlamda, Hitit dünyasında evlilikler, belki de örneklerin büyük bölümünde, evliliğin doğrudan taraflarının kişisel duygularına bakılmaksızın ya da bu duygulara çok az önem verilerek, pratik nedenlerle akdedilirdi. En üst düzeyde, kralın kızları, siyasi nedenlerden dolayı, düzenli olarak vasal-yöneticilere ya da yabancı krallara veya oğullarına gelin giderdi.²¹⁰ Bu açıdan, kraliyet mensubu bir prenses, babasının otoritesine bağlı bir köle maldan, onun ne zaman ve ne şekilde uygun görürse elden çıkarabileceği taşınabilir bir varlıktan daha iyi durumda değildi. Bu, kuşkusuz, çağlar boyunca monarşi toplumlarındaki birçok prensesin de kaderiydi. Bu toplumlar bir de poligami toplumları olduğu zaman, prensesleri bekleyen kader özellikle ürkütücü olmalıydı. Kadim Yakın Doğu'nun kraliyet saraylarına gelin giden prenses, yeni kocasının resmi yatak arkadaşlarından sadece bir tanesi olurdu. Özel bir statü verilmediği sürece, bu eşler, üst sınıf değersizler olmanın ötesine geçemezdi. Hayli sınırlanmış özgürlükleriyle, önce kraliyet diplomasisinin araçları, sonra da çocuk doğurma makinesi ya da Haşmetmeapa ara sıra zevk veren araçlar olarak kullanılırdılar.

Kral III. Hattuşili'nin kızının firavun II. Ramses'le evlenmesinden önce kapsamlı görüşmeler ve titiz hazırlıklar yapıldı ve prensesin Mısır'a ulaşması büyük tantanayla kutlandı. Ancak, bütün bunlar bitip kutlamalar sona erdiğinde, insan, genç gelinin yeni ülkesinde, tamamen yabancı bir kültür ve çevrede ve tek kelime bile bilmediği bir dil karşısında neler hissetmiş olabileceğini merak ediyor. Genç gelinin Ramses'in esas karısı olarak tanınmasına yönelik evlilik öncesi anlaşmalar yapılmış

210) Tespit edilen az sayıdaki örnekte, Hitit prenslerinin de vasal ya da yabancı yöneticilerle evlilik birliği kurmakta kullandığı görülüyor.

olsa da, firavunun Fayum'daki haremde belirsiz bir yaşama kucak açmış gibidir.²¹¹ Eğer öyle olmuşsa, Nil ülkesinin krallarından biriyle evlendikten sonra iz bırakmadan kaybolan ilk yabancı gelin olmayacaktı.²¹²

Aşk ve Evlilik

Toplumun diğer düzeylerinde de, evliliğin gerçek taraflarının özgür tercihleri dışındaki bazı nedenlerle yapılmış evlilikler görüyoruz. Bu, muhtemelen, gerçek aşk üzerine kurulmuş mutlu evlilik olanaklarını kısıtlayan bir durumdu. Evlilik terminolojisi, mülk transferi bağlamına ait olduğunda bunu açıkça yansıtır. Hitit dilinde 'evlenmek' için özel bir kelime yoktur; yeni kocanın karısını 'aldığı' (Yasalar, madde 27'de olduğu gibi) ve bu yüzden ona 'sahip' olduğu söylenir. Kuşkusuz, genel olarak, mülk sözleşmeleri olan evlilik anlaşmalarıyla ilgili metinler ve maddelerin ancak resmi, yansız, ticari havada bir dille ifade edilmesi gerekecektir; bu da daha insani ilişkilere dair ifadeleri pek bulamayacağımız bir bağlamdır.²¹³ Ancak, diğer uygarlıkların geleneklerinde bol miktarda aşk öykülerine rastlanırken, Hitit dünyasının korunmuş mitolojik ve efsanevi geleneklerinde bile, romantik aşk konusunun izleri nadiren görülür.

Yine de, Hitit dünyasının kendi tutkulu âşıkları vardı elbette ve bunlardan çoğu, kuşkusuz, eş adayı olarak, ailelerinin seçtiği insanlardan farklı kimselerle duygusal bağlar kurdu. Bu, anlaşmalı evliliklerin yaygın olduğu bir toplumda hiç de sürpriz değildir. Böylesi durumlarda, başkasına gönül verdiği için ailesine karşı gelmeyi ve ailenin evlilik planlarını bozmayı düşünen bazı müstakbel gelin ya da damat adayları olacaktır. Yeni Grek Komedi'si'nin bileşimi ve onun çeşitli türevleri işte budur. Büyük olasılıkla, bu durum, Hitit Yasaları'nın birçoğunda yer alır:

211) Bkz. Kitchen (1982:88-9, 110).

212) EA I Armana mektubu, Babil Kralı Kadaşman-Enlil'in, kız kardeşinin firavun III. Amenhotep'le evlendikten sonra kaybolması üzerine şikâyet etmesinden bahsediyor ve kız kardeşinin ölü mü sağ mı olduğu bilinmiyor.

213) 31. maddedeki *si-e-li/e-es* (bir *hapax*) kelimesini, Hoffner, deneme kabilinden, bir ev kuran özgür bir adam ve köle bir kadını gösteren 'âşıklar' (?) olarak çevirdi. Ancak, bu, sadece bu bağlama uygun düşen bir tahmindir; Hoffner, zaten bilinen bir başka 'âşik' kelimesini de (pupu-) işaret ediyor.

- 1 Eğer bir kız (ya da genç kadın) bir adama söz vermişse, ama başka bir adamla kaçmışsa, kaçtığı adam, ilk erkeğin verdiklerini karşılayacaktır (madde 28a).
- 2 Eğer bir kimse bir kadınla kaçarsa, ve kadının bir grup yakını onların peşinden giderse, üç ya da iki adam öldüğünde tazminat ödenmez: 'Sen (yalnız) bir kurt olursun' (madde 37).
- 3 Bir kâhya ya da çoban özgür bir kadımla kaçarsa ve ona başlık bedeli ödemezse, kadın üç yıl köle olacaktır (madde 35, Yeni Hitit uyarlaması).

İlk örnekte, bir kız evlilik vaadinde bulunmuştur ve müstakbel kocası gelinin ailesine hediyeler vermiştir. Henüz resmi anlaşma yapılmamış ve *kusata* ödenmemiştir. Sonuç olarak, anlaşılan kız, resmen söz kesmeden önce, diğer adam onunla 'kaçmıştır'. Bu fiilden (Hititçe *pittenu-*) kızın gönüllü mü yoksa gönülsüz mü olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır, ancak adamın eylemi kendi içinde yasadışı bir eylem olarak görülmediğinden –zor kullanarak kaçarsa, durum kesinlikle farklı olurdu– burada kızın istekli olması çok daha büyük bir olasılıktır. Yasa, böyle bir eylemi ölümle cezalandıran Eşnunna Yasaları'nın (Tell Asmar) tersine,²¹⁴ adamın eylemiyle *per se* ilgili olmadığı gibi, eski evlilik sözünün yerine getirilmesini de istemez. Yasanın üzerinde durduğu konu, sadece, kızın eski müstakbel kocasının kızın ailesine verdiği hediyelerin –ikinci adamdan– tamamen tazmin edilmesini sağlamaktır. 'Kaçırma' kızın ilk adamla resmen söz kesmesinden ve ailesine *kusatanın* ödenmesinden sonra gerçekleşmişse, muhtemelen, çok daha büyük tazminat istenecektir. Ancak, Yasalar, bunun evlilik anlaşması yapıldığında taraflar arasındaki görüşmelere ait bir konu olduğunu belirleyecek bir şart koymamıştır.

Anlaşmalı evlilikler Hitit toplumunun genel bir özelliği olarak görülse de, bütün olaylarda, ailenin ya da daha belirgin olarak aile reisinin, kızını, belki oğlunu da, istemedikleri bir evliliğe zorlayacak yasal araçları yoktu. Yasa'nın üzerinde durduğu yegâne husus, vaat yerine getirilmediğinde suçsuz olan tarafın maddi kayba uğramasını engellemek ve geri ödemedi kimin sorumlu olduğunu tespit etmektir. O halde, sonuçta, oğullar ve kızlar, sonuçlarına hazırlıklı oldukları takdirde, ailelerinin kendileri için seçtikleri insanlarla evlenmeye zorlanamazlardı. Aile, evlilik planlarını boşa çıkaranlar için bizzat yaptırımlar uygulamak ve üçüncü tarafa karşı bazı cezalandırıcı önlemler almak isteyebilirdi. Bu durumda, bu, devletin müdahale etmek istemediği bir aile meselesi oluyordu. Bununla birlikte, yukarıdaki maddelerin ikincisinde,

bir ailenin kaçak çifti izlemeye karar vermesi halinde, yasaların koruması dışında kalacaklarına ve izleyenlerden ölen olursa tazminat talep edemeyeceklerine ilişkin bir uyarı görülmektedir.²¹⁵

Yukarıda bahsedilen üç pasajdan üçüncüsü, bir kâhya ya da çoban, özgür bir kadınla, kadına *kusata* ödemededen kaçarsa, kadın üç yıl köle olacaktır demektedir. Bununla birlikte, konumundaki düşüş, adamların kaçmasından dolayı değil, köle-özgür kadın evliliğinde kendisine *kusata* ödenmemesi halinde kadının özgür statüsünü kaybedecek olması şartından kaynaklanmaktadır.

Zina

Evlilikten önce sözün çiğnenmesi konusunda nispeten yumuşak önlemler içeren Hitit hukuku, evlilik sonrası sadakatsizliğe daha sert yaklaşır. Kitabı Mukaddes'le ilgili yasalar ve diğer Yakın Doğu kanun maddelerindeki gibi, zina, en azından kuramsal olarak, ölüm cezası gerektiren bir suçtu. Hitit Yasalar'ında bu suçla ilgili iki madde vardı:

- 1 Eğer bir adam dağda bir kadını ele geçirir (ve ırzına geçerse), adam suçludur ve ölecektir, ama kadının evinde ele geçirirse, kadın suçludur, ölecektir. Eğer kadının kocası onları (olayında) yakalarsa ve onları öldürürse, suç işlememiş sayılır (madde 197).
- 2 Onları saray kapısına getirirse (yani mahkemeye) ve, "Karım ölmesin," derse, karısının canını bağışlayabilir, ancak âşığınınkini de bağışlaması gerekir. O zaman, onu (yani karısını) duvaklayabilir.²¹⁶ Ancak her ikisi de ölsün derse, kaderleri kralın eline kalır, kral ikisini de bağışlar ya da ikisini de öldürtür (madde 198).

Bu maddelerin ilki, bugün de mahkemelere taşınan en sorunlu dava tiplerinden biriyle ilgilidir. Kadın, cinsel birleşme olayında gönüllü müydü gönülsüz müydü? Tecavüz mü oldu rızayla cinsel ilişki mi? Kadının suçlu mu masum mu²¹⁷ olduğunun tespit aracı olarak iki özel konum arasındaki fark, belki de, çok sınırlı olarak yorumlanmamalıdır. Bu fark, daha çok, tecavüz iddiasındaki kadının, iddia ettiği suç işlenirken yardım

215) Maddenin sonundaki bahis, Hoffner'e göre, 'kaçıran'ı işaret ediyor. Ancak yorumu muğlak kalıyor.

216) Tsevar'ın yorumuna bakılırsa (1975), duvaklama, çiftin evliliğini, kadının gelinlik statüsünü simgesel olarak akdederek yeniden doğruluyor.

217) Eski Ahit'in beşinci kitabı (Tesniye) 22:25-7 benzer maddeleri içerir.

isteme fırsatı olmadığını ya da etkisizleştirildiğini açıklamasına ilişkin genel ilkeyi sergilemesine yardımcı olur.

Ne olursa olsun, zinacı kadın ve âşığa karşı ancak zarar gören tarafın, yani boynuzlanan kocanın eylemi kabul edilirdi. Eğer birisi karısını *in flagrante delicto* (suçüstü) yakalarsa, onları orada öldürürdü ve suçlu olmazdı. Burada, adamın e kapılmış olduğu ima edilmektedir icto cak için iş, nden biriyle ilgilöfke nöbetine kapılmış olduğu ima edilirdi ve bu durumda adamın *crime passionneli* cezalandırılmazdı. Bu, (örneğin) bir öfke ya da kıskırtma anında işlenen cinayetle tasarlanarak işlenen cinayet arasındaki farkla ilgili diğer yasaların ruhuna uygundur. Ancak, öfke anı geçmiş ve âşıkları öylece bırakmış olsa da, koca, yine kralın mahkemesinde yasal tazminat isteyebilirdi. Ne var ki, artık adaleti kendi elleriyle sağlama imkânı yoktur. Adam, muhtemelen, herhangi bir eyleme geçmek zorunda kalmamıştır ve aile işlerine fazla müdahale etmek istemediği anlaşılan mahkeme de, çoğu kez, bu yolu tercih etmiş olmalıdır. Kocanın, karısının âşığıyla tazminat karşılığı bir anlaşmaya varması da mümkündür. Böyle bir anlaşma, karısını boşayan bir adamın onu bir başkasına 12 gümüş şekele 'satabileceğini' belirttiği anlaşılan, düşükrıklığı yaratacak derecede bölük pörçük 26b ve c maddeleriyle ilgili olabilir. Üçüncü bir taraftan söz edilmesi, bu tarafın boşanmadan sorumlu olduğunu gösteriyor olabilir. Eğer öyleyse, adamın kocaya karısını 'satın alarak' ödediği tazminat, ölüm cezasıyla kıyaslandığında, gerçekten çok mütevazı görünmektedir. Bu, bir koşum öküzünün fiyatından daha fazla değildir (madde 178). Kuşkusuz, mağdur koca, sadakatsiz bir kadın karşılığında bir koşum öküzü almaya yetecek parayı, pekâlâ, iyi bir pazarlık olarak değerlendirebilirdi.

Ancak, eğer koca kanunlardaki en yüksek cezayı isterse, mahkemeye gitmek zorundaydı. Bu bağlamda bile, karısı için değil âşığı için ölüm cezası isteyebilirdi. Bu, 'eşit derecede suçlular eşit cezalara çarptırılmalıdır' ilkesinin bir yansıması olsa da, ölüm cezası talebiyle mahkeme önüne getirilen bu tür davaların sayısını ciddi boyutta azaltmaya yönelik bir önlem de söz konusu olabilirdi. 'O zaman kadını duvaklayabilir' kelimelerini öyle yorumlayabilirsek, mahkeme seyrinin de karı kocanın uzlaşmasına yönelik bir etkisi vardı.²¹⁸ İki taraftan sadece koca ölüm cezası istediği zaman, mahkeme, ricalara ve kanıtlara göre canlarını bağışlamak ya da ölüm cezası vermek için, karar hakkını kral saklı tutsa da, davaya bakardı.

Boşanma

Boşanmanın haksızlığa uğramış koca için açık yollardan biri olması mümkündür. Yasalar'da boşanmayla ilgi çeşitli maddeler vardır ancak, ne yazık ki, bunlar, büyük ölçüde, bölük pörçüktür. Yine de, boşanma gerçekleştiğinde mal paylaşımı ve çocukların kimde kalacağıyla ilgili oldukları anlaşılıyor ve boşanma nedenlerine ilişkin çok az bilgi veriliyor. Bu konu, evlilik sözleşmesinde, boşanma durumundaki mülk hükümleriyle birlikte ele alınmış olabilir. 31. maddeden anlaşıldığına göre, eşten soğumak ya da başka birini bulmak, boşanma için yeterli neden olabiliyordu; bununla birlikte, bu olayda, bozulan birliktelik, köle ve özgür arasındadır ve basit bir ortakyaşarlığa dayandığı anlaşılmaktadır. Boşanma işlemlerinin resmi ya da özgür insanlar arasındaki evliliklerde daha karmaşık olup olmadığını bilmiyoruz.

Görünüşe bakılırsa, boşanma işlemlerini erkekler kadar kadınlar da özgürce başlatabilirdi ve çiftin ayrılması durumunda uygun mal ve çocuk paylaşımı Yasalar'da belirtilmişti. Bu, bozuşan çiftlerin konumuna ve *-kusata-*tipi evlilik ya da basit bir ortakyaşarlık olsun– birlikteliğin türüne bakılmaksızın uygulanırdı. Resmi evliliklerin bozulmasında kadının çeyiz olarak yanında getirdikleri için özel maddelerin konulmuş olması ve *kusatanın* da göz önünde bulundurulması mümkün olsa da, genelde, çiftin malları, muhtemelen, eşit olarak paylaştırılırdı. Evlilikten olan çocuklarda, eşler eşit statüde oldukları zaman anne bir tanesi hariç çocukların hepsini alır, kalansa babayla giderdi. Koca özgür kadın köleyse, bunun tersi uygulanırdı.

Ayrı davalar Yasalar'ın gerçekten açıkça belirlediği ilgili bölümlerdeki değişiklikleri gerektirdiğinden, bu tür düzenlemeler, büyük olasılıkla, emredici olarak tasarlanmamıştı. Burada da, başka yerlerdeki gibi, Yasalar, temelde ticari bir pazarlık olan bu davalarda ilgililerin çıkarının korunması ve adil bir anlaşmaya varılması için taraflara yardımcı olmak üzere bir dizi temel noktayı ve teamülleri verir.

Ara sıra, toplumun en üst düzeyinde de boşanmalar görüldü: krallığın son yıllarında, Hitit Prensesi Ehli-Nikkal'ın Ugarit Kralı Ammurapi tarafından boşanması buna bir örnektir.²¹⁹ Bu olayda, boşanma anlaşması, Kargamış'taki kral naibi Talmi-Teşub tarafından karara bağlandı. Boşanma nedeni bilinmemektedir. Dönemin en kötü bilinen boşanmalarından biri, Ugarit Kralı Ammistamru'nun Amurru Kralı

Benteşina'nın kızından (isminden bahsedilmiyor) boşanmasıydı. Her iki kral da, Hatti kralının vasalıydı. İki vasal devlet arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi için yapılan evlilik, kesinlikle aksi sonuç vermişti. Sebep her ne idiye, belki prenses zina yapmıştı, her durumda pis ve karışık bir işti. Gözden düşmüş bir vaziyette ülkesine gönderildi, ancak eski kocasının ısrarıyla tekrar ona ve büyük olasılıkla da ölüme döndü.²²⁰

Kötü giden evlilikler ve Yasalar'daki bu olasılığa ilişkin çeşitli hükümler, kuşkusuz, bizim Hitit dünyasındaki aşk ve evliliğe ilişkin sezgilerimizi değiştirmemelidir. Kişisel tercihlerden çok ailelerin uygun gördüğü ticari temelde yapılan birçok evlilik, kuşkusuz, genellikle istikrarlı ve sevgi dolu ilişkilerle de sonuçlanmış olabilirdi. Gerçekten de, Kral III. Hattuşili, bize, Tanrıça İstar'ın kendisine sadece Puduhepa'yı gelin seçmediğini, çifte 'karı-koca aşkını' da verdiğini söylediği zaman, aşk ve evliliği açıkça birleştiriyordu. Ve Hattuşili'nin babası II. Murşili'nin karısının ölümü üzerine çektiği acınası ıstırap, sadece siyasal bir birlikteliği çok aşan bir sevginin yansımasıydı. Bu bölümün başındaki İstar ilahisinden bir pasaj, karı koca arasındaki mutlu evliliğin temelini oluşturan derin, sonsuz aşkı açıkça belirtmektedir.

İç Evlilik

Görmüş olduğumuz gibi, Yasalar, hısımla cinsel ilişkiler dahil, cinsel birleşmelere geniş bir yasaklar yelpazesi getirir. Ancak bu yasaklamaların, özellikle eşlerden birinin ölümü halinde, bazı istisnaları vardır. Bir adam, yengesiyle, baldızıyla cinsel ilişkiye giremez (madde 195), ancak, karısının ölmesi halinde, baldızıyla evlenmesine izin verilir. Ve bir maddeden, kocanın ölümü halinde adamın geride kalan erkek akrabalarından birinin dul kadınla evliliğe *mecbur* edildiği anlaşılmaktadır: "Bir adamın karısı varsa, ve adam ölürse, erkek kardeşi dul kadını eş olarak alır. (Erkek kardeş ölürse) kadını kayınbabası alacaktır. Babanın ölümünden sonra kadını onun (babanın) erkek kardeşi alır."²²¹ (Madde 193.)

Bu, Eski Ahit'ten iyi bilinen (Latince *levir*, 'kayınbirader'den) aile içi evlilik sistemini (özgün metinde *levirate*) hatırlatıyor. Kitabı Mukaddes

220) Bölüme ilişkin ayırtıcı için bkz. Bryce (1998a:344-7).

221) Hoffner, bu yasayı yorumlarken (1997a:226), yasanın uygulamadaki olası örneklerini veriyor.

hukukundan, bunun, özellikle, ailenin devam etmesi için koca çocuk bırakmadan öldüğü zaman uygulandığı anlaşılmaktadır. Kitabı Mukaddes'in Beşinci Kitabı (Tesniye) 25:5-6'dan: "Eğer erkek kardeşler birlikte oturuyorsa ve biri ölürse ve çocuğu yoksa, ölenin kocası aile dışından bir yabancıyla evlenemez: kadın kocasının erkek kardeşine düşer, ve kardeş onu karı olarak alır ve kocanın erkek kardeşinin üzerine düşen görevi yerine getirir. Ve kadından olan ilk oğlan çocuğa ölen kardeşin adı verilir ki adı İsrail'den saklanamasın."²²² (RSV)

Hitit hukukunun da –ölen adamın ismini ve ailesini devam ettirmeye ve de mülkünün aile içinde kalmasına yönelik– benzer bir amacı olduğu ileri sürülmektedir.²²³ Ancak bu, kesinlikle, ailenin kendi içinde kararlaştıracığı bir meseleydi ve –eğer yasanın amacı gerçekten ileri sürüldüğü gibiyse– Hitit bağlamında devletin niçin hükmedici olması gerektiğini anlamak zordur. Ne olursa olsun, kuşkusuz, yasanın sadece Mukaddes buyruğun temel özelliği olan, çocuksuz ölen birini işaret etmesine ilişkin bir gösterge yoktur. Çeşitli Mezopotamya yasalarına, devletin dul ve yetimleri korumasına ilişkin özel hükümler konuldu. Hitit toplumunda bu tür sorumluluklar, büyük ölçüde, geniş aileye devredilirdi. Burada, dul kadının geçim yükü, ölen kocanın ailesindedir. Ve, muhtemelen, maddenin bu noktada devreye girmesindeki ana neden, bu sorumluluğun yasaklanmış ilişkiler listesi çiğnenmeden yerine getirilebilmesini vurgulamak içindir.

Çokeşlilik

Burada, aile içi evlilikle ilgili maddenin doğurduğu bariz soruna kısaca değinmekte yarar var. Bu madde, Hitit dünyasında çokeşli evliliklerin yasal olduğunu mu işaret etmektedir?

Hitit toplumunun en üst düzeyinde, kraldan, esas eşine ilaveten bir ikinci eşler ve cariyeler kurumuna sahip olması beklenirdi. Bunun siyasi olduğu kadar başka nedenleri de vardı. Çokeşliliğin kraliyet ailesinin diğer üyelerine ya da kraliyet çemberinin hemen ötesine uzanıp uzanmadığı konusunda henüz açık kanıtlarımız yok. Genel olarak, Hitit toplumundaki evliliklerin, salt değilse de, büyük oranda tekeşli olması güçlü bir olasılıktır.

222) Bkz. Yarattılış 38 ve Merhamet 4.

223) Imparati (1995:574).

Bunun, muhtemelen, tespit edilen tek istisnası, Yasalar'daki aile içi evliliğe ilişkin hükümdür. İlgili madde dulu alan adamın karısının olmaması gerektiğini açıkça belirtmediğinden ve bu uygulama –neredeyse kesinlikle– yaşlı üyeler için geçerli olmadığından, çokeşliliğin sadece yasal olarak onaylanmayıp, gerçekten –yoksul kadının çıkarına– şart koşulduğu örnekler nadirdir. Muhtemelen, sorumluluğun yüklendiği adamın zaten eşi bulunurdu; yeni eş, ikinci eş ya da cariyeye statüsündeydi. Kuşkusuz, bizimki sadece tahmin. İç evlilikle ilgili maddenin Hitit toplumunda çokeşliliği desteklemesi de sadece bir faraziye. Yasalar'daki ne bu ne de bir başka madde, iki partnerden daha fazlasını gerektiren evlilik birliklerine herhangi bir kanıt sağlıyor.

Mülk ve miras haklarıyla evlilik ve eşlerin statüsü de dahil, evlilik hükümlerine ayrılan Hitit yasalarının nispeten büyük sayısına bakılırsa, çokeşlilikten bahsedilmemesi, büyük ihtimalle, bir tek istisna olasılığıyla, sadece tekeşli birleşmelerin resmen tanındığını göstermektedir. Sadakatsiz eş ve âşığının maruz kalabileceği cezalara bakıldığında, sadakatsiz koca için eşit yaptırımlar uygulanmaması bu tür bağlılığın tek tarafı olduğunu gösterse de, tekeşli evlilikte sadakate gerçekten çok önem verildiği anlaşılmaktadır. Eski ve modern birçok toplumda olduğu gibi Hitit toplumunda da, evlilik öncesi ya da evliliğe ilaveten yaşanan cinsel ilişkilerde, erkek tarafına muhtemelen göz yumulur ya da erkek, en azından, şiddetle kınanmazdı. Bununla birlikte, Hitit kadınlarının kocalarını boşama hakkı vardı ve zinanın koca boşamak için geçerli nedenlerden biri olması çok büyük bir olasılıktı. Her durumda, evlilikle ilgili haklar ve yükümlülükler, Yasalar'da net olarak belirtildiği gibi, ister başlık bedeli ödenerek resmleştirilmiş olsun isterse ortak yaşarlık, açıkça, tekeşli ilişkilere uygulanırdı. Bu kategori dışında kalan bağlantılar yasal olarak kabul görmezdi; öyle görünüyor ki, ne bu ilişkideki taraflar ne de bu ilişkiden olabilecek çocuklar tekeşli evliliklerdeki haklar ve yükümlülükleri talep edebilirdi.

Kutsal Efendiler, bana kulak verin, ve şu yakarmalarımı dinleyin!
 Ve Kutsal Efendiler için yakardığım kelimeleri,
 Bu kelimeleri, kabul edin ve dinleyin onları.²²⁴

Diğer değerlendirmeler bir yana, Hristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık gibi tektanrılı dinlerin çoktanrılı dinlere göre büyük bir avantajı olmuştur: tek tanrıyla iletişim kurmak çok daha kolay, daha açık bir süreçtir. Çoktanrılı bir dünyadaki tapınmacılar gereğinden fazla tanrıyla uğraşmak zorundadır ve belli bir olayda kime yalvaracağını, kimi ya-tıştıracağını karıştırmak daima kutsal gazaba hedef olma tehlikesi altındadır. Ve birden fazla tanrıya müracaat edildiği zaman, yanlışlıkla, bir ya da ikisini atlama tehlikesi vardır ve bu da onları gücendirmek demektir. Kutsal mevcudiyetin her yerde vasil olduğuna ilişkin gelişmiş, açık bir anlayış da yoktur. Hitit dini dünyasında, tapınmacılar, duanın adresini şaşırmaması için tanrının hazır olduğundan ve ona bir dua okunduğunda dinlediğinden emin olmak zorundaydılar. Tanrının o sırada nerede olduğu bilinmeyebilirdi. Ayrıntılı ritüeller, onu, lütfuna gereksinim duyulan yere çekmek için zorunlu olabilirdi. Kutsal *evocatio*²²⁵

224) Muvatalli'nin Tanrılar Toplantısına Duası'ndan (CTH 381), çev.: Singer (1996: 32).

225) *Evocatio* metinleri için bkz. CTH 483 ve Goetze çevirileri, Pritchard'da (1069:351-3).

–kelimenin gerçek anlamıyla tanrıyı rahatsız etme– görevi için, çoğu kez, özel rahipler ya da ayinciler tutulurdu. Bazen, tanrının gazabının hangi topluma ve neden yöneleceğini tespit etmek için kapsamlı, zaman alan kehanet soruşturmalarına ihtiyaç duyulurdu.

Üstelik, tanrıların çok olması, tapınakların ve personelin de çok olmasını, ifa edilen ya da vaat edilen bağışların ve bu bağışın kendilerinden esirgenmemesinin karşılığı olarak sürekli bir hediye ve adak akışını gerektirirdi. Tektanrılı dinde, insanlar, bunların çoğundan uzaktır. Onların tanrısı hem her yerde hazırdir hem de her şeyi bilir. O, tanrıya herhangi bir yerde ve herhangi bir zamanda dua edilebilir. Kiliseler ya da sinagoglar veya camiler yapılabilir ve onun adına ritüeller gerçekleştirilebilir. Ancak bunların hiçbirisi, bütün yarattıklarının kafasının içini ve kalbini görebilen, her şeyi bilen tanrı için çok elzem unsurlar değildir; bu nedenle, gerçek bir dindar, tanrının hoşuna gitmek için, ona olan bağlılığını hediyeler ve diğer maddi unsurlarla somut olarak sergilemek gereksinimi duymaz.

‘Çoktanrıcılığın Aşırı Bir Biçimi’

Hititler her yerde hazır, her şeyi bile tek tanrı yerine, dünyanın çok, gerçekten bol miktarda ruhlar ve kutsal güçlerle dolu olduğuna inandılar. Bütün kainat doğaüstü yaşamla nefes alıyordu. Tanrılar yerüstü ve yeraltı krallıklarında ikamet ederdi. Ve yeryüzündeki her kaya, dağ, ağaç, kaynak ve ırmağın orada ikamet eden bir tanrısı ve ruhu vardı. Bunlar sadece soyutlamalar değil, canlı ve yaşayan varlıklardı. Gümüş ve ateş gibi unsurlar bile insan duygularıyla donanmış, bilinçli, yaşayan güçler olarak görülürdü: “Ateş, Güneş Tanrısı’nın oğlu, kötü niyetlidir, ve zamanı geldiğinde karanlık gecede ortaya çıkar, karanlık gecenin içinde sessizce kayar ve yılan gibi kıvrılır.”²²⁶

Hititler, çoktanrıcılığı akla gelebilecek en uç noktaya taşıdılar. Yeni Krallık zamanından itibaren çoktanrıcılığın aşırı bir biçimi olarak gösterilen uygulamalara girdiler.²²⁷ Başlangıçta, yerel Hitit tanrıları ağır bastı, ancak Hitit dünyasının siyasal ve askeri olarak büyümesiyle, pantheonun kutsiyet yelpazesi, çoğu Hatti’nin askeri gücüne boyun eğmiş şehir devletleri ve krallıklarının tanrıları olan yeni üyelerle iyice geniş-

226) KUB XLIII 62 obv. ii 5-6. Bkz. Haas (1994:297).

227) Akurgal (1962:76).

ledi. Yerel tanrıların heykellerinin taşınması ve fethedenlerin tapınaklarına yerleştirilmesi eylemi, bu tanrıların fatihin panteonuna fiziksel olarak nakledildiğinin işaretidir.²²⁸ İçine girdikleri maddesel orun şimdi başka diyarlara taşınmış olduğundan, boyun eğenler artık bu tanrıları yardıma çağıramazdı. Bu naklin gerçekleştirilmesinde, fatih, yeni edindiği tanrılara gereken tüm saygı ve hürmeti gösterirdi ve, muhtemelen, bu nakil için tanrının rızasını almak, fatih için düzenli biçimde yerine getirilmesi gereken bir uygulamaydı.²²⁹ Tanrıların toprakları üzerindeki himayesini artırmasını ve, genel olarak, yeni tapınmacıların ülkesinin çıkarına davranmalarını istiyorlarsa, onların rızasını kazanmak gerekiyordu.

Fethedilen diğer ülkelerin tanrılarıyla ya da fetihçi ülkenin eski tanrılarıyla isim, işlev ve özellik olarak aynı olsalar da, bireysel kimliklerine bu ülkede de sahip oldular. Bundan dolayı, Fırtına tanrıları, Güneş tanrıları, İhtarlar ya da İhtar muadillerinden çokça vardı.²³⁰ Hepsi de kutsal Hitit cemaatinin üyeleriydiler ya da üyesi oldular ve sadece adlarına orijinal yöre isimleri eklenerek birbirlerinden ayrıldılar. Sonuçta, muazzam bir karmaşa, sistemsizlik, ve bazen panteonu oluşturan tanrıların tamamen birbirine karışan kalabalığı ortaya çıktı.²³¹ Bu açıdan, Hititler, Mısır ve Mezopotamya dünyasının nispeten sistematik panteonlarından çok farklıydı. Ve bundan da büyük gurur duydular. 'Hatti'nin bin tanrılı ülkesi' yollu böbürlenmeleri pek de abartılı değildi. Kuzey Anadolu'dan eski tanrılar,²³² Batı ve Güney Anadolu'nun Luvi bölgelerinin tanrıları, Hurri tanrıları, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün bir kült merkezleri yelpazesinin tanrıları, tümüyle Hitit panteonuna eklendi ve panteonun çoğunluğunu bu yabancı kökenli tanrılar oluşturdu. Yabancı tanrılara adanan ayinlerde, genellikle, bulunan yerin orijinal dili kullanıldı.

228) Etrüsk kenti Vei'nin kuşatılmasında, Kent Tanrıçası Iuno Regina'ya, onuruna bir tapınak inşa edilen Roma'ya gelmesi için yalvarıldığını anlatan Livius'u (5.21) örnek veren Singer'in belirttiği gibi (1995:349 sayı 25), bu âdet klasik dünyada da vardı.

229) Bkz. Fırtına Tanrısı Halab ve Hitit kralının temsilcisi arasında geçen bir diyalogu içeren ve Puhanu Kroniği denilen Eski Hitit kaynaklı (CTH 16b) metinden bir pasaj alan Singer (1995:346). Singer, kentin alınmasının, ancak Fırtına Tanrısı Halab'ın fatihin gösterdiği hürmeti kabul ettiği zaman tamamen gerçekleşmiş olacağını kaydediyor.

230) Beckman (1998: 346), Boğazköy arşivinde yaklaşık 25 ayrı yerel İhtar türü olduğunu kaydediyor.

231) Panteonun genel bir incelemesi için bkz. Gurney (1977:4-23); Klock-Fontanille (1998:32-44).

232) Luvi Fırtına Tanrısı Tarhun ve Babil'e özgü Marduk'la bir tutulduğu anlaşılan Sanda dahil.

Teolojik kaygıları bir kenara koyarsak, Hititler'in, genişleyen topraklarının bütün bölgelerine has, sayıları sürekli artan tanrıları oldukları haliyle kabul etmelerinin avantajları da yok değildi. İlk olarak, Hitit krallarının tebaa halklarla ilişkilerinde sağlamakta sıkıntı yaşadıkları –siyasal, toplumsal, kültürel– geniş hoşgörüyü bir başka boyut kattı. Bu, Profesör Akurgal'ın 'siyasi bilinçle koşullanmış dini hoşgörü' olarak tanımladığı politikanın yansımasıdır.²³³ 'Bin tanrılı ülke' böbürlenmesi, bir yandan, Hititler'in fetihlerinin ne kadar uzağı ve ne kadar çok insanı kapsadığının göstergesiydi. Diğer yandan da, krallığı oluşturan halkların toplumsal ve kültürel unsurlarını kendi toplum ve kültürleri içerisinde sadece hoş görmekle kalmayıp massettiklerinin de işaretiydi. İncil, Kuran ya da Tevrat gibi kutsal metinlerle içerimlenen resmi bir dini doktrinin ya da herhangi biçimde teolojik bir dogmanın olmaması, Hititler'in istedikleri yerden, siyasal ya da başka nedenlerle, yabancı kült ve tanrıları kendi içlerine almalarının önündeki engelleri kaldırdı.

Dini Reformlar

İmparatorluğun son yıllarında panteonu dolduran tanrıların muazzam kalabalığına bir düzen getirilmesi için yoğun bir gayret sarf edildi. III. Hattuşili'nin karısı Puduhepa başrahibe rolüyle bütün Hitit dünyasının dini uygulamaları ve geleneklerine yeni bir bakış getirdi ve, baştanrıların bazılarını özellikle Hitit tanrılarıyla bir tuttuğu Hurri muadilleriyle birleştirerek, panteonu makul bir hale getirmeye başladı. Böylece, Hatti'nin büyük Fırtına Tanrısı artık resmen Teşub'la eşitlendi. Hitit dünyasının başlıca kadın ilahı, resmi devlet kültüründe tanımlandığı gibi Güneş Tanrıçası Arinna, kraliçenin tanrıçaya duasının başlangıcında görüldüğü üzere, Hurri Hepat'la eşitlendi: "Ey Güneş Tanrıçası Arinna, bütün ülkelerin Kraliçesi! Hatti ülkesinde sana 'Güneş Tanrıçası Arinna' deniliyor, ancak sedir diyarı yaptığın yerde adın 'Hepat' tır."²³⁴

Aslında, Suriye'ye özgü bir tür anatanrıça figürü²³⁵ olan Hepat, özgün Hurri çevreninde asla bir güneş ilahının özelliğine sahip olmadı. Ancak Hurri panteonunda, Suriye ve Doğu Anadolu'daki sayısız kült merke-

233) Akurgal (1962:76).

234) KUB XXI 27 (CTH 384) i 3-4, çeviri: Goetze, Pritchard'da (1969:393).

235) Bkz. Lebrun (1997:180-2).

zinde, eşi Teşub'un yanındaki asal konumu, en önemli iki çiftin birleştirilmesini Hitit panteonunda son derecede doğal bir hale getirdi. Çiftin çocukları da, Fırtına Tanrısı Nerik'in muadili, bir Güney Anadolu Hurri tanrısı olan baskın oğul Sharruma'ya ve Kummanni kült merkeziyle özellikle yakın bağlantısı olan kız evlat Allanzu'ya indirgendi. Sharruma, imparatorluğun son yıllarında, Kral IV. Tuthaliya'nın kişisel tanrısı olarak büyük önem kazandı. Yazılıkaya'da hem erkek hem kadın ilahlar arasında, kendi anne babasının hemen arkasında görülür. Hitit sanatında bir çift insan bacağı olarak simgelenir.

Bu eşleştirmelerde, bir anlamda, açıkça, panteondaki benzer tanrıların sayısının azaltılması amaçlandı. Ancak, birleşmeler, Hitit kültürünün giderek Hurrileşmesini de yansıtmaktadır. Bu, kuşkusuz, özellikle Hattuşili'nin döneminde, kısmen de Hurri eşinin etkisiyle belirginleşti. Bu eşleştirme sürecinin, en azından resmen, kutsal toplumun en üst düzeyinin altına uzanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Yazılıkaya'da,²³⁶ ayrı erkek ve kadın sıralarında (her iki tarafta bir istisnaıyla) resmedildiği gibi, erkek ve kadın ilahları *kaluti* ya da 'dairler' içinde yeniden gruplaştırarak panteonun kutsal rütbelerine bir tür sistem kazandırmaya yönelik ilave çabalar harcandı.

Bu tür reformlar, sadece teolojik bir iç idare meselesi değildi. İmparatorluk genelinde, siyasal ve kültürel açıdan daha geniş bir uyum ve birlik duygusunun harekete geçirilmesi de amaçlanmıştı. İstenen, farklı bölgelerden birçok farklı tanrının varlığı değil, imparatorluğun bütün bölgelerinin ve bütün halklarının tanrılarının aynı olmasıydı. İnsan, efendisinin bakış açısını benimserse, teorik olarak bunun avantajları açıktı. Ancak imparatorluk birliğinin kültürel ve siyasal düzeyde desteklenmesine ve ülke tanrılarını akılcılaştırmaya ve dizgeselleştirmeye yönelik resmi girişimlerin, Hititler'in açıkça övündüğü hoşgörü ruhuna ve yerel tanrıların, inanışların ve âdetlerin zararına işlememesi için özen gösterilmesi gerekiyordu. Teolojik akılcılaştırma, kültürel homojenlik ve birliğin soyut kavramları, bireyselliğin, aşırı 'yerelliğin' ve tapındıkları tanrıların farklılığının daha geniş, daha genel bir dünyada kaybolacağı tehlikesine inanan küçük toplumlar arasında bir önem taşımaz.

Bu tür düşünceler, muhtemelen, yerel kültürlerin sayımını üzerine alan IV. Tuthaliya'nın annesi Puduhepa tarafından kullanılan tasarrufun devamı sayılabilecek kapsayıcı bir dini reform programı içinde algılanmış

olmalıydı.²³⁷ Gerçekten de, program, büyük olasılıkla, en azından Tuthaliya yönetiminin ilk yıllarındaki ana oğul işbirliğinin ürünüydü. Önce, Tuthaliya, tapınakların ve kutsal yerlerin durumunu, personel ve donanımlarını incelemeleri için krallığın tüm bölgelerine görevliler gönderdi. Onarıma ihtiyaç duyan tapınaklar yenilendi veya yeniden yapıldı, eski kült donanımı, eski kutsal imgeler, orijinal ahşapla ya da taş yerine çoğunlukla değerli metallerden yapılmış yenileriyle değiştirildi, tapınak personelinin sayıları artırıldı, tapınak ve kutsal yerlerin bakımı için arazi bağışları yapıldı.

Bu dini faaliyet patlamasının, kuşkusuz, birçok nedeni vardı. Bir tarafta, Tuthaliya, imparatorluğun giderek karanlığa gömüldüğü yıllarda mümkün olduğunca tanrıların gözüne girme çabasıındaydı. Ancak, belki de, asıl önemlisi, krallığının halklarını, kalplerinde yer eden dini gelenekleri yok etmeye yeltenmek ya da onları umursamamak şöyle dursun, daha önceki tüm önlemlerin ötesine geçen bir gayretle onları güçlendirme niyetinde olduğuna ikna etmekte. Bu da, çeşitli yönlerden kendisini kuşatmış olan ve gittikçe yükselen tehditlere karşın, imparatorluğun dizginlerini hâlâ sıkıca tuttuğunu ve tebaasının refahıyla hâlâ çok ilgili olduğunu sergileme çabasıydı.

Tanrıların Doğası

Tanrıları kusursuz bir iyiliğin somut göstergesi olan bir dinin mensupları için, Hitit tanrıları, hatta genel olarak Yakın Doğu tanrıları, manevi ve ya da tinsel anlamda pek coşku yaratmayabilir. Kadim Yakın Doğu tanrıları, aslında, kadim Yunan ve Roma tanrıları gibi, büyük ölçüde insan varlıklardı. Aşk, öfke, korku, kıskançlık gibi benzer duygular yelpazesi onlar için de geçerliydi, bazen sorumluluklarını ihmal ettiler, aldatıldılar ve aldatıldılar, tensel zevklere ulaştılar, dans, müzik at yarışları, komedi oyunları, harp oyunları ve atletizm yarışmaları gibi eğlenceleri vardı. “Tanrıların arzuları erkeklerinkilerden farklı mıydı? Asla! Yapıları farklı mıydı? Asla!”²³⁸

237) Kült envanteri denilen metinler (CTH 501-30), bu sayımı yansıtabilir. Bunların, IV. Tuthaliya'nın çeşitli bölgelerdeki tapınaklarını durumunu hakkında bilgi toplamak üzere gönderdiği görevlilerin raporları olduğu anlaşılmaktadır.

238) Beckman'ın (2000:22) işaret ettiği gibi olsa da, büyük güçleri ve ölümsüzlük özellikleriyle insanlardan üstündü: “Doğal güçlerin ya da toplumsal işlevlerin temsilcileri olarak tanrılar, birbirleriyle ilişkilerinde, toplumdaki insanlar gibi bir hiyerarşi içinde sıralanamazdı.”

Tanrının ölümlü tapınmacılarıyla ilişkisi, kralın kullarıyla, bir aile reisinin hizmetçileriyle ilişkisi gibidir. Ve tanrılar, yeryüzündeki krallar gibi, büyüleyici saraylarda onlara yardım etmeye ve bütün ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan ikincil bir tanrı kadrosuyla çalıştılar. Bir tanrıya tapınanların durumu da, tıpkı refah ve huzur için krallarına ya da efendilerine bağlı kullar ve köleler gibidir. Ve tıpkı bir efendinin geçim ve refah için hizmetçilerinin emeğine muhtaç olduğu gibi, tanrı da kendisine tapınanlara muhtaçtır. Madunlarına karşı sorumluluğunu ihmal eden bir tanrı, tıpkı kötü bir efendi gibi, kendi ihmalinin kurbanı olur. Böyle bir tanrıya edilen dualarda, sorumluluklarını ihmal ettiği için utanması beklentisiyle, azarlama ve kişisel çıkarlarına yönelik yakarılar vardır.

Tanrılar, insani zaafırlara eğilimleri olsa da, genel olarak, ölümlü tapınmacıları arasında adalet, törellik ve doğru davranışı sağlamaya çalışırlardı. Yine, bir kişisel çıkar söz konusuydu. Bu tür unsurlar olmadan bir toplumda asayiş sağlanamazdı ve örgütlü insanların çabalarının meyvesinden yararlanan, sonuçta, bunlara sahip olacak olan tanrılardı. Ölümünün, kutsal koruyucunun himayesi ve kutsamasından yararlanmayı temin edecek biçimde, kötü bir yol tutmadan, tanrılara itaat ederek yaşadığı bir hayat, *para handantatar* kavramıyla ifade edilirdi. Ancak, yapılması gereken törenleri ihmal ederek ya da günah işleyerek tanrıları kızdıranlar, kutsal gazabın tüm şiddetine maruz kalacaktı. Çiğnenmiş bir yemin, ana baba ya da kardeş katiliği, başkasının haklı yetkisini yasadışı yolla gasp etme, ölümlülerin kendi hemcinslerine karşı işledikleri diğer suçlar, kutsal hakimler tarafından yargılanıp cezalandırıldı.

Öç alma bazen gecikebiliyordu. Ancak, babalarının günahlarının oğullara musallat olduğuna ilişkin güçlü Hitit inancına bakılırsa, günahkâr tutumun cezası, gelecek bir kuşakta da olsa, er geç ödenecekti. Kral II. Muşili'nin İkinci Veba Duası buna bir örnektir: "Bu adamın günahkâr olduğu gerçekten doğrudur. Babam günah işledi ve Efendim Fırtına Tanrısı'nın sözüne karşı geldi. Ben hiçbir şekilde günah işlememiş olsam da, babanın günahlarının oğula geçtiği gerçekten doğrudur ve babamın günahı bana geçti."²³⁹ Doğrudan tapınak görevlilerine yönelen uhrevi intikamın tehditleri daha da ayrıntılıdır: "Biri tanrıyı kızdırırsa, tanrı sadece ondan mı öç alacaktır? Karısından, çocuklarından, torunlarından, ailesinden, erkek ve kadın kölelerinden, sığırlarından

koyunlarından ve ürünlerinden öç almaz mı? Tanrının sözüne özel hürmet gösterdiğinizden emin olun!"²⁴⁰

Adaletin koruyucusu ve yanlış yapanın cezalandırıcısı olarak herhangi bir tanrıya baş vurulabilirdi. III. Hattuşili'nin, Urhi-Teşub'la çatışmasıyla ilgili davada, kendi koruyucu tanrısı İştar'ın adaleti sağlayarak sonuçta kendi yengisini onadığını duyurması bunun bir örneğidir. Adalet tanrısı olarak bazen Fırtına Tanrısı'na da baş vurulurdu. Vasallarla ve uluslararası muhataplarla anlaşmalar yapılırken, tanıklık ve anlaşma koşullarının korunması ve anlaşmaya uymayanların cezalandırılması için anlaşmada yer alan iki tarafın bütün tanrıları çağırılırdı. Bu tür anlaşmalar, kutsal onaydan geçtikten sonra büyük bir kutsiyet kazanıp çiğnemez olduklarından, böyle yapma hakkı ve gücü sadece tanrılarındı.

Hitit duaları, çoğunlukla, eski ve modern çoğu dini sistemde yaygın bir kavrama, bir mahkemede hakim karşısında savunma yapmaya temellenirdi. Hitit dünyasında en sık rastlanan dua tipi, bir suçlamaya karşı kendini savunan tapınmacının, davasını kutsal yargıya sunduğu ve belki de tanrının kendisine daha müşfik davranacağı umuduyla bazı suçlarını itiraf ettiği *arkuvar*dı (Latince '*argumentum*'dan gelen İngilizce '*argument*'la aynı kökten).²⁴¹ Tanrıların yargılarında ve kutsal mahkemeye çıkanlarla ilişkilerinde lütuf ya da merhametten çok, hak ve adalet kaygıları belirleyici olurdu. Tanrılar, yine de, *mugavar* terimiyle ifade edilen türde ritüel ve dualar üzerine, bağlarından kurtulmuş bir merhamet sergileyebilirlerdi: "Ey Güneş Tanrısı, Efendim, Yargının Gerçek Efendisi, Evrenin Kralı. Toprakları hep sen yönet. Zaferi sadece sen bahşet. Adil olan sadece sensin, sadece sen hep merhametlisin, yardım dualarına sadece sen cevap verirsin."²⁴² Tıpkı bir efendinin suç işlediğini itiraf eden kölesini bağışladığı gibi, tanrının da günahkâr ancak pişman olmuş yakarıcıya şefkatli davranması beklenebilirdi.

Güneş Tanrıları

Hitit Appu mitinin (bkz. 12. bölüm) başlangıç satırlarında, 'dürüst insanları her zaman temize çıkaran ancak kötülerini ağaç gibi kökünden buda-

240) Tapınak görevlilerine talimatlardan, KUB XIII 4 ve kopyaları (CTH 264).

241) II. Murşili bu tür duanın bilinen ilk örneğini verdi. Houwink ten Cate tarafından incelenip yayınlanan (1967), Muvatalli'nin Fırtına Tanrısı Kummanni'ye Duası (KBo XI=CTH 382), bu tür duaların bazı özelliklerini verir.

242) Güneş Tanrısı'na Dua'ya giriş, CTH 372. Tam metin Lebrun'da (1990:115).

yan' bir tanrıdan bahsedilir. Bu isimsiz tanrı, neredeyse kesin olarak, Hitit dünyasında Adaletin Yüce Efendisi ve Babilli Şamaş'ın eşdeğeri olan Güneş Tanrısı'dır. Anlaşmalarda adı anılan tanrılar listesinin (neredeyse her zaman) ilk sırasında yer alan tanrıdır,²⁴³ her şeyi görenek dünyadaki doğru hal ve gidişi, adaleti çekip çeviren odur. "Ey Göklerin Güneş Tanrısı, Efendim, İnsanlığın Çobanı!" diyerek dua eder Muvatali, "Sen, Ey Göklerin Güneş Tanrısı, denizden doğdun ve göğe yükseldin. Ey Göklerin Güneş Tanrısı, her gün insanı, köpeği, domuzu, vahşi hayvanları sen yargılıyorsun."²⁴⁴

Mevcut tüm Hitit dualarının yarısından fazlası güneş tanrılarına yönelikti. Dr. Singer'in yorumuna göre, kesin neden, Güneş'in aslında bir Mezopotamya kavramı olan, 'insanlığın çobanı' olma yollu temel işlevidir. "Tanrılar tarafından niçin cezalandırıldığı açık olmayan bir yakarıcı, doğal olarak, duasını, günahını açığa çıkararak cezasını hafifletebilecek olan, her şeyi gören Güneş'e yönelir. Güneş sadece 'dünyevi' meseleler hakkında en fazla bilgiye sahip olmakla kalmaz, 'Tanrıların Güneş Tanrısı' sıfatıyla da göklerde olup biten her şeyden haberdardır ve diğer tanrıların neden öfkeli olduğunu bulup çıkarabilir."²⁴⁵ Adaletin Yüce Efendisi ve her şeyi gören 'Tanrıların Güneş Tanrısı', bütün insanlığa evrensel, semavi bir disk olarak ışık saçan ve ülkeleri ısıtan bir tanrı kavramı, burada, en azından onu herkesin tek, bölünmez, kutsal varlık olarak kabul ettiğinin göstergesi olabilirdi. Ancak Hitit dini geleneği içinde, ne burada ne de başka yerde böyle bir düşünceye rastlanmıştır. Çok sayıda zuhur eden diğer tanrılar gibi, her iki cinsten birçok güneş tanrısı da vardı.

Dişi güneş tanrısı kavramı, başlangıçta, yerli Hatti kültüründen alındı. Hitit döneminden başlayarak, tabii daha erken bir tarihten itibaren değilse, hem gök hem de yeraltı dünyasının tanrısı olduğu için bu ilahın ikili bir rolü vardı; 'Gökler Kraliçesi' ve 'Hatti Ülkesi'nin Meşalesi' sıfatlarıyla onurlandırılırken, yeryüzü ve altındakilerle bağlantısı da 'Ana-Dünya', 'Yeryüzünün Kraliçesi' deyişleriyle belirtilirdi.²⁴⁶ İkilik kavramı, güneşin akşamları batı ufkunun altında kaybolmasını ve ertesi gün doğu ufkunda yeniden ortaya çıkmasını açıklama girişimlerinden kaynaklan-mış olabilir. Arada geçen zaman zarfında güneşe ne olurdu? Geceyi,

243) Daha nadiren, Güneş Tanrıçası Arinna ilk sıradadır.

244) KUB VI 45 + KUB XXX 14 ve kopyalanndan (CTH 381); Gurney'den (1990:115).

245) Singer (1966:149).

246) Bkz. Haas (1994:423).

muhtemelen, Yeryüzünün Güneş Tanrıçası ya da Yeraltı Dünyasının Hanımı gibi bir sıfatla, hiçlik dünyasında geçiriyordu. Ancak niçin bir tanrıçaydı? Güneşin cinsel yapısı günün saatlerine göre değişiyor muydu?²⁴⁷ İkilik, asla tam anlamıyla uzlaşmayan iki ayrı gelenekten, Orta Anadolu'daki orta Anadoluya mütecaviz bir Hint-Avrupa unsuru olarak giren girişimlerinden kaynaklanmış olabilir. ın gereksinimlerinin yeterdada yayılmacı bir Hint-Avrupa ögesi olan, baskın biçimde eril yönelimli bir gök tanrısı kültüyle kökleri bölge halkına dayanan bir yeryüzü tanrıçası kültünden mi doğmuştu? İkinci binyılda Yunan dininin gelişimi için de benzer şeyler ileri sürüldü. Ancak bunların hepsi son derece tartışmalıdır ve Hititler'in hem eril hem de dişil olup farklı bağlamlarda farklı rolleri ifa eden bir ilah kavramıyla bir hayli içli dışlı olduklarını hatırlamalıyız.

Güneş Tanrıçası, yeryüzü ve altındakilerle bağlantılı rolünde, genellikle, Cehennem Diyarı'nın Kraliçesi, Hatti tanrıçası *Lelvani*'yle bir tutuldu.²⁴⁸ *Lelvani* kültü, *Hattuşaş*'ta, Eski Krallık sırasında ortaya çıktı ve o zaman zaten Büyükkale saray kompleksi içinde bir tapınak ya da tapınma merkezi vardı. Ancak, özellikle önem kazanması, Yeni Krallığın son yüzyılına, III. *Hattuşili*'nin saltanatına rastladı. Bu, öncelikle, müzmin hasta olan kocasının hastalığının iyileşmesi için sürekli *Lelvani*'ye dua ederek onun itibarını artıran ve *Haşmetmeapın* hastalığı ne zaman iyileşmeye yüz tutsa ona değerli armağanlar veren Kraliçe *Puduhepa*'dan kaynaklandı (bkz. 9. bölüm).

Lelvani'nin de içinde olduğu güneş ilahları kutsal dairesinin (*kaluti*) bir figürü –büyük Güneş Tanrıçası *Arinna* (Hatti dilindeki ismi *Wuru(n)semu*)– diğerlerinden açıkça farklıdır. Tanrıça, Hatti'nin en önemli kült merkezlerinden birisi olan, başkente bir günlük mesafedeki *Arinna* kentiyle arasındaki yakın bağlardan dolayı bu kentin adını aldı. Bu Güneş Tanrıçası, kudretli *Fırtına Tanrısı*'nin eşi ve Hitit panteonunun en yüksek rütbeli dişil ilahı, Hitit devletinin ve monarşisinin hamisi ve koruyucusu olarak görüldü: “Hatti Ülkesinin Kraliçesi, Göklerin ve Yeryüzünün Kraliçesi, Hatti Ülkesi krallarının ve kraliçelerinin Hanımı, Hatti Kraliçesi ve Kralının yol göstericisi.”²⁴⁹ Güneş tanrıları içinde en çok ona dua edilirdi.

247) Bkz. Lebrun (1980:58-9).

248) Sümer *Ereškigal*, Hurri *Allani*, Akad *Allatum*'un muadili. Genel olarak bkz. Torri (1999).

249) KUB XXI 19 (CTH 383) iI-5, çev.: Gurney (1990:115).

Kral Murşili, bir duasında ona erkekmiş gibi hitap eder: "Kusursuz Adaletin Efendisi (EN-as) sadece sensin."²⁵⁰ Söz konusu bölümün Babil Güneş Tanrısı Şamaş'a söylenen ve 'Güneş Tanrısı, Efendim, Adaletin Asıl Efendisi' gibi, dişil bir ilaha atfedilmiş bir yakarıyla bağdaşması için kelimelerin uyarlanmadığı bir ilahiye ait olması, bu tür bir hitap şekli için önerilen açıklamalardan biridir.²⁵¹ Gerçi, daha önce belirttiğimiz gibi, Hititler, hem dişil hem de eril rolleri ifa eden ilahların hem dişil hem de eril davranış özelliklerine sahip olduğu yollu kavramla içli dışlıydı ve mevcut anda üstlendikleri role bağlı olarak onları dişil ya da eril olarak tanımlayıp onlara öyle hitap etmek uygun düşerdi. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu, Tanrıça İştâr'la ilgili Hitit kavrayışında özellikle belirgindir.

Fırtına Tanrısı

Çok eskilerden itibaren, Fırtına Tanrısı, Hitit tanrıları arasında en yüce yeri işgal etti.²⁵² Kainattaki düzenin koruyucusu ve Hatti ülkesinin efendisi ve hamisiydi. Yaşamın sürmesi onun yardımseverliğine bağlıydı; en korkunç doğal felaketler onun gazabından kaynaklanırdı. Yeryüzüne gökgürültüsü, şimşek ve fırtına yağdıran güçlerin kişileşmiş haliydi, ayrıca tarlalara ve çayırılara hayat veren göğün yatıştırıcı, tatlı yağmurları da olurdu bazen. Hatti ülkesi gibi tarım temelli bir toplumda onun bağış ve iyiliğinden vazgeçilemezdi. Yaşam veren yağmurları keserse, ülke kuraklığa ve açlığa mahkûm olurdu; önüne geleni yıkıp geçen fırtınalara bürünmüş gazabı ülkenin tarlalarını, meyve bahçelerini ve bostanlarını mahveder ve yine kıtlık gelirdi. Doğal yaşam alanına, göklere yakın bir yerde, dağların tepesinde ikamet ederdi ve bir çift öküzün çektiği arabasıyla dağları dolaşırdı. Sanat alanında, bir elinde balta, bir elinde yıldırım tutarken resmedilir. Boğa ise onun güç ve üretkenlik simgesi, kutsal hayvanıdır.

Tahmin edebileceğimiz gibi, başlıca azametli güçleri zapteden ya da zincirlerinden çözen, iyi yüzünü gösterdi mi ülkeyi biter ve zengin kılan güçlü bir gök tanrısı kültü kadim Yakın Doğu'da oldukça yaygındı. Yağma-

250) CTH 376'dan, Lebrun (yay. haz.) (1980:155-79).

251) Bkz. De Roos (1995:2002).

252) Daha Hitit öncesi dönemde Neşa Hanedanı'nın kurucusu ve oğlu Anitta tarafından krallığın baştanrısı olarak onurlandırıldı.

lara maruz kalan ve büyük ölçüde bu tür güçlerin lütfuna muhtaç olan ülkelerde özellikle önemliydi. Özellikleri ve alameti farikaları bazı bölgesel farklılıklar gösterse de, genel kavramı ve işlevleri açısından, tapınıldığı her yerde aynı tanrıydı. Anadolu'da, Hitit öncesi Hatti dilinde adı Taru, Luvi dilinde ise Tarhunt diye bilinirdi. Akad dilinde ismi Adad'dı (Batı Sami dil öbeğinde Hadad). Ugarit yazısında Ba'lu –'Efendi'– denildi ona. Eski Ahit Yehova'da onunla benzeşen çok şey vardı ve temel güçleri Yunan tanrısı Zeus, Roma tanrısı İüpiter tarafından da kullanıldı. Gerçi, hakim olduğu tüm bölgelerde, insanlar onu evrensel bir tanrı olarak, herkesin tanrısı olarak değil, kendilerine özgü bir tanrı olarak düşündüler. *Onlar* onun özel halkıydı. *Onların* düşmanları onun da düşmanlarıydı ve bu düşmanlara karşı onun koruyuculuğu dilenebilirdi. Halkıyla zaferlerin ganimetlerini paylaşır, bozgunların acısını duyardı.

Bölgeler arasında bile işlev ve orun açısından özel olduğu düşünülürdü. Metinler, fırtına tanrılarının şaşırtıcı çokluğunu gözler önüne seriyor. Orduların, askeri kampların, sarayların, saray kapılarının sürgülerinin, muson yağmurlarının, tarlaların ve çayırların fırtına tanrıları vardı. Özel ve tekil fırtına tanrıları, Hitit Krallığı'nı oluşturan düzinelerce alt bölge, bölge ve toplulukla bağlantılıdır; her tanrı, kendisine atfedilen nitemle bölgesine kök salar: Nerik, Samuha, Zippalanda, Manuzziya Fırtına Tanrısı. Bunların hepsi, muhtemelen, bağımsız ve küçük toplulukların bağımsız yerel tanrıları olarak –yaşamın ve geçimin toprağın verimliliğine ve unsurların elverişliliğine bağlı olduğu tarımsal toplumlarda beklenilebileceği gibi, rastlantı eseri, ortak özellikler taşıyan tanrılar olarak– ortaya çıktılar. Toplulukların Hitit toplumu içinde eritilmesi ve çiviyazılı Hitit bürokrasisinin benimsenmesiyle yerel tanrılar ortak Mezopotamya Fırtına Tanrısı ideogramıyla etiketlendiler, ancak kendi yerel kimliklerini korudular.

Gerçekten, bir tanrının yerel versiyonları olup olmadığı, en azından Puduhepa reform programını başlatmadan önce, Hititler'in –muhtemelen– pek aklına gelmeyen bir soruydu. Hitit dini, tefekküre ve teolojik tartışmalara boğulmadı. Daha çok pratik, pragmatik, işlevsel ve yarar gözetken bir temele dayalıydı. Ve insan bütün fırtına tanrılarının aslında tek ve aynı olduğundan (aynı isimle tanımlanan ve/veya benzer özellikler taşıyan diğer bütün tanrılar örneğindeki gibi) şüphelense bile, niçin yanılmış olma ve iyi niyetine ve koruyuculuğuna acilen gereksinim duyabileceği yerel bir tanrıyı kızdırma riskini göze alsındı ki? Bu yüzden, Kral II. Murşili, iyileşmesi için gerekli olan yatıştırıcı ayinleri düzenlemek amacıyla, bir konuşma kusuruna neden olduğu düşünülen yerel bir

tanrıyı uzun uzadıya tanımlamıştı. Hititler'in, dünyalarını oluşturan halkların faaliyetleri ve bir yığın dini inançla ilişki kurarken sergilediği mutlak hoşgörü politikasının pratik bilgeliğine hakkını verirken, Bizans dünyasını durmaksızın kasıp kavuran kanlı ihtilafları şöyle bir düşününce bile, yalın ve sade Hitit teolojisi, sıklıkla, içinden çıkılmaz teolojik tartışmaların bir sonucu gibi görünür.

Eski Krallık döneminden itibaren, Hatti Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası Arinna, Hitit panteonunun zirvedeki çiftiydi ve, deyim yerindeyse, muazzam bir kutsiyet ailesine nezaret ettiler. Özellikle, Nerik ve Zippalanda'dan olma, asıl tapınç yeri yine Arinna olan ve annesi gibi bir güneş diski biçiminde tapınılan kız çocuk Mezzulla (özgün Hatti ismi) ve kız torun Zintuhi dahil, birçok küçük fırtına tanrısı çocukları oldu. Çocukları arasında göze çarpan bir-diğeri de, 'toprağı tırmıklayan, sabanla süren, sulayan ve tahılı büyüten', Sebze ve Tahıl tanrısı Telipinu'ydu. Yine, İÖ ondördüncü yüzyılda Güney Anadolu'da tapınılan, Hatti kökenli bir tanrının, Yokoluş Tanrısı'nın mitsel geleneğiyle yakından bağlantısıyla tanınmaktadır (bkz. 12. bölüm).

Kayıtlı Hitit tarihinin başlangıcından itibaren, kutsal toplumda, panteonda ilk sırayı işgal eden az sayıdaki tanrıyla daha düşük statüde yer alan ve ağaçların, ırmakların, membaların ruhları biçiminde yerleşmiş tanrılardan oluşan bir tür hiyerarşinin varlığına inanılırdı. Alt sıralardaki tanrılar, bazen, tıpkı birinin Hatti kralına kraliyet bürokrasisinin alt katmanları aracılığıyla baş vurabilmesi gibi, ölümlülerin dualarına da isteklerinin hiyerarşinin daha yüce katmanlarındaki meslektaşlarına iletilmesinde aracı olarak hizmet verirdi. Puduhepa'nın hem kızları Mezzulla hem de torunları Zintuhi'den, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası'na dualarını kendi adına iletecek ulaklar olmalarını istemesi bunun bir örneğidir.

Kral II. Muvatalli döneminde (1295-1272), Hitit Bronz Çağı krallığından ancak bir yüzyıl önce, büyük doğa güçleri tanrısının yeni versiyonu kutsal mecliste ortaya çıktı: Fırtına Tanrısı Şimşek (*pihassassi*). Kaynaklarımızda bu tanrının daha erken tarihli bir kaydı yok; panteona Muvatalli tarafından getirilmiş, Haşmetmeapın kişisel ilahı ve cemaatin geri kalan kısmıyla arasındaki aracı olarak itibar görmüş yeni bir tanrı olma ihtimali vardır: "Dilimle seslendiğim ve yalvardığım tanrılar, araya gir ve bu tanrılardan beni koru, hepsinden!" diyen Muvatalli devam eder: "Dilimden kelimeleri al... ve tanrıların huzuruna götür!"²⁵³

Panteonda yeni bir ilahın ortaya çıkışı, Muvatalli'nin kraliyet başkentini Hattuşaş'tan Tarhuntassa'ya nakletmesiyle yakından bağlantılı olabilir.²⁵⁴ Bu tarihten sonraki tüm olaylarda, Muvatalli'nin ölümünün ardından başkent in tekrar Hattuşaş'a taşınmasından sonra bile, tanrı, Tarhuntassa'yla bu kentin koruyucu tanrısı olarak sıkı bir bağlantı içinde kaldı.

İştar

Kral III. Hattuşili, bütün yaşamı boyunca kendisini Tanrıça İştar'ın hizmetine adadı. II. Murşili'nin bu en genç ve hastalıklı oğlunun daha çocukken öleceği düşünülüyordu. Ancak, tanrıça, kardeşi Muvatalli'nin rüyasına girdi ve çocuğun kendi hizmetinde bir rahip yapılması durumunda yaşayacağı sözünü verdi. Öyle de oldu. İştar'ın rehberliği ve korumasında, Hattuşili, tahtı gerçek sahibinden, yeğeni Urhi-Teşub'tan gasbetme sürecinde büyük işler başarmaya devam etti. Ona kutsal destek veren, bütün düşmanlarına karşı kalkan olan ve onlara karşı yengi bahşeden hamisi Tanrıça İştar sürekli yanında olduğundan eylemlerinin haklılığı konusunda (en azından resmi açıklamalarında) asla şüphe duymadı. Elimizdeki Hitit metinlerinde Akadca İştar diye tanımlanan ve Sümerce Inanna'nın Babil'deki karşılığı olan tanrıçanın Anadolu'daki varlığına ilk kez Asur Koloni dönemi metinlerinde tanıklık ederiz. Onbeşinci yüzyılın ortasından itibaren, Kuzey Mezopotamya'daki Hurri kenti Nineva'nın batısından Kuzey Suriye'ye ve oradan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bölgelerde ona tapılmaya başlandı. Çoğu kez, Hurrice Şauška²⁵⁵ ismiyle ortaya çıktı; Yukarı Fırat'taki Samuha'da ve Kizzuvadna'da bulunan Lavazantiya'da ona adanan önemli tapınç merkezleri vardı.

Güneş Tanrıçası gibi hem eril hem dişil özellikleri vardı; hem heykel tasvirlerinde hem de Yazılıkaya'daki kayıtlarda eril ve dişil ilahlar arasında yer aldı. Dişil haliyle aşk ve cinsellik tanrıçasıydı ve çoğu kez giysisiz resmedilirdi. Eril haliyle ise savaş tanrısı, savaş alanı tanrısıydı; hayvan simgesi aslan, silahı gürzdü. Savaş tanrısı özelliği, Hitit ve Hurri dün-

254) Singer'in vardığı sonuç (1996:187). Başkent in nakli için bkz. Bryce (1998a:251-5) ve oradaki referanslar. Özellikle Muvatalli'nin duasında Tanrı'nın alameti farikasıyla ilgili ayrıntılı bir tartışına için bkz. Singer (1996:a.g.y.); Haas (1994:325-6).

255) Bkz. Wegner (1981); Beckman (1998:2).

yasında en ağır basan özelliği idi. Ancak tüm kudretini insan faaliyetleri ve davranışları üzerinde kullanabilmesini sağlayan, ikili özelliği idi. Tercihine göre, insanı huzura, aşka ve uyuma veya nefret ve çatışmaya sevk edebilirdi. İkili özelliği, ona, ayrıca, savaş alanında düşmanı erkekliğinden edip kadına çevirme ve böylece savaş kabiliyetlerini yok etme gücü de veriyordu.

Ne olursa olsun, tanrıçanın iki yüzü birbirinden çok da farklı değildi. İhtar'ın aşk anlayışı, Gılgamış'ın onunla karşılaşmasında olduğu gibi, insanları savaşa kışkırtan türden tutkularla, çoğu kez, saldırgan bir cinsellikle bir tutulur. Bu yüzden, savaş ve aşktan doğan deneyim ve tehlikelerin, ihtiras ve duyguların benzerliği, Augustus dönemi'nde Latin erotik şiirinin gözde bir *toposunu* ve Vergilius'un *Georgica'sındaki* ana temalardan birini oluşturur.

Diğer Tanrılar

Tanrılar ve ruhlar –genellikle dağlar eril, nehirler ve kaynaklar dişil olmak üzere– bütün dağlar, nehirler ve kaynaklarda ikamet ettiler ya da onlarla bir tutuldular. Dağlar doğrudan tanrıydılar ya da tanrıların ikamet ettiği veya toplandığı gizemli bölgelerdi. Engebeli Anadolu platosu ve Anadolu ile Kuzey Suriye'deki geniş dağ silsileleri onların faaliyetleri ve onlara ibadet etmek için uygun bir çevre sağladı.²⁵⁶ Dağ-tanrılar Hatti devlet kültürlerinde ve devlet anlaşmalarındaki yemin-tanrıları arasında sıkça yer alır. Bazıları bağımsız konumdaydı, diğerleri Fırtına Tanrısı'nın hizmetçileri olarak faaliyet gösteren daha mütevazı konumları işgal ettiler. Fırtına Tanrısı'nın, en ünlüsü Kuzey Suriye'deki Âsi Irmağı ağzında bulunan Hazzi (sonra Kasios ya da Cebel Akra) olan, onun kültüyle bağlantılı birçok dağı vardı. Mitolojik gelenekte Hazzi, Hurri Kumarbi mit döngüsünde yer alan Urhi-Teşub ile Ullikummi arasındaki çatışmanın geçtiği yer olarak iyi bilinen bir bölgeydi (bkz. 12. bölüm). Hitit dini geleneğinde, dağın yeri, Hitit dünyasındaki ithal Hurri unsurlarına ilave örnekler sağlar. Ayrıca, aşağıda ele alacağımız gibi, Yakın Doğu ile klasik mitolojik gelenek arasında mekânsal bir bağ da kurar.

Panteonda birkaç tane de –hem kadın hem erkek olmak üzere– hi-mayeci ya da koruyucu tanrı vardı ve bunlar, genellikle bir unvan olarak kullanılan ve ikonografide bir kült imgesi olan av çantasıyla (*kursa-*)

256) Hitit dağ tanrılarıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Haas (1982).

gösterilen, Sümerce LAMMA ismiyle tanımlanırdı.²⁵⁷ Bu tanrılar, ayrı bireylerin, ev de dahil olmak üzere kimi yerlerin, belli faaliyetlerin koruyucu ruhları olarak işlev görürdü. Hitit dünyasının tüm koruyucu tanrılarına adanan bir festival de içinde olmak üzere, bazı şenlikler onların onuruna düzenlenirdi.²⁵⁸

Hitit panteonunu oluşturan onlarca, aslında yüzlerce diğer tanrının çoğunluğu metinlerimizde nadiren yer alır ve onların isimleri ve unvanları dışında bilgimiz yoktur. Hitit dini yaşamında önemli rol oynamış görünenler şunlardır:²⁵⁹

(erkeklerden):

Savaş Tanrısı Vurunkatte (tam çevirisi 'Ülkenin Kralı' olan Hatti ismi), Mezopotamyalı Zababa'nın muadiliydi; devlet anlaşmalarında yemin tanrısı olarak görülüyor ve kral ve kraliçe tarafından onuruna yıllık festivaller yapılıyor.²⁶⁰ İkonografide, bir aslanının üzerinde, kalkanı ve mızrağını sağa sola savururken görülüyor.

Ay Tanrısı Arma (Hurri dilinde Kuşuh), ritüeller ve anlaşmalarda baş vurulan yemin tanrıları arasında görülüyor, ancak başka zaman, diğer tanrı hemcinsleri arasında düşük bir profil çiziyor. Hatti muadili Kaşku, Hatti çevrenindeki 'gökten düşen ay miti'nde ortaya çıkıyor.²⁶¹

(kadınlardan):

Inar(a), Hatti kökenli bir tanrıça, Hattuşaş'ın hami tanrıçası olduğu Eski Krallık'ta Hitit panteonunun önemli bir kadın üyesi. Ayrıca, yaban hayatın hamisi ve koruyucusu, kabaca, Yunan Artemis'in muadili.²⁶²

257) İkonografi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. McMahon (1991:4-5).

258) CTH 682. Metin Archi tarafından incelendi (1875) ve McMahon tarafından yayınlandı (1991:83-141). McMahon (1991:5), ismiyle bilinen bütün koruyucu tanrıların, muhtemelen, Hatti kökenli olduğunu kaydediyor; sadece unvanlarıyla bilinenler ise, büyük olasılıkla, yabancı kökenlidir.

259) Etnik kökenlerine göre düzenlenmiş düzgün bir tanrılar çizelgesini McMahon sağlıyor (1995:1987-8).

260) KBo IV 9 ve kopyaları (CTH 61 2.1), çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:358-61). 261) Bkz. Hoffner (1990:33-5).

262) Bkz. Haas (1982:23). McMahon (1995:1985), Inara'nın (Hatti Inar'ın Hititçe bigimi; ismi, çoğu kez, LAMMA işaretiyle yazıldı) Telipinu gibi, tapınçta mitolojide olduğundan daha önemsiz bir konuma getirildiğini kaydediyor.

Halmasuit, yine Hatti kökenli bir tanrıça, kendisine Hitit tahtının tanrılaştırılmış hali olarak tapınıldı. Hattuşaş ile arasındaki birincil bağlantı, kenti Neşa Kralı Anitta'ya vermekle sorumlu tanrı olduğu zamana, Asur Kolonisi dönemine kadar geriye uzanır.²⁶³

Kamrusepa (Hatti dilinde Katahzipuri), doğum ritüellerinde ebe olarak iş görürdü ve sürülerle hanelerin koruyucusuydu.²⁶⁴

Kubaba, Hitit panteonundaki bir başka tanrıça. En azından, Eski Babil döneminden itibaren Kargamış'ın kent tanrısı olmuştu. Kral I. Şuppiluliuma Kargamış'ı fethettiği zaman Hitit panteonuna alındı ve Kargamış'ı naip krallık yaptı. Fakat ancak Hattuşaş'ın düşmesinin ardından, Yeni-Hitit döneminde, artık Kargamış tarafından üstlenilen ve giderek artan önemdeki role uygun olarak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da büyük önem kazandı. İÖ İlk binyıl başlarında, nüfuzu Anadolu'ya yayıldı. Frigler'in ana tanrıçasıyla bağlantıları vardı ve, Herodotos'a göre, kültü Kybebe adıyla bilindiği Lidya'da da benimsendi.²⁶⁵ Buradan da, muhtemelen, Batı Anadolu uygarlıkları kanalıyla Ege'ye yayıldı. Genel olarak, Yunan dünyasıyla Kybele (Kibebe) adıyla temas kuran ve daha sonra Roma İmparatorluğu'nun büyük bölümlerinde tapınılan bir tanrıça olduğuna inanılır. Ancak, son zamanlarda bu eşleştirme konusunda bazı kuşkular doğmuştur.²⁶⁶

Kehanetler

Krallığın işlerinin düzgün yürümesinin kral ve görevlileri arasındaki etkili iletişime bağlı olması gibi, ülkenin selameti de kralın efendileriyle kurduğu iletişimde aldığı tavsiyelere ve rehberliğe bağlıydı. Yukarıdan gelen mesajlar bazen şimşek çakması, ay-güneş tutulması, yıldırım fırtınalar şeklindeki doğal olayların alametleriyle gönderilirdi. Aynı biçimi ve rengi de kutsal bir mesajı iletebilirdi. Ancak, semavi ve astrono-

263) Bkz. Starke (1979).

264) Bkz. Pringle (1993:136).

265) Herodotos 5, 102.

266) Aralarında bazı temas noktaları olsa da, Kubaba ve Frigya ana tanrıçasının tamamen ayrı tanrıçalar olduğunu ileri süren Roller (1999: 48-53). Roller, Kybele adının, Bizans sözlükçüleri tarafından 'dağ' anlamına gelen Frigçe bir sözcük olarak tanımlanan Kubeliya sıfatından geldiğini söylüyor. Kubaba ismiyle bir bağlantısı olmadığını ve Herodotos'un Kybebe'siyle Kybele arasındaki benzerliğin tamamen tesadüfi olduğunu ileri sürüyor.

mik doğanın alametleri, Hitit (aslında Babil kökenli olan)²⁶⁷ kehanet metinlerinde ağırlıklı olarak yer alırken, başka türler de vardı; doğduğu zaman gözlemlenen ve çocuğun yıldız falı için bir temel sağlayan alametler bunlar arasındaydı. Erken doğum olup olmaması da dahil, biza-tihi doğum özellikleri bu konuyla doğrudan bağlantılıydı. Doğumun gerçekleştiği ay da çok önemliydi:

Çocuk (yılın) ilk ayında doğarsa, bu çocuk kendi ocağını tarumar edecektir.
 Çocuk ikinci ayda doğarsa, kalbi sağlam olacaktır.
 Çocuk dördüncü ayda doğarsa, hastalıklı olacaktır.
 Çocuk beşinci ayda doğarsa, bu çocuğun günleri kısılacaktır.
 Çocuk yedinci ayda doğarsa, tanrı onu kollayacaktır.
 Çocuk sekizinci ayda doğarsa, bu çocuk ölecektir, eğer ölmezse, çocuğun annesi ve babası büyük acılar çekecektir.²⁶⁸

Burada da, diğer olaylardaki gibi, geçmiş örneklerden haberdar olmak –mühtemelen– alametlerin yorumlanmasında önemli bir rol oynardı. Özel bir alamet ya da belirtiler serisinin geçmişte hangi kötü olayların habercisi olduğunu gösteren, çeşitli biçimlerde yazılmış metinlere baş vurulurdu.

Tanrı, bazen, bir rüyayla bilgi gönderirdi. Prens Hattuşili'nin (sonra-dan Kral III. Hattuşili) Tanrıça İstar'dan bu yolla gelen tavsiyeden yarar-landığı en az iki olay biliyoruz. Bir kral, karısının bir tehlikenin eşliğinde olduğunu rüyada görebilirdi; ne var ki, rüya, kralın ikame ritüelini (Bkz. 11. bölüm) düzenleyerek uygun önlemleri almasına yetecek bir zaman diliminde gelirdi. Bununla birlikte, bu yolla edinilen bilgi, nadiren, tan-rının inisiyatifiyle gelirdi. Daha çok birinin istiareye yatmasıyla olurdu bu. Bu, soruşturucu kişinin, uyuduğunda rüya yoluyla cevap alma umu-duyla geceyi uygun bir kutsal yerde geçirmesi demekti. Eğer soruşturucu gözde biriye, ertesi gün, rüyasını bir yorum getirmesi için yerel biliciye anlatırdı. Ancak, rüya görmenin, tanrısal öğüdü talep etmede özellikle yaygın bir yöntem olmadığı anlaşılmaktadır. Süratli ve nispeten mas-rafsız bir yol olsa da, çoğu şey şansa kalıyordu. Büyük ölçüde, soruştu-rucunun rüyasının ayrıntılarını ne kadar doğru hatırlayabildiğine, soruşturucunun yorumcusunun yeteneğine ya da dürüstlüğüne ne kadar

267) Hitit arşivinde, hem Akad dilindeki aslını hem de Hitit dilindeki uyarlamasını içeren kehanet metinleri yer alıyor; bkz. CTH 538-40, 547, 551.

268) KUB VIII35 (CTH 545 II).

güvenilebileceğine,²⁶⁹ yoruma sunulan rüyanın gerçekten tanrıdan gelip gelmediğine bağlıydı.

Kutsal iradenin –kehanet yoluyla– soruşturulacağı ya da kutsal öğüdün isteneceği başka yollar da vardı. Kuramsal olarak, kehanet süreci çok basitti. Soruşturucu, kehanet uzmanı birinin hizmetinden yararlanarak, bir eylem ya da bir dizi gözlemlerle, sorusunu tanrıya iletirdi ve eylemin ya da gözlemlerin sonucu –yani tanrının yanıtı– uzman tarafından yorumlanırdı. Ancak tanrı sadece işaretler aracılığıyla iletişim kurardı ve bu da işaretleri tanıma, çözümleme ve anlaşılır bir dile tercüme etme konusunda ağır bir eğitimi gerektirirdi. Bu durumda bile, kehanet yoluyla gelen standart yanıt çok kısıydı: sadece evet ya da hayır. Bu, ancak, soruşturucunun tanrıya bir yanıtı mümkün olan soruları sormasının ardından tanrıdan bilgi alınabileceği anlamını taşıyordu: "...dolayı kızgın mısın? Eğer böyle yaparsam sonucu ... olacak mı?" Yanıt, soruşturucunun tanrıdan yorumlayabileceği bir ima gelmemesi üzerine olumsuz olursa, tüm sürecin tekrarlanması gerekiyordu. Süreç, özellikle, kutsal gazaba uğrayan ve bunun nedenini bilmeyen kişilerin bilgi istemesi durumunda uzun ve zahmetli bir olabilirdi. Tanrı belli bir suç yıllarca unutmayabilirdi ve, 'babaların günahları' ilkesinden dolayı, aslında suçsuz olan talihsiz soruşturucu suçlu çıkabilirdi. Gerçekte, sonunda kendisine yüklenen cezanın yıllar önce babası tarafından işlenmiş bir suçtan kaynaklandığını anlayabilirdi.

Çeşitli türde kehanetler vardı. Lot –veya KIN– kehanetleri, üzerine yaşamın çeşitli yönlerini temsil eden işaretlerin çizildiği bir tahtayı gerektiriyordu. Uzman kişinin tahtanın üzerine zar ya da benzeri şeyleri atmasıyla ilgili bir edim gibi görünse de, kutsal yanıt aramanın gerçek prosedürü bilinmiyor. Eylemin sonucu bir kâhin, bu örnek durumda 'Kocakarılar'dan biri tarafından yorumlanırdı (bkz. 11. bölüm).

Bu 'Kocakarılar', soruşturmayı yılan ya da MUŞ-kehanetlerle bağlantı içinde yürütürdü. Bu örnek durumda, özel bir göstergeyle işaretlenmiş bölümlere ayrılan bir kap ('hayat', 'günah', 'tapınak', 'ev', 'hapis'²⁷⁰) suyla doldurulur ve içine bir su yılanı salıverilirdi. Sürüngenin bölümler arasındaki hareketi, 'Kocakarılar'ın kutsal iradeye ilişkin yorumuna temel sağlardı.

269) Bin-Nun (1979:121), Kammenhuber incelemesinde (1976), birçok rüyanın, suçların karşılığı olarak, armağan ve sunu talebi içerdiğini kaydediyor ve bu rüyaların duacılar tarafından uydurulduğu izleniminin çok güçlü olduğunu düşünüyor.

270) Ayrıntılar Frantz-Szabó (1995:2017).

Kuş –ya da MUSEN– kehanetler, bazen köle oldukları anlaşılan eğitilmiş bilicilerin alanıydı. Çoğu kez bir ırmak kenarında yer alan belirli bir alan ya da *temenostan*, *temenosun*²⁷¹ sınırları içine gelen kuşların tiplerini ve davranışlarını dikkatle izlerlerdi. Her ayrıntı dikkatle not edilirdi. Sadece kuşların uçuş şekilleri, düzenleri ve yönleri, konmaları ve kalkmaları değil, münferit davranışları da –çıkardıkları sesler, gagalarının büküldüğü yönler, ayaklarının hareketi– dikkatle kaydedilirdi. Bütün bu ayrıntıların yorumlanması işinde, uzmanlığın yanı sıra, keskin bir kulak ve kusursuz bir görme kabiliyeti de çok önemliydi.

Bu tür soruşturmayla büyük önem verilirdi. Örneğin, askeri girişimlerle ilgili olarak kullanılırlardı. Kâhinler, komutan istediği zaman kuşlara danışmaya hazır bekleyen ve bu nedenle de sefer sırasında orduya eşlik eden insanlar arasındaydılar. Gerçekten de, kelimenin tam anlamıyla kuşlardan haber alana kadar askeri bir seferi erteleyen bir komutanın varlığını biliyoruz.²⁷² Böylesi bir kehanet rehberliği, Romalılar'da da mevcut olan bir uygulamaydı. Aslında, epik ozan Ennius'tan kalan şiirlerdeki efsanevi geleneğin belli bir öbeğine bakılırsa, bu, Romulus'un Roma'nın kurucusu olarak seçilmesinde de nihai bir rol oynamıştı.

Hititler'in Babil'den aldığı bir başka kehanet uygulaması da iç organlar üzerine kurulu olandı. Bütün kehanet soruşturma yöntemlerinin en karmaşık ve belki de en pahalısı olan bu yöntemde, yeni kesilmiş ve hâlâ seğirmekte olan koyunun iç organları, özellikle, karaciğeri ve kalbi, safra kesesi ve bağırsakları inceleniyordu. Eski Babil döneminde olduğu gibi, danışmak amacıyla, karaciğerlerin kilden modelleri yapılırdı ve her biri sahip olduğu münferit özellikleri gösteren yazıların olduğu bölümlere konulurdu. Her özelliğin bir anlamı ve önemi vardı. Yeni kurban edilmiş bir hayvanın karaciğerinin var olan modelle kıyaslanması, kâhinin, tanrının yanıtına ilişkin kehanetinin temelini oluştururdu.

Kehanet soruşturmalarının kaydedildiği metinlerde soru ve tanrının yanıtı yer alırdı; yanıt olumsuzsa, olumlu yanıt alınana kadar bu sorular ve yanıtlar devam ederdi. Bu kayıtlı işlemler bütünü, bazen, başka kaynaklardan elde edilemeyecek hassas bilgiler de sağlar bize, zira kral, kutsal gazabın nedenini tespit etmeye yönelik girişimlerinde, olağan koşullarda resmi kayıtlardan uzak bir yerde kapalı tutulan, kimi rahatsız edici aile iskeletlerini ortaya çıkartmak zorunda kalabilirdi. Her biri tanrıyı kızdıracak olan olası suçların listesi, sanki bir itirafname gibidir:

271) Van den Hout'un yorumlarına kulak verilmeli (1993:342).

272) Bkz. Bryce (1998a:221).

yemini çiğnemek, kimi durumlarda cinayet, kraliyet ailesinde ağız dalaşı, masum birine suç yüklemek.

Bütün işlemler titiz bir biçimde yerine getirildiğinde bile, tanrının yanıtının doğru biçimde anlaşılıp anlaşılmadığına dair kuşklar olabiliyordu. Birden fazla kehanet araştırması yönteminin olmasının avantajı buydu. İkincisi, her zaman, ilkinden elde edilen sonucun sağlaması için kullanılabilirdi. Bütçesel kaygılar da bir etmendi. Örneğin, karaciğer falı, muhtemelen, en zengin sınıf dışındakiler için caydırıcı düzeyde pahalıydı. Sosyo-ekonomik merdivenin alt ucundakiler için çok ucuz işlemler vardı ve kullanılan yöntem, Hitit yurdunda çay yapaklarının okunması yönteminin dengi olan su kabına zeytinyağı damlatmaktan ibaretti.

Tapınaklar ve Kutsal Sakinleri

Hitit tapınağının genel işlevleri, muhtemelen, Ortaçağ manastırlarına çok benziyordu. Her kurumun temel işlevi, ana amacı, tanrılara hizmetti. Bunun ötesinde, toprak sahipleri, kendine kendine yeten ekonomik ve endüstriyel birimler, eğitim merkezleri ya da –en azından– kâtiplik geleneğinin cemaatleri de bu amaç için vardılar. Büyük tapınak kuruluşlarının bazılarının, çoğu manastır gibi, devlet içinde zengin ve güçlü kurumlar haline geldiğine kuşku yoktur. Bu tapınaklar, elde edilen girdileriyle personelini ve tapınç faaliyetlerini destekledikleri ve –muhtemelen– önemli ölçüde kâr bırakan büyük tarım arazilerine sahip oldular. Zenginlikleri ve güçlerinin, bir örneği Sümer Erken Hanedanlık döneminde görülen türde bir sürtüşmeye yol açıp açmadığı bilinmiyor. Ancak, kralın, krallığın idari yaşamında olduğu gibi, dindeki üstün otoritesi ve aktif rolüne bakıldığında, bu mümkün görünmemektedir. Ne olursa olsun, Kraliçe Puduhepa'nın krallığının dini işleri üzerindeki büyük gücü ve oğlu Tuthaliya'nın ayrıntılı dini reform programına doğrudan müdahalesi, tapınak kuruluşlarının bağımsız faaliyet göstermesi veya sarayın istekleri ya da çıkarlarına aykırı davranması olasılığını, muhtemelen, asgari düzeye indirmiştir.

Sıradan insanın bakış açısından, tapınaklar, son derece kendine özgü kuruluşlardı. Tanrı'ya dua eden herkesin toplanma yeri olan camiler ve kiliselerden farklı olarak, Hitit tapınaklarına girmek ciddi biçimde sınırlandırılmıştı. Şenlik zamanlarında, tapınak, kral ve ailesiyle kraliyet maiyetinin ve diğer katılımcıların festival kutlamalarını gerçekleşt-

tirdikleri buluşma yerlerinden biriydi. Ancak diğer günlerde, tapınakta sadece yetkili tapınak personeli bulunurdu. Tapınak görevlilerine ilişkin düzenlemeler, belli koşullarda, diğer bazı kişilere de tapınağa giriş izni sağlardı. Ne var ki, tapınağa girme suçu işleyen bir yabancı, bunu hayatıyla öderdi. Tapınağa izinsiz girmek ve tanrıya bakmak, kutsiyete karşı işlenen ağır bir suçtu: “İnsanlar Fırtına Tanrısı’na bakamaz; ancak bir kadın pencereden içeri baktı ve bir çocuk tapınaktan içeri girdi.”²⁷³

Genel anlamda, tapınaklar, kendilerine adandıkları bireysel tanrıların evleriydi (aslında Hitit tapınağına tam olarak ‘tanrının evi’ denirdi). Daha küçük tanrılar ve ruhlar belli mekânlarla sınırlandırılırdı. Ancak büyük tanrılar kendi muazzam orunlarını –semavi saraylar ve kırsal mülkler– terk edebilir ve kozmosta özgürce dolaşabilirlerdi. Zaman zaman, normal hayatlarına ara vererek, konuklarına dinlence ve eğlence sunan bir kutsal tatil yeri olan tapınaklarında ikamet ederlerdi. Kuşkusuz, kendi onurlarına düzenlenen ve kendilerinin de faal katılımcı oldukları festivaller sırasında tapınaklarında bulunmaları özellikle gerekliydi. Tanrıyı tapınağına davet eden ritüeller vardı: “Ey Sedir Tanrıları, bakın! Yollarınızı uzun giysilere yaraşan şallarla kapladım, ve sizin için beyaz un ve güzel yağlar saçtım. Üzerinden yürüyüp buraya gelmeniz için! Düşen ağaçlar yolunuzu engellemesin, taşlar rahatsızlık vermesin! Dağlar önünüzde dümdüz olacak, ırmaklar önünüzde köprü olacak”²⁷⁴

Tanrı, çağrılınca, yeryüzündeki ilk durak yeri olarak, muhtemelen, çağrıldığı tapınağın civarındaki bir dağı kullanır ve oradan tapınağa gelerek tapınağın en kutsal yerinde bir tapınç imgesi olurdu. İmge, tanrının dünyevi yansınasına dönüşürdü. Artık fiziksel gereksinimleri karşılanmalıydı. Günlük olarak yıkanmalı, yağlanmalı, ona temiz elbiseler giydirilmeli, yiyecek ve içecek verilmeliydi. Bu, layıkıyla atanmış rahiplerin ve diğer tapınak görevlilerinin işiydi. İlk olarak, yiyecek hazırlanan bölgenin ve yiyecekleri hazırlayanların mutlak temiz olması şartı vardı:

Günlük ekmekleri hazırlayanlar temiz olmalı. Banyo yapmalı ve üstüne başına bakmalı, saçları ve tırnakları temizlenmeli. Temiz elbiseler giymeliler. Temizlenmemiş vaziyetteyken ekmek yapmamalılar. Ekmeklerin piştiği fırın süpürülmeli ve ovulmalı. Ayrıca, ekmeklerin parçalandığı yere domuz veya köpek sokulmamalı.²⁷⁵

273) Alalah’tan bir Hitit kehanet metnine ait (AT: The Alalah Tablets) 454 ii9-10, Gurney’den (1953:117); bkz. ayrıca Singer (1998a:35).

274) KUB XV 34 ve kopyaları (CTH 264). Çev.: Goetze, Pritchard’da (1969:352).

275) KUB XIII 4 ve kopyaları (CTH 264). Tam metnin çevirisi için (‘Tapınak Görevlilerine Talimatlar’) bkz. Goetze, Pritchard’da (1969:208).

Tanrıya kirli bir kapla servis yapanlara, ceza olarak, sidik içirilir ve dışkı yedirilirdi. Bir gece önceki cinsel ilişkinin sonucu olarak, kirli bir durumda tanrıya yiyecek hazırlayanların cezası daha ağırdı. Tanrının aşçısı da ilişkiye girmişse, ertesi günde doğumunda, yiyeceklere dokunmadan önce banyo yapmalıydı. Böyle yapmayanlar ve arkadaşının temiz olmadığını bildiği halde bunu bildirmeyen hizmetçiler ölüm cezasına çarptırılırdı.

Ölüm cezası, tanrı için hazırlanan yiyecek ve içeceklerin –ekmek, bira, şarap– çalınması durumunda da uygulanırdı: “Her kim tanrının önüne konulmuş kurbanları alır ve tanrıya götürmezse ve kendi evine, karısına, çocuklarına saklarsa, ya da hizmetçiler bunları tüketirse, veya bunları tanrıya azar azar verirlerse, bunları bölmekten sorumlu olacaksın. Bunları bölme. Bunu yapan öldürülecektir.”²⁷⁶

Yemek, günlük olarak, tanrı imgesinin önüne sunu tabağıyla konulurdu. Tanrının tüketmediği yiyecek ve içecekler ne olurdu peki? Tapınak görevlilerine yönelik talimatlar, bu durumu dikkate alarak, tapınak görevlilerine, tanrıdan kalanları üç gün içinde tüketme yetkisi verirdi.

Tanrı için kabul edilebilir olan sunuların yapısıyla ilgili katı sınırlamalar –öncelikle her şeyin en taze sunulmalıydı– ve özellikle tanrıya adanan sunuların çalınmasını engelleyecek katı düzenlemeler vardı. Örneğin, hiçbir tapınak görevlisi, tanrıya adanan altın, gümüş giysileri veya bronz aletleri alamazdı. Bununla birlikte, benzer parçalar, saray tarafından, birine hediye edilebilirdi. Bu durumda, hediye alanın, hediyenin ağırlığını, sununun yapıldığı festivalin yerini ve o gün orada bulunan tanıkları belirten bir belgeye sahip olması gerekiyordu. Hediyeyi alan, bir gün bunu satmak isterse, ‘Hatti efendilerinin’ gözleri önünde yapmalıydı bunu. Alıcının aldıklarının envanteri gerekliydi. Sonra, muhtemelen, parçayı ya da parçaları satma hakkının onaylanması amacıyla, satıcının bu belgeyi resmi damga için saraya götürmesi gerekiyordu. Bu koşullar yerine gelmedikçe, bu tür parçaların satıcısı da alıcısı da ölüm cezasına maruz kalırdı. Bu önlemler, açıkça, bu malları kötüye kullanan, tapınaklardan ya da saraylardan meşru olmayan yollarla aldıkları halde satıştan ya da hediye yoluyla meşru olarak edindikleri iddiasında bulunanlara yönelikti. Bu tür bir yasadışı dolaşım, kuşkusuz, yoğun olarak gerçekleşirdi. Koşulları yerine getirmeyenlere yönelik cezanın ağırlığı yanında, yasal bir mübadele anında iyelik sertifikası ya da satış yetkilerine sahip olunması gerektiği yollu ısrar, saray ve tapınak mallarının karaborsaya düşmesini veya çalınmasını önlemeyi

ya da en azından sınırlamayı amaçlayan bir uygulamaydı. Bu düzenlemelerin, günümüzde, birçok ülkede, antika ticareti konusunda geçerliliğini koruduğu akılda tutulmalı.

Tanrı İmgeleri

Tanrılar kendilerini ölümlülere asla fiziksel olarak göstermedikleri, yani ete kemiğe bürünmüş olarak ortaya çıkmadıkları için, gerçekte neye benzediklerini söylemek mümkün değildir.²⁷⁷ Ancak, bir ya da birden çok biçimde görsel olarak temsil edilmelerini sağlayacak belli fiziksel özelliklere sahip oldukları düşünülürdü. Bazen soyut olarak tasvir edilirdi. Bu nedenle, belli tapınç objelerine ilişkin bilgilerin verildiği metinde, Rahip Hutarli, Güneş Tanrısı Arinna ve kızı Mezzulla'yı, sırasıyla, altın ve gümüş diskler olarak betimler.²⁷⁸ Bilinen tek örnek, Fırtına Tanrısı'nın –Alacahöyük'teki kabartma panoda olduğu gibi– boğa olarak resmedilmesi olsa da, kimi zaman hayvan biçiminde de tasvir edilmişlerdir (1 l. bölümde incelendi). Bu, Hitit dünyasında hayvan tasvirlerine tapınıldığının bir göstergesi değildir. Üstelik, boğa, Fırtına Tanrısı'nın en önemli özelliklerinden birini –doğadaki eril verimlilik esasını– simgeler.

Tanrılar, genelde, şenlik metinlerinde ve kült envanterinde *huvasi* olarak sözü geçen kült objeleri ve totemler olarak da tasvir edilebilirdi. *Huvasi*, aslında, tapınağın kutsal yerinde bir sunak üzerine konan, bazen rölyef işlemeli bir taş abideydi ve tam olarak tanrı heykeli muamelesi görürdü; yıkanır, yağlanır, giydirilir ve kendisine yiyecek içecek verilir. Tapınaklardakilerden daha büyük ve ancak kabaca yontulmuş veya doğal durumunda bırakılmış diğer *huvasiler*, muhtemelen, açık alanlara, ırmakların ya da kaynakların yakınındaki korulara veya dağların tepelerine dikine yerleştirilirdi. Her taş belli bir tanrıyı temsil ederdi; birlikte, tanrıların gerçekten mevcut olduğu yeri belirterek kutsal bir bölgeyi gösterirlerdi. Burada, büyük ilkbahar ve sonbahar şenlikleri sırasında, tapınak heykellerinin yer aldığı bir geçit alayı düzenlenirdi. *Huvasi* teriminin ayrı taşlarla belirlenen bir alan için de kullanıldığı

277) Yunan geleneğinde, âşığı Zeus'tan bütün ilahi görkemiyle kendisini ona göstermesini isteyen, Dionysos'un annesi, bahtsız Semele'nin kaderi, tanrıyla yüz yüze gelmenin tehlikelerine ilişkin yeterli bir uyarıdır.

278) KUB XXXVI 37 (CTH 295) Werner (yay. haz.) (1967:56), 8-10.

anlaşılmaktadır.²⁷⁹ Bu taşların gerçek boyutu ya da düzenlenimi konusunda bilgimiz yok. Tapınaktaki benzerlerinden, sadece kaba biçimde yontulmuş olmaları veya doğal durumlarında bırakılmalarıyla değil, büyüklükleriyle de ayrılmış olmaları akla yakın gelmektedir. Eğer gerçekten anıtsal büyüklükte idiyseler, oluşturdukları gruplar, muhtemelen, daha erken tarihli Britanya anıtlarıyla bazı benzerlikler taşıyor olmalıydı.

Tanrıların büyük çoğunluğu insan biçiminde temsil edilirdi. İnsana has özelliklerine, gereksinimlerine ve dayanıksızlıklarına bakılırsa, bu, pek de şaşırtıcı değildir. Yeni Krallığın sonraki döneminde, tapınakların ibadet yerlerine dikilen tanrı heykelleri, bire bir ya da daha büyük boydaydı. Değerli veya yarı-değerli metallere –altın, gümüş, demir, bronz– ya da altın, gümüş veya kalay kaplamalı tahtadan yapırlardı ve bazen lacivert taş gibi değerli materyallerle süslenirlerdi. Anıtsal eserlerin temel özellikleri, muhtemelen, minyatür olarak yeniden üretilirdi. IV. Tuthaliya'nın başlattığı kült merkezleri sayımı bağlamında, Lapan kentinin baş ilahı, Tanrıça İyaya'nın bir heykeli şöyle tanımlanır: "Kutsal put, oturan ve peçeli, bir gez yüksekliğinde tahta bir kadın heykelciğidir. Bedeni altınla kaplıdır, ancak taht kalay kaplıdır. Tanrının altın- da, sağ ve solda oturan birer dağ koyunu vardır. Tanrının tapınç nesneleri olarak kalay kaplı bir kartal, iki bakır değnek, iki bronz kadeh vardır."²⁸⁰

Tapınaklarda, ölen kralların putları da bulundu. Ve, en azından bir örnekte, Tanrıça Lelvani'nin tapınağı için, yaşayan bir kralın heykeli vaat edildi. Kraliçe Puduhepa, Lelvani'ye, onu sağlığına kavuşturup uzun bir ömür vermesi karşılığında kocası Hattuşili'nin tam boy bir heykelini önerdi; 'Hattuşili'nin boyunda, kafası, elleri ve ayakları altından' gümüş bir heykel yapılacak ve üzerine değerli süsler asılacaktı.²⁸¹

Bu sözlü tanımlamalar olmadan, Hitit anıtsal heykellerinin görünüşü ya da kompozisyonu ve boyutu hakkında pek bilgimiz olmayacaktı. Birkaç heykel kaidesinin dışında bu heykelcilikten herhangi bir iz kalmamıştır ve biz ancak metinlerdeki tesadüfi tanımlamalardan ve kalan birkaç kabartma heykelden sınırlı sonuçlar üretebiliriz. Metinlerden, altın kaplı sağ elinde bir mızrak, sol elinde –SIG, 'iyi' anlamında– hiye-

279) Bkz. ayrıca Singer (1986:245); Haas (1994:507-9).

280) KUB XXXVIII I (CTH 501) iv I-5, çev.: Beckman (1989:102).

281) KUB XXI 27 (CTH 384).

roglif bir simge olan, oturur vaziyetteki bir Fırtına Tanrısı tasvirini biliyoruz. Tanrının her iki yanında, gümüş kaplı iki erkek figürüyle temsil edilen iki dağ yer alır. Diğer tanrıların fiziksel tasvirlerine ilişkin bilgilerimiz metinlere dayanmaktadır. Tanrıça İştâr/Şauška'nın bir heykelinde, tanrıça, oturmuş vaziyette, sağ elinde bir kadeh, omuzlarından kanatlar çıkmış olarak tasvir edilir. Gümüş heykel kaidesinin altında gümüş kaplı bir sfenks görülür. Gümüşten yapılmış ve gözleri mücevherlerle kaplı tanrıçanın her iki yanında, yardımcısı olan tanrıçalar Ninnatta ve Kulitta yer almaktadır. Savaş Tanrısı Zababa, sağ elinde gürz ve sol elinde kalkanla, gümüş bir heykel biçiminde tasvir edilmiştir ve ayaklarının dibinde gümüş bir kaide üzerinde duran bir aslan vardır. Hayvanlar tanrılarının yanında sık olarak görülürler. Tanrılar, aslanların, leoparların ve boğaların üzerinde tasvir edilir. Aslan, İştâr'a, Savaş Tanrısı Zababa'ya ve Ay Tanrısı Kuşuh'a eşlik ederken görülür. Geyik ise Tarlaların Koruyucu Tanrısı'nın kılavuzudur.

Resim 4: Altın tanrı heykelciği

Metinlerimizde kutsal imgelere ilişkin çok fazla bilgi vardır. Ancak, ne yazık ki, çoktan kaybolan anıtsal heykellerden bize sadece Hitit dünyası dini ikonografisinden birkaç parça –bir iki heykelcik, Eski Krallık silindirik mühürlerinden bir çift baskı ve oraya buraya saçılmış, hâlâ *in situ* ve hayli yıpranmış durumda birkaç kabartma– kalmıştır. Bu kalıntılarla ilk karşılaştığımız zaman, bu Hitit tanrılarında, kozmosu ve içindeki her şeyi kontrol eden, kudretli doğal güçleri cisimleştiren bu tanrılarda, kralları büyük zaferlere götüren, yeryüzünü kasıp kavuran fırtınaları gönderen, hayırsever zamanlarında tapınmacılarına büyük lütuflarda bulunan bu ilahlarda pek etkileyici bir yan göremeyebiliriz. Kuşkusuz, değerli metallerle parıldayan ve bir zamanlar tapınak ibadethanelerini yansıttıkları ışığın şavkına boğan büyük heykellerin kaybı, bizi, Hitit dini ikonografisinin en etkileyici türünden mahrum bıraktı. Bize kalanlar ise –uysal hatta aptal yüz ifadeli, şiş gözlü, kısa, büyücü ve bazen biraz açılmış bacaklarıyla– minyatür tanrısal figürler ve bağlamları dışında oransız, dural ve kişiliksiz görünebilen kaya kabartmaları koleksiyonudur. Eski Hitit silindirik damga baskılarında görülen tanrı sahneleri –elindeki kılıçla yerdeki düşmanını öldüren etekli bir tanrı, tanrıyı bir aslanın üzerinde geyik avlarken gösteren bir av manzarası– daha canlıdır.

Yazılıkaya'daki ünlü mabette bulunan kabartmaların dışında, Anadolu'nun bazı bölgelerinde, yer kabuğundaki taş küreden ayrılmamış kayalardan ya da tıraşlanmış taşlardan yapılmış tanrı imgeleri bulunmuştur. Örneğin, (Klasik Pisidia bölgesinde, Beyşehir Gölü yakınında) Eflatun Pınar'da bulunan bir dizi kesme taş blokta, yanlarında güneş diskleri tutan bir çift melez canavarla, muhtemelen, erkek ve kadın güneş tanrılarını temsil eden, tahta çıkmış iki figür görülür ve tüm sahne aslan başlı cinlerin desteklediği büyük kanatlı bir güneş diskinin üzerinde yükselir. Kapadokya'da, Firaktin'de, ilki III. Hattuşili tarafından Fırtına Tanrısı'na ve ikincisi Puduhepa tarafından Güneş Tanrıcısı'na sunulan saçığı alan ilahlar olarak resmedilmişlerdir. Güney Anadolu'da, Fasıllar'da, neredeyse sekiz metre yüksekliğinde, tamamlanmamış bir dikilitaşa, tanrı, sağ kolu başının üzerinde ve sol kolu omzundan uzanmış vaziyette, bir dağ tanrısının üzerindeyken resmedilmiştir.

Boyutları ya da genel görünüşleriyle ölümlülerden nadiren ayırt edilebilseler de, bu tasvirlerde tanrıları tanımak (her zaman olmasa da) genellikle kolaydır. Tanrılar, daha çok, giysilerinden, simgelerinden ve geleneksel olarak onlarla bağlantılı donanımlarından tanınabilir. Erkek

tanrının temel giysisi, dizlere kadar uzanan, kısa, kolsuz tuniktir. Diğer silahlar –gürz, mızrak ya da yay– bazı tanrıların donanımı içinde görünse de, kavisli bir ağız ve hilal şeklinde bir başı olan kılıç, tanrının standart silahıdır. Erkek tanrıların yukarı doğru sivrilmiş konik şapkaları vardır. Dağ tanrıların giydiği, tepesi aşağı sarkan başlık, biraz Mr. Punch'ın* başlığına benzer. Tanrının dostları arasındaki statüsü, önden, arkadan ya da her iki yandan başlığına ilâştirilmiş boynuzlarla belirlenir. Boynuzların sayısı arttıkça tanrının kutsal hiyerarşideki yeri de yükselir. Başlıklarda bazen yarım elips şeklinde simgeler yer alır. Bu tür simgeler (hiyeroglif yazıdan bildiğimiz gibi) kutsal ideogramı gösterir ve sadece en yüce tanrılara mahsustur. Yazılıkaya'da bu simgeler, baş tanrı ve tanrıçanın uzatılmış ellerinin üstünde, yine baş tanrıçanın ardında, bir çift insan bacağına ilâştirilmiş olarak görülebilir. Tanrıçaların başlıkları, bazen, *polos* terimiyle ifade edilen (çoğulu *poloi*) ve Yazılıkaya'daki kaya mabedin mazgallarına benzeyen tarzda silindirik başlıklardır. Bedenleri, bol ve uzun kollu, belden kemerli, kemerin altından topuklara kadar kıvrımlarla inen giysilerle kaplanmıştı. Her iki cinsteki tanrılarda da, Hititler'e özgü, ucu yukarı kıvrılmış tipik ayakkabılar vardır.

Tanrıçalar tam profilden, tanrılar baş profilden, gövdeleri önde ve belden aşağı profilden resmedilir.²⁸² Sonuçtaki çarpıklık ve perspektifsizlik, kısmen, çok sığ rölyefte çalışmanın getirdiği sınırlamaları yansıtabilir. Bunlar, iki boyutlu boyalı frizler ya da boyalı sığ duvar kabartmalarında benimsenen sanatsal gelenekleri, Yakın Doğu'da ve başka yerlerde sarayların iç duvarlarını süsleyen kabartma heykelticiliğine doğru bir geçişi de yansıtabilir. Yine de, Hitit dünyasının sanatsal geleneklerinin oluşumundaki en büyük doğrudan etkinin Mısır'la süren temaslardan kaynaklanmış olması ihtimal dışı değildir. Mısır sanatında vurgu, betimlemede, açık ayrıntılardaydı, sanatçıdan kişinin ya da nesnenin bütün önemli özelliklerini kaydetmesi istenirdi. Bu, insan ve kutsal figürlerin tasvirinde –kaçınılmaz olarak– bazı çarpıklıklara ve, bu figürler belli bir sahnede birbirleriyle bağlantılı olmadıklarından, genel bir kompozisyon eksikliğine yol açtı. Ancak bu sanatı kendi koşulları içerisinde –esasen doğalcı değil, temsili açıdan– değerlendirmemiz gerekmektedir. Mısırlılar için görsel sunumlarda en önemli gereklilik, mümkün olduğunca kapsamlı ve ayrıntılı bir resimli kayıt sağlamaktır. Böyle res-

* İngiliz kukla oyununda Karagöz'e benzeyen figür. (ç.n.)

282) Belden aşağısının profilden resmedilmesi, yaygın bir Yakın Doğu âdetidir; Mısır, Babil ve Asur sanatında da görülür.

medilen kişilerin ve nesnelerin öbür dünyada tam olarak vücut bulmasını garanti etmek üzere, mezar sanatında vazgeçilmez bir yöntemdi. Bu tür düşüncelerin Mısır'daki sanatsal geleneklerin –gerçekleştikleri bağlam ve düşüncelerden artık büyük ölçüde kopmuş olsalar da, Hitit dünyasında da kabul edilen geleneklerin– oluşmasındaki rolü az değildi.

Yazılıkaya'daki kabartmalar, genel olarak, Hitit sanatsal başarısının en yüksek noktası olarak görüldü. Gerçi, 'sanat' teriminin kullanılırken, bu başarıyı ona uymayan ölçütlerle değerlendirmeme konusunda dikkatli olmalıyız. Yontucun işi, her şeyden önce, artık tamamen Hurrilemiş Hitit panteonunun en önemli tanrılarının hiyerarşik gelişimini görsel bir biçimde sunmaktı. Başardığı kesinlikle buydu. A Odası'ndaki en önemli rölyefler serisinde, münferit tanrılar, hiyeroglif yazılardan ve özellikle onlarla ilintili niteliklerden (belli silahlar, görev simgeleri, daha küçük tanrılar, eşlikçi hayvanlar) dolayı kolaylıkla tanınmaktadır. Kutsal hiyerarşi içerisindeki önemleri, serideki büyüklükleri ve konumlarıyla açık hale getirilmiştir. Şenlik metinlerinde, dualarda ve bilimsel tezlerde yer alan tanrılarının listesinin resimli hali böylece ortaya çıkmış oldu.²⁸³ Yontucunun tek ana hedefi vardı, bu da, Yazılıkaya'daki mevcudiyetleri orada yapılan festivallerde ve seremonilerde dualarla ululanacak ilahları kesin bir berraklıkla kaydetmekti. Ancak, birbirine doğru yürüyen erkek ve kadın ilahlar grubunun yansıtılmasının amaçlandığı rölyeflerden ortaya çıkan sonuç, belki de, büyük ölçüde, ilahların bacaklarının profilden tasvir edilmesinden kaynaklanan, neredeyse kesinlikle yanıltıcı bir sonuçtur. Figürler (küçük tanrılarının önündekiler hariç) statik, klişeleşmiş, ve kompozisyon olarak birbirleriyle uyumsuzdur. Bu tür kabartmalar, estetik açıdan, diğer kadim uygarlıkların sanatsal ürünlerine göre daha az gelişmiş olarak değerlendirilebilir. Ancak, bunları bu açıdan değerlendirmek, amaçlarının gerçekte ne olduğu sorusunu da akla getirir ve, muhtemelen, dini metinler ve tezlerdeki tanrılar listesinde yazınsal bir maharet olmamasından dolayı hata bulmaktan daha adil bir davranış olmayabilir.

Yine de, sanatsal saflıkları açısından, Yazılıkaya'daki kabartmalar, saygı gösterilen ve kutsal bir yer, belki de Hitit dünyasının en kutsal yeri olarak, mabedin gizemli ortamına büyük katkıda bulunan ciddi, yalın

283) Ancak, Yazılıkaya'daki tanrılar serisinin Kizzuavadna Panteonu'nun geç bir uyarlamasını ve Hurri ve Luvi dinlerinden etkilenen bir kültü yansıtmamasından dolayı, Mc Mahon, Yazılıkaya'daki tanrılarının bilimsel tezlerde sıralananların dışındaki birçok başka sebepten de ayrılmış olduğunu işaret etti.

bir vakar sergiler. Bugün bile, insanın, buranın gerçekten kutsal sere-
moniler için büyük tanrılar meclisinin toplandığı yer olduğu duygusu-
nu hissetmesi zor değildir. Ancak orada olmadan bunu tam olarak anla-
yabilmek de zor görünüyor. Sığ kabartma panolarıyla üzerlerine kazıl-
dıkları kaya yüzeyleri arasında tam bir uyum vardır. Figürler mabedin
doğal duvarlarının düzensizlikleri ve dış hatlarıyla uyum içindedir. On-
ları doğanın oluşturduğunu kabul eder ve buna saygı duyar gibi, duvara
baskın çıkmaktan çok, onunla karışmışlardır. Kabartmaların sığlaştığı
yerlerde, özellikle artık iyice yıpranmış bölümlerde, figürler gerçekten
kayalardan ortaya çıkıyormuş gibi görünmektedir. Bu figürler, bize, Hi-
tit dünyasının bütün doğal yerlerinin canlı, hayat dolu güçlerin ika-
metgâhı olduğunu hatırlatmaya yarar.

Hastalıkları Sağaltanlar

Bütünlüğün gözüyle görmek hiçbir şeyin tek başına ortaya çıkmadığını, sorunların bütün sistem bağlamında görülmesi gerektiğini anlamaktır. Böyle görerek yaşantımızın temelini oluşturan ve onunla karışan gerçek ilintiler ağını algılayabiliriz. Böyle görmek, şifa bulmak demektir.

(Einstein, *Glimpses of Wholeness*, 1947)²⁸⁴

Yakın Doğu'daki başka yerlerde olduğu gibi, Hitit dünyasında da, tıp, hüner isteyen, saygı duyulan ve ayrıca uluslararası bir uğraştı. Tıbbi uzmanlık, çoğu kez, ulusal sınırları aştı ve yabancı hekimler, özellikle de Babil ya da Mısır'dan gelmişlerse, komşularının topraklarında derhal kabul görürlerdi. Bu ülkelerin kralları, zaman zaman, Hattuşas sarayında hizmet vermek üzere kendi hekimlerini gönderirdi. Ve isimlerinden anlaşıldığına göre, muhtemelen Kizzuvadna'dan gelen Luvi ve Hurri kökenli hekimler de Hattuşas'ta mesleklerini icra ettiler.²⁸⁵ Homeros'un dünyasındaki 'hastalıkların sağaltıcıları' gibi, profesyonel sağaltıcılar, gittikleri her ülkede sıcak bir karşılama görebilirdi.

Hitit metinlerinde, hekimler, Sümer dilindeki ¹⁰A.ZU ya da Akad dilindeki ASÚ sözcükleriyle tanımlandılar. Bu ismi taşıyanlara ait, günümüze ulaşan birkaç isimden anlaşıldığına göre, hekimler, çoğunlukla,

284) K. Sommerfeld'den alıntı, *Healing Hands*, Brisbane, 2001.

285) Beckman (1993:28), isimleriyle bilinen sekiz doktoru kaydediyor; biri Mısır, biri Babil, ikisi Luvi kökenli.

erkekti. Ancak bilinen kadın hekimler de vardı²⁸⁶ ve, göreceğimiz gibi, kadınlar şifa sanatlarının –bilhassa ‘Kocakarılar’ olarak bilinen, güç ve şifa veren ritüellerin yaratıcısı ve uygulayıcısı olarak– diğer alanlarında özellikle öne çıktılar (bkz. 11. bölüm). Başka bir grup kadın, ebe olarak doğumla girer ve bağlantılı ritüellere katılırdı. Önce, gerçek doğuma yardımcı olurlardı, sonra, yeni doğan çocuğa sağlık, refah ve uzun ömür dileyen büyü sözler söylerlerdi: “Ve gel! İçinde sen doğduğun için rüzgâr ve yağmurun taş mabedi yerinden oynatamaması gibi, hiçbir kötü güç hayatını buradayken almasın. Korunasın ve sonsuza dek yaşayasın!”²⁸⁷

Hekimlerin Hitit dünyasındaki çalışma koşulları ve şartları konusunda net bir tablo olmadığı gibi, loncalarda veya profesyonel birliklerde örgütlenip örgütlenmediklerini de bilmiyoruz. Bununla birlikte, meslek içinde, ‘hekimler kalfası’, ‘başhekim’, ‘genç hekim’ gibi terimlere yansıyan bir tür ast-üst düzeni vardı. Resmi bir hiyerarşi, muhtemelen, doğrudan Hitit sarayında sürekli veya yabancı danışman hekim olarak çalışan tıpçılara uygulanırdı.²⁸⁸ Yabancı danışman hekimler, esasen, mesleğin yerli mensuplarına kendi ülkelerindeki tıbbi prosedürleri öğretmek ve salık vermek için değilse, kısmen, geçici olarak istihdam edilebiliyorlardı. Ancak hekimlerin eğitimi için resmi bir okul ya da program olduğuna dair bir bilgiye sahip değiliz. Çoğu, muhtemelen, mesleğini pratikte, kıdemli meslektaşlarının çırağı olarak öğrendi; örneğin, ‘küçük çırak hekim’ diye bir sıfat olduğunu biliyoruz. Ve bazıları, kuşkusuz, Mezopotamya ve Mısırlı danışman hekimlerin çok yakınında olma şansına sahipti.

Bir hekime yapılabilecek ödeme, kesinlikle, sağlanan hizmetin niteliğine ve bunu sağlayanının konumuna bağlıydı. Bir saldırıda yaralanmış bir hastaya bakan yerel bir hekimin ücreti (suçlu tarafından ödenecek) üç gümüş şekel olabilirdi. Yaralanan kişi köleyse, ödenecek miktar iki şekeldi.²⁸⁹ Genel hekim tutma ücretlerindeyse, üç şekel, nispeten, hatırı sayılır bir ücretti ve hasat zamanı bir işçiye yapılan aylık ödemenin (mal

286) İkiisi biliniyor: KUB XXX 42 (CTH 276) i 8 ve KUB XXXIX 31 19 (CTH 450) Beckman’ın alıntısı. Bilinen hekimler listesi, erkek hekimlerin, kadın hekimlerin dört katı olduğunu gösteriyor. Ama toplam sayı istatistik değer için çok küçük.

287) KBo XVII 62 + 63 iv 7’-12’ (CTH 478) çeviri: Beckman (1993:29). Genel olarak, Hitit doğum ritüelleri üzerine, bkz. Beckman (1983b); Pringle (1993).

288) Genel olarak bu konuya ilişkin bkz. Edel (1933:27).

289) Ücret, Yasalar’ın sonraki versiyonunun onuncu maddesinde böyle sözleşmeye bağlanmıştır.

olarak) çok da altında bir meblağ değildi.²⁹⁰ Haşmetmeapın emrine atanmış hekimler, muhtemelen, dışarıdan danışman hekimlik için, ilave primlerle, kuşkusuz, çok daha yüksek bir ücret alıyordu. Tekrar döneceğimiz bir örnekte, kraliyet ailesinden biriyle evlenen ve Hattuşaş'ta oldukça lüks bir yaşam süren bir hekim biliyoruz ve bu hekimin Hattı'tı'de sürekli olarak kalmasının altında yatan neden, kuşkusuz, sağlanan 'ek olanaklar'dı.

Okuma ve yazma yeteneği, bir hekimin mesleki kabiliyetler dağarcığının neredeyse en önemli parçasıydı (bkz. 3. bölüm). Hastalığın başarıyla teşhis ve tedavi edilmesi, hekimlerin sağaltmak üzere çağrıldıkları hastalıkla ilgili geniş bir metinler yelpazesini incelemesini gerektirirdi. Metinler, yaralanmalar, göz hastalıkları, boğaz ve bağırsak sorunları gibi hastalıkların sağaltılmasında ve ilaçların hazırlanması ve kullanılmasında izlenecek prosedürü tanımlardı. Hekimler tarafından bir talimatlar kılavuzu gibi kullanıldığı anlaşılan bu metinlerin bazıları Mezopotamya, diğerleri ise yerel Hitit kaynaklıydı.²⁹¹ Öte yandan, büyük gereken durumlarda, uygulamalı prosedürün tamamlayıcısı olarak başvurulmuş ritüel metinler vardı. Hekimlerin neredeyse tümü bu metinleri okuyabilecek durumdaydı. Ve bazı olaylarda kendi tıbbi deneyimlerini yazmayı üstlenirlerdi. Bu amaçla profesyonel kâtipleri kullanmış olmaları akla yakın gelmektedir. Bununla birlikte, bir hekimin belli bir belgeyi bizzat yazdığını belirttiği örneklerle de ara sıra rastlıyoruz. Tıbbi kariyer edinenler, muhtemelen, kâtip okullarında da eğitimden geçirdi ve bütün yaşamları boyunca kâtip ve hekim unvanını birlikte taşırdı. Ne olursa olsun, resmi ya da gayriresmi tıbbi meslek eğitimi, geniş ve çeşitli bir beceriler yelpazesine sahip olmadan kendilerini tamamen ehil görmeyen hekimler için, muhtemelen, uzun ve çetin bir süreç gerektirirdi.

Toptancı Yaklaşım

Hitit hekimliği, hastaların iyileştirilmesinde, çoğu kez, kapsamlı ve 'toptancı' bir yaklaşımı gerekli kıları. Saldırılarından kaynaklanan fiziksel

²⁹⁰ Hoffner tarafından hesaplanmıştır; Yasalar'ın 158a maddesinin çevirisi, (1997a:127).

²⁹¹ Hitit tıbbi metinleri Burde tarafından derlenip yayına hazırlanmıştır (1974). Ayrıca bkz. Beckman (1993:27).

yaralanmalar gibi, tedavi edilebilir ve daha belirgin rahatsızlıklar, muhtemelen, sadece temel tıbbi tedaviyi ve uygun sağaltıcı ürünlerin uygulanmasını gerektirirdi; pratik tıbbi prosedür, çeşitli bitki özlerinden, minerallerden (kurşun gibi) ve hayvan ürünlerinden (kan, kemik, süt, yağ ve donyağı gibi) elde edilen ve ağızdan, anal yollarla ve haricen kullanılan şifalı merhemlerle desteklenirdi. Ancak karmaşık, özellikle ciddi ve süregelen hastalıklar, çoğu olayda, ancak başka araçlarla bertaraf edilebilecek kötü güçlere ve cinlere atfedilirdi. Bu olaylarda, uygulamalı tıbbi prosedür, büyü ve sihir uygulamaları veya bazen doğrudan tanrılara başvurmaya kapsayan ritüellerle desteklenir ya da yerini tamamen bu ritüellere bırakırdı.

Özellikle, bugün psikosomatik hastalıklar olarak sınıflandırılabilen hastalıkların iyileştirilmesinde, bu alternatif prosedürlerin yaratabileceği faydalı etkileri küçümsememeliyiz. Sıkıntılarının meşum güçlerden ya da karabüyüden kaynaklandığına samimi olarak inanan ve gerçek bir hastalığın tüm dış belirtilerini sergileyen insanlar, kendilerini iyileştirmek adına uygun ritüel yolları kullanıp bu güçlerle ilişkiye girecek ritüel uygulamacısı ve büyü rahiplerinin yeteneğine güçlü bir inanç duydukları takdirde, pekâlâ sağlıklarına kavuşabilirlerdi. Hitit dünyasında, şifalı ilaçlar, genellikle, sürece yardımcı olarak kullanılırdı. Aslında, büyük olasılıkla, bunların çoğunun bilimsel bir temeli vardı ve bir hastalığı iyileştirmeye yeterli olabiliyorlardı. Ancak, kullanıldıkları ritüel bağlamda, bir hastanın genel iyileşmesi açısından, yerine getirilmesi gereken unsurlardan sadece birisi olarak görüldüler.

Kuşkusuz, bu, birçok uygarlıktaki sağaltma uygulamasının bir özelliği. Geleneksel Afrika hekimliğiyle ilgili olarak, Şef Labulo Akpata (iyi bilinen bir Yoruba şifacısı) şöyle der: "Tıbbi şifacılık iki kola ayrılır: gerçek tedavi (yani fiziksel yaralanmaların vb. tedavisi) ve psikolojik tedavi. Gerçek tedavi, büyü ve diğer seremonilere gereksinim duymayanlar içindir. Psikolojik tedavi, tıp devreye girmeden önce, büyü ve kurban yoluyla yapılan diğer seremonilerdir; hastalığın iki yönünü de iyileştirmek için bu tedavilerin ikisine birlikte gereksinim duyarız."²⁹²

Hekimler, rahipler, rahibeler ve büyücüler, tamamen farklı bir yoldan düşünmüş olsalar da, şifaya inancın getirilerinin açıkça bilincindeydiler ve bundan yararlandılar. Ritüel ve yansılmalı büyü bağlamında, belli tip hastalıklar, onların hizmetine gerçekten olumlu yanıt vere-

292) D. Okpako'nun alıntısı, 'Placebos, Poisons and Healing'. *Humanities Research* (Humanities Research Centre, Australian National University) 1, 2000:22.

biliyordu. İktidarsız bir adam için tasarlanan ve bir rahibe tarafında yürütülen ritüelden:

Hastanın eline bir iğ ve öreke veririm; ve kapıların altına gelir. Kapılardan geçtiği zaman, iğ ve örekeyi ondan alır uzağa koyarım. Ona bir yay ve oklar veririm, ve bu sırada şunları söylerim: 'Senden kadınlığı uzaklaştırdım ve karşılığında sana erkekliği verdim. (Kadınlardan) beklenen (cinsel) davranıştan kurtuldun; erkekten beklenen davranışa kavuştun.'²⁹³

Kısır bir kadının doğurganlık kazanmasına yönelik bir ritüelden:

(Kocakarı) doğurgan bir ineğin boynuzunu kavrar ve, 'Güneş Tanrısı, Efendim, bu ineğin doğurgan olduğu ve verimli bir ağılda olduğu ve ağılı boğalar ve ineklerle doldurduğu gibi, bu kadın da evini oğullar ve kızlarla, torunlarla ve onların çocuklarıyla, art arda gelen kuşakların torunlarıyla doldursun,' der.'²⁹⁴

Büyük olasılıkla, bu ritüelleri yapanlar, istenen sonucu yaratmak açısından kendi büyülerinin gücüne gerçekten inandılar. Aslında, inançları arttıkça performanslarının da artması mümkündür. Hastalar açısından ritüelin en etkili yönlerinden birisi, somutluğu, *duyumsal* özelliği idi. Hastalar, ritüel benzeşme kanalıyla, iyileşme süreçlerinin gerçekleşmekte olan çeşitli aşamalarını gerçekten *görebilir, duyabilir, hissedebilir ve koklayabilirlerdi*. Rahibin ya da büyücünün ilahileri, jestleri ve hareketlerinin, ritüelin gerektirdiği takım taklavatın çıkardığı kokular ve oluşturduğu manzaranın şaşırtıcı etkisi bile iyileşmeye yetecek etkiyi yaratabilirdi. Hastanın vücudunu büyü ya da lanetten, hatta kazaen²⁹⁵ bulaşmış bir kirlilikten temizlemek için yıkama, kazıma ya da ovma da hastayı baştan başa bir fiziksel ve ruhsal temizliğe tabi tutulduğu konusunda ikna etmek için pekâlâ yeterli olabilirdi. Büyüden kurtularak ve onu artık kendisine zarar veremeyeceği uzaklığa göndererek, kirlenme nedenini gerçekten görebilirdi.

293) CTH 406, Hoffner (yay. haz.) (1987), Hoffner'in çevirisinden Frantz-Szabó uyarlaması (1995:2014).

294) KUB VII 53+ (CTH 409) IV 7-14, çev.: Gurney (1990:135).

295) 'birisinin önceden kurtulduğu bir kötülüğe tesadüfen bulaşma', Beckman (1993:33); muhtemelen, Yasalar madde 44b'de ima edilen duruma dışkı.

Böyle bir bağlamda, hekim ve rahibi ayıran çizgi, çoğu kez, çok ince bir çizgiydi. Gerçekten de, hekim ve rahip, bir hastanın tedavisinde, bazen bu amaçla yabancı bir ülkeye beraber seyahat ederek, sık sık işbirliği yapardı. Hekimin, tedavinin bir parçası olarak, karaciğerle ve diğer kehanet araçlarıyla bizzat kehanete baş vurduğu olaylar vardı. Bazen de, zil vurmalar eşliğinde ritüel bir dansa başlayıp iğnelerle kendisini deldiği olurdu. "Hekimin varlığı, müziğin 'tempolu' özelliği ve dansın baş döndüren ritmi," der Profesör de Martino, "bizi tamamen büyü, Şamanist bir eylem içinde olduğumuza inanmaya sevk eder."²⁹⁶

Kehanet Soruşturması Gerektiren Tedavi

Çeşitli hastalıklara ilişkin tedavi, çoğu kez, insanlığın maruz kaldığı sıkıntıların belli bir tanrıya ya da genel olarak tanrılara karşın işlenmiş bir suçun ilahi cezası olduğu inancını yansıttı. Kehanet soruşturmasına bazen belli bir hastalığın tedavisi için hangi hekimin gerektiğini ve hangi bitkinin ya da şifalı otun kullanılacağını kararlaştırmak için baş vurulurdu. Ayrıca niçin birinin tanrının ona yüklemiş olduğu belli bir hastalığa maruz kaldığının ve kızgın tanrının yatıştırılması için ne yapılması gerektiğinin tespiti için de kehanetten yararlanılırdı. Kral II. Murşili'nin, yıldırım bir fırtına sırasında başına gelen konuşma güçlüğü'nün nedenini bulmak için izlediği prosedür bunun bir örneğidir. Sıkıntısını dile getirmek için kullandığı 'ağzım yana kaydı' ifadesi, kısmi konuşma kaybına neden olan hafif bir felç geçirdiğini gösterebilir:²⁹⁷

Böyle der Güneşim Murşili, Büyük Kral: "Til-Kunnu'ya gittim... Bir fırtına patladı ve Fırtına Tanrısı korkunç bir şekilde gürledi. Korktum. Ağzımda konuşmam durdu ve biraz kekeleyerek konuşmaya başladım. Bu ciddi durumu tamamen savsakladım. Ancak yıllar birbirini izledikçe bu durumun nedeni beni uykuda rahatsız etmeye başladı. Ve uykumda tanrının eli bana uzandı ve ağzım yana kaydı. Kâhinlere danıştım ve (kötü durumumun sorumlusu olarak) Fırtına Tanrısı Manuzziya çıktı."²⁹⁸

296) de Martino (1995:2664). Hekimlik, ritüel ve büyü'nün işbirliği için ayrıca bkz. Burde (1974:7-9).

297) Ancak, vanden Hout (2000:645), Hitit *tapuşa pai-* ifadesinin (tam anlamı 'yana gitmek') mecazi anlamda 'işlevsiz kalma' olduğunu ve krala ne olduğu konusunda ancak tahmin yürütebileceğimizi kaydediyor.

298) CTH 486, I-IO. Metni Goetze ve Pedersen yayına hazırladı (1934) ve çok yakında Kümmel tarafından çevrildi (1987:289-92).

Belki de, kralın konuşma güçlüğüyle ilgili rahatsızlığını iyileştirmeye yönelik bir başka girişimin sonucu olan, parçalı bir kehanet araştırması metninden, şifalı güçlerini aynı kral²⁹⁹ adına devreye sokmaları için birisi Lazpa'dan (Lesbos) diğeri Ahhiyava'dan³⁰⁰ gönderilen (kült imgesi) iki tanrıdan haberdar oluyoruz. Metinden, iki olayda, Mitanni Kralı Tuşratta'nın firavun III. Amenhotep'in³⁰¹ iyileşmesi için Mısır'daki Niveva tanrıçası İştâr'ın heykelini gönderdiğini anlıyoruz. Burada, İştâr'ın savaş tanrıçası olarak sahip olduğu güçlerin yanı sıra, şifacı kudretine de tanık oluyoruz. Firavunun hastalığının ne olduğunu,³⁰² iyileşip iyileşmediğini ya da Murşili'nin de sonuçta iyileşip iyileşmediğini bilmiyoruz. Ancak, en azından, Murşili'nin durumunda, tahtta kaldığı çeyrek yüzyıl içinde uğraşmak zorunda kaldığı birçok probleme karşın Hitit dünyasının en istikrarlı ve başarılı yöneticisi ve askeri liderlerinden birisi olarak rahatsızlığın onu pek zaafa uğratmadığı anlaşılmaktadır. Aslında, bu, bir şifa bulma sürecinden diğerine giderek tamamen iyileşmesinin göstergesi de olabilir.

Bir hastanın rahatsızlığını tedavi etmeden önce nedenin bulunması gerekirdi. Birçok hastalığın fizyolojik nedenlerinin pek bilinmediği bir zamanda, hastalıklar, genellikle, kötü güçlere ve kutsal gazaba yorulurdu. Murşili'nin durumunda, rahatsızlığının nedeni ve tedavisi kehanet soruşturmasıyla araştırıldı. Bu soruşturma, rahatsızlığa tanrının (Fırtına Tanrısı Manuzziya) neden olduğunu ortaya koydu ve giderilmesi için atılacak adımları gösterdi. Belirtilerin ilk görüldüğü günden itibaren, giydiği giysiler dahil, kralın dokunduğu bütün nesneler öküzü çektiği bir arabaya yüklenecek ve Kummanni'ye gönderilecekti. Orada, kızgın tanrıya sunu olarak, araba ve öküzle birlikte yakılacaktı.

299) KUB v 6 (CTH 570) ii 57-64.

300) Muhtemelen, bir Mykenai Yunan krallığı ya da, en azından, Mykenai dünyasının bir parçası; bkz. Bryce (1998a: 59-63).

301) Tuşratta şöyle yazar: "İştârim, Göklerin Hanımı, Erkek Kardeşimi ve beni 100 bin yıl koru ve, hanımımız, her ikimize büyük mutluluk bahşet. Ve ikimiz dost kalalım." [EA 23, çev.: Tyllesley (1999:35).]

302) Bu, dişlerinin içler acısı durumu ve bunun neden olduğu şiddetli ağrılarla ilgili olabilirdi; bkz. Redford (1984: 52-4); Tyllesley (1999:35); ancak Moran (1992:62), İştâr heykelinin Mısır'a gönderilmesiyle firavunun rahatsızlığının bir ilgisi olmadığına ve bunun daha çok Tuşratta'nın kızının evliliğiyle ilgili tantanalarla bağlantılı olduğuna inanıyor.

Hastalıkların Başkalarına Geçmesi

Bir kişinin maruz kaldığı hastalığın dokunduğu nesnelere bulaşabildiği ve bu nesnelerin yok edilmesi –bu olayda uzağa taşınıp yakılarak– gerektiği fikri özellikle ilgi çekmiştir. Ayrıca, krala o zamana kadar kullanmış olduğu yeme, içme ve yıkanma kapları yasaklanmıştır. Bunun nedeninin o andan itibaren rahatsızlık sırasında ‘kirlenen’ nesnelerle bütün temaslardan uzak kalmasının ve arınma döneminin ardından tekrar kirlenmemesinin teminat altına alınması olduğu anlaşılmaktadır. (Hastayı üreme işlevlerini zaafa uğratan kirlilikten arındırmakta kullanılan araçlar da hastayı ya da başkalarını bir daha etkileyememesi için kıyafetleriyle birlikte ırmağa atılırdı.)³⁰³

Hititler, hastalıkların biyolojik bir süreçle yayıldığını düşünmediler. Yine de, kehanet, sahibinin temasıyla hastalık bulaşan nesnelerin uzaklaştırılıp yakılmasını emretmişti. Bilimsel açıdan, Muşili’nin rahatsızlığı bulaşıcı değildi. Yine de, kâhinin tavsiyesinde neredeyse ampirik bir temel vardı: hasta insanın temasıyla hastalık bulaşan nesneler uzaklaştırılıp yok edilmediği sürece, nesnelerin kendileri hastalık bulaşturmaya devam edebilirdi. Bilimsel gerekçelerden, bulaşıcı olan ve bulaşıcı olmayan hastalıklar arasındaki ayırmadan haberdar olunmamasına karşın, Muşili’den önce başlayan ve onun zamanında da devam ederek Hatti ülkesini kırıp geçiren vebanın yarattığı yıkım, hastalığın fiziksel temasla yayılabileceğine inanmak için iyi bir neden sağlamıştı: bazı hastalıkların bir nesneden bir insana ya da bir insandan diğerine yakınlık veya fiziksel temasla geçtiği düşünülüyor ve, bu yüzden, bütün kirlilik biçimleri gibi, tüm hastalıklar da bu şekilde bulaşabilirdi.

Belli tip hastalıklarla (en yaygın olarak, muhtemelen, mide, bağırsak hastalıkları) kirli yiyecek kapları ve yemek hazırlama alanları arasındaki yakın bağlantının da bir değerlendirilmesi yapılmıştı. Bu nedenle, önceki bölümde kaydettiğimiz gibi, hem yemek hazırlayanların hem de yemeğin hazırlandığı yerlerin kesinlikle temiz olması gerekiyordu. Bilecek ya da bilmeyerek, ilgili tapınak görevlileri için çıkarılan talimatlar, hijyenik ilkeler içeriyordu. En katı modern sağlık düzenlemelerini aratmayacak ölçüdeydiler!

Benzer katı düzenlemeler, kralın fiziksel gereksinimlerini karşılamak ve onu hastalığın bulaşmasından uzak tutmakla görevli kişiler için de geçerliydi. Haşmetmeapa sunulan suyun kesinlikle arınmış olmasında

303) KUB XII 58 (CTH 409) iii 2-II; bkz. Beckman (1993:34).

ısrar edilmesi ve aksi durumda verilecek cezaya ilişkin not, buna iyi bir örnektir:

Ayrıca, siz, su taşıyıcıları, suya çok dikkat edin! Suyu bir süzgeçle süzün! Bir keresinde, Ben, Kral, Sanahuitta'daki su kabında bir saç teli buldum. Kral kızdı ve kızgınlığını su taşıyıcısına şöyle dile getirdim: 'Bu rezalet!' O zaman Arnili (dedi ki): 'Zuliya dikkatsizdi.' Kral dedi ki: 'Zuliya (...) (bir tür sına) gitsin. Masum olduğunu kanıtlarsa kendini temizlesin! Suçlu bulunursa, öldürülsün!'"³⁰⁴

Kralın korkusu bilimsel olarak doğrulanmaktadır. Yakın bir zamanda, bir peynir fabrikasını ziyaret eden önemli birinin, başlığı da içeren koruyucu elbiseleri giymeyi reddetmesi buna bir örnektir. Böyle yapması, ondan bir saç telinin veya saçından bir maddenin düşmesiyle mikrop kapacağı korkusuyla, bütün peynirlerin zayı olmasına neden olabilirdi. Hem erkekler hem de kadınlardaki saç uzatma âdetine bakılırsa, gür saçlı bir hizmetliden kralın su kabına yabancı bir maddenin düşmüş olması uzak bir ihtimal değildi. Profesör Gurney'in belirttiğine göre, bu, modern okuyucuya temel hijyenik kuralların yansıması olarak görünebilirken, eski anlayışta kirliliğin büyüğü çağrışımları vardı; kralın tasında bir kıl bulunmasının ölümle cezalandırılabileceğini okuduğumuzda, hizmetlinin işlediği suçun ağırlığı, ancak tüylerin çok iyi bilinen büyüğü özellikleri ışığında anlaşılabilir.³⁰⁵ Böyle olsa da, çoğu toplumda, üyeleri farkında olsun ya da olmasın, görünürde anlamsız ritüel uygulamalar ve yasakların genellikle bilimsel bir temeli olduğu açıktır.

Yabancı Tıp Uzmanı Çalıştırmak

Bazı durumlarda, Hitit kralı, tıbbi hizmet için, kendi hekimlerine ilave olarak, ücretle ya da ödünç alarak, dışarıdan da tıp uzmanı getirebilirdi. Hitit kraliyet sarayında Babilli ya da Mısırlı hekimlerin olduğunu biliyoruz. Mezopotamya ve Mısır'da tıp Hatti ülkesindekine göre kesinlikle çok daha ileri bir aşamada olduğundan, bunlar, muhtemelen, Hatti'ye kendi krallarının hatırı için misafir danışman hekim olarak gelenlerdi. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Hattuşaş arşivindeki, hastalık belirtileri ve tahminleriyle tedavi yöntemlerini tanımlayan bazı tıbbi metinler, doğrudan ya da dolaylı olarak, Babil metinlerine dayalıdır.

304) K1/B XIII3 (CTH 265), çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:207).

305) Gurney (1958:114).

Yerli hekimlerin kafasını karıştıran olağandışı vakalarla ilgili olarak, bazı durumlarda, yabancı hekimler Hitit sarayına ödünç verilir. Tahttaki kral IV. Tuthaliya'nın kuzeni Kurunta hastalandığında ve kralın kendi hekimleri hastalığı iyileştirmeyi beceremeyince, derhal, firavun II. Ramses'e mesaj gönderildi. Ramses hemen yanıt verdi: "Görün, şimdi kâtip ve hekim Pareamahu'yu gönderdim. Kurunta'ya, Tarhuntassa Kralı'na ilaç hazırlaması için gönderildi ve o, hepsini, senin yazdığın gibi, bütün ilaçları pay edecek."³⁰⁶

Bu, Ramses'in Hattuşaş'tan aldığı ilk tıbbi yardım başvurusu değildi. Tuthaliya'nın babası Hattuşili, kız kardeşi Prenses Matanazi'ye³⁰⁷ çocuk doğurtması için Mısırlı bir hekim istediğini yazmıştı. Ramses'in yanıtı açık ve yerindeydi: "Bak, kız kardeşin Matanazi'yi biliyorum. Denen o ki, altmış değilse de elli yaşındadır! Elli ya da altmış yaşında bir kadını doğurtacak ilacı kimse hazırlayamaz! Yine de, hamile kalmasına yardım edebilecekleri, bir faydaları dokunur diye, sana yetenekli bir büyücü-rahiple yetenekli bir hekim gönderiyorum."³⁰⁸

Yanıt çok nazik olmasa da, Ramses, prensesin yaşıyla ilgili olarak sadece doğruyu söylemişti. Aslında, cömert bile sayılabilirdi.³⁰⁹ Ama gün gibi ortada olan durumu Hattuşili'ye yabancı bir kralın söylemesi, Hattuşili'nin hekimlerinin bunu bilmediği anlamına gelmiyordu. Eğer kral, kız kardeşinin, krallığının³¹⁰ batısındaki çok önemli bir vasal devletin hükümdarının karısının, çocuk doğurma yaşının geçmediğine gerçekten inanmak istemişse, onun danışman hekimleri arasında kim aksini iddia edebilecek kadar cesur veya akılsız olabilirdi? Belki de, Hattuşili, vasal tahta kraliyet soyundan bir varis edinmek için öylesine ümitsizliğe kapılmıştı ki, yerel uzmanların tüm tavsiyelerine rağmen, baş vurmamak çare kalmadığından emin olmak için, kendini firavunun karşısında küçük düşürmeye razıydı. Ramses de bu fırsatı fazlasıyla değerlendirmişti.

Mısırlılar'ın tıptaki uzmanlığı, Yakın Doğu'daki başka yerlerde de revaçtaydı. Dünyanın pek çok yerinin bu tip uzmanlıktan yoksun olması, şüphesiz, Nil ülkesindeki doktorların ününü ve onlara olan talebi artırmıştı. Nispeten iyi gelişmiş, görmüş geçirmiş ve refah içinde olan

306) KUB III 67 (CTH 163).

307) Hitit dilinde adı DINGIR.MEŞ-İR-i'ydı (=Massan(a)uzzi); bkz. Bryce (1998a: 268 sayı 1) ve oradaki referanslar.

308) KBo XXVIII 30, Edel (yay. haz.) (1976:67-75, ÄHK I: 178-81, ÄHK II:270-2)'deki bir bölümden, ayrıca Beckman çevirisi (1996a:131-2).

309) Bkz. Bryce (1998b).

310) Masturi, Seha Irmak Ülkesi Kralı.

Ugarit gibi bir krallıkta bile, yerel hükümdar II. Nikmaddu (yaklaşık 1350-1315), firavun Akhenaten'den, kendi sarayında böyle biri bulunmadığı için, Mısır sarayından bir doktor göndermesini istemek zorunda kaldı.³¹¹ Mısır tıp ilmini Homeros da över. Mısır şifalı bitkiler açısından o kadar zengindir ki, oradaki herkes tıbbi bilgiler konusunda bütün diğerlerini bastırır, der Homeros.³¹²

Gerçi, Yakın Doğu dünyasında Babil tıp ilmi de, muhtemelen, aynı derecede ünlüydü ve Babilli tıpçılara da aynı ölçüde talep vardı. Örneğin, Hitit Krallığı'nda Mısırlı hekimler kadar Babilli hekimlerin de bulunduğunu ve bir kez yerleştikten sonra ev sahiplerinin bazen onların ayrılmalarını istemediklerini biliyoruz. Bu durum, kimi zaman, Hitit kralıyla Babil kralı arasındaki gerilimin artmasına yol açardı. III. Hattuşili'den Kadaşman-Enlil'e giden bir mektuptan, Enlil'in, Hattuşili'nin kardeşi Muvatalli zamanında, Hitit sarayına bir hekim ve büyücü rahip gönderdiğini ve gidenlerin bir türlü dönmediğini öğreniyoruz. Kadaşman-Enlil kullarının geri dönmesini istiyor!

Kardeşim Muvatalli zamanında, bir büyücü rahip ve hekim aldılar ve onları Hattı'de alıkoydular, onlara şöyle dedim: "Onları niçin alıkoyuyorsunuz? Bir hekimi alıkoymak doğru değildir." Ve ben şimdi hekimi alıkoyar mıyım? Buraya getirdikleri ilk uzmanları sorarsanız: Muhtemelen, büyücü rahip öldü, ancak hekim sağ ve iyi bir ailesi var: Evlendiği kadın benim bir akrabam. Eğer hekim, "Ben kendi ülkeme dönmek istiyorum," derse, ayrılıp kendi ülkesine gidecek. Hekim Rabaşa-Marduk'u alıkoyar mıyım?³¹³

Muvatalli'nin yabancı bir uzman çağırmak için özel bir nedeni mi vardı? Hattuşili'nin, daha sonra, kız kardeşinin hamile kalması için Mısır'dan tıbbi yardım istediğini biliyoruz. Ve Muvatalli'nin de benzer nedenlerle tıbbi uzman istemiş olması büyük bir olasılıktır. Birinci sıradan –başkadınından– bir oğul sahibi olamayan, bildiğimiz tek Hitit kralıdır. Bu nedenle, gördüğümüz gibi (I. bölüm), tahtını ikinci sıradan birine –cariyesinin oğluna– bırakmak zorunda kaldı. Bu, ardıllık kuralları açısından tamamen yasaldı. Ancak sonraki yıllarda ciddi siyasal ve askeri karışıklıklara yol açtı. Muvatalli'nin böyle bir olasılığı önceden görmesi ve sadece ilk sıradan bir oğul sahibi olmak için Babilli bir hekim

311) EA 49.

312) *Odysseia* 4.231-2.

313) KBo 10+KUB III 72 (CTH 172), çev.: Beckman (1996a:137).

çağırması mümkün müydü? O zaman, Hatti ve Mısır birbirlerinin baş düşmanı olduğundan, Mısır'a böyle bir amaçla baş vuramazdı. Aslında, Hitit birliklerini Kadeş'te II. Ramses'le boy ölçüşmeye sevk eden Muvatalli'ydi. Hitit kraliyet sarayına tıbbi yardım desteği, o zaman sıcak bakacağı ya da sağlayacağı son şeydi. Babil yegâne güvenilir alternatifi konumundaydı.

Babilli bir hekim tutmanın nedeni ne olursa olsun, Muvatalli ve ardından Hattuşili'nin, hekimi kendi krallıklarında sürekli kalmaya ikna etmek için hayli kafa yordukları anlaşılıyor. Aslında, göçmen, kraliyet ailesinden bir kadınla evlenmişti –seçkin bir hekimin nerelere gelebileceğinin iyi bir örneği– ve Hitit başkentinde rahat bir yaşam sürmesinin yolunu açacak bir şekilde ödüllendirilmişti. Hitit kralının, kendisini, hekimi arzusunun dışında alıkoyan Muvatalli'yi açıkça suçlayan Babil'deki krala sevdirmesi pek kolay değildi. Hattuşili'nin yönetimi sırasında Hitit sarayına ikinci Babilli hekimin gönderildiği ve ne yazık ki orada öldüğü zaman işler iyice karışmıştı. Kadaşman-Enlil'in yoğun ve şimdi bir kat daha artan kuşkularını gidermek için bütün diplomatik hünelerini kullanmak zorunda kalan Hattuşili, kuşkusuz, büyük bir mahcubiyet içindeydi.

İlahi Yardıma Müracaat

Hasta kişiyi iyileştirmedeki son çare, tanrıların elindeydi. Hekimler, büyücü rahipler ve ritüel uzmanlarının hiçbir hüneri, kızgın ya da işbirliği yapmayan bir tanrı karşısında bir işe yaramayabilirdi. Bunun en çarpıcı örneği, tüm çabalarına karşın krallığını kırıp geçiren veba hız kesmeden devam ederken, II. Murşili'nin yaşadığı hüsrana ve büyük düş kırıklığıydı. "Hatti ülkesinde insanlar böyle öldüğü zaman, veba asla geçmez. Bana gelince, artık yüreğimin ıstırabına ve ruhumun acısına dayanamıyorum."³¹⁴ Tanrıların vebaya yol açan öfkesinin nedenleri kehanetle araştırılmıştı ve gerekli tazminat –yirmi kat olarak– ödenmişti. "Ve, yine de, Hatti Fırtına Tanrısı'nın, Efendimin ve diğer tanrıların, Efendilerimin, ruhu yatışmadı! Kutsal gazaba yol açan başka nedenler varsa, tanrılar belirtsin. İnsanların neden öldüklerini bulalım! Hatti Fırtına Tanrısı, Efendim, hayatımı bağışla! Bu vebayı Hatti ülkesinden kaldır!" Çare-

³¹⁴ Murşili'nin Veba Duaları'ndan (CTH 378), çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:394-6).

sizlik içindeki Murşili, son olarak, ilahi kibre seslenmeyi dener. Bu sürekli devam eden cezalandırmaya, bu korkunç belaya, kendilerine hizmet eden herkesin –tarlalarında saban sürenlerin, onların ekmeklerini yapan değirmenci kadınların, içlerinden kurbanlık hayvanların seçildiği çiftlik hayvanlarına bakan sığır ve koyun çobanlarının– ölmesine göz yumarak doğrudan kendilerine zarar vereceği konusunda tanrıları uyarır.³¹⁵

İlahi kibre yönelik bu içten başvurunun tanrıları yatıştırmaya yetip yetmediği bir yana, veba, yirmi yıl sonunda da olsa bitti. Ne yazık ki, hastalığın gerçek yapısına ilişkin en küçük bir işaret bile belirtilmiyor. Bütün bildiğimiz, Hatti'ye, I. Şuppiluliuma'nın saltanatının sonuna doğru, Mısırlı savaş esirleri tarafından getirildiğidir.

Münferit tanrılar işbirliğine daha yakın olabilirdi. Kral Murşili'nin en genç ve hasta oğlu Hattuşili'nin çocuk yaşta ölmemesine yönelik tüm umutlar kesildiğinde, Tanrıça İştar, çocuğun kardeşi Muvatalli'nin rüyasına girerek, kendi hizmetine adanırsa çocuğun hayatını bağışlayacağını söylemişti. Muvatalli, haberi, uygun önlemleri alan babasına ilettili. Tanrıça sözüne sadıktı. Hattuşili, kılavuz tanrıçası İştar sayesinde, sadece çocuk yaşta ölümden kurtulmakla kalmadı, Hitit tahtını yeğeni Urhi-Teşub'un elinden zorla alan hayli başarılı bir askeri komutan oldu ve uzun yıllar yaşadı. Ancak, sonraki yıllarında, özellikle bir göz hastalığı ve bir duasında 'ayak yangını' olarak bahsettiği –muhtemelen– bir ayak iltihabı ya da gut hastalığı olmak üzere, sürekli hastalık nöbetlerine maruz kaldı. İyileşmesi için firavun bazı merhemler ya da pomatlar gönderdiğinden, daha II. Ramses'le ünlü anlaşmasız zamanında eski rahatsızlığından çektiklerini biliyoruz.³¹⁶ Ve, sonraki rahatsızlığı, muhtemelen, onu, bir Hitit kralının en önemli özelliği olan, çetin seferlerden ve hac gezilerinden alıkoyacak kadar ciddiydi. Bu hastalık, ayrıca, Hattuşili'nin, Ramses'in Mısır'a davetini kabul etmemesinin nedenlerinden biri olabilirdi.

Hattuşili'nin karısı Puduhepa, insan çabalarının kalıcı tedavi bulmakta yetersiz olduğu bütün olaylarda, bir dizi duayla ilahi yardıma başvururdu. Güneş Tanrıçası Arinna'ya, kocasının adına, tanrılar meclisine baş vurması için yalvardı.³¹⁷ Kocasının çeşitli rahatsızlıklarından

315) CTH 376'daki ilgili bölümden 4. bölümde alıntı yapılmıştır.

316) KUB III 51 (CTH 170) I-16? (= ÄHK I sayı 2, s. 16-19). Bkz. ÄHK II'deki açıklama, s. 32-4.

317) Puduhepa'nın Güneş Tanrısı Arinna'ya Duası, KUB XXI 27 (CTH 384), Goetze, Pritchard'da (1969:393).

kurtulması için, başta Lelvani olmak üzere, diğer ilahlara da baş vurdu. “Eğer kocam lanetlendiyse ve sizin, tanrıların, gözünde nefret edilen biriye; veya üstte ya da alttaki tanrılardan herhangi biri ona kızdıysa; ya da birisi kötülüklerin Hattuşili’nin üzerine olması için tanrılara armağan verdiyse, bu kötü sözleri kabul etme, Ey tanrıçam, Hanımefendim! Hattuşili kuluna kötülük gelmesin!”³¹⁸

Puduhepa, isteklerinin yerine getirilmesi şartıyla, karşılığında değerli adak hediyeler vaat etti: “Ve eğer, sen, Lelvani, Hanımefendim, iyi sözleri tanrıya ilet ve uzun yıllar, aylar ve günler boyu, Hattuşili kuluna hayat bahşet, gideceğim, Lelvani. Hanımefendim için Hattuşili’nin, Hattuşili kadar uzun, başı, elleri ayakları altından, gümüş bir heykelini yapacağım.” Kocasının ayakları için Tanrıça Gingal’a edilen bir duada da vaatler vardı: “Eğer Haşmetmeapın bu Ayak Yangını (hastalığı) çabucak geçecekse, Ningal için 10 (?) *talla* (yağ şişesi-kabı) lacivert taşlı altın hazırlayacağım.”³¹⁹

Bu tür başvurularda, baş vuran, ilgili tanrıyla, bir hekime olduğu gibi, hizmeti karşılığında sunular önererek pazarlık ederdi. Tanrının da, hekim gibi, hastalarının rahatsızlığından yarar umması normaldi. Tanrıçaya, ondan istenileni yapması şartıyla, tapınağına hediyeler verileceği vaa-dinde bulunulurdu. Yardım dileyenin önemli konumu, kuşkusuz, hediyelerin değerine de yansiyordu. Ve, krallarına olan bütün bağlılıkları-na karşın, Haşmetmeapın hastalığının yeniden alevlendiği haberleri geldiğinde, tapınak personeli –daha fazla değerli armağanlar geleceği beklentisiyle– aşırı bir üzüntü içinde olmayabiliyordu.

İleri yaşlarda, hastalık, savaş yarıatları ve diğer çeşitli gerekçelerle ölüm geldiğinde, bu dünyadan uygun bir uğurlama yapma ve kurbanı diğeri dünyaya girmeye hazırlama zamanı gelmiş olurdu. Şimdi ele almamız gereken bölüm de budur: yaşamdan ölüme giden yol.

318) Bu ve ardından gelen parça KUB XXI 27iii'den, çeviri: Goetze, Pritchard'da (1969:394).

319) KUB XV 3 (CTH 584) i 17, çev.: Güterbock, Oppenheim'da (1956: 255).

Ağaçların yakılmasından çıkan dumanla sabah sisi birbirine karışır. Şafak vakti, Anadolu platosunun sert, soğuk havasında istençdışı titreyen kadınlar ölü yakmak için yığılmış odunların kömürleşmiş kalıntıları arasında hâlâ için için yanan közlerin üzerine ellerindeki kaplarından bira, şarap ve valhi-içkisi³²⁰ dökerek dolaşırken, sağda solda hayalet gibi buhar kümeleri yükselir. Enkazın içinde ölen kişinin kararmış kemiklerini araştırırlar. Her kemik bulunduğu, bir maşayla, dikkatle alınır ve temizlenmesi için bir kâse yağın içine daldırılır. Maşa ve kâse, sağlığın metali olan gümüştedir. Kemikler kaptan alınır ve en iyi kalitede bir keten kumaşa sarılır.

Kömürleşmiş kalıntılar, Büyük Hatti Kralı'nın kalıntılarıdır. Onların toplanması, onun bu dünyadan öbürüne³²¹ geçtiğini gösteren ayrıntılı seremonilerin bir parçasıdır. Kralın –tanrılarla insanlar arasındaki aracı sıfatıyla– karizması (charisma) olmadan ülkenin kaderi ve doğrudan insanların varlığı tehdit altında kalacağından, onun ölümü bir felaket, kozmik düzende yaşanan bir karışıklıktır.³²² O nedenle, ritüeli başlatan sözler şöyledir: “Büyük günah gelip çöktüğünde Hattuşaş'ın üzerine ve kral ve kraliçe tanrı olduğunda...”

Kralın ölümünde, kraliçenin ölümündeki gibi, göçüp gidenin ölümlü kalıntıları tam olarak dinlenmeye bırakılana kadar 14 gün cenaze ayinleri yapılır. Ayinler ölüm günü başlar. Bir koşum öküzü kesilir ve kralın ayakları dibine konur. Boğazı kesilirken, kurban eden, ölü bedene

320) Ritüellerde adı sıkça geçen bir içki.

321) Bkz. Otten (1958:1962); Christmann-Franck (1971); Haas (1994:219-29; 1995: 2023-7). (Temel kaynak CTH 450'dir.)

322) Haas (1994:216).

seslenir: "Sana olan buna olsun! Ruhun bu öküze insin!" Şarap saçısı dökülür. İçindekiler dökülünce şarap kabı kırılır. Bir daha kullanılmaz, en azından bu dünyada. Bir koç, cesedin üzerinde –arındırma amacıyla– aşağı yukarı sallanır.

Ertesi gün, ceset, yakılma bölgesine götürülür. Kralın ruhunu alacak olan Yeryüzünün Güneş Tanrıçası Allani,³²³ Göklerin Güneş Tanrısı, kralın kendi atalarının ruhu, ölenin kendisi ve Ölüm Günü için yiyecek ve içki sunuları hazırlanır. Akşam, ceset, yakılacağı odun yığının üzerine konur. Meşale tutulur ve beden yakılır. Yeni gün doğarken kemikleri odun yığınınından alınır ve gerekli işlemler yapıldıktan sonra önünde yiyecek içecek dolu bir masanın olduğu bir sandalye (ya da kraliçeysse tabure) üzerine konur. Cenaze şöleni artık başlamıştır. Ölen kişi onur konuğu olarak şölende yerini alır. Üzerine kemiklerin konulduğu sandalyenin önüne bir masa yerleştirilir ve sıcak somunlar, [...] paftçalanmak üzere somunlar ve tatlı somunlar konur. Aşçılar ve sofra kuranlar, ilk uygun zamanda tabak çanakları dizer ve ilk uygun zamanda da işe başlar. Kemikleri toplayan herkese yiyecek sunarlar.³²⁴ Ölenin onuruna üç içki içilir.

Şölen ve adak kurbanı ayinleri sonraki günlerde devam eder. İncir, zeytin ve kara üzümlerden bir insan figürü yapılır. Bu lezzetli parçalarla, muhtemelen, ölen kişinin ruhunu bir imge halini almaya ikna etmek amaçlanmaktadır. Altıncı gün, kemikler *hekur*-ev, 'taş ev' denilen yapıya alınır.³²⁵ Burada, ölen kişi mezarında dinlenmeye bırakılır. Mezarda, cenaze odasında bir kanep hazırlanır; iskemleden alınan kemikler hazırlanan bu kanepenin üzerine yayılır; kemiklerin önüne bir yağ lambası yerleştirilir. Sonra, ölenin ruhuna bir koyun ve bir öküz sunulur.

Ölenin ruhuna, atalarının ruhlarına, Allani'ye ve Ölüm Günü'ne başka sunular da verilir. Dualar ve sihirli sözlerle müzisyenlerin ağıtları ve dövünen kadınların feryatları birbirine karışır. Henüz fırından çıkmış ekmeğin güzel kokusu, şölen için kızartılmış etlerin hoş kokusuyla ve

323) Yeraltı Dünyası Kraliçesi'nin Hurri dilindeki adı; Stimer dilinde ERESH.KI.GAL, Akad dilinde Allatum, Hitit dilinde Lelvani.

324) Çev.: Gurney (1990:137).

325) Kelimenin, aslında, bir dağ zirvesi ya da tepesi için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır; ancak çoğu metinde, ölü külüyle bağlantılı olarak ortaya çıkar. Metinler I./II. Tuthaliya, I.Arnüvanda ve I. Şuppiluliuma için taş evlerden bahsediyor. Bazı bilimadamları, Yazılıkaya'daki B Odası'nın IV. Tuthaliya'nın *hekur*u olabileceğini düşünüyor.

adak hayvanlarının pis ter, kan, dışkı kokusu ve dehşetiyle harmanlanır. Onların boğazlanması, cenaze ayinlerinin önemli bir parçasıdır. Sadece gönül almak adına değil, ölenin yeni dünyasındaki çiftlik hayvanları olarak da sığır ve koyunlar, atlar ve eşekler gerekir. Bir çim parçası kesilir ve gömü alanına konur. Çimen, kralın ikamet edeceği otlak alanlarını simgeler. Çimin kesilmesi, bu otlak alanlarının, tıpkı sağlığında sevdiği kullarına bağışladığı arazi armağanları gibi, onun sonsuz, geri alınamaz hakkı olduğunu doğrular. Mezar eşyaları arasında tarım aletleri de yer alır. Kırık olmaları artık bu dünyada kullanılmayacaklarını gösterir. Aletler öbür dünyada sahibinin kullanımına ağıttır.

Gömmeler

Hitit dünyasında ölümler ya yakılır ya da gömülürdü. Hattuşaş'la kaya mabet Yazılıkaya arasında, mabedin yaklaşık 500 metre ilerisinde, 200'den fazla mezar bulunan Osmankayası mezarlığında iki yöntem de görülebilir.³²⁶ Burada, içinde ölü külleri olan çeşitli boy ve biçimde bazı seramik kaplar bulundu. Kapların bazıları kayaların arasındaki ve altındaki nişlerin ve yarıkların içine sokulmuş, diğerleri kayaların altındaki toprağa yerleştirilmişti. Gömmeyi tercih eden aileler için, ölümlerinin bedeni, dokunulmadan toprak mezarlara konulurdu. Gömülere, genellikle, deniz hayvanı kabukları, küçük çanak çömlek gibi mütevazı, sıradan görünümlü mezar hediyeleri eşlik ederdi. Bu armağanların kalitesi ve yapısından, Osmankayası mezarlığının Hattuşaş'ın sıradan insanlarına ayrıldığı anlaşılmaktadır. Mezarlarda, çoğu kez, hayvan –sığır, koyun, domuz ve eşekle bazen de at– kemikleri de bulundu. Bunlar, muhtemelen, ölenin onuruna verilen şölenle kurban edilen hayvanların kalıntılarıydı. Ancak mezarlarda bulunmaları, tıpkı öteki dünyadaki çayırıları için kraliyet harasından krala verilen hayvanlar gibi, ölenin yeni yaşamında ona eşlik etmek için konulmuş olduklarını da gösteriyor olabilir.

Anadolu'nun birçok yerinde, örneğin Ankara'nın 70 kilometre batısındaki Ilıca'da, sonraki Frigya başkenti Gordion'da, muhtemelen Hitit kenti Ankuva olan Alişar'da, Afyon civarındaki Seydiler ve Yanarlar'da ve saklı Hitit tabletlerinin yakınlarda ortaya çıkarıldığı modern Çorum ve Maşat yerleşimlerine yakın Büğet ve Kazankaya'da, çoğu Eski

Krallık dönemine ait başka mezarlıklar kazılmıştır. Ilıca gibi bazı bölgelerde, Osmankayası'nda olduğu gibi, hem gömme hem de yakma uygulaması görülebilir. Ancak başka yerlerde, örneğin Gordion'da, sadece gömme uygulamasına rastlanmıştır. Gömmede kullanılan basit toprak mezarlarla taş lahit mezarlar dışında, ölülerin bedenleri başları güneydoğuya bakacak şekilde, sıkıştırılmış pozisyonunda, şimdi Yunanca *pithoi* terimiyle adlandırılan büyük kavanozlara yerleştirilirdi. Bu, Türkiye'nin güneyindeki Elmalı Ovası'nda bulunan Karataş-Semayük'teki Erken Bronz Çağı ölü kentinde rastlanan *pithos* gömülerdeki eski bir Anadolu uygulamasını yansıtmaktadır. Mezar eşyalarının kalitesinden, taş lahit mezarların üst sınıfa, *pithos* mezarların ise alt sınıfa ait olduğu anlaşılmaktadır.³²⁷

Daha eski bir uygulamanın yansıması olarak, ölülerin genel bir mezarlığa değil, evlerin zemininin altına gömüldüğü bazı örnekler vardır. Örneğin, Hattuşaş'ta görülen bu uygulama, Anadolu'da ve Erken Mezopotamya toplumlarında da vardır ve, Konya Ovası Çatalhöyük'deki evlerin yatma yerlerinin altındaki iç mezarlardan anlaşıldığı gibi, en azından Neolitik döneme kadar uzanır. Bu tür gömüler, ailesinin, öbür yaşama geçen kişinin günlük işlerde yaşayan akrabalarıyla teması kesmediğine yönelik inanışını gösterebilir. Öte yandan, birinin aile mülkü içindeki özel bir mezarlığa gömülmesi ya da ölen kişinin değerli küllerinin bir şömine rafında ve kavanoz içinde tutulması gibi, ev içindeki mezarlar, aile birlikteliğini devam ettirme duygusunu sürdürmeye yönelik, büyük ölçüde simgesel bir önem taşımış olabilir.

Alt konumdaki insanların da ölüm sonrası düzenlemelere ilişkin bazı seçenekleri vardı. Ancak kral ve kraliçelerin bedenlerinin, değişmez bir biçimde, yakılmak üzere odun istifinin üzerine konulduğu anlaşılmaktadır.³²⁸ Mykenai ve Mısır dünyasındaki kral ve kraliçeler için böyle bir uygulama yoktu. Burada, Teb Ölüler Vadisi'ndeki Mısır Yeni Krallık kuyu mezarları ve Mykenai tarzı kubbe mezarı ve şaft mezarlarının gösterdiği gibi, kraliyet mensupları ve soyluların bedenleri el değmeden gömülürdü. Hatti ülkesinde bu ölçekte bir cenaze mimarisi olmamıştı. Aslında, kesinlikle Hitit kraliyet mezarı olarak tanımlanabilecek bir yapıya henüz rastlanmadığı gibi, Mısır'dakine benzer ötedünya hazırlıklarını içeren ve en önemlisi cesedin korunması olan ayırın-

327) Haas, özgür olmayan, ölüme mahkûm bir insanın çömlek/pithos'a konulduğunu gösteren Yasalar 58a maddesi temelinde bu sonuca varıyor.

328) Ancak Yeni Krallık'tan önceki dönemde buna ilişkin açık kanıtımız yoktur.

tılı prosedürlerle kıyaslanabilecek herhangi bir âdetleri de yoktu. Mısır inanışında, beden, yaşamda olduğu kadar ölümdede önemliydi. Ölünün ruhu, maddi suretinden gece ayrılabilir ve ondan bağımsız dolaşabilirdi. Ancak beden ruhun evinde kalırdı, ruhun onu tanıyabilmesi ve Mısır yeraltı dünyasındaki seyahatleri bittiğinde tekrar içine girebilmesi için korunması gerekirdi. Ölülerin yakılması, böyle bir bağlamda, düşünülemezdi bile. Ancak, Hititler için mezar, sadece bu dünya ile öteki arasındaki bir geçiş aşamasıydı. Ölünün ruhu, bu dünyadaki evi olan bedeninden tamamen bağımsızdı. Gömme ayinleri tamamlandıktan ve ölenin ruhu yeraltı için tamamen hazırlandıktan sonra, artık ölümlü suretin faydası da önemi de yoktu.

Öbür Dünya

Ebedi huzura terk edilen kişinin yanına neler konulurdu? Hititler öbür dünyaya kesin olarak inanırdı. Bazı mezarlarda aletler, araçlar ve hayvan kalıntıları bulunması ve bunların kesinlikle ölenin kullanımına ait olması, onların düşündüğü gibi, öbür dünyanın bu dünyadan pek farklı olmadığını gösteriyor olabiliirdi. Öte yandan, mezarın ötesindeki dünya, onlar için bir 'Karanlık Dünya', içinde cehennemi güçlerin ve ölünün cansız suretinin ikamet ettiği bir yeraltı krallığıydı. Bu krallığa giriş, birkaç yoldan mümkündü. Zemine açılan çukurlar, oyuklar ve shaftlar, genel ulaşım araçlarıydı. Her mezarın, mağaralar ve yeraltı su kaynakları—kaynaklar, kuyular, ırmaklar ve göller—gibi bir giriş noktası vardı. Tıpkı tanrıların yeraltı dünyasına gitmek ya da oradan yukarı dünyaya çıkmak için kaynakları kullandıkları gibi, insan da bu tür araçlarla öbür dünyaya geçerdi.³²⁹ Hititler'in bu yaşama ilişkin düşünceleri, İstar'ın yeraltı dünyasına inme hikâyesi gibi, Mezopotamya geleneklerinin güçlendirdiği ve etkilediği üzere, muhtemelen, Yakın Doğu toplumlarının düşüncelerine çok yakındı. Bu tür gelenekler, kâtip okulları aracılığıyla, Hatti'de daha Eski Krallık döneminde biliniyordu.

Mezopotamya geleneğinde, alttaki dünya, kasvetli ve güneşsiz bir ülkeydi. Ortasında bir kent olan geniş bir boş alan ve kentin ortasında Ölüm Tanrıçası Ereškigal'ın bulunduğu bir sarayla eşmerkezli bir yapı vardı. Saray yedi sıra duvarla çevrilmişti. Her duvarın muhafızlar tarafından korunan ve ölüm tanrıçası ülkesinin iç taraflarına ulaşmak

için –İştar'ın yaptığı gibi– geçilmesi gereken bir kapısı vardı. Bu yedi kat engel, Eski Hitit Telipinu mitinde kısaca yansıtıldı. Karanlık Dünya'nın en derin taraflarına ulaşmak için, tanrının gazabına baş vurulurdu: "Kapıcı yedi kapıyı açtı. Yedi parmaklığı açtı. Karanlık Dünya'nın dibinde bronz *palhi*-kaplar durur. Kapların kapakları kurşundandır. Kilitleri demirdendir. İçine konulanlar bir daha görülmesin, orada yok olsun diye. Telipinu'nun öfkesini, gazabını, kusurunu, somurtkanlığını tuta-bilsin ve tekrar dönmesin (buraya) diye."³³⁰

Ritüellerde ve mitolojik metinlerde geçen yeraltı kavramlarına yönelik bahislerin, ölümden sonraki yaşamın gerçekten neye benzediğine ilişkin güçlü inançları yansıttığı konusunda acele bir yargıya varmamalıyız. Alttaki dünyayla ilgili mitolojik kurgular ve ritüel betimlemeler, muhtemelen, öbür dünyanın düzeni, çalışanları ve faaliyetleriyle ilgili kapsamlı, kanonik inanışlardan çok, belirsiz ve tutarsız fikirlerdir. Yine de, Hititler, ölümden sonra hayata ilişkin olarak, Yakın Doğulu komşularıyla aynı kötümser duyguları paylaştılar:

İnsanlar birbirini tanımaz. Aynı anadan doğan kız kardeşler birbirini tanımaz. Aynı babanın oğulları birbirini tanımaz. Anne kendi çocuklarını tanımaz. Çocuk kendi annesini tanımaz. (...) Güzel bir masada yemek yemezler. Güzel bir taburede yemek yemezler. Güzel bir fındandan içmezler. İyi yiyecekler yemezler. İyi içkiler içmezler. Çamur yerler. Çamurlu sular (?) içerler.³³¹

Mezarın ardındaki yaşama ilişkin bu çok kasvetli bakış, Nil ülkesindeki 'ölümden sonra yaşam anlayışı'yla belirgin bir biçimde çelişir. Mısır'da, öbür dünyaya hazırlık için soyluların ve kraliyet mensuplarının mezarlarının inşasına hasredilen muazzam insan gücü ve maddi kaynak, ölümden sonraki iyi bir yaşamın tartışmasız teminatıydı. Buna hakkı olanlar için, bu ölümlü dünyanın dertlerinden ve sıkıntılarından uzak, içinde bütün zevkleri ve lüksü barındıran bir yaşam son derecede çekici olmalıydı. Hatti ülkesinin ikonografisi de metinleri de bununla kıyaslanabilecek unsurları taşııyordu. Mezarın ötesindeki yaşama ilişkin elimizdeki birkaç referansın da çoğu olumsuzdur. Uzun bir yaşam için tekrarlanan dilekler, ölümden ve ardından olacıklardan mümkün olduğunca

330) Mitin 'I. Versiyonu'ndan (CTH 324), böl. 27 (A IV, 14-19) çev.: Hoffner (1990: 17). Benzer bir bölüm 'II. Versiyon'da ortaya çıkar, böl. 20 (D iii 3-14), (Hoffner 1990: 19). Fırtına Tanrısı Nerik'e edilen bir duada da (CTH 671), Tanrıça Ereşkil'e 'Karanlık Dünyanın kapılarını açması' ricasında bulunulur, [(böl. 7, çev.: Hoffner (1990: 23).]

331) Kbo XXII 178 (4) KUB XLVIII 109 ii 4-8, iii 1-7, çev.: Hoffner (1988: 191-2).

kaçınılması gerektiğini göstermektedir. Gördüğümüz gibi, yakında ölebileceği ihtimali, Kral I. Hattuşili'nin büyük bir korkuya kapılmasına neden olmuştu.³³² Karısının ölümünden dolayı büyük kedere kapılan Kral II. Murşili için, Karanlık Dünya, tam bir umutsuzluk ve derin bir melankoliyle eşanlamlıydı: "Yaşadığım günler boyunca, ruhum, onun yüzünden alttaki karanlık dünyaya yaklaşır."³³³ Burası, Telipinu'nun gazabı gibi, kötü ve zararlı güçlerin demir mandallı, kurşun kapaklı bronz kaplara gönderilip kilitlendiği bölgeydi.

Ölüm, yeraltı tanrıçaları Istustaya ve Papaya'ya yapılacak sonuç veren başvurularla ertelenebilirdi. Yunan mitolojisindeki *Moirai* gibi, Hatti kökenli bu tanrıçalar da, Karadeniz kıyılarında otururken bir ölümünün ömrünün ipini eğirirler. Kralların yaşam süreleri de tam anlamıyla onların elindedir: "(biri) iği tutar, (ikisi) geniş aynalar tutar (*muhtemelen su birikintilerinin yansıması*). Ve kralın yıllarını örerler. Ve yılların sınırı ve hesabı yoktur!"³³⁴ Bu kelimeler, yeni bir saray inşasının ritüel seremonisine aittir. Ritüel sırasında, rahip, sarayın sahibinin, yani kralın bütün rahatsızlıklardan ve hastalıklardan uzak kalması için dua eder. Böyle bir bağlamda, iplik eğiren ilahlardan bahsetmek uygun düşmektedir. İnsan yaşamının uzatılması için diğer ilahlara baş vurulabildiğinden bahsetmiştik. Göreceğimiz gibi, kral da 'yedek kral' ritüeliyle erken bir ölümden kaçınma arayışında olabilirdi.

İnsanın ölümlü varlığının süresini uzatma arzusu ne kadar güçlü ve ne kadar doğal olsa da, öbür dünyanın, en azından Hitit toplumunun üst ucundakiler için, bazı olumlu yönleri vardı. Hitit kralı ve büyük olasılıkla ailesi ve maiyetindeki en yakın ve ayrıcalıklı insanlar için, mezarın ardındaki hayat tümüyle boş değildi. İlk olarak, insan, atalarıyla birleşebilir ya da yeniden birleşebilirdi. Tahtı sağlama almak için tutukları yonteme ve tutkularının önüne taş koyan bazı aile mensuplarının atalarına vaktinden önce kavuşmalarının nedeni olmalarına bakılırsa, kimi kralların bu olasılığı pek de coşkuyla karşılamadığını kabul etmek gerek. Ancak, bu bir yana, ölü, atalarına kavuştuğu zaman, Roma dünyasının *Manesi* gibi, ruhunun hayattaki ailesinin işlerinde yer almaya devam etmesini ve, anılarına dikilen heykellerin içine girer girmez, dini

332) Ölüm anında, övgüye değer nüktedanlığı ve soğukkanlılığıyla, "Aman Allahım, sanırım bir tanrıya dönüşüyorum," dediği söylenen Roma İmparatoru Vespasianus, burada, tersi duruma bir örnektir.

333) KBo IV 8 (CTH 71), Hoffner'den (1983:188).

334) KUBXIXX1 ve kopyaları, (CTH 414) ii 6-9, çev.: Güterbock (1961a:149); ayrıca bkz. Haas (1994:372-3).

şenlikler sırasında ailesinin sunularını almasını sağlayan bir ata kültü aracılığıyla ayrıldığı dünyayla temas kurmayı sürdürebilirdi.³³⁵ Bir aile evini değiştirdiğinde ata ruhları onlarla giderdi. Muvatalli, bu sayede, kraliyet başkentini Hattuşaş'tan Tarhuntassa'ya taşıdığına, atalarının ruhlarının da gelmesini temin etmişti.

Kralın ölümlü bedeninin kaldığı *hekur-ev*, genellikle, büyük arazi bağışlarıyla, çiftlik hayvanlarıyla ve onlarla birlikte kapıcı, çoban, hizmetçi ve çiftçi gibi çalışanlarla desteklenen zengin bir kuruluştur. Bütün bu çalışanlar, bu kuruluşa bir ömür boyu bağlı kalırdı.³³⁶ Ancak, sadece ölünün yakın aile mensupları oraya yaklaşabilir ve girebilirdi. Burası ata kültünün merkeziydi, ölüye en yakından bağlı olanların, her şeyden önemlisi, veliahtı ve ardılı olanların sorumluluğu altındaydı. Ölü kraların, karılarının ve diğer yakın aile üyelerinin ruhuna, düzenli aralıklarla, koyun ve öküz adakları verilirdi. (Benzer bir saygının, Hitit toplumunun alt düzeyindeki ata ruhlarına da gösterilmiş olması mümkündür. Aslında, özellikle köylü toplumlarında, insanın atasıyla onur duyup ona saygı göstermesinin, yaşayanların günlük hayatında ve âdetlerinde önemli bir yeri vardı. Daha mütevazı ölçekte de olsa, ölüye, bu bağlamda da düzenli sunular yapıldığını düşünebiliriz.) Sunu Listeleri, kimin uygun alıcı olduğunu ve onlara adanacak kurbanların ne olduğunu belirler. Ne yazık ki, imparatorluğun II. Muvatalli'nin ölümünden sonraki yüzyılına dair bir bilgi içermediğinden, Hitit kraliyetinin tam bir katalogunu vermekten uzaktır. Ancak, kapsadığı dönemde bile, bazı önemli ve tümüyle iradi –gözden düşen ya da tahtı kanunsuz yollarla ele geçiren krallar gibi– atlamalar vardır.

Kral, ölümünden sonra, kendi ailesinden gördüğü hürmete ilaveten, artık dünyevi hükümdarları değil de bir tanrı sıfatıyla, eski kullarından da kendisine gösterilen hürmetin sürmesini isteyebilirdi. Tanrı rolüyle halkını ziyaret etmeye ve, tanrılar için âdet olduğu üzere, ruhu onuruna yapılan heykele girdiği zaman, onlardan hürmet görmeye ve övgü alma-ya devam edebilirdi. Bunlar, onun bir zamanlar yönettiği, şimdi tapınmacıları olan insanlar arasındaki somut varlığına işaret ederdi. Örneğin, Hattuşaş'taki Fırtına Tanrısı Tapınağı'na I. Hattuşili, I./II. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili'nin onuruna dikilen heykelleri ve ayrıca

335) II. Muvatalli'ye kadar uzanan Kraliyet Sunuları Listesi'nde belirtildiği gibi, CTH 661. Bkz. Otten (1951; 1967:122-6); Kitchen (1962:53-5). Daha yenilerde Haas ve Wäfler'in yayına hazırladığı A, C, E ve D listeleri (1977:107-13).

336) Yasalar madde 52'deki 'bir taş evin kölesi' bahsine dikkat.

Güneş Tanrıçası Arinna ve Savaş Tanrısı Zababa Tapınakları'ndaki I. Hattuşili heykellerini biliyoruz. II. Şuppiluliuma'nın, babası IV. Tuthaliya için, babasının *hekuruna*, büyük olasılıkla, Yazılıkaya'daki B Odası'na bir heykel diktiğini de öğreniyoruz (11. bölüm).

Kral bu dünyadan ayrılmasının ardından nereye giderdi? Öbür dünya, ona ve belki de ona en yakın olanlara, muhtemelen, çevik adımlı Akhilleus'un³³⁷ gezindiği, Homeros geleneğinin çirişotu çayırlarına veya Mısır Tabut Metinleri'ndeki imtiyazlı ölü tarafından işlenen otlaklara, kamış tarlalarına veya Kuran'daki cennet bahçelerine benzemeyen, verimli, gür çayırlarda, kırlarla çevrili bir varoluş sunardı. Hitit cenaze ritüeli, Güneş Tanrısı'na edilen bir duada, kral vasıl olduğunda her şeyin hazır olmasını isteyen böyle bir çayırdan bahseder: "Ve bu çayır tamamen onun olsun, ey Güneş Tanrısı! Kimse bunu onun elinden almasın ya da onunla mücadele etmesin! İnekleri, koyunları, atları ve katırları bu çayırdan onun için otlat!"³³⁸ Homeros'un çirişotu çayırında da hayvanlar –avcı Orion'un hayattayken öldürdüğü ve şimdi yeniden avladığı hayvanlar– otlardı.³³⁹

Bu kırsal ütopyanın, Ereşkigal Krallığı'nda yansıtıldığı gibi, diğer öbür dünya kavramlarıyla uyuşması zordur ve neredeyse kesinlikle yeraltı dünyasının başka bir kıyısına aittir. Bununla birlikte, klasik gelenekteki Kutsal Adalar ya da Cennet kavramıyla bazı benzerlikler taşır. Burada da, ayrıcalıklı azınlık, ebedi mutluluğun bereketli, verimli toprağından yararlanır. İnsanlığın ilk döneminin Hesiodos'a özgü bir fotoğrafını –insanların tanrılarla birlikte büyük bir mutluluk içinde yaşadığı altın çağı– hatırlatır bize. Öte yandan, Ereşkigal Krallığı'nın bir sakini, Yunan-Roma Yeraltı Dünyası'na adım atmış olsa, Homeros ve Vergilius'un tanımladığı ve Yunan komedyacı Aristophanes'in yediği gibi, muhtemelen, bazı benzer özelliklerle karşılaşmış olacaktı.³⁴⁰

Hayaletler

Yaşayanlar ata kültürleri kanalıyla ölen akrabalarıyla iletişim kurabilirken, cehennemli ikametgâhlarından ayrılan ruhlarla temas etmek tehlikeli

337) Homeros, *Odysseia* II. 538-9.

338 KUB XXX 24 (CTH 450) ii I-4, çev.: Beckman (1988:44); metin için bkz. Orten (1958:60-1).

339) Homeros, *Odysseia*, I. 572-5.

340) Sırasıyla, *Odysseia* II; *Aeneias* 6 ve *Kurbağalar*'da.

olabilirdi. "Hayaletler vardır. Ölüm her şeyin sonu değildir. Soluk bir gölge, ölünün yakıldığı odun yığınının kurtulur ve onu alt eder." Romalı şair Propertius, kendisine uygun bir cenaze töreni yapmadığı (ve kendisine sadakatsiz davrandığı) için sık sık görünen ve onu rahatsız eden sevgilisi Cynthia'ya ilişkin bir şiirinde böyle yazar. Yüz yıl sonra, Genç Plinius, kemikleri yerli yerine konup uygun bir törenle yeniden gömülene kadar Atina'daki ev halkını korkuya salan, cinayet kurbanı bir hayaletten bahsetti.

Yaşayanların işine karışan, dünyaya bağlı ruhlara ilişkin inanç birçok toplumda yaygındır. Bu ruhlar, genel olarak, aşağıdaki dünyadan kurtulmuş, kötü niyetli ya da ebediyen dinlenmeye bırakılana kadar yukarı dünyadakileri taciz eden, dünyaya bağlı kalmış varlıklardır. Hitit dünyasında da, hayaletler, Mezopotamya geleneğinin GIDIM'ı gibi, kötü niyetli ya da tehlikeli güçler olarak, ara sıra, yaşayanların arasında belirir. Yaşayanlar, törensel bir yolla arınmadıkça onları herhangi bir tapınç eylemi için uygunsuz kılan ölümler dünyasından dönen ruhlarla temas etmeleri durumunda eziyet çekme ve hastalık kapma tehlikesiyle karşı karşıyaydı.³⁴¹ Kötü ruhları kovma ritüelleri, başıboş dolaşan bir hayaleti ait olduğu yere gönderebilirdi. Ancak, en iyisi, buna hiç gerek kalmadan ölen kişi için gereken töreni layıkıyla yapmaktır. Uygun gömme yordamları ve ayrıntılı yatıştırma ayinleri, ölüyü öteki dünyaya hazırlamakta olduğu kadar, oradan kıpırdamaması açısından da önemliydi.

Bununla birlikte, aşağıdaki dünyanın ilahlarının uygun yatıştırma ritüelleri için cehennemi ikametgâhlarından çağrıldıkları durumlar da vardı. Irmaklar aşağı ve yukarı dünya arasındaki önemli bağlantılar olduklarından, bir ırmak kıyısı, ritüel için uygun bir yerdi. Çağırma ayininde, görevli rahip, hançerle bir çukur açardı. Bu, kurban sunuların konulduğu kap işlevini görürdü. Bir koyun boğazlanır, kanı şarap, bira ve çukura konan diğer sıvı sunularla karıştırılırdı. Ve Lelvani, Ölümler Kraliçesi çağrılırdı. Ondan, Yeraltı Dünyası'nın kapılarını açması, cehennemi ilahların ortaya çıkarak sunulardan paylarını almalarını sağlaması istenirdi. Bütün tanrılara gösterilen hürmet, özellikle kaynağın başında, yaşam tazelenirken, bunlara da gösterilirdi. Karanlık Dünya ilahlarının iyi niyeti, yılın başında toprağın verimliliğini, gelişmesini, yeni yaşamı temin etmek açısından vazgeçilmezdi. Bu, ayrıca, ruhsal bir temizlik zamanıydı. Ritüelin, yukarı dünyadaki günah ve kirliliğin, erkek, bilici

341) Bkz. Goetze (1957a:169-70).

Aduntari ve kadın bilici Zulki tarafından alınıp aşağıdaki dünyaya atılması gibi bir başka amacı daha vardı.³⁴²

Tıpkı Yeraltı Dünyası'nın ilahlarını davet eden Hitit rahibi gibi, Odysseus da *Odysseia*'nın ikinci kitabı olan Ölüler Kitabı'nda cehennem ruhları çağırır. Yeraltı ırmaklarının buluştuğu yerde ve büyücü Kirke'nin talimatlarına uygun olarak, kılıcıyla bir çukur açar ve içine bal, süt, şarap ve su karışımını döker. Bunun üzerine arpa serper ve sonra ölümlere dua eder. Koyunların boğazı kesilir ve koyu kanları çukura akıtılır. Ölüler kanı içmek için dışarı çıkarlar. Shakespeare'in Roma sokaklarında cik cik sesler çıkaran yırasa benzeri hayaletleri gibidirler. Ancak Odysseus asıl amacına ulaşana, eve doğru yolculuğunda ona tavsiyede bulunacak olan kör bilici Teiresias'ın hayaletiyle buluşana kadar koyda tutulurlar.

Hitit ve Homeros ritüelleri, genel işlemler bütünü açısından tamamen aynı değilse de, çok büyük benzerlik gösterirler. Her iki durumda da, ölümlere ilişkin ayinler, üstteki ve alttaki dünya arasında uzlaşma ve yeniden birleşme ve geleceğe bakma fırsatını sağlar. Tıpkı Odysseus'un, gelecekte onu neler beklediği konusunda Teiresias'ın vereceği tavsiyenin peşinde olması gibi, Hitit kralları da gelecekte olacaklar için atalarının ruhlarına danışabilirlerdi. Benzer amaçlarla, Aeneias da, Yeraltı Dünyası'nı ziyareti sırasında, babası Ankhises'in hayaletine danışır. Ancak ölümleri yukarı dünyaya salmanın içerdiği büyük tehlike, ölümlere ilişkin ayinlerin sadece çok mahir kişiler tarafından yapılmasını gerektirirdi. Onlar da bunu ancak çok nadir durumlarda ve o zaman bile ancak ölümleri çağırmanın olası zararlı yan etkilerini bertaraf edecek ritüellerde deneyimli olmaları durumunda yapmalıydılar.

Genel olarak, Yakın Doğu dünyasında ritüellerin gerçekleştirilmesi, uygun işlemler bütünü konusunda eğitim görenlerin uzmanlığını ve becerilerini gerektiren karmaşık bir işti. Hitit dünyasının ritüel uygulamaları mevcut metinlerimizde yeterince belgelenmiştir. Hitit ritüelleriyle bağlantılı inançlar, işlemler bütünü ve tatbikçiler için dikkatimizi gelecek bölüme yönlitiriyoruz.

Kralın yıkanması tamamlanır, bedeni şimdi bütün kirlerden arınmıştır. Tören kıyafetini –bir şenlik için mavi cüppe, diğeri için beyaz giysi, kaba çoban harmanisi ve siyah ayakkabılar– giymesi için bir görevli ona yardımcı olmak amacıyla yanında ayakta durmaktadır.³⁴³ Başa sıkıca oturan bir takke ve altın küpelerle kıyafet tamamlanır. Teçhizatı ne olursa olsun, kral, onuruna şenliklerin yapılacağı büyük yetkenin kulundan, hizmetçisinden başka bir şey değildir. Şenlikler boyunca uygun tanrı önünde eğilerek ya da diz çökerek, elleri yukarıda dua ederek itaatini gösterir. Şimdi eşinin, krallığın baş rahibesinin kendisine katılacağı taht odasına girer. O da tepeden tırnağa törensel temizlikten geçmiştir. Kraliyet baş demircisi, krala, duruma göre, altından, demirden ya da gümüşten bir asa ve bir mızrak sunar. Asa, kralın Güneş Tanrısı adına kullandığı yargı gücünü simgeler, mızrak ise askeri gücüdür. Bazen, festival sırasında dini giysilerini askeri giysileriyle değiştirir.

Saray avlusunda maiyeti –krallığın ileri gelenleri, kraliyet muhafızları, rahipler, ve diğer tapınak personeli, şarkıcılar, enstrüman çalanlar, oyuncular, akrobatlar, dansçılar– toplanmıştır. Bir kâtip, herkesin mevcut olduğundan emin olmak için, listesini kontrol etmektedir. Sonuçta, herkes hazırdır. Saray kapısı açılıp kral ve kraliçe avluda görüldüğünde, kalabalığın üzerine bir sessizlik çöker. Kral, ana kapıdan sarayı çevreleyen alana çıkmadan önce, maiyeti kısaca gözden geçirir. Kraliçeyle birlikte kendilerini bekleyen arabaya binerler. Kutsal heykelticikleri burada da öküz arabaları taşır. Ancak, onur yeri, tapınağın en kuytu köşesinden tören için getirilen tanrı imgesininidir. Parlak, mücevher işlemeli altın yüzeyi bahar güneşinde ışıldar. Sadece cansız bir nesne değildir. İçinde tanrının kendisi vardır. Tanrı, gerçekten de, kendi imgesinin içindedir. Orada, tören boyunca, onur konluğu olarak kalacaktır. Tapınmacıların beklediği gibi, onlarla paylaşacağı ziyafet ve eğlence için, hazla ileriye doğru bakar. Kral, mızrağının yerine bir tören baltasıyla hazırdır. Geçit töreninin başlama zamanı gelmiştir.

Kraliyet başkenti arşivindeki diğer metinlerle kıyaslanamayacak kadar çok sayıda şenlik metninden anlaşıldığı üzere, Hititler’de yılın önemli

343) İlki AN.TAH.SUM, diğeri KI.LAM festivalinde giyilirdi.

bir bölümü dini şenliklerin kutlanmasına ayrılırdı.³⁴⁴ Resmi takvimde 165'e varan şenlik yer alıyordu ve, kuşkusuz, asla sürekli biçimde kaydedilmeyen birçok yerel cemaat ve kırsal şenlik vardı. Devletin desteğindeki kutlamalar, krallığın kaynaklarına, zaman, iş gücü, teçhizat ve tüketim kalemleri açısından büyük yükler getirirdi. Bazıları sadece birkaç saat, bazıları da günlerce sürerdi. Ancak en önemlileri birkaç hafta ya da daha fazla sürerdi. Bazılarında kraliçe, prens veya bir hayvan postu tarafından temsil edilebilmesine karşın, bir askeri seferi yarıda kesmesi gerekse de, bu seremonilerin çoğu, kralın katılımını gerektirirdi.³⁴⁵ Şenliklerin çoğu her yıl, bazıları daha kısa aralıklarla ve diğerleri sadece sekiz dokuz yılda bir kez yapılırdı. En küçük bir yanlışlık bütün süreci geçersiz kılabilceğinden, prosedürün en ince ayrıntılara kadar gerçekleştirilmesi gerekiyordu.

Belirlenen zamanlarda gerçekleştirilmeleri, krallığın selameti açısından çok önemliydi. Bu törenler, halkın kendisini tanrılarına adadığının en somut ifadesiydi ve, tarım yılı terimleriyle düşünüldüğünde, çoğu, tanrısal inayeti tam da en hayırlı etkiyi bahşedeceği bir anda azami kılmak için stratejik olarak programlanırdı. Çok sayıda şenlik, panteondaki büyük tanrılar yelpazesinin bir yansımasıydı. Belli şenlikleri ya birkaç tanrıya bir arada ya da bütün tanrılara birden adamalarında hayat bulan bir akılcılık ereği vardı. Ancak bazı tanrılar için ayrı bir özen gerekirdi ve en iyisi güvenli yolu seçerek onlardan herhangi birini kızdırmaktan kaçınmaktı. Öfkeleri, hak ettiklerini düşündükleri saygıyı görmediklerinde derhal ortaya çıkıyordu.

Şenliklerin Yönetilmesi

Tarım yılının en önemli dönemleri, sırasıyla, ekimin ve hasadın yapıldığı mart ortasıyla haziran ortası arasındaki ilkbahar ve eylül ve kasım arasında kalan sonbahardı. Bu dönemlerin büyük şenliklerin kutlandıkları dönemlere rastlaması sürpriz değildi. Bu şenlikler, büyük ölçüde, onuruna düzenlendikleri tanrıların hayırseverliğine dayanıyordu: toprağın verimi, yağmurun bolluğu, hasadın zenginliği, sürülerin ve av hayvanlarının artması, şenliklerin altında yatan temel beklentilerdi.

344) Hitit şenliklerinin farklı özelliklerinin bir özet ve en önemlilerine kısa bir bakış için bkz. Güterbock (1964:62-73).

345) Şenlik kutlamalarında prensin rolü için bkz. Ardzinba (1986).

Kuşkusuz, söz konusu tanrılar, yılın hiçbir bölümünde ihmal edilmeye gelmezdi. Herhangi bir efendi gibi, gereksinimleri, rahatı ve zevkleri sürekli özen gerektirirdi. Ancak onlara her zamankinden daha cömert davranarak ve onları eğlendirerek yardımlarını temin etmenin makul görüldüğü belli zamanlar vardı. Onurlarına şenlikler düzenlenmesinin nedeni işte buydu.

Bu olayları kaydeden metinler okunduğunda sürükleyici gelmeyebilir: metinden metne çok az değişiklik içeren ve bazen defalarca tekrarlanan küçük ayrıntılar vardır. Ancak, her şeyden önce, seremonilere katılanlara rehberlik eden birer başvuru kılavuzudurlar. Bu metinleri bir bilgi kaynağı olarak tam anlamıyla değerlendirebilmemiz için, yansıttıkları gerçek dini uygulamaları gösteren klişeleşmiş ve formülleşmiş ifadelerin ötesine bakmalıyız. Şenliklerden günümüze tam bir metin kalmamış olsa da, parçalar, Hitit devletinin en önemli faaliyetlerinden birine ilişkin önemli bir bakış sağlıyor. Törensel ayinlerin ayrıntılı tanımları, tapınma ve ilahi metinleri, törenlerde kullanılan teçhizat ve diğer alet edevatın dökümü, tanrı ve tapınmacılar tarafından tüketilen yiyecekler ve kutlamalara eşlik eden şarkı, dans, oyunculuk programı ve spor müsabakaları, bizim, en aktif, somut biçimiyle Hitit dini uygulamalarındaki renkleri, kokuları, sesleri, coşkuyu ve ortaya çıkan manzarayı canlandırmamıza yardımcı olur. Burada, gerçekten tanrılara layık bir gösteri, gerçekten bir konukseverlik ve eğlence vardı.

Şenlikler, çoğu kez, başkentin içinde, taşrada ve Hitit krallığının diğer merkezlerinde birçok kutsal yerin ziyaret edilmesini de kapsardı. Şenlik alayını saray kapısından ayrılırken ve Kral Kapısı'ndan çıkarak tören güzergâhı boyunca ilerlerken ve Aslanlı Kapı'dan tekrar kente girmeden surların dışından geçerken tekrar izleyebiliriz.³⁴⁶ Biraz sonra başlayacak gösteriyi izlemek üzere tören yolunu dolduran kent sakinleri ve yabancı misafirleri gözümüzde canlandırabiliriz. Uzaktan müzisyenlerin şarkıları, trampetlerin, zillerin, teflerin ve kastanyetlerin alay yaklaştıkça artan sesleri duyulabilir.³⁴⁷ Kalabalık, kutsal onur konuğunun kutlamacıların üzerinde parıltılar içinde yükselen heykelini görür. Bu, halkın, başka zamanlarda tapınağın derinliklerinde –birkaç görevli

346) Tören alayı güzergâhının Neve'in düşündüğü gibi kurgulanması konusunda bkz. 13. bölüm.

347) Bu tür gösterilerde kullanılan müzik aletleri ve müzisyenlere ilişkin ayrıntılı tanımlamalar için bkz. Gurney (1977:34-5); Melchert (1988:230-4); Haas (1994:682-4); de Martino (1995).

dışında– herkesten gizlenen tanrının heykelini görebilmesi için nadi-ren, yılda bir kez ortaya çıkan bir fırsattır. Yine, tören alayı geçerken, seyirciler, kraliyet muhafızları falanji ve görevli maiyet kalabalığıyla sıkı korunan ve halktan soyutlanan kral ve kraliçeyi de şöyle bir görebilir. Etraftaki akrobatlar, hokkabazlar, kırmızı urbalı soytarılar, ut eşliğinde gösteri yapan tümü parlak renkli giysiler içindeki dansçılar, seyircileri eğlendirir. Kuşkusuz, esas görevleri tanrıyı eğlendirmektir. Ancak, orada hazır bekleyen, şenlik havasına kapılmış kalabalığa kim kendini şirin göstermekten geri durabilirdi ki? Genel atmosfer, dinsel bir topluluğa değil de bir karnaval alayına daha uygundur. Ancak sevinçli bir kutlama daha ne olabilir ki? Tanrının istediği de budur.

Tören alayı programında kent tapınaklarının ziyareti de vardır. Burada da, göstericiler ve diğer görevliler, kral ve kraliçeyi selamlamak için tapınağın girişinde yerlerini alırlar.³⁴⁸ Dönme figürleri içeren hoşgeldin dansı yapılır.³⁴⁹ Şarkı gibi ya da monoton bir tarzda ilahiler okunur. Törenler boyunca belirli görevler ve göstericiler 'aha!', 'kasmessa!', 'mis-sa!' gibi, çeşitli kültlere ait nidalar çıkarırlar.³⁵⁰ Kral, ellerini iyice yıkayıp görevlilerin getirdiği kokulu bir havluyla kuruladıktan sonra, tapınak sellasına girer. *Sella* içindeki kutsal yerde, içki saçı ritüelini gerçekleştirir. Burada, bir sunu masası, bir ocak, bir taht, bir pencere ve hatta bir kapı sürgüsü vardır. Bir ziyafet verilir. Tanrı onur konuğudur, kral ise ev sahibi. Tanrıya ve krala sunulacak yiyeceklerin her türlü pislik ve kirden arındırılmasını sağlamak için, çok sıkı hijyenik koşullarda çeşit çeşit et, ekmek ve hamur işi hazırlanmıştır. Kral tekrar ellerini yıkar ve sonra somunlardan birini parçalar. Somunlar bazen insan ya da el, parmak veya dil gibi bir uzvu hatırlatacak biçimde, kimi zaman da kuş, domuz yavrusu veya inek gibi hayvan şeklinde, bazıları ise top, yüzük, tekerlek gibi cansız nesneler biçimindedir. Krala içi şarap dolu, boğa ya da gevik biçimindeki gümüş bir kadeh verilir. Kral kadehten vakarla 'tanrıyı içer'. Bu, ayınle ilgili bir eylemdir. Kadeh tanrıyı simgelediğinden, kral, bu eylemle, kutsal konuğuyla mistik bir birleşmeye girer.³⁵¹ Tanrı ve krala

348) Bu tür göstericiler –şarkıcılar, enstrüman çalanlar ve dansçılar– becerilerini kazandıkları tapınakların sürekli çalışanı olabilir.

349) Dansın Hitit ritüeline katkısı üzerine bkz. de Martino (1989; 1995:2664-6); Haas (1994:684-6).

350) Festival prosedüründe yer alan kimi ayrıntılar KBo IV 9 (CTH 612)'de tanımlanıyor, çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:684-6).

351) İfade, gerçekten, 'tanrıyı içmek' anlamına geliyorsa, sadece bir tanrının onuruna içmek anlamını taşıyabilir.

şimdi diğer konuklar katılır. Bir müjdecî onlara masadaki yerlerini gösterir. Kral, tanrıya, kurban hayvanının, ızgara ya da kızarmış, en güzel parçaları –yürek, karaciğer, böbrek, but, ve yağ (tanrının düşkün olduğu parçaları)– sunar. Misafirlerin de katılımıyla, atmosfer, artık daha da yumuşamıştır. Kral, göstericilerin ortaya çıkmasını işaret etmek için, yardımcılara göz kırpar. Sadece krallıkla ilgili değil aynı zamanda uhrevî bir gösteri olduğundan, dansçılar ve akrobatlar, en iyi numaralarını buraya saklamıştır. Dansçılar, korkusu ve heyecanı, bir av sahnesini canlandırır. Leopar gibi giyinmişlerdir ve avcının avı olan kedinin hareketlerini taklit ederler. Yüzlerinin daima krala dönük olması gerektiğini asla unutmazlar. Programın en heyecanlı yeri, iki yerel şampiyonun güreşidir. Bu, muhtemelen, tanrının özellikle zevk aldığı bir eğlence biçimidir. Her şey tamamlanıp yemek ve eğlence sonuçlandığında, kral, bir kez daha ellerini yıkayıp kuruladıktan sonra, ayrılır.

Şenlik alayı, katılımcılarını ve tanrılarının heykellerini, çoğu kez, şehrin sınırlarının ötesinde, kırsal bir bölgede *huvası* taşlarıyla belirlenmiş olan kutsal yerlere götürür. Tanrıya burada da kurban verilir, o ve tapınmacıları için ziyafet düzenlenir. Bütün takım burada bir kez daha gösteri yapar; kralın hakem olarak katıldığı, bir tarafın Hattililer'i diğer tarafın Masalılar'ı temsil ettiği ve her zaman Hattililer'in kazandığı temsili savaşlar,³⁵² yine güreş, belki ağırlık kaldırma, yürüme, at ve okçuluk yarışları yapılır. Kazanlar için ödülleri (yürüme yarışında birinci ve ikinciye tunik) ve kaybedenler için utandırıcı ancak insafsız cezalar vardır.³⁵³ Her şey, toplantının şenlik ve eğlence ruhuna uygundur.

Alacahöyük'teki Kabartmalar

Şenlik aşamalarının görsel tasvirleri, Ankara'nın yaklaşık 150 km. kuzeydoğusunda yer alan ve Alacahöyük³⁵⁴ olarak adlandırılan bölgedeki

352) "Genç adamları iki gruba ayırır ve onlara isim verirler; bir gruba 'Hattililer' diğeri 'Masalılar' denir. Hattililer'in bronz silahları vardır, oysa Masalılar'ın silahları kamışlardır. Ve savaşır, Hattililer kazanır." (KUB XVII 35 (CTH 525) iii I ff., çev.: Gurney (1977:27). Gursamassalı Iyarri için yapılan şenlik bağlamında, ünlü temsili savaş tanımlamasından. Masa, Batı Küçük Asya'da bağımsız bir krallıktı.

353) de Martino (1995:2668), okçuluk yarışında hedefi şaşırانların çıplak halde su getirmek zorunda kalmalarından bahseden Eski Hitit 'Saray Vakayiname Metni'nden alıntı yapıyor. Ayrıca, atletizm yarışları için bkz. Carter (1988).

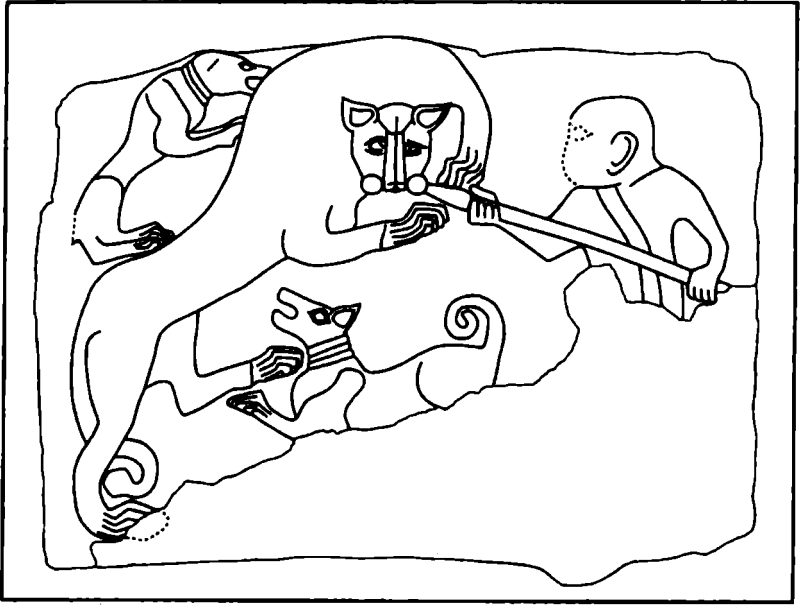
354) Bittel'deki canlandırmalar (1976:186-200, resim 209-28).

Resim 5: Kral ve kraliçe, boğa şeklinde tasvir edilmiş Fırtına Tanrısı'na tapıyor, Alacahöyük'ten bir kabartma. Fotoğraf: Ekip Film'den Feza Tokar.

kabartmalarda ortaya çıkar. Kabartmalar, alt sıra batı tarafın bekçi kulübesinin iç yüzüne kadar devam edecek biçimde, kent girişinin iki yanındaki kulelerin kaideleri üzerine sıralar halinde kazılmıştır. Kapiya yaklaştığımızda, kutsal bir tören alayı tasviri görürüz. Batı kulesi üzerindeki sahnede, kral ve kraliçe, hakim figürlerdir. Uzun rahip cüppesi giymiş olan kral baş katılımcıdır ve kavisli bir görev asası, *kalmıs* taşır. İki sırada, yine, tapınç görevlileri ve kurban hayvanları resmedilir.

Kral ve kraliçenin yüzü, ardında platform üzerinde duran bir boğanın tasvir edildiği bir sunağa dönüktür. Bu, çok büyük olasılıkla, bu kutsal ayinlerin onur konuğu olan iki ilahtan birisi olan, hayvan biçiminde tasvir edilmiş Fırtına Tanrısı'dır. Diğeri, doğu kulesinin onur köşesinde, bir taht üzerindeki tanrıça, kuşkusuz, Hitit panteonunun başkadın ilahı Güneş Tanrıçası Arinna'dır. Fırtına Tanrısı sahnesinin solunda, kılıç yutan bir adam ve merdivenle bağlantılı iki kişinin resmedildiği diğer figürleri görüyoruz. Bu iki kişi, büyük olasılıkla, birçok ritüel metinde eğlendiriciler arasında ortaya çıkan 'merdiven-adamlar'ı göstermektedir.³⁵⁵ Bir utçu, hatta tulumcu da oradadır. 'Merdiven-adam-

Resim 6: Aslan avı, Alacahöyük'ten kabartma

lar' konusu biraz tartışma götürse de, bunların şenlik programında önemli rol oynayan müzisyenler ve akrobatlar oldukları neredeyse kesindir.³⁵⁶

Orijinal bağlamlarının dışında olsalar da, diğer kabartmalar da aynı kompozisyona dahil görünmektedir. İki büyük blok üzerinde, her birinde iki sıra olmak üzere av sahneleri resmedilmiştir. Hayranlık uyandıracak bir biçimde tasarlanmış ve gerçekleştirilmiş olan ve sanatçının en heyecanlı anı yansıtmayı tercih ettiği bir aslan avı sahnesi vardır. Acı ve öfkeyle dikilmiş aslan, avcının boynuna ve omuzlarına sapladığı mızrağı yakalamaya çalışmaktadır. Avcının iki köpeği, acısı ve kızgınlığı tamamen bize dönük başıyla yansıtılan öfkeli ve ölümcül yara almış hayvana eziyet etmektedir.

Köpekler, aslanın ölmekte olmasından duydukları heyecanın coşkusuyla, havlamaktadır. Biri karnının altındadır, diğeri sırtına atlamıştır. Bundan sonra, kızgın bir boğanın resmedildiği sahne gelir; başı kendisine saldıranlara karşı hamle etmeye hazır bir şekilde eğilmiştir ve koca-

356) Gurney (1994), Garstang'ın Alaca merdiven-adamlarının duvarcı ya da yontucu oldukları yönündeki orijinal yorumunu desteklemeye devam ediyor.

man dili dışarı sarkmıştır. Diğer sahnelerde bir geyik avı, bir buzağıya saldıran aslan ve arkasından saldıran yaban domuzuna dönerek ok atmaya hazırlanan bir diğer avcı görülür.

Kabartmaların aşırı derecede düz³⁵⁷ olmasına ve anatomik ayrıntılarda önemli yanlışlıklar bulunmasına karşın, av sahneleri, şiddeti, gerçekçiliği ve dramatik etkisi açısından, doğal olarak, sakın ve çoğu kez donuk Hitit sanatıyla çarpıcı bir tezat oluşturur. Avlanma, şenlik gösterileri sırasında dansçıların canlandırdığı sahneler arasındadır, bu da, buradaki av sahnelerini açıklayabilir. Anadolu kırsalı, avcılara aslan, vahşi boğa, leopar, kurt, geyik, yaban tavşanı ve yaban domuzu avı için geniş bir alan sağlardı.

Büyük Şenlikler

Özellikle tarımla ilgili birçok faaliyetin kutlandığı şenlikler, yılın tüm zamanlarında düzenlenirdi. Bazılarının büyük ulusal önemi vardı ve kralın katılımını gerektirirdi, bazıları daha bölgeseldi, kimisi mevsimlerle, kimi (üzüm hasadı gibi) kutlanan faaliyetlerle, diğerleri de şenlik programının belli bir özelliğiyle anılırdı. Şenlik takviminde dört çok önemli şenlik vardı. İkisi ilkbaharda ve en azından biri sonbaharda düzenlenirdi. İlkbahar şenlikleri AN.TAH.SUM ya da 'çiğdem' şenliği ve *purulli* şenliğiydi. *Nuntarriyashas* şenliği ya da 'hız şenliği' sonbaharda kutlanırdı; pek kesin olmasa da, bu, KI.LAM ya da 'bekçi-kulübesi' şenliği mevsimi de olabilirdi.

İki ilkbahar kutlamasından AN.TAH.SUM şenliği, 'Güneş Tanrıçası Arinna ve Hatti ülkesi tanrıları için' yapılırdı. Şenlik 38 gün sürerdi ve ayinleri Hattuşaş'la ülkenin diğer önemli dini merkezlerinde gerçekleştirilirdi.³⁵⁸ Hemen hemen bir ay süren *purulli* şenliğiyle benzer özellikleri çoktu. Hatti dilinde 'toprak' anlamına gelen adıyla, bu şenlik, eski Hatti geleneğine aitti ve Hatti kökenli ilahları, Fırtına Tanrısı Telipinu ve Inar(a)'yı ön plana çıkarıyordu.³⁵⁹ Kral ve kraliçe yine baş katılımcıydı. Hattuşaş'tan başlayan şenlik alayı, menziline ulaşmadan önce, Güneş Tanrıçası'nın şehri ve başkente bir günlük uzaklıktaki Arinna dahil

357) Bittel (1976:191), resmin, plastik biçimleme eksikliğini telafi etmiş olabileceğini düşünüyor.

358) Şenliğin genel bir tanımı için bkz. Güterbock (1960).

359) Bkz. Haas (1988; 1994:696-747).

olmak üzere, birçok kentten geçirdi.³⁶⁰ Menzil, ülkenin kuzey bölümünde yer alan, özellikle Fırtına Tanrısı ibadetine ayrılmış bir kent olan Nerik'ti. Kutlamalar burada doruğa ulaşırdı. Tıpkı Babil'de bütün tanrıların yılın başlangıcını kutlamak için başları Marduk'a saygı amacıyla toplanması gibi, bu özel olay için tanrıların toplandığı yer burasıydı.

Nerik'in Hitit dini yaşamındaki özel önemi göz önüne alındığında, Kral II. Hantili³⁶¹ zamanında Kaşkalılar tarafından ele geçirilmesi, yalnızca veya esasen stratejik nedenlerden dolayı değil, krallığının dini yaşamındaki tartışılmaz önemi açısından da büyük bir felaketti. Kentin düşmesinin gerçek anlamını kavrayabilmek için, kutsal bir kentin 'kafir' bir düşmana kaptırılmasının uzun zaman sonra bile yarattığı duyguları düşünmemiz gerekiyor. Nerik düşman işgali altındayken, krallığın kuzey tarafındaki Hakmis (Hakpis) kenti, bu kentin dini işlevlerini devraldı. Ancak, düşman işgali altındaki yüzlerce yıldan sonra, Nerik, nihayet, sonradan Kral III. Hattuşili olacak olan kişilik tarafından özgürlüğüne kavuşturuldu ve Hitit dünyasının en önemli tapınç merkezlerinden biri olma konumunu yeniden elde etti.

Nerik'te doruğa ulaşan ilkbahar şenliğinde, doğa güçlerinin tazelenmesi kutlanırdı. Tanrıların kralın yetkesini yeniden onadığı, kral ve eşinin yaşamının, sağlığının ve gücünün tazelendiği yenilenme zamanıydı. Gelişme sürecinde, kralın selametiyle doğanın ritmi arasında doğrudan bir bağlantı vardı.³⁶² Ölümü izleyen yeni bir yaşam fikriyle ilgili iki Hatti miti –Bitki Örtüsü Tanrısı Telipinu miti ve ejderha Illuyanka miti– *purulli* şenliğiyle çok yakından ilgiliydi. Büyük bir olasılıkla, iki mit, şenlik sırasında, yılın başlangıcında yaşamın tazelenme sürecinin ritüel açıdan yeniden canlandırılmasıyla temsil edilirdi. Bu konuda söyleyeceklerimiz bitmedi (12. bölüm).

İlkbahar şenlikleri gibi, sonbahar *nuntarriyashas* şenliği, yani (her ne anlama geliyorsa) 'hız şenliği' de haftalarca sürerdi ve Hattuşaş içinde ve dışındaki kutsal yerlerin ziyaretini kapsardı.³⁶³ Öte yandan, KI.LAM şenliği, 'bekçi-kulübesi şenliği', sadece üç gün sürerdi ve tamamen başkent ve yakın çevresiyle sınırlıydı.³⁶⁴ 'Bekçi-kulübesi' terimi, alayın

360) Goetze (1957b:91), bu tür bir seyahatin yapılabilmesi için, kral ve kraliçeyi taşıyan iki tekerlekli ya da daha uzun mesafelerde kullanılan daha büyük bir arabanın hızla yol alabilmesine uygun, gelişmiş bir yol sistemi olması gerektiğini düşünüyor.

361) Bkz. Bryce (1998a:121).

362) Bkz. Haas (1994:697).

363) Şenlik güzergâhına ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Güterbock (1961b: 90-2).

364) Bu şenliğe ilişkin genel bilgi için bkz. Singer (1983-4).

kraliyet sarayı kapısından başlayan ve çeşitli tapınakların, depoların ve, anlaşılan o ki, şehir hazinesinin kapısından geçmesiyle devam eden bir dizi farklı yerin ziyaretini belirtiyordu. Tören alayı, putu kutlama için tapınağından alınan ve öküz arabasıyla kentte dolaştırılan Fırtına Tanrısı'nı ön plana çıkarırdı. Ancak otuzu aşkın diğer ilah da şenlikte onurlandırılırdı.

Şenlik Programında Yazılıkaya'nın Rolü

Hitit şenlikleriyle ilgili herhangi bir genel tartışmada, Hattuşaş'ın bir kilometre uzağında yer alan doğal kaya mabedi Yazılıkaya'nın işlevi ve yeri sorusu kaçınılmaz olarak gündeme gelir.³⁶⁵ Yazılıkaya, şenlik programında kesirlikle önemli bir rol oynardı. Ancak bu rol tam olarak neydi? Bölgenin insan bağlantısı üçüncü binyıl ya da daha öncelere kadar geriye uzanıyor. Ve en azından 1600 yılından itibaren, bölgede, başlangıçta burayı doğal durumunda bırakan Hititler vardı.

III. Hattuşili'nin hükmü sırasında, önceki duvarı tekrar koyarak, iki kaya odaya doğrudan geçişi kapatıp ön tarafına bir bekçi kulübesi ve iç avlusuyla bir tapınak kompleksi ve iç mabet inşa edildi. 1931 yılından başlayıp 1978'de Peter Neve'e devredene kadar Hattuşaş'taki kazıları yöneten arkeolog Kurt Bittel, Hitit tapınaklarının bilinen çok sağlam yapısının tersine, taş yığınları üzerinde yer alan ve kayalık zemine dayanmayan temelleriyle, kompleksin inşasındaki çarpıcı özensizliğe dikkat çekti. Bittel, Yazılıkaya'nın ön tarafındaki, fazla ciddiye alınmadan inşa edilen bu yapıların normal Hitit tapınağının günlük ritüel kullanımına uygun olmadığı ve yıl içinde sadece sınırlı bazı özel durumlarda kullanıldığı sonucuna vardı.³⁶⁶

Bu özel durumlar nelerdi? Yazılıkaya'nın, görkemli ve eşsiz kabartmalar galerisiyle, özellikle de 'A Odası'ndaki etkileyici tanrılar resmi geçidiyle, saygı duyulan önemli bir yer olduğundan kuşku duyulamaz. Yine de, tam önemi gözden kaçabilir. Elimizde ne gibi ipuçları var? A Odası'nın ötesi, B Odası'na uzanan ve bir çift kanatlı ve aslan-başlı cin tarafından korunan dar bir pasajdır. Girişte, bu odanın sağında, orak şeklinde kılıç taşımaları dışında A Odası'ndaki erkek ilahlar alayının sonunu oluşturan benzer bir grubun karşılığı olarak, (konik başlıklarıyla

365) Önceden belirtildiği gibi, bu yerin Türkçe ismidir. Eski ismi bilinmiyor.

366) Bittel (1970:107).

Resim 7: Yazılıkaya

belirtilmiş) on iki özdeş tanrının yer aldığı yontu bir tavan süsü vardır. Karşı duvarda, yakından bağlantılı iki figür yer alır. Büyük olanının Teşub ve Hepat'ın oğlu tanrı Şarruma, üzerinde kanatlı bir güneş diski olan küçük kabartmanın ise tanrının gözdesi (IV.) Tuthaliya olduğu hiyeroglif yazıyla belirtilmiştir. Tanrı, ilahi korumanın simgesi olarak, sol kolunu kralın omuna uzatırken, sağ bileğini de kavrar.³⁶⁷ Tuthaliya, A Odası'nda, ana tanrılar grubunun karşısındaki duvarda da, 3 metre yüksekliğinde bir kabartmada görünür. Her iki kabartmada da, uzun cüppesi, uçları yukarı kıvrık ayakkabıları, başa sıkıca oturan takkesiyle rahip giysisi içindedir ve ucu spiral biçiminde yukarı kıvrılmış asa, *kalmus* taşır.

B Odası'ndaki Şarruma-Tuthaliya kabartmasıyla aynı duvarda 'hançer-tanrısı' kabartması yer alır. Kabartmanın üst kısmı insan başından ibarettir; konik başlık giymesine bakılırsa, bunun tanrıya ait bir baş olduğu aşikârdır. Altında, baş aşağı asılı iki aslanın ya da aslan postunun ön kısmı vardır. Bütün bunlar, bir hançer 'kabzası' oluşturur. Bıçağın alt yarısı görünmese de ve kabartma genel olarak yere saplı bir kamayı gösterecek biçimde tasarlanmış olsa da, alt bölümü farklı, oluklu-

367) Yaklaşık 1300 yıllarından sonraya ait kaya mühürlerinde de benzer bir motif bulundu.

iki ağızlı bıçak şeklindedir. Bilimadamları, kabartmanın yorumlanması tartışmasında, Yeraltı Dünyası'na sürgün edilen tanrılarla ilgili Hitit ritüeline dikkati çekiyor ve büyücü bir rahibin hangi yolla onların kılıç şeklinde ve kilden tasvirlerini yapıp onları yere yerleştirdiğini tanımıyor.³⁶⁸ Profesör Bittel, kabartmayı Diyarbakır bölgesinde bulunan ve bir kitabeyle Yeraltı Dünyası tanrısı Nergal'e atanmış bronz bir kılıçla karşılaştırıyor.³⁶⁹

Muhtemelen, her iki odada, tasvir edilmiş on iki özdeş tanrının da yeraltı dünyası çağrışımları vardır ve Hattuşas ile Yazılıkaya arasındaki patikanın iki tarafında yer alan kaya çatlakları veya nişler içindeki yakılmış ya da gömülmüş ölülerin kalıntıları bölgenin ölüm ve öbür dünya ile ilişkili olduğu izlenimini güçlendirmektedir. B Odası'ndaki tüm figürler odanın kuzey ucuna bakar ve, büyük olasılıkla, bir zamanlar orada duran bir anıtlı, bir tanrı, belki de kral heykeliyle bağlantılıdır.

Yazılıkaya'nın Hitit Yeni Yıl Şenliği'nin kutlandığı asıl yer olduğu, Babil geleneğindeki *bît akîtu* gibi, Hitit 'Yeni Yıl Evi' olduğu, uzun zamandır ileri sürülmektedir. Bölgenin aşikâr yeraltı bağlantıları bununla uyumsuz değildir. Periyodik örüntü içinde bozulmanın ve ölümün ardından yeni başlangıçlar, yeni oluşumlar, yeni yaşamlar geldiğinden, kadim dünyada ölüm ve yeni yaşam, çoğu kez, yan yana sıralanır.

Yılın başlamasını kutlayan alayın, buraya, muhtemelen, Hitit dünyasındaki tüm açık-kırsal mabetlerin en kutsalına³⁷⁰ gelişini gözümüzde canlandırabiliriz. Belki de, o zamanlar, A Odası'nda ayrı ayrı resmedildikleri gibi ve tıpkı Babilli tanrılarının heykellerinin Babil'e has *bît akîtu* da toplandığı gibi, bütün önemli tanrılar burada toplanırdı. Tanrının inayetinin isteneceği daha can alıcı bir zaman yoktu. Muhtemelen, bunun yapılacağı daha can alıcı bir yer de yoktu.

Yazılıkaya, bu nedenle, ilkbahar ayınlarının, ülkenin bütün tanrılarının huzurunda kutlandığı yer oldu.³⁷¹ Krallığın son yıllarında, ölümlerin konulduğu ve kraliyet ailesinin atalarının ölümlerine saygı göstermeye geldiği bir mezar şapel olarak da kullanılmış olabilir.³⁷² Ve büyük

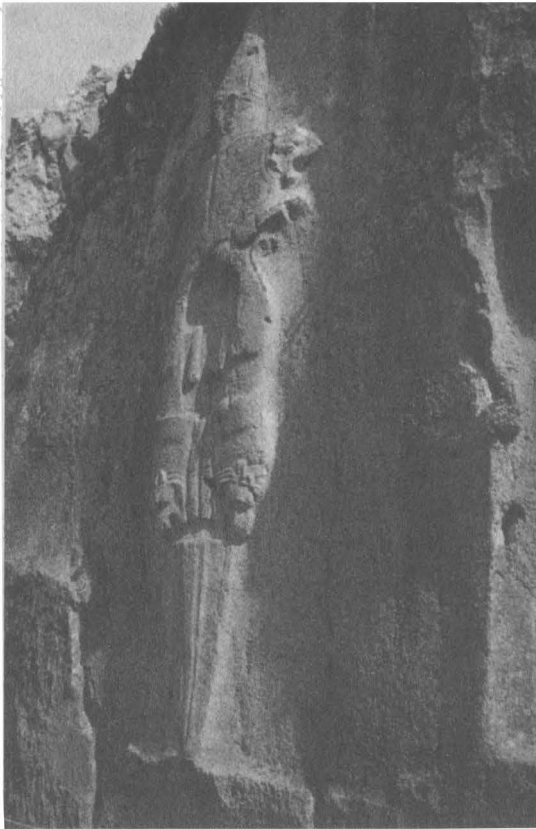
368) KUB VII 4I + kopyaları; KBo x 45 ve KUB XLI 8 (ii 15-20), Otten tarafından yayımlandı.

369) Bittel (1970:109).

370) A Odası'nın, Fırtına Tanrısı'nın *huvasisi* olduğu ileri sürüldü.

371) Haas ve Wäfler (1974), Güterbock'un tersine, Yazılıkaya'nın arınma ayinleri için kullanıldığını ileri sürüyor (1975:274).

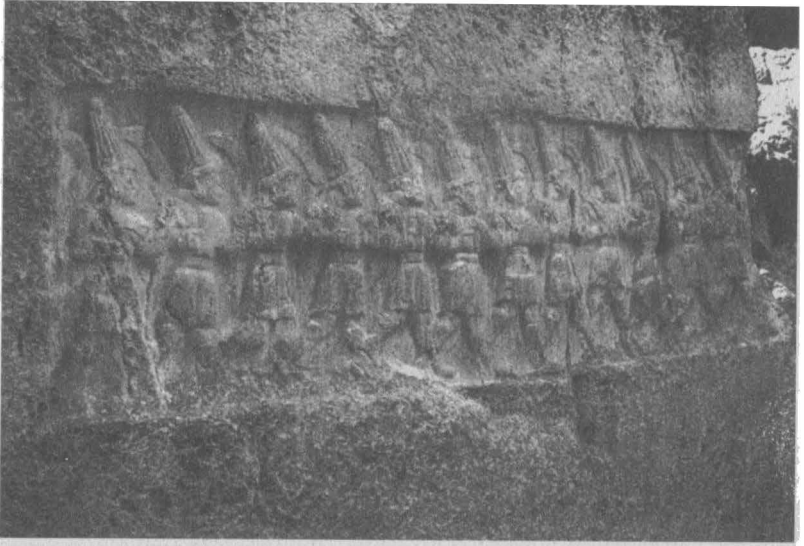
372) Muhtemelen, Hitit dilinde *hesti-ev* denilen yer; bkz. Singer (1986:249); Haas (1994:245).

Resim 8: Hançer-tanrı, Yazılıkaya'dan kabartma

Kral, muhtemelen, burada gömülüdür. 10. bölümde, gerekli törenden sonra kralın kemiklerinin bir *hekura*, yani bir taş eve konulduğunu kaydetmiştik.³⁷³ Yazılıkaya'daki tek insan figürü olan IV. Tuthaliya kabartmalarının önemi, B Odası'nın onun *hekuru*, mezarı, olabileceğini göstermektedir. Oğlu (II.) Şuppiluliuma'nın *hekuru*nda ona bir heykel

373) Diğer çeviriler arasında, 'yeryüzüne çıkmış kaya, yalçın kaya' (Melchert), 'mezar mabet, kemik saklama yeri, ölü mahzeni, anıtkabir' (Puhnel), Sümer dilinden alınan É.KUR, yani 'rapınak, mabet' kelimesi (Silvestri), Suriye dilinden alınan hai = kur, 'cv dağ(dır)' (Haas) yorumları yer alıyor.

Resim 9: On iki tanrı, Yazılıkaya'dan kabartma

diktiğini biliyoruz.³⁷⁴ B Odası'nda, bütün heykellerin yöneltildiği kuzey ucunun tabanında, ölümünden sonra kralın mezarına gelme izni olan aile üyelerinin hürmet göstermesi ve hizmet etmesi için konulmuş bir Tuthaliya putunun olması akla yakındır.

Ritüeller

Hititler, Sümer dilinde EZEN olarak tanımlanan şenliklerle SISKUR denilen ritüelleri birbirinden ayırmıştır; şenlikler, 'tapınmak için düzenlenen toplu dini törenleri ve tanrılara sunuda bulunmayı', diğeri ise 'bireyler için ve onlar tarafından özgül hastalıkları tanımlamak üzere sıkça ifa edilen büyümlü işlemleri' anlatırdı.³⁷⁵ Genel olarak, 'ritüel' teriminin, özel bir sonuç elde etmek, bir şeyi anmak veya münferit bir etkinliği uzatmak için ortaya konan simgesel bir edim ya da performansı kapsadığı söylenebilir. Şenliklerde gerçekleştirilen birçok işlem –elle-

374) KBo XII 38 (CTH 121) Otten (yay. haz.) (1963:13-18), ii 4-21. Bkz. Haas (1994:245-6).

375) McMahon (1991:I sayı 2).

rin yıkanması, tanrının içilmesi, ekmeğin parçalanması, törensel danslar— açıkça ritüel bir özellik taşıdığından, ne olursa olsun, şenlik ve ritüel arasındaki ayrım çok kesin bir ayrım değildir. Aslında, bir şenlik programı, çok büyük ölçüde, ritüellerden oluşur.

Öte yandan, Hitit dünyasından kaydedilmiş ritüellerin çoğu, belli durumlarda belli bireylerin gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik olarak tasarlanmıştır. Ancak, ritüel hangi bağlamda gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, temel özelliklerinden biri, kendi içinde *doğrudan* pratik değeri olmayan bir eylem veya işlem bütünüyle belli bir sonuç alma arayışında olmasıdır. Toprağı işlemek ve tarlaları sulamak, iyi hasat almak için şart olabilir. Ancak bunlar ritüel eylemler değildir. Saban töreni düzenlemek ve bereket dansı yapmak ritüel eylemlerdir. Toprağı ek-meyecekler ya da tohum atmayacak veya tohumları sulamayacaklardır. Ancak göstericilerin inancına göre, hasatın başarılı olması için bu eylemler şarttır. Bir ebe, bebeğin sağlıklı olarak dünyaya gelebilmesi için hem pratik doğum prosedürü hem de uygun doğum ritüelleri konusunda ehil olmalıdır. Bir doktor, hastalığı etkili bir biçimde iyileştirmek için hem pratik tıbbi prosedürler hem de uygun büyü, ritüel ve sihirler konusunda yeterli olmalıdır. Pratik ve ritüel birbirinin tamamlayıcısı ve güçlendiricisidir.

Ritüelin özü faaliyet, çoğu kez, çoklu-duyumsal bir faaliyettir: bunlar arasında katılımcının hareketleri, jestleri, davranışları, yakarışların sesi, habercinin çığlığı, müzik eşliğinde söylenen dini şarkılar, aromalı maddelerin güzel kokuları, kurban kanının pis kokusu, ateşte cızırdayan yağlı etin görüntüsüyle çıkardığı koku ve ses, tanrı içilirken kutsal şarabın damakta bıraktığı tat, bütün vücudun yıkanıp ovularak temizlenmesinin yarattığı fiziksel duyarlılık sayılabilir.

Çoğu ritüel eylemim özünde, istenilen sonucun kalıp simgeler kullanarak örneksemeye elde edileceği inancını içeren, duygudaş ya da taklitçi bir büyü fikri yatar. Bir kirlilik kaynağının bertaraf edilmesi için düzenlenmiş bir ritüel örneğine bakabiliriz:

Büyük bir su çukuru açarlar (...) ve oradan ırmağa giden küçük bir hendek yaparlar. İçine, içi biraz gümüş ve altın kaplı bir tekne koyarlar. Sandalın içine altından ve gümüşten küçük 'küfürler' ve 'lanetler' koyarlar. Sonra, çukuru boşaltan hendek, tekneyi su çukurundan ırmağa taşır. Tekne gözden kaybolduğunda, kadın³⁷⁶ biraz zeytinyağı ve bal döker ve bunları yaparken de şöyle der: "İrmağın

376) Ritüeli gerçekleştiren 'Kocakarı'. Kadın ritüelciler, genellikle, ileride tartışılacak olan ritüellerle ilişkilendirilmiştir.

tekneyi götürmesi ve ondan artık asla bir iz kalmaması gibi, tanrının huzurunda her kim kötü söz söyler, küfreder, lanet okur ve pis durursa, ırmak onları da öyle götürsün! Ve tıpkı tekneden artık bir iz kalmaması gibi, tanrıma da artık kötü söz söylenmesin; kurban adayana da söylenmesin! Tanrı ve adakçı dertten uzak olsun.”³⁷⁷

En ilgi çekici ritüellerin bazıları, devlet şenliklerinin kendine has dünyasından oldukça uzak kalan alt toplum kesimleriyle çok yakından bağlantılıdır, öyle ki, krallığın dört bir yanındaki kâtiplerin derlediği bu ritüeller, Hitit dünyasındaki sıradan insanların yaşamlarına ilişkin istisnai bir bakış sağlar bize. Bir kişinin çocukluğundan başlayıp ergenliği ve ölümüne kadar her gelişim evresi için, bir aşamadan diğerine geçerken o kişiyi koruyan, kötü güçleri ondan uzak tutan, yanlış giden şeyleri düzelten ritüeller vardı. Profesör Beckman’a göre, ritüellerin büyük bölümü, bir kişiye belli bir yaşam alanındaki uygun işlevi sağlamaya yönelikti.³⁷⁸ Bir ritüel bir insanın cinsel gücünü iyileştirmeye yönelikken, bir başkası mide ağrısının geçmesini sağlardı; bir başkası aile içi huzursuzluğu gidermeye yarardı, bir diğerinde ise bir hanenin tüm kötülüklerden arındırılması amaçlanırdı.

Ritüelciler

Ritüeller, gereken etkinin sağlanması üzere, bu amaç için tutulan ehil kişiler tarafından gerçekleştirilmelidir. Ritüel işlemler bütününde uzman olanlar arasında öne çıkanlar, aralarında birçok erkeğin de bulunduğu ve ağzında diş kalmamış yaşlı kadınlar izlenimi uyandırarak bizi yanıltabilecek bir terim kullanmak gerekirse, ‘Kocakarı’³⁷⁹ diye adlandırılan kadınlardır. Bunlar için kullanılan Hitit terimi, tam olarak kocakarı değil de ‘doğum yaptıran dişi’ anlamına geldiği için, aslında, ebeler verilen bir ad olan *hasavan*’dır.³⁸⁰ Bu unvanı taşıyan kadınlar, her durumda, çoğu kez hekimlerle, kâhinlerle, büyücü rahiplerle ve diğer ri-

377) KUB XXIX 7 (CTH 480), çev.: Goetze, Pritchard’da (1969:346).

378) Beckman (1989:105-6).

379) Sümer dilinde yaşlı anlamına gelen MUNUS.ŞU.GI terimiyle adlandırılırlardı.

380) Bkz. Beckman (1983b:232-5; 1993:37). Gurney (1977:44-5), terimin *hasnupallas*, yani ‘ebe’ kelimesiyle bağlantılı hatta eşanlamlı olduğunu düşünüyor. Pringle (1933:134), Otten’in, *hasavan*ın ŞU.GI’nın fonetik sunuşu olduğuna ilişkin vardığı sonuca değinerek, ŞU.GI ve *hasavan*ın bir ritüel metinde birbirinin yerine kullanıldığını kaydediyor.

tüel gösteri, şifa ve kutsama sanatları uygulamacılarıyla işbirliği yapabilen, çok yönlü uzmanlardı. Kâtipler konusunda gördüğümüz gibi, çoğu, bazı durumlarda, en azından aynı aileye kuşaktan kuşağa geçmiş görünen bir mesleği miras alarak bir aile geleneğini sürdürabiliyordu.³⁸¹ Gerçekleştirdikleri ritüellerin yaratıcıları olarak, bu kadınlardan on dördünün adı günümüze ulaşmıştır. Genelde, kadınlar, okur yazarlıktan neredeyse tümüyle uzaktı. Dini ve ritüel metinlerde, şu ya da bu ölçüde kullanılan diller yelpazesinde Hatti, Luvi, Pala, Hurri ve Babil dilleri vardı. Bu, ritüellerin çıktığı belli kült bölgelerinin geleneksel dillerini yansıtmaktadır. Birçok ritüelde, ritüeli gerçekleştiren kişinin bu dillerdeki bilgisi ritüel terminolojisiyle sınırlı kalsa da, büyü sözleri anadili dışındaki dillerde söylemesi gerekliydi. Muhtemelen, ritüelin Hatti, Luvi ya da Hurri dilinde düzenlenmesini gerektiren özel bir durum varsa, etkili olabilmesi için ritüelin bu dilde gerçekleşmesi gerekecekti.

'Kocakarı'nın (geleneksel terime sadık kalmak gerekirse) çeşitli durumları kapsayan bir danışmanlık uygulamasının olması ve belli bir duruma uygun ritüeli gerçekleştirmek için temel alacağı başlıca kaynaklara ulaşabilmesi mümkün görünmüyor. Ritüelin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için gereken yiyeceklere ve kil, balmumu, donyağı, yün, kurbanlık hayvan gibi diğer tüketilebilir kalemlere ve ritüel araç gereçleri gibi öteberiye bakılırsa, en basit düzeydeki ritüeller bile karmaşıktı. En küçük hata, tüm prosedürü geçersiz kılabilirdi. Şenlik programlarının kayıtları gibi ritüel metinler, sürecin her aşamasında uygulamacının danışabileceği, adım adım talimat veren elkitapları gibiydi: ritüel için gerekli materyalin toplanması, bunların ritüelin gerçekleştirileceği yere taşınması, ritüelin zamanı, söylenecek kelimeler, dini şarkılar ve dikkatlice izlenecek talimatlar. Ritüelcilerin, kendi özel ritüellerinde bile, ezberlemeleri gerekenlerin belli bir sınırı vardı. Hiç beklenmedik bir anda hizmetlerini gerektirecek birçok durum ortaya çıkabilirdi. Her olası durum için el altında hazır bir şeyler bulundurmak üzere, baş vurabilecekleri geniş bir kayıtlı materyal stokları olduğu kesindi.

Açık havada ya da, gerektiği takdirde, müşterinin evinde verilen hizmet, ritüelin gerektirdiği tüketilebilir malların masrafı da müşteriye ait olduğundan, ucuza gelmiyordu. Bununla birlikte, mütevazı bir geliri

381) Şecere verisi temelinde bkz. Ünal (1988:65). Beckman (2000:20), CTH'de, yüzde 50'den fazlasını kadınların oluşturduğu 71 ritüelciden 38'inin ismiyle tespit edildiğini kaydediyor.

olan müşteri için daha ucuz araçlar kullanarak ve ritüelin gücünü etki-
lemeden ya da –en azından– ciddi bir zaafa uğratmadan, muamelenin
maliyeti müşterinin alım gücüne göre ayarlanabiliyordu. Örneğin, özel
bir ritüel, Yasalar'daki çiftlik hayvanları fiyatına bakılırsa hiç de ucuz
olmayan bir adağın, bir eşiğin kurban edilmesini gerektirirdi ve bu da
ritüel masraflarına eklenen ayrı bir yük demektir. Bununla birlikte, yok-
sul kişiye, canlı bir hayvan yerine törensel amaçla onun kilden bir sure-
tini kullanması izni verilirdi.³⁸²

Vekil

İkame etme kavramı çok fazla ritüelde görülür.³⁸³ Gerçekten, kadim ve
modern birçok uygarlıkta değişik biçimlerde ortaya çıkan bu kavram
çok yaygındır. Temel olarak, belli durumlarda, bir kişinin ya da nesne-
nin yerine başka bir kişi ya da nesnenin konulabilmesine yönelik bir
inanıştır. Bu, onun, aslının yerine konulan bir madun işlevi görmesini
ya da aslının yükünü ve sıkıntılarını üstlenmesini veya, tersine, yük ve
sıkıntıları aslına aktarmasını mümkün kılar. Sir James Frazer, *Altın Dal*
adlı yapıtında, kavramın izini ilk insana kadar sürdü. Frazer, 'yabaninin',
kendisini, odun ya da taş yükü gibi fiziksel bir yükten, yükü başkasına
taşıtarak kurtarabileceğini fark ettiğini söyledi; yabani, sonraları, fizik-
sel rahatsızlıklar, keder ve acı gibi başka tür yükleri de birine ya da başka
bir şeye aktarabileceğini düşündü. Daha karmaşık biçimlerinde, ikame
etme ritüeli, çoğu kez, sadece fiziksel sıkıntılarının değil, birinin gü-
nahının ya da suçunun da aktarılabilmesi inancını kapsayan farklı bir
törel ve ahlaki unsur içerirdi. Hristiyan teolojisinde, İsa'nın şehitliği,
ikame kavramının nihai tezahürüdür.

Literatürde, Tanrıça İştâr'ın Yeraltı Dünyası'ndan kurtulması ve ye-
rine Çoban Tanrı Dumuzi'nin geçmesiyle ilgili çok eski bir Mezopotam-
ya öyküsünden başlayarak, bol miktarda ikame örneği yer alır. Örneğin,
Yunan edebiyatında sıkça karşımıza çıkar. Euripides'in Alkestis isimli
oyununda, oyuna ismini veren kadın kahramanın, ölümün eşiğinde ol-
duğunu ve yerine ölecek birini bulabilirse ölümden kurtulabileceğini
söyleyen kocası Admetos'un yerine kendisini feda etmesi, bunun bir

382) KUB LIV 65 + iii 33-4; bkz. Klengel (1984:176); Haas (1994:888).

383) Genel olarak bkz. Haas (1994:206-15) ve ilgili metinler için bkz. Kümmel (1967).

örneğidir. Tamamen farklı bir bağlamdaki ikame örneği, kesilmiş bir öküz başına lanetler yağdırarak ülkeye gelebilecek herhangi bir tehdidin bu kesik başa gelmesi için dualar edilmesini telkin eden Mısır gelenegini aktaran Herodotos'tan gelir; kesik baş Nil'e atılır (ya da civarda Yunan tüccarlarının bulunduğu bir pazar yeri varsa burada satılır).³⁸⁴ Kitabı Mukaddes'teki günah keçisi gibi (aşağıda), halkın, sıkıntılarını kendisine yükleyerek kurtulduğu kurbanlık öküz de ikame kurban işlevini görür.

Feda edilen öküz, Kral II. Murşili'nin konuşma kusurundan kurtulma törenselindeki temel unsurdu (bkz. 9. bölüm). Öküz, kralın bir araba dolusu eşyasıyla birlikte, Kummanni'deki Fırtına Tanrısı Tapınağı'na gönderildi. Burada, öküz ve eşyalar, Fırtına Tanrısı'na sunu olarak yakıldı. Şansa asla yer bırakmayan tipik ve pragmatik Hitit anlayışıyla doğru orantılı olarak, birinin yolda ölmesi durumu dikkate alınıp, ikame edilen öküzün yedeği olarak ikinci bir öküz daha gönderildi.

Hayvanlar, ikame eden kurban olarak, ritüellerde yaygın olarak görülürdü; canlılarının tercih edilmesine karşın, bütçesi elvermeyenler için kilden suretlerine de izin verilirdi. Eşekler, öküzler, kuşlar, köpekler, koyunlar ve domuzlar, ikame amacına uygun hayvanlardı. Anlaşılmazlığa düşmüş bir ailede uyumun yeniden sağlanmasına yönelik ritüelde bunun örneğini görebiliriz:

Kara bir koyunu sürüp getirdiler; Kocakarı, koyunu onlara sundu (kurbancılara, yani Kocakarı'yı tutan çifte) ve şunları söyledi: "Sizin başlarınız ve vücudunuzun bütün parçaları için kara koyun fedadır. Lanetlerin dili ağzında ve dilindedir." Koyunu onların üzerinden salları. İki kurbanı, koyunun ağzına tükürür.³⁸⁵ Koyunu keser ve parçalara ayırırlar. Bir ocakta yakarlar. (...) Kocakarı küçük bir domuz alır, çifte verir ve şunları söyler: "Bakın! Ot ve tahılla semirmiş. Tıpkı bu küçük domuzun bir daha asla gökyüzünü ve diğer küçük domuzları göremeyeceği gibi, lanetler de bu çifte uğramasın!" Kocakarı küçük domuzu çiftin üzerinden salları ve çift de domuzu öldürür. Yerde bir çukur kazarlar ve domuzu bu çukura koyarlar.³⁸⁶

Feda edilen hayvan, ritüelin kendisi için gerçekleştirildiği kimseleri acıya salan fitnecilere ve kötü güçlere karşı bir muhafaza işlevi görür; ritüel süreci, bu ezanın, acı çekenden feda edilen hayvana aktarılmasını kapsar. Aktarım birçok yoldan gerçekleşebilir: feda edilen hayvanın uzuv-

384) Herodotos 2. 39.

385) Ezayı koyuna geçirmek için.

386) KBo II 3 ve kopyalarından (CTH 404), çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:350-1).

larının aç ı çekeninkiyle sözlü olarak benzeştirilmesi yoluyla, –dert der-di kovar ilkesinden hareketle– feda edilen hayvan ın imgesinin aç ı çeken kişinin ki ne benzer biçimde tanımlanmasıyla, aç ı çeken kişinin feda edilen hayvana dokunması ya da onun ağzına tükürmesiyle veya feda edilen hayvan ı ac ı çekenin yan ıbaşında veya başının üzerinde sallayarak. Kuşkusuz, art ıklar ımızı koşunun avlusuna dökerek çöp soru-nundan ne kadar kurtulabilirsek, dertlerden de onları feda edilen bir hayvana aktararak o kadar kurtulabiliriz. Ritüel sırasında veya ritüelin tamamlanmasının ardından, ezadan doğru şekilde kurtulunduğundan emin olmak en önemli konuydu.³⁸⁷ Bunun sağlanamamas ı kasıtlı bir büyü eylemine soyunulması demekti ve kral ın mahkemesine kadar gi-dip ağır bir yaptırım ıla cezalandır ılabildi.³⁸⁸

Yap ılarına bağlı olarak, fitneciler, yak ılarak veya gömülerek (ki böy-lece Yeralt ı Dünyas ı'na gidiyorlard ı) veya başka bir yere nakledilerek uzaklaştır ılabiliyordu. Örneğin, yukarıda kirlilik ritüeliyle ilgili olarak değindiğimiz, alt ın ve gümüşten küfür ve lanet vesikaları gibi nehrin akıntısına bırak ılabiliyorlar ya da öküz baş ı gibi Nil'e at ılabiliyorlard ı. Feda edilen hayvan, Kral Muşşili'nin ritüelindeki öküz gibi, uzaklaştırıcı bir işlev de görebildi. Bu, Levililer 16'daki Harun'un iki keçili ritüelini hatırlatır; birisi Rabbin gönlünü almak için, diğeri –günah keçisi– halk ın kötülüklerini kimsenin olmad ığı yerlere taşımak içindir. Muşşili'nin feda ettiği öküz, bu iki işlevi birleştirdi; sıkıntıları kraldan uzağa taşıdı ve tanrıyı yat ıştıran sunu işlevi gördü. Eşekler ve koçlar da, törensel yollarla onlara aktarılan felaketi düşman topraklara nakletmek için taşıyıcı olarak kullan ılırd ı. Bir fare bile taşıyıcı olabiliydi: “O (Kocakarı) küçük bir kalay parçasını bükerek yay haline getirip kurban sahipleri-nin sağ el ve ayaklarına tutturur. Sonra, tekrar çıkarır ve bir fareye bağ-lar ve şöyle der: ‘Kötülüğü senden ald ım ve bu fareye geçirdim. Fare kötülüğü çok uzaklara, yüksek dağlara, tepelere ve vadilere taşısın!’”³⁸⁹

Kraliyet ailesinin üyeleri, bazen, kaçınılmaz biçimde kutsal gazaba atfedilebilecek sıkıntıları bir insan-kurbana aktarmak isterdi. II. Muşşili'nin umutsuz bir hastal ığın pençesindeki sevgili karısı Gassulaviya, bu yüzden, hastal ığının devası olarak gördüğü çok güzel bir kad ını, ken-disinin yerine feda edilmesi beklentisiyle Lelvani'ye göndermişti. “Ey

387) Ayrıca, insansız alanlardaki potansiyel kirliliğe dair ritüellerin gerçekteştirilme-siyle ilgili olarak bkz. Beckman (1999:162).

388) Bkz. Yasalar 44b maddesi.

389) KUB XXVII 67.(CTH391.I), çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:348).

Tanrım, eğer bende hastalık arıyorsan (...) bu kadın benim yerimi alacaktır. Onu sana güzel bir kıyafetle sunuyorum. Bana kıyasla zekidir, safıtır, parlaktır, beyazdır, her bakımdan güzel görünür. Şimdi, Ey Tanrım, Efendim, ona iyi bak. Bu kadın tanrının huzuruna çıksın, Efendim.”³⁹⁰ Kraliçenin vekilinin bir insan-kurban olarak sunulup sunulmadığından emin olamayız. Metnin parçalı yapısı bu konuyu belirsiz bırakıyor. Her durumda, ilah tepkisiz kaldı. Gassulaviya hastalığından asla kurtulamadı.

Düşman topraklarındaki başarılı bir seferden dönerken veba tehlikesiyle karşılaşan kralı korumak için düzenlenen bir ikame ritüeli vardı.³⁹¹ Burada, ritüel, bir erkek ve bir kadın esirin düşman topraklarında yakalanarak kralın önüne getirilmesini gerektirirdi. Kral giysilerini çıkarırdı ve bu giysileri erkek esir giyerdi, kadın esir de kadın elbiselerine bürünürdü. Kral şu sözleri söylerdi: “Düşman ülkelerin bir erkek tanrısı bu vebaya sebep olmuşsa, o zaman ona feda edilmeye uygun kılıktaki bir adamı verdim. Erkek tanrı, bu kılıktaki adamla yetin ve bundan sonra Hatti ülkesine ve ordusuna, efendilerine, kralına iyi davran ve vebayı bu adam yüklensin ve onu düşman topraklarına taşısın!” Aynı işlem, kadın esir kullanılarak, bir kadın tanrıça için tekrarlanırdı. Ayrıca, vebanın aktarılacağı ve yine hastalığı düşman topraklarına taşıyacak, küpelerle, kırmızı, yeşil, siyah ve beyaz yünlerle süslenen boğa ve koyun gibi hayvan kurbanlar da vardı.³⁹²

Krallığın istikrarı, büyük ölçüde, hükümdarın sağlığına ve selametine bağlıydı. Ancak, hükümdar, sadece kendi işlediği suçlardan değil, ailesinin, atalarının ya da kullarının işlediği suçlardan da sorumlu olduğu için kutsal gazaba her zaman açıktı. Dini takvimdeki şenliklerin doğru dürüst kutlanması, tanrıyı memnun etmek açısından çok önemli olabilirdi. Ancak bunun bir garantisi yoktu ve kralın başına gelebilecek olası bir talihsizlik ya da felaketin mümkün olduğunca önceden sezilmesi gibi ilave önlemler de gerekliydi. Bazen, bir alamet ya da kehanet, kralın yaşamına yönelik acil bir tehlike konusunda uyarıcı olabilirdi. Bu, eldeki uygun ritüel metniyle acil bir önlem alınması için bir sinyal-

390) KBo IV 6 (CTH 380), 10-15, çev.: Lelvani'nin eski bir Hatti tanrıçası değil, Hitit tanrısı olduğunu kaydeden Gurney (1977:55). Ayrıca bkz. Kümmel (1967:120-1).

391) KUB XVI (CTH 584) Kümmel (yay.haz.) (1967:111-25) i 14-20.

392) KUB IX 31 (CTH 757) çev.: Goetze, Pritchard'da (1969:347), düşman topraklarına giden yola çıkarılmadan önce, başına çeşitli renklerden yünlerle bir taş örülmüş kurbanlık bir koçla yapılan ritüeli kaydediyor.

di: Kral için ölüm kehanet ediliyorsa, kral bunu rüyasında görmüşse, içgörü, ya da kehanetle krala bildirilmişse ölüm ya da meşum bir işaret peyda olmuşsa gözlerinin önünde, bu, onun için gerekli ritüeldir.³⁹³

Bir feda ritüelinde izlenecek yolun kayıtlı iki çeşitlemesinden birindeki kapanış cümlesi ya da sondeyide söylenen budur.³⁹⁴ İki geceden fazla süren ritüel, Ay Tanrısı'nın bir işaretiyle başlar ve üç kurbanın feda edilmesini gerektirirdi: canlı bir hayvan, canlı bir insan, ve bire bir boyutlarda, kraliyet giysileri içinde, gözleri ve küpeleri altından, tahta bir insan putu. İşaret Ay Tanrısı'ndan gelse de, kralın gücendirdiği tanrının geçekten o olup olmadığı belli olmayabilirdi. Hepsine uygun kurbanlar vererek, bütün olasılıklar göz önüne alınmalıydı. Kral, ilk olarak, Ay Tanrısı'na hitap ederdi: "Ey Ay Tanrısı, Efendim, alameti benim kötülüğüm için gönderdiysen, bak! Kendi yerime fedailer buldum. Şimdi onları al ve beni serbest bırak!"³⁹⁵

Bir hayvan fedai olan boğa, yüksek bir yere çıkarılır ve orada, Ay Tanrısı'nın tam önünde kurban edilerek yakılırdı; böylece, kralın ölümü ve yakılması temsil edilmiş olurdu. Canlı insan fedai yerüstü tanrıları, tahta ongun ise yeraltı tanrıları içindi. Hangi tanrılar grubunun gücendirildiğine ve yatırılması gerektiğine ilişkin olasılık göz önünde bulundurulmalıydı. Kralın sözlerinden: "Bu, benim yaşayan göksel fedaimdir, ve bu put da yeraltı fedaimdir. Eğer siz, göksel tanrılar, beni kötülüğe boğup günlerimi, aylarımı veya yıllarımı kısalttıysanız, bu canlı fedai insan benim yerimi alacaktır, onu iyi belleyin, ey göksel tanrılar. Ama eğer yeraltı dünyasının Güneş Tanrıçası ve yeraltı tanrıları bana azap vermişse, o zaman, benim yerimi bu put alacaktır, onu iyi belleyin, ey göksel tanrılar."³⁹⁶

Kralın özellikle tehlikede olduğu dönemlerde, ritüel, fedainin onun yerine kral olmasını gerektirirdi. Canlı insan fedai, bu olay için seçilmiş bir savaş esiriydi ve "krallık yağı" ile yağlanırdı. Gerçek kral, tacını ve elbiselerini çıkarır ve fedaiye sunardı: "Bakın, bu adam (artık) kraldır. Ben ona krallığın adını, krallığın giysilerini bağışladım, ona (krallık) tacını giydirdim."³⁹⁷ Fedai, gerçek kralı saraydan gönderirdi. Artık kim-

393) KUB XV 2 ve kopyaları (CTH 421), çev.: Gurney (1977:57-8). Metin, yayına Kümmel tarafından hazırlandı (1967:50-110).

394) Diğeri de KUB XXIV 5 KUB IX 13 (CTH 419), Kümmel (yay. haz.) (1967:7-37), çev.: Goetze, Pririchard'da (1969:335-6). Bkz. ayrıca Gurney (1977:56-8); Haas (1994:207).

395) KUB XXIV 54IX 13, 4-11.

396) CTH 121 [Kümmel (1967: 57-8)], çev.: Gurney (1977:57).

397) CTH 119 Kümmel (1967:II).

se onun adından bahsetmezdi. Onun yerine geçen, her açıdan kraldı. İzzet ikram görürdü, kral odasında uyurdu, kraliyet muhafızları tarafından korunurdu. Bu, yedinci güne dek sürerdi. Yeni kralın ömrünün kısa olacağı öngörüldüğü için ve kehanetin de fedai tahttayken gerçekleşmesi beklendiğinden, bu krallık çok da zevkli bir iş değildi. Fedai yedinci günün sonunda hayattaysa krallığı sona erecekti. Ve sonra, anlaşılan, yaşadıklarının hatırına, kendi ülkesine geri gönderilirdi. Belki, onu bir fedai olarak sunmak tanrılar için yeterli bir bedeldi; belki de, bir günah keçisi gibi ilahi gazabı başlatan kötülüklerin bütün izlerini saraydan ve kraliyetten alıp götürmeye yarardı.

Hitit fedai kral ritüeli, erken tarihli bir Mezopotamya uygulamasını hatırlatır. Bu geleneğe uygun olarak, krala tehlikeleri önceden haber veren, güneş/ay tutulması gibi hassas dönemlerde bir vekil atanırdı. Ancak, kısa süren ihtişamlı hükmü bittiğinde, eğer bu süre içinde gerçek kral ölmemişse, tanrıların yatıştırdığından emin olmak için vekilin öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Isin Hanedanı'nın kralı Erra-imittî, vekili bahçıvan Ellil-bâni döneminde bir kâse sıcak et suyu içerken öldüğünde bu gerçekleşti. Belli ki, tanrılar işi başkasına bırakmamışlardı. Şimdi yatışmışlardı ve başka bedele gerek kalmamıştı. Ellil-bâni durumdan yararlanmış ve tahtı –kuşkusuz yeni bir vekilin onun yerini aldığı kısa dönemler haricinde– işgal etmeye devam etmişti.³⁹⁸

Büyü

Ritüel performansın başarısının, büyük ölçüde, ritüele hayat veren etkili büyü güçlerine bağlı olduğu açıktır.³⁹⁹ Genel olarak, büyü, 'tanrılar ve diğer doğaüstü güçleri etkilemeye yönelik, kararlaştırılmış ve öğretilip öğrenilebilen teknikler sistemi' olarak tanımlanmıştır. 'Büyü, gizil güçleri çekip çevirmekle kalmaz, dinle ilgili çok daha büyük doğaüstü güçleri denetim altına almaya da çalışır.'⁴⁰⁰ Sağaltma ve arındırma ritüelleri, hilkati bozulmuş bir kişiyi, yapıyı, tarlayı ya da ülkeyi, onu kirleten kötü güçlerden arındıracak güce sahip iyi büyüyü –beyaz büyü– gerektirirdi. Burada, bazen, kötülüğe karşı koruyucu imgelerin kullanılması

398) Metin ve referanslar Kümmel'den (1967:181).

399) Genel olarak Hitit dünyasındaki büyü üzerine bkz. Goetze (1957a:151-61); Ünal (1988); Frantz-Szabó (1995).

400) Frantz-Szabó (1995:2007).

gerekirdi; binanın temeline gömülen –ya da girişine yerleştirilen– hayvan figürleri buna örnektir: “Donyağından küçük bir köpek yaptılar ve evin eşğine yerleştirerek şöyle dediler: ‘Sen, kral ve kraliçenin masasının üzerindeki küçük köpeksin. Gündüz başkalarının avludan içeri girmesine izin vermediğin gibi, geceleri de Kötü Şey’i içeri alma.”⁴⁰¹ Beyaz büyü, büyücülüğün ve karabüyünün karşı etkilerini hükümsüz kılmak ve kovmak için kullanılırdı. Bunlar, genellikle, Babil geleneğindeki gibi cinler değil, daha çok insanlığı –bireyleri, aileleri, toplumları ve tüm devleti– mahveden birçok felaketin ve sıkıntının kaynağı, kişisel olmayan güçlerdi.⁴⁰²

Törenselsel bir arındırma sırasında, bir hastadaki kirletici etkileri doğru bir yöntemle def etmeyi becerememek gibi dikkatsiz bir eylem, onların güçlerini harekete geçirebilirdi. Ancak, daha çok, kötü niyetle ve kasıtlı olarak harekete geçirilirdiler. Bunu yapmak, ülkenin en büyük otoritesine karşı suç işlemektir. Yasalar, büyü amacıyla kilden tasvirler yapmakla suçlananların Haşmetmeapın mahkemesi önünde hesap vermelerini şart koşardı.⁴⁰³ Seçilmiş kurbanın vücudundan bir kıl ya da elbisesinden bir parça, karabüyü için kullanılabilirdi. Bir yılanı öldürürken⁴⁰⁴ birinin adını söylemek eylemi bile, özgür biri için ağır bir para cezasıyla (bir mina veya 40 gümüş şekel), köle içinse ölümle cezalandırılırdı.⁴⁰⁵ Böyle bir eylemin kurbanı için, üzerindeki büyüyü ya da laneti kovmak ve suçlunun üzerine geri göndermek için ritüel gerekliydi: “Sonra kadın (Kocakarı) yeşil yünden bir iplik yapar ve şöyle der: ‘Her kim bu kişiye (hastaya) karşı büyü yapmışsa ve her kim onu yeşile bürümüşse, şimdi büyüyü ve yeşilliği ondan uzaklaştırıyorum ve kaynağına geri gönderiyorum.’” Sonra, ipliği (büyülü) tasvirlerle sarar.⁴⁰⁶

Kral II. Muvatalli döneminde stratejik bir önemi olan Yukarı Ülke Arma-Tarhunda’nın yöneticisinin devrilmesine bir büyücülük suçu neden oldu. Belirttiğimiz gibi, Arma-Tarhunda, kraliyet ailesiyle bağ-

401) KBo IV 2 (CTH 398), kötü ruhları saraydan kovmaya yönelik ritüel, çev.: Gurney (1990:136); bkz. Haas (1994:289).

402) Kötülükleri kovma büyüsüne ve bağlantılı ritüellere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Haas (1994:903-5).

403) Madde 111.

404) Hoffner (1997a:217), buradakinin benzeri bir büyüyü araştırırken, Friedrich’e katılıyor: “Yılan öldüren kişi, muhtemelen, şunları söylemişti: ‘Bu yılan ölürken, o da (yani düşmanı) ölsün.’”

405) Madde 140.

406) KUB XXIV 9 (CTH 402) i 39-42, çev.: Beckman (1993:34).

lantılıydı ve kralın kardeşi ve daha sonra III. Hattuşili olarak tahta geçecek olan Hattuşili'nin amansız hasmı olmak gibi bir talihsizliği vardı. Bundan önce, Muvatalli, kardeşini Yukarı Ülke'ye, Arma Tarhunda'nın yerine yönetici yapmıştı ve bu da Tarhunda'yı çok kızdırmıştı. Kendisini suçlayan Arma-Tarhunda'yı büyücülükle itham eden Hattuşili'ydi: "Üstelik o, karısı ve oğlu, bana büyü yapmaya başladılar. Ayrıca, tanrının kenti Samuha'yı büyüye boğdu."⁴⁰⁷ Arma-Tarhunda'nın suçsuzluğu su götürse de, Hattuşili'nin suçlaması düzmeceydi; huzursuzluk veren bir hasımdan kurtulmak için bu tür önlemlere baş vurma, kurnaz ve korkunç derecede hırslı genç prence tam da uyan bir davranış biçimiydi. Ne olursa olsun, Muvatalli, sanığı suçlu buldu ve cezalandırması için Hattuşili'ye havale ederek kardeşinin saltanat yolundaki en büyük engellerden birinin ortadan kaldırılmasını sağladı. Gerçi, Hattuşili'nin Arma-Tarhunda'ya karşı davranışı, şaşırtıcı derecede ılımlıydı: onu serbest bıraktı ve el konulan mülklerinin yarısını iade etti; sonuçta, ailesiyle bir uzlaşma arayışına girmişti. Bütün bunları yaşlı bir adam olan Arma-Tarhunda'ya acıdığı için yaptığını iddia etti. Asıl neden, muhtemelen, haksız ithamından duyduğu pişmanlıktı.

Sadece büyücülük suçlaması bile, kendi içinde bir kanaat oluşturmaya yetecek kaygı ve duyguları doğurabilirdi. Kral Telipinu'nun bildirgesinden anlaşıldığına göre, bu meşum sanat hakkında bilgi sahibi olmak bile kovuşturma nedeniydi. Bu tür bilgilere sahip şüphelileri bilen, ancak söylemeyenler de cezaya tabiydi: "Hattuşaş'ta büyücülüğün kökü kazınmalıdır. Ailede (kraliyet) büyüyle ilgili her kim bilgi sahibi olursa, yakalanıp saray kapısına getirilmelidir. Her kim bu kişiyi buraya getirmezse, kendisine ve evine kötü şeyler olacaktır."⁴⁰⁸

Her şey birbiriyle yakından bağlantılıydı. Şöyle ki: Meşum sanatların tatbiki bir suçtur; öyleyse, sadece meşum sanatları bilmek de bir suçtur; öyleyse, bunu yapanları ya da bilenleri bilmek ama rapor etmemek de suçtur. Burada, kayıtlı tarihte çok sık ortaya çıkan bir insan davranışı fenomeninin kanıtlanmış eski bir örneği vardır. Cadı avcılığı dediğimiz şey budur.

407) III. Hattuşili'nin Savunması'ndan (CTH 81), böl. 9.

408) Telipinu Bildirgesi'nden (CTH 19), böl. 50.

Tanrı Telipinu öfke nöbetine kapılmıştır. Ayakkabılarını giyer ve ülkeyi terk eder. Ürünler kurur ve ölür, sığırlar ve koyunlar yavrularını reddeder ve kısırlaşır, insanlar ve tanrılar aç kalır. Bu büyük tehlike altında, Fırtına Tanrısı, Telipinu'nun babası, deli dolu oğlunu arayıp bulması için bir kartal gönderir. Arama sonuçsuz kalır. Fırtına Tanrısı, onu bizzat aramak ister. Değişen bir şey olmaz. Büyük ya da küçük, hiçbir tanrı onun nerelerde olduğunu bilemez. Umutsuzluk içindeki Fırtına Tanrısı, bu kez bir an gönderir. Arı yüksek dağları, derin vadileri, mavi denizleri araştırır. Sonuçta, bir çayırdaki Telipinu'yu bulur. Elleri ve ayaklarını sokarak onu kaldırı, sonra balmumu sürerek soktuğu yerlerin acısını dindirir. Ancak, tanrının öfkesi geçmez. Aslında, böyle acıyla uyandırıldığı için kızgınlığı daha da artmıştır. Bir felaketler silsilesi içinde, evleri yıkan, insanları, hayvanları ve ürünleri perişan eden yıldırımlar, fırtınalar ve seller gönderir. Sonra, onu yatıştırması ve geri getirmesi için Büyü Tanrıçası Kamrusepa gönderilir. Kamrusepa, bu amaçla bir ritüel gerçekleştirir. Törensel örnekseme yoluyla Telipinu'nun bedeni öfkeden arındırılır. Tanrının eve dönüş yolu, üzerine yağ ve bal dökülerek güzelleştirilmiştir. Telipinu döner ve yine ülkesini sever. Her şey normale dönmüştür. Ülkeye yine bereket gelir.

Kaçak Tanrı öyküsü, bize Hitit arşivi kanalıyla ulaşan yerli Anadolu mitsel geleneğinin bir parçasıdır.⁴⁰⁹ Hikâyenin günümüze ulaşan birkaç versiyonundaki bazı bölümlerde, Sebze Tanrısı Telipinu başrolde görünse de, (Bizzat Fırtına Tanrısı dahil) farklı tanrılar da hikâyede yer alır. Telipinu'nun öyküsü de farklı biçimlerde. Bunların en azından üç tanesine ait parçalar elimizdedir ve, hiçbiri tam olmasa da, muhtemelen, hepsinde var olan kimi ortak unsurları bir araya getirebiliriz. Telipinu, Hitit Krallığı boyunca önemini korumuş, Hatti kökenli bir tanrıydı. Fırtına Tanrısı'nın oğlu olarak, o da, Kaçak Tanrı öyküsünde görüldüğü gibi, tahrip edici doğa güçleriyle, bazen, kudretli Fırtına Tanrısı özelliklerini sergilerdi. Bu öykü sadece Orta ve Geç Hitit metinlerinde yer alsaydı,

409) CTH 324, Hoffner'in yeni çevirisi (1990:14-22). Geleneğe ilişkin son tartışmalar için bkz. Kellerman (1986); Haas (1994:707-19).

da (yani Yeni Krallık metinlerinde), kesinlikle, Eski Krallık döneminin başlarına kadar geriye, hatta daha da eskiye, Hitit öncesi zamanlara uzanmaktadır.

Aktarılan bir öykü, anlatılan bir hikâye. Mitin özü budur. Bir şeyin anlamı, aslında, *söylenenin* içindedir. Birincil anlamı 'ifade, söylenen bir şey' olan Yunanca *mythos* kelimesinden gelen 'mit', ezberden okunan veya söylenen bir şeyi, özellikle de hikâyeyi içine alır. Ancak hepsi bu kadar değildir. Yazılı haliyle, tiyatro oyunu olmaya elverişli, eksiksiz bir senaryo sağlar. Öyküyle bağlantılı kısa konuşmaları seslendiren karakterler vardır:

ANLATICI: Otlaklar ve kaynaklar kurumuş, ülkede kıtlık başlamıştı. İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyordu. Büyük Güneş Tanrısı bir ziyafet verdi ve Bin Tanrı davet etti. Yediler ancak doymadılar, içtiler ancak kanmadılar. Fırtına Tanrısı, oğlu Telipinu'yu hatırladı:

FIRTINA TANRISI: Oğlum Telipinu orada değil. Öfkeleni ve iyi olan her şeyi ortadan kaldırdı.

ANLATICI: Büyük ve küçük tanrılar, Telipinu'yu aramaya başladılar. Güneş Tanrısı çevik kartalı gönderdi:

GÜNEŞ TANRISI: Git, yüksek dağlara bak! Derin vadileri araştır! Mavi denizlere bak!

ANLATICI: Kartalgitti, ancak onu bulamadı. Geri dönüp Güneş Tanrısı'na bilgi verdi:

KARTAL: Yüce tanrı, Telipinu'yu bulamadım.

FIRTINA TANRISI: (*Hannahanna*'ya): Ne yapacağız? Açlıktan öleceğiz!

HANNAHANNA:⁴¹⁰ Bir şey yap, Fırtına Tanrısı. Git, Telipinu'yu kendin ara!⁴¹¹

Hem aktörler hem de izleyicilere rehber olacak sahne talimatları senaryoya konulur:

ANLATICI: Telipinu öfelenmiş.

SAHNE TALİMATI: *Telipinu şimşeklerle birlikte gürler. Aşağıda, Kara Toprağa vurur.*

ANLATICI: Kamrusepa onu gördü ve kartalın kanadıyla (?) yaklaştı. Kamrusepa onu durdurdu, yani öfkeyi. Gazabı durdurdu. Günahı durdurdu. Kasveti durdurdu.

Yine, sahne talimatlarında belirtilen sahne donatıları kullanılır:

410) Birçok Anadolu efsanesinde görülen ve kainatta denge ve uyumu sağlamak gibi can alıcı bir rolü olan ana tanrıça. Bkz. Beckman (1983b:238-48).

411) Bu ve izleyen pasaj, Hoffner'den uyarlandı (1990: 15-17).

*Telipinu'nun önünde bir eyan-ağaç (ya da sırık!)*⁴¹² durur. Eyandan, kuzu derisinden yapılmış bir av çantası sallanır.*

Anlatıcı ve aktörler tarafından söylenen dizeler, dramatik sunumda ses ve görüntünün iç içe geçtiği yegâne gösteri unsurunu sağlar. Gösteri, kat kat çözülen dramının her aşamasına beden devinimleri, jest ve yüz ifadesiyle tepki ve yanıt veren, anlatıcının sözleriyle aktarılan edimleri canlandırırken durmaksızın değişen figürler ve tablolarla uyum içinde hareket eden, hayvan kılığına ya da tüm simge ve alametlerini kuşandıkları tanrıların kılığına giren aktörlerin eylem ve kostümleriyle görsel olarak zenginleştirilir. Oyun boyunca müzik vardır. Aktörler, performans sırasında bazen birlikte ya da tek tek şarkılar veya nakaratlar söyler. Ayrıca, deli dolu, öfkeli tanrının fırtına ve şimşekleri göndererek öfkesini kustuğu daha şiddetli sahnelerde, davulun gümbürtüsü, zillerin şangırtısıyla enstrümantal müzik de vardır; tanrının öfkesinden arındırılıp nihayet eve dönmeye ikna edildiği daha ciddi ve sakin sahnelerde de utun dokunaklı tınısı duyulur.

En azından kuramsal olarak, gösteri, özellikle toplanan dinleyicileri eğlendirmek için tasarlanmamıştır. Eğer seyirciler gerçekten eğlendsen, bu, son derece faydalı bir yan-ürün gibidir ve hiçbir tanrı bunun dışında kalmaz. Ancak mit, sadece, oyunun asıl amacı için elverişli bir bağlam sağlar: baştan çıkmış tanrıyı, örneksemeli büyü yoluyla, gazabı bir kenara bırakıp sorumluluklarına sahip çıkmaya ikna etmek. Ritüel bölümleri, anlatım ve içerikleri ve de –özellikle– örneksemeli büyüye tatbik edilmeleri açısından, Hitit ülkesindeki birçok arındırma ritüelini hatırlatmaktadır. Ve mitin önde gelen ritüel tatbikçisi, Büyü Tanrıçası Kamrusepa, tam da onun gibi konuşup davranarak 'Kocakarı'nın ilahi düzeydeki karşılığı olup çıkar:

Kamrusepa tanrılara seslenir: "...Telipinu öfkeli. Ruhu ve özü, alev almış çalı çırpı gibi söndürüldü. Bu çalı çırpıyı yaktıkları gibi, Telipinu'nun öfkesi, gazabı, günahı ve kasveti de yanıp kül olsun. Tıpkı maltın, ekmeğe koymadıkları ve Damga Evi'nde depolamadıkları için, tarlaya tohum olarak serpilemeyecek kadar etkisiz olması gibi, Telipinu'nun öfkesi, gazabı, günahı ve kasveti de etkisiz olsun..."

412) Bu ağaç ya da sırığın dini bir işlevi vardı. Kutsal kentlerdeki önemli dini görevlilere ait evlerin önüne, vergiden ve diğer kamu görevlerinden muaf tutulduklarını belirtmek için dikilirdiler. Bkz. Yasalar 50. madde, Hoffner (1997a:192) ve oradaki referanslar.

Mit-Ritüel Bağlantısı

Mit ve ritüelin çağlar boyunca yakın bağlantılar içinde olması, ikisinin kaçınılmaz olarak bağlantılı olduğu yönünde, yaygın ve uzun zamandır kabul gören bir kanıya yol açmıştır. Bu kanının ucu bucağı yoktur ama istisnaları da el altındadır. Bununla birlikte, birçok uygarlıkta, Kaçak Tanrı örneğinde olduğu gibi, mit ve ritüelin yakından bağlantılı olduğu birçok açık örnek vardır. Mit mi ritüeli doğurur yoksa ritüel mi miti? Her ikisine de örnek bulunabilir. Ancak, Kaçak Tanrı gibi öykülerde, mit kesinlikle ritüelin önünde yer alır. Hitit ülkesi, öngörülemeyen aralıklarla patlak veren ve kötü niyetli doğaüstü güçlere atfedilen birçok doğal felaketin –yıkıcı fırtınalar, kuraklık, veba, kıtlık– kurbanı oldu. İnsanlık, bu güçleri denetim altına alacak araçları olmamasına karşın, başka araçlarla onları etkilemeye uğraştı. Ancak, bunu yapabilmek için, öncelikle bu güçlerin nasıl harekete geçtiklerini, nasıl davrandıklarını, nasıl düşündüklerini bilmek gerekti. Bu, aslında, onları insani ölçütlere indirgemek ve onları insan davranışı ve deneyimi bağlamına yerleştirmekti. İnsan arzuları, başarısızlıkları, hassasiyetlerine sahip insanüstü bir güçle ilişki kurmak, insani kavramların çok ötesindeki anlaşılmaz ve kişisel olmayan güçlerle bağlantı kurmaya kıyasla çok daha kolay olabildi. Ülke, uzun süren kuraklıktan kavrulmaktadır. Bundan sorumlu olan bir varlık vardır. Bu varlık, yaşam için gerekli unsurların, toprağın ve hayvanların bereketinin, bereketli yağmurların sahibi olmalıdır. Bu unsurları niçin saklamaktadır? Nedenleri insani ölçütler içinde verilir ve bir mitin ilk adımları atılmış olur. Her şey yerli yerine nasıl konulacaktır? Bir insanın aile içindeki fesatı defetmeye çalışması gibi, bu durumda da, söz konusu varlıktan, kötülüğe yol açan olumsuz insani duyguları, öfke ve hoşgörüsüzlüğü söküp atmak gerekecektir. Peki bu nasıl yapılır? Örneksemeli büyü yoluyla. Eğer bir insan böyle arınabilirse, tanrı da arınabilir; sonuçta, tanrının da insanüstü ölçekte bir insan olması şartıyla elbette.

Kaçak Tanrı öyküsü, ilk bakışta, diğer uygarlıklardaki bereket tanrılarının kaybolması ve ardından yaşam ve dünyanın solmasıyla ilgili öykülere benzer görünür. Mezopotamya geleneğindeki Çoban Tanrı Dumuzi'nin Yeraltı Dünyası'na kaçırılması öyküsü, buna bir örnektir. Yunan geleneğinde de, Persephone'nin aynı yere kaçırılmasına annesi, Yeryüzü Tanrıçası Demeter çok öfkeleniği için, benzer sonuçlar söz konusudur. Mezopotamya ve Yunan mitleri, Dumuzi ve Persephone'nin her yıl altı ay için yukarı dünyaya dönüşüyle ve tazelenmeyle taçlanan mevsimler

döngüsünün düzenli seyrini açıklamaya yarar. Ancak, Kaçak Tanrı öyküsünün farklı bir düzeni vardır. Burada, öngörülebilir bir çevrim temasının bir anlamı yoktur. Daha çok, tanrının kaprisli davranışları öne çıkarılır. Bir uyarı olmaksızın, bir kızgınlık anında –bölük pörçük metinlerde bulunmayan ve tamamen rastlantısal olduğu anlaşılan nedenlerle– ülkeyi terk ettiği anlaşılmaktadır; ölümlü tapınmacıları olduğu kadar tanrı hemcinslerini de kaygılandıran yokoluşu ve uzun süre ortalarda görünmemesi, olağan işleyişin çok ötesindedir.

Mitin ve iç içe geçtiği ritüelin çok tepkisel bir yapısı vardır. İleriye bakmanın anlamı yoktur. Zaten patlak vermiş, süregelen ve mevsimsel döngünün dışında kalan bir buhrana verilen bir yanıt niteliğindedir. Mit, muhtemelen, her yıl rutin olarak ilkbahar başlarındaki geleneksel *purulli* şenliğinde (ilerisini düşünerek veya önlem olarak?) canlandırılırdı. Bunun dışında, eğer ona alternatif olarak değilse, kimi hassas durumlarda, özellikle kuraklık, hasatı kırıp geçiren fırtınalar veya toprağın ve hayvanların verimliliğinin azalması nedeniyle ülkenin gıda üretiminde yaşanacak bir buhranın kapıda olduğu dönemlerde gerçekleştirilmiş olabilir. Krallığın son yıllarında, bu bunalımlı dönemler, muhtemelen, her zamankinden daha sık yaşandı.

Illuyanka Miti

Bu, *Purulli* Şenliği metnidir. (...) “Ülke müreffeh olsun ve gelişsin, ve ülke korunsun,” dedikleri zaman ve ülke müreffeh olup geliştiğinde *Purulli* Şenliği yaptılar.

Fırtına Tanrısı'yla ölümcül bir savaşa tutuşmak için yerin altından sürünerek çıkan yılan Illuyanka⁴¹³ (ismi yılan anlamına geliyor) mitinin önceki iki versiyonu böyle başlar. Mit, Fırtına Tanrısı'nın zaferi ve Illuyanka'nın ölümüyle biten çarpışmayı anlatır. Ancak, zafer kolay gelmez. Başlangıçta, yılan, dışarıdan hem ilahi (önceki versiyonunda) hem insani (her iki versiyonda) yardım istemek zorunda kalan tanrıya acı bir yenilgi tattırarak üstünlüğü ele geçirir. Ancak yardım aldıktan sonra ve üstelik hileye baş vurarak hasmını yenmeyi ve onu öldürmeyi başarır.

Bu, mitin iki versiyonunu da oldukça benzer kılar. Her iki mit de, tek tablete, Kella adında bir rahibin söylediklerini kaydeden bir kâtip tarafından yazılmıştır. Kaçak Tanrı öyküsüne has mitler gibi, Illuyanka

413) CTH 321, Hoffner tarafından yeni çevrildi (1990:11-14).

öyküsü de yerli Hatti geleneğinden gelir. Aslında, hikâyede geçen yer adları, Ziggarratta ve Nerik, bu hikâyenin Hattuşas'ın kuzeyinden başlayıp Pontus kıyısına kadar uzanan ve bir zamanlar Hatti egemenliğindeki Orta Anadolu bölgesine ait olduğunu gösterir. Kalan bütün kopyalar Yeni Krallık dönemine tarihlense de, Kaçak Tanrı öyküsündeki gibi, muhtemelen, yazılışı ilk olarak Eski Hitit⁴¹⁴ döneminde gerçekleştirilmiştir. Purulli şenliğinin resmi kült-miti gibi, Illuyanka öyküsü de, kuşkusuz, şenlik sırasında, özellikle şenliğin doruğa ulaştığı Nerik'de ve şenlik güzergâhındaki diğer buluşma yerlerinde, muhtemelen, bir ya da birkaç kez canlandırılırdı. Yılın başında, Fırtına Tanrısı'nın karanlık ve kötü güçlerin temsilcisi Illuyanka'yı yenmesiyle simgelenen yaşamın yenilenmesi süreci, muhtemelen, ritüelle güçlendirilirdi. Yenilip öldürülmüş olsa da, Illuyanka, savaş için yeniden doğacaktır ve deri değiştiren bir yılan gibi yaşamı yenilenecektir. Tiamat'ı yenip parçalayan ancak her yıl onunla tekrar savaşması gereken Babilli Marduk gibi, Hitit Fırtına Tanrısı da sonsuza kadar hasmıyla hep yeniden mücadele etmek zorundadır. Bu, eşyanın tabiatında vardır. Mücadele süreklidir; Illuyanka asla tamamen yıkılmaz ve Fırtına Tanrısı'nın onunla mücadelesi her yıl yinelenmelidir. Buna uygun bir büyü yoluyla, uygar varoluşa düşman, yıkıcı doğa güçlerini kontrol altına almak için, bunu temsil eden ritüelin yılın en can alıcı döneminde yapılması makul bir tercihtir. Illuyanka'nın temsil ettiği karanlık güçler üstünlüğü ele geçirdiğinde ürünler kuruyacağı ve yağmurlar kesileceği için, insanın ve tanrının sürekli çaba ve dikkat göstermesi gereklidir.

İnsan ya da ilah, kötü güçleri temsil eden bir canavarla (genellikle bir yılan ya da ejderhayla veya bir sürüngen uzuvlarıyla) ölümüne savaşa tutuşan bir kahraman teması, çoğu uygarlığın ortak temasıdır. Eski Yunan mitleri, Zeus ve Typhon, Apollon ve Python, Bellerophon ve Khimaira, Perseus ve Medusa, Herakles ve Hydra ve onlardan türemiş, daha yeni tarihli Aziz George ve Ejderha gibi örneklerle doludur. Bazen, kahraman bir tanrı olduğunda bile ve sahip olduğu bütün silahlara rağmen, ancak bir ölümünün yardımıyla utkuya ulaşabilir. Yunan geleneğinde, Zeus ve dostu olan tanrılar, bedeni parçalanmış Uranos'un kanından neşet eden Yeryüzü'nün canavar oğulları olarak kişileşmiş Devleri, sonuçta, ancak bir ölümünün, Herakles'in yardımıyla alt edebilmiştir. Diğer ayrıntılarda tamamen farklılaşan Illuyanka mitinin iki versiyonunda da tanrının nihai ve kaçınılmaz bir yenilgiden kurtulması için

yine bir ölümlünün yardımına baş vurulur. İlk versiyonda bu ölümlünün adı Hupasiya'dır. Fırtına Tanrısı'nın kızı onu arar ve ondan gücünü kendisiyle birleştirmesini ister. Hupasiya, bunu, kızın kendisiyle yatması koşuluyla kabul eder. Kız da onunla yatar ve plan hayata geçirilir:

İnara, Hupasiya'yı uzağa götürüp sakladı. Süslendi ve 'bir şölene hazırlanıyorum, gel ye ve iç' (diyerek) yılanı deliğinden çıkmaya davet etti. Böylece, yılan ve çocukları çıktı, yiyip içtiler. Bütün kapları boşalttılar ve sarhoş oldular. Şimdi, tekrardeliklerinedönmek istemediler. Hupasiyageldi ve yılanı bir halatla bağladı. Sonra, Fırtına Tanrısı ve beraberindeki tanrılar geldi ve yılanı öldürdü.⁴¹⁵

Mitin ikinci versiyonunda yer alan, yılanın Fırtına Tanrısı'nı yenilgiye uğrattığı, kalbini ve gözlerini çıkardığı noktadayız. Burada da bir hileye baş vurulur. Fırtına Tanrısı, ölümlü, yoksul bir kadından bir oğul sahibi olur ve erkekliğe kavuşan oğul, Illuyanka'nın kızıyla evlenerek kayınbabasının ailesinin bir üyesi haline gelir. Bu, Fırtına Tanrısı'nın planına uygundur ve oğluna şöyle der: "Gidip karının evinde yaşadığın zaman onlardan (başlık olarak) gözlerimi ve kalbimi iste." Oğlun yeni ailesi, bu talebin gerçek sahibi konusunda şüphelenmeden istediklerini ona gönüllü olarak verirler. Plan işlemiştir. Tekrar yerine gelen uzuvlarıyla, Fırtına Tanrısı, hasmıyla bir kez daha kavgaya tutuşur ve bu sefer onu öldürür.

Öykünün, diğer 'canavar düşmanı' mitlerden farklı bir yere yerleştirilmesine yol açacak bazı tuhaf özellikleri vardır. İlk olarak, kahramanın kendisini onurlu bir biçimde kurtardığı söylenemez. Öykünün iki versiyonunda da hasmına yenilirken küçük düşer. İlk versiyonda, nihai başarısı, ancak kızının inisiyatifi ele almasıyla ve onun ölümlü yardımı sayesinde yılanı tamamen çaresiz duruma düşürmesinden sonra gerçekleşir. Her iki versiyonda da, tanrının fiziksel azametinin yetmediği yerde, hile ve aldatmaya baş vurulur. Aldatma ve hile, böylesi araçların kaçınılmaz olması durumunda, Homeros geleneğindeki kahramanca davranış kalıbının da gösterdiği gibi, kendi içlerinde muhakkak kötü şeyler değildir. Ne var ki, Fırtına Tanrısı'nın davranışı başka ahlaki sorunlar doğurur. İlk versiyonda, yılanın ve oğullarının öldürülmesi, toplumsal davranış kalıplarının eski ve modern bütün uygarlıklarda harfiyen yerine getirilmesini şart koştuğu konukseverlik vecibelerini kabaça ihlal eder. Profesör Hoffner'in belirttiği gibi, eğer bir insan diğerine barınak ve yiyecek vermişse, geleneksel ev sahibi yükümlülüğü çerçeve-

415) Bu ve izleyen paragraf, Hoffner'in çevirisinden uyarlandı.

sinde, onu her türlü tehlikeden korumalıdır.⁴¹⁶ Illuyanka ve oğulları, Fırtına Tanrısı'nın kızının sofrasına konuk olmuşlardır ve onun babası tarafından öldürülürken, konukseverlik kurallarına göre, hâlâ onun koruması altındadırlar. İkinci versiyonda, Fırtına Tanrısı'nın zaferi, bilinçli olarak tasarlanmış bir ihanet edimine bağlıdır. Tanrı, yılanın evinden biriyle evlenmesi ve o ailenin bir ferdi olması için bir oğul sahibi olur. Bu, görünürde, anayerli evliliklerin yaygın olmadığı Hitit toplumundaki çok benzer bir durumu yansıtmaktadır (bkz. 7. bölüm). Böyle bir durumda, koca, önce yeni ailesine karşı sadık oluyordu. Ancak, Fırtına Tanrısı'nın oğlunun evliliğinde, bu sadakat yoldan saptırılır. Kayınbabasının yok olmasına neden olacak bir araç olarak kullanılır.

Mitin her iki versiyonunda, kainattaki işlerin uygun bir biçimde yürümesini ve kötü güçlerin uzak tutulmasını temin etmeye yönelik ölümlü katkısı, insan ve tanrının ortak çabasına duyulan gereksinimin bir ifadesidir; her biri bu sürece kendinden bir şey katar. Mitte tanrı ve insanın oynadığı gerçek role bakılırsa, bu yorumu savunmak pek kolay değildir. Her iki versiyonda da, ölümlüler, kendi eylemlerinin kurbanı olur. İlkinde, tanrıçaya verdiği hizmet tutkuyla özlediği karısına ve çocuklarına dönmeyi sonsuz kadar engellediğinden, Hupasiya, kendisini tanrıçaya tutsak halde bulur. Hizmetinin karşılığında tanrıçayla yatma talebindeki *kübrinin*, gururunun bir cezası mıdır? Böyle olduğu varsayılrsa da, bu durum metinlerde kesin değildir. Akıbetinin ne olduğu da, metin tam da bu konunun anlatıldığı yerde kesildiği için bilinmez. İkinci versiyonda ölümlünün akıbeti çok açıktır. Karşılaştığı ahlaki ikilem anlaşılabilir bir ikilemdir; babasına olan sadakati, yeni ailesine göstermesi gereken sadakatle çelişir. Sonunda, yeni ailesine ihanet eder. Bu ihanetteki suçu ve kayınbabasının ölümündeki vebaliyle, perişan halde, kendisini de öldürmesi için Fırtına Tanrısı'na yalvarır. Merhamet duygusundan mı, oğlunun duyduğu pişmanlığa beslediği öfkeden mi, yoksa oğlunun kendi amacına hizmet etmiş olmasını hiç umursamamaktan mı bilinmez, Fırtına Tanrısı bu isteği hemen yerine getir.

Mit, Hurri kültürünün daha gelişkin yazınsal ürünlerindeki inceliklerden yoksundur. Yine de, olup bitenler, iyi ve kötü güçler arasındaki basit, belirgin karşıtlığın çok ötesinde işlenmiştir. Fırtına Tanrısı, çok önemli bir rol oynadığı bir şenliği anlatan metinde niçin böyle olumsuz, donuk bir şekilde tasvir edilmiştir? Onunla kıyaslanabilecek tek örnek olan Babil yaratılış mitindeki Marduk tasviriyle arasındaki çelişki çar-

pıcıdır. Bizim öyküden anladığımız, kuşkusuz, gerçekte tasarlanandan ya da onu kayda geçirenlere, okuyanlara, duyanlara ya da bu temsilde yer alanlara apaçık görünen anlamdan daha belirsizdir. Ve burada söyleyebileceğimiz, hikâyenin görünen karmaşıklığının, açık biçimde, şimdi mevcut olmayan birçok eski ve aslında bağımsız halk hikâyesinin ortak örüntüsünden kaynaklanmış olabileceğidir. Öte yandan, toplumsal ve ahlaki kurallara titizlikle riayet eden bir toplumda, öykünün ahlaki içermemeleri üzerine kafa yoran birilerinin olmadığına ya da, zaferin hangi yollarla kazanıldığına ve kimin kurban edildiğine bakılmaksızın, sonuçta tek önemli şeyin Fırtına Tanrısı'nın utku kazanması olduğuna inanmak kolay değildir. Böyle olsaydı bile, oyunu izleyenler, büyük olasılıkla, ölümünün mahvından doğan *pathos*a biraz olsun merhametle yaklaşmış olmalıdır. Profesör Hoffner, "Yaratıcının izleyicilere trajediyi hissettirmek niyetinde olduğunu düşünmekle çok ileri gitmiş olmayız," der. "Böyle bir örüntü, katı anlamda 'yazınsal' olmayabilir, ancak iyi hikâye anlatma tekniğinin açık bir örneğidir!"⁴¹⁷

Diğer Anadolu Mitleri

Kaçak Tanrı mitleri ve Illuyanka mitinin iki versiyonu, Anadolu mitler bütünüünün ve halk hikâyelerinin Hitit arşivindeki en önemli örnekleridir. Bugüne kadar gelmelerindeki en önemli neden, çoğunun, kâtipler tarafından bütün krallıktan toplanan ritüeller içinde yer almalarıdır. Ancak, bunlar, muhtemelen, Hitit döneminden çok daha gerilere uzanan, tipik yazı öncesi toplumların zengin ve yerli mitolojik gelenek yapısına ait küçük örnekler olabilir. Çoğu asla yazıya dönüştürülmemiş olabilir. Birçoğu da Eski Hitit döneminde kaydedilmiş, ancak, Kaçak Tanrı ve Illuyanka hikâyelerinden farklı olarak, bu dönemden sonraki metinlerde saklanamamış olabilir. Gökten düşen ayın (Hatti dilinde Kasku) Fırtına Tanrısı ve diğer ilahlar tarafından nasıl izlendiğini ve, sonuçta, büyük olasılıkla (metin burada kesilmiş olsa da), eski yerine nasıl yerleştirildiğini anlatan Hatti söylencesi gibi, günümüze kadar ulaşan bazı öyküler, düş kırıklığı yaratacak ölçüde eksiktir. Yine, mite eşlik eden kopuk kopuk bir ritüel metin, mitin yazılı biçimde korunma nedenini açıklar. Ne yazık ki, mitin de ritüelin de gerçek önemini belirtecek yeterlikte kalıntı yoktur.

417) Hoffner (1990: 10).

Yerli temalar, bazen, Klasik Yunan geleneğinden yansımalar taşır. Güneş Tanrısı'nın güzel bir ineği arzulanması ve kendisini yakışıklı bir gence çevirdikten sonra onu hamile bırakması, Zeus ve Europa, Zeus ve Io, Pasiphae ve boğa gibi insan/inek-öküz çiftleşmeleri konusundaki çeşitlemelerin sunulduğu Yunan hikâyelerini hatırlatır (Hitit bağlamında, Hitit hukukunda şiddetle yasaklanmış bu tür bir cinsel eylemin adaletten sorumlu tanrı tarafından gerçekleştirildiğini görmek gerçekten biraz şaşırtıcıdır). Hitit öyküsünün devamında, inek, çiftleşmesinin sonucu olan iki ayaklı yavrudan, bir erkek çocuğundan dolayı dehşete kapılır ve çocuğu yemesine ancak babasının müdahalesi engel olur. Metnin bu noktadaki eksikliğinden dolayı, daha sonra olanlar belli değildir ve yaklaşık on yedi satır uzunluğundaki bir paragraf tamamen kayıptır. Metin tekrar başladığında, büyük ırmaklara ve, anlaşılan, tanrının çocuğu korumak için aldığı bazı önlemlere ilişkin bölük pörçük bahisler vardır. Sonunda, tanrı, terk edildiği anlaşılan çocuğun bulunduğu yere çocuğu olmayan bir balıkçıyı gönderir. Balıkçı, çocuğu alarak eve, karısına getirir ve karısını doğum sancıları çeker gibi numara yapmaya ikna eder. Kadın da öyle yapar ve köylüleri kendi çocuğunu doğurmuş gibi kandırır. Hikâye burada birden kesilir; ne var ki, şimdi bizim için kayıp olan bir başka tablette devam ettiğini biliyoruz.⁴¹⁸

Yarım kalmış olsa da, öykünün eldeki bölümü, iyi bilinen ve çok anlatılan bir masalın eski bir örneği olabileceğini düşünmemiz için yeterlidir: Gizlice bir çocuk doğar; babası, genellikle (her zaman olmasa da), bir tanrıdır. Ana, bu doğum nedeniyle damgalanmaktan korktuğu için ya da durumu açık etmenin büyük tehlike yaratacak olmasından dolayı çocuğu kendisi büyütmez. Bu yüzden, çocuk bir ırmağın akıntısına ya da denize bırakılarak kaderine terk edilir ve sapasağlam bulunduğu, genel olarak, mütevazı koşullardaki çocuksuz bir çift tarafından büyütülür. Bu, özünde, Akad Kralı Sargon, Yahudi Musa, Pers Kralı Dareios, Yunan kahraman Perseus ve Roma'nın kurucusu Romulus'un ortaya çıkışlarının öyküsüdür.⁴¹⁹ Her iki durumda da, bulunan çocuk büyür ve, çoğu kez, doğumu kendisinden gizlenen ve böyle birinin bir günü onu devireceği ya da halkı onun boyunduruğundan kurtaracağı kendisine önceden haber verilen krala rağmen, halkının lideri olarak büyük işler başarır. Hitit öyküsünde balıkçının rolü ve 'büyük ırmaklara' yönelik atıflar, bu olayda

418) Künyede, hikâyenin bir başka tablette devam ettiği belirtiliyor.

419) Bu motifin Yakın Doğu geleneğindeki çok bilinen örneğine ilişkin bkz. Ünal (1986; 1989:139-40).

da, reddedilen bebeğin, gerçek babasının rehberliğinde, kendisini evlat edinecek ve büyütecek olan çifti bulana kadar akıntıya bırakılmış olduğu ihtimalini ortaya koyuyor. Eğer öyleyse, muhtemelen, benzer öykülerdeki muadilleri gibi, büyüüp yetişkin bir erkek haline geldi ve halkının lideri oldu. Belki de, bu durum, öykünün son kayıp tabletinde yer aldı. Bu da, öyküyü, en azından bin yılı aşkın bir süre içinde, bir dizi uygarlıkta sürekli olarak yeniden ortaya çıkacak bir geleneğin mevcut en eski örneklerinden bir haline getirecektir.

Bir ırmağın akıntısına korunmasız biçimde bırakılan çocuk motifi, Hitit bağlamında, Zalpa söylencesinde de ortaya çıkar.⁴²⁰ Hikâyeye göre, Kaneş kraliçesi bir yıl içinde otuz çocuk doğurmuştu. Bu anormal durumdan dehşete kapılan kraliçe, çocukları çamurla sıvanmış kâmiş sepetlere koyarak onları Karadeniz'deki Zalpa'ya götürecek olan ırmağa (Hitit dilinde Marrassantiya, Klasik dönemde Halys ve günümüzde Kızılırmak) bıraktı. Çocuklar, yetişkin olduktan sonra, annelerinin bu kez otuz kız doğurduğu Kaneş/Neşa'ya döndüler. Aile olduklarından habersiz erkek kardeşler kız kardeşleriyle evlenecekken, en küçük erkek kardeş gerçeği gördü ve hep birlikte enest bir ilişkiye sürüklendiklerini fark ederek daha ileri gitmemeleri için diğer kardeşlerini uyardı. Bu noktada, metin belirsizleşiyor ve öykü, Hititler'de akraba cinselliğine duyulan tiksintinin bir örneğini daha yansıtmış olsa da, uyarının dikkate alınıp alınmadığı konusunda emin olamıyoruz. Metin tekrar başladığında, öykü, Kral I. Hattuşili yönetimi sırasında, Zalpa ve Hattuşaş arasındaki, Zalpa'nın yok olmasıyla sonuçlanan düşmanlıkları anlatan tarihi bir havaya bürünüyor.

Öykünün ilk bölümünde anlatılan olaylar, öykünün sonundaki tarihsel olayları açıklamaya ve haklılaştırmaya yarıyor; tıpkı Vergilius'un eseri Aeneis'in dördüncü kitabında sözü geçen Dido ve Aeneas arasındaki aşkın, Roma ile Kartaca arasındaki, Kartaca'nın yokoluşuyla sonuçlanan tarihi çatışmaya bir açıklama getirmesi gibi. Bir mit ya da söylence olarak başlayıp gerçek bir öykü olarak biten Zalpa'nın hikâyesi, Hitit edebiyatında gerçekten eşî bulunmayan melez bir özellik taşır. Ancak, bazı bilimadamları, kardeşlerin Karadeniz'deki Zalpa'dan Kaneş'e yaptığı yolculuğun kuzeyden başlayan tarihsel bir göçün kalıntıları olabileceğini düşünerek, efsanevi-mitsel bölümde bile tarihsel bir öz görmüştür.⁴²¹ Öykünün mevcut en eski metni onaltıncı ya da onbeşinci

420) CTH 3. Metni yayına Otten hazırlamıştır (1973).

421) Otten (1973:64); bkz. Gurney (1977:8).

yüzyıldan daha eskiye ait olmasa da, asıl öykünün bundan çok daha önceki bir tarihe, muhtemelen üçüncü binyılın sonuna, Hint-Avrupalı unsurların Doğu Anadolu'ya ulaştığı döneme ait olması mümkündür. Bazılarının, erkek bebeklerin dışlanıp kızların sahiplenildiği bir anlayış çerçevesinde, Zalpa öyküsüyle Yunan mitolojisinin Amazon öyküsü arasında kurmaya çalıştığı bağlantı tümünden hayal ürünüdür.

Başka yerlerde pek az yankı uyandırmış bir diğer Hitit öyküsü, muhtemelen, Appu'nun varlıklı ve çocuksuz iki oğluyla ilgilidir. Babaları, çocuklarını 'Kötü' ve 'Adil' olarak adlandırır ve çocuklar da isimlerine uygun yaşarlar. 'Kötü', tıpkı babasının mirasında kardeşi Hesiodos'u kazıklamak isteyen avare Perses gibi, baba mülkünün paylaşımında kardeşini kazıklamaya kalkışır.⁴²² Hem Kitabı Mukaddes hem Mısır literatüründe, kötünün iyiyi kazıklamaya kalkıştığı ve çoğu kez adil bir tanrıdan hak ettiği cezayı almadığı iyi ve kötü kardeş çifti örneklerine rastlıyoruz.

Kumarbi Epik Döngüsü

Yerli Anadolu mitolojik geleneğinden kalan birçok özelliğin, onların ritüellerdeki varlığının dini şenliklerin başlıca bileşeni olarak saklanması sonucunu olduğunu belirtmiştik. Öte yandan, yabancı kökenli mitler biraz farklı bir yapıdadır ve Hitit metinlerinde saklanmalarının gerekçesi çok farklı nedenlerden kaynaklanır. Bu mitler, yazılı biçimleriyle, güneydoğudaki daha gelişmiş uygarlıklar, özellikle de Babil ve Hurri kültürleri yoluyla Hitit dünyasına girdi. Hitit ülkesine girmeleri profesyonel kâtipler aracılığıyla gerçekleşti ve korunmaları, büyük ölçüde, kâtip okullarında bu metinlerden yararlanılmış olmasından kaynaklandı. Kâtipler, mesleki uzmanlıklarını, kısmen, çivi yazısı literatürünün 'klasiklerini' kopya ederek öğrendiler; Hitit dünyasına dışarıdan getirilen yabancı kâtiplerin beraberlerinde getirip aktardıkları arasında, yazınsal becerilerinin yanı sıra, kendilerinin ve komşu ülkelerin büyük yazınsal geleneklerinin bilgisi de vardı.

Bu öyküler, ritüellere ek olarak değil, bizatihi kendileri için yazılmış ve kaydedilmiş görünmeleri açısından, 'edebiyat' olarak adlandırılır. Kesinlikle eğlendirici özellikleri vardı. Onüçüncü yüzyılın kapsamlı dini reform programı bağlamında, muhtemelen, kâtip okullarında örnek ola-

422) Tabii, Hesiodos'un 'İşler ve Günler' şirindeki suçlamasına inanacak olursak.

rak kullanılmalarının çok ötesinde, ayrıntılı bir eğitici amaç içeriyorlardı. Hititler'in tanrıların kişiliğini ve giderek karmaşılaşan panteonun düzenini kavramaları için gereken teolojik öğreti açısından 'zen-gin' bir özellik sunuyorlardı.⁴²³ Yine de, önceki aşamalarında, sonraki görünüşlerinden farklı olarak, muhtemelen, ritüel ve örneksemeli büyü dünyasından tamamen kopuk değillerdi. Onların dünyası da çatışan güçlerin, canavarlarla çarpışan ve sonunda galip gelen tanrıların dünyasıydı. Onları Hitit metinleri içinde bulduğumuz biçimleriyle, dramatik canlandırmaya daha az uygun olsalar da, bu, simgelerin ve âdetlerin etkili biçimde devreye sokulmasıyla imkânsız olmaktan çıkabilirdi. Orijinal biçimlerinde ritüel amaçlı işlevlerinin olması ve buna uygun olarak canlandırılmaları mantık dışı değildir. Olay örgüsü, yapısal karmaşıklık ve karakter yelpazesi açısından, yerli Anadolu ürünlerine göre daha gelişmiş oldukları düşünülebilir. Yine de, gördüğümüz gibi, Anadolu öyküleri de,¹ kimi zaman anlatımlarının göreceli doğallığıyla gizlense de, ortaya koydukları sorular ve değindikleri konular açısından kendi karmaşıklıklarını taşırlar.

Dışarıdan alınan en önemli ve en köklü mitsel gelenek bütünü, 'tanrıların babası' Kumarbi'yi içeren Hurri mitler döngüsüdür.⁴²⁴ Döngü, en önemlileri Gökyüzündeki Krallık Şarkısı ve Ullikummi Şarkısı olan, nazım formunda bölümlenmiş bir dizi 'şarkı'yı içeriyor.⁴²⁵ İlki, ardıl tanrılar kuşağı arasında geçen, göklere hakim olma savaşını anlatıyor: Anu, Alalu'yu yener; Alalu'nun oğlu Kumarbi de Anu'yu yener; Anu'nun cinsel organlarını koparıp yutar ve böylece üç ilaha hamile kalır: Fırtına Tanrısı Teşub, Dicle Nehri ve Tasmisu (Hitit dilinde Suvaliyat). Bu olaylardan sonra olup bitenlere ilişkin açık ayrıntılar, metnin bölük pörçük olması nedeniyle muğlak kalıyor. Ancak, şarkı, muhtemelen, Teşub'un (şu ya da bu biçimde) doğum hikâyesiyle, sonra vekil ebeveyni Kumarbi'yle giriştiği mücadelesiyle ve nihayet ona karşı kazandığı zaferle devam ediyor.

423) Lebrun (1995:1972).

424) CTH 345-6. Güterbock'un (1961a: 172) kaydettiği gibi, onüçüncü yüzyıl tarihli mevcut Hitit versiyonunun Hurri aslının çevirisi mi yoksa Hurri metninden sadece kendi konusunu alan ve destanı Hitit dilinde istediği gibi yazan bir yazarın ya da yazarların eseri mi olduğu sorusu yanıtız kalıyor. Ullikummi metninin, transkripsiyon, çeviri ve yorumlama dahil, ayrıntılı incelemesi için bkz. Güterbock (1951/2).

425) Öbür bölümler LAMMA (tanrı) Şarkısı, Hedammu Şarkısı ve Gümüş Şarkı'yı kapsıyor. Çeviriler için bkz. Hoffner (1990:40-61).

İlahi çatışmanın şarkısından, Yunan şair Hesiodos'un bu isimdeki şiirine benzerliği nedeniyle, bazen, *Theogonia* –‘Tanrıların Doğuşu’– olarak söz edilir. Babil yaratılış miti gibi o da tanrıların doğumu ve ardından gelen çatışmalarla ilgili olduğundan, bu ad, sonraki örneğe daha uygun görünüyor; oysa Hurri kökenli kompozisyonun geriye kalan kısmı, birden kuşak çatışmasına girer ve yaratılış öncesini konu edinen içeriği de Teşub'la iki kardeşinin doğmadan önceki tuhaf hikâyeleriyle sınırlıdır: Hadım edilen Anu, fatihine, “Kendi kendine eğlenmeye bir son ver!” der. “İçine bir yük koydum. Önce seni soylu Fırtına Tanrısı'na hamile bıraktım. Sonra karşı konulamaz Dicle Nehri'ne hamile bıraktım. Üçüncü olarak da soylu Tasmisu'ya hamile bıraktım. Gelecekte, Tassa Dağı'nın taşlarına başını vurarak öleceksin!”⁴²⁶

Hesiodos tarzı bir kompozisyonla benzeştiği noktalardan birini bu tuhaf ayrıntı ele veriyor. Kumarbi mitindeki tanrıların üç ardışık kuşağı –Anu (gök), Kumarbi (tanrıların babası) ve Teşub– Hesiodos'un şiirindeki Uranus (gök), Kronos (Fenike dilinde El) ve Zeus'a kesinlikle denk düşüyor. Tıpkı Kumarbi'nin Anu'yu hadım etmesi gibi, Kronos da babası Uranus'u iğdiş eder. Her iki olayda da, parçalanmış üreme organları başka döller verir; Kumarbi öyküsünde, Kumarbi'ye baş kaldıran üç ilah, Hesiodos biçimindeki öyküde ise kesilen parçaların yere sızan kanlarından üreyen öfkelilerle devlerin yarışı vardır; devler bütün tanrılara baş kaldırıncak ancak yenilir ve yeryüzünde mahkûm edilirler. Kumarbi ve Kronos, başka tehditlerle karşılaşacakları konusunda öncede uyarılır: Kumarbi şimdi iğdiş ettiği selefının içinde büyüyen döllerle ve Kronos geleneksel yöntemle üreyen kendi çocuğuyla mücadele edecektir. Kronos ve bir ihtimal Kumarbi tarafından bunu engellemek için alınan önlemlere rağmen (Hitit metninin ilgili paragrafı kayıptır) kehanet gerçekleşir. Kumarbi devrilir ve yerine Teşub geçer, Kronos'un yerini de Teşub'un Yunan muadili olan Zeus alır. Her iki olayda da, bu, yeni bir çağın başlanıcını, Hurri-Hitit dünyasının Teşub önderliğindeki, Yunan dünyasının da Zeus önderliğindeki panteonunu belirler.

Yakın Doğu ve Yunan gelenekleri arasındaki bir fark, hiç değilse erkek tanrılar açısından, Yakın Doğu kaynaklı öykünün bir kuşak önce başlamasıdır. Alalu'nun, halefi Anu'nun muadili olan Uranus'la başlayan Hesiodos'un *Theogonia*'sında muadili yoktur.⁴²⁷ Başka bir fark da vardır.

426) Çev.: Hoffner (1990:40-1).

427) Güterbock (1961a:160) Sanchuniaton'a atfettiği Fenike mitolojisinin özetinde, Byblos'lu Philon'un benzer bir ilk kuşağa sahip olduğunu kaydediyor: Fenikeli Elioun, Yunan Hypsistos –‘En Yüksek’–, Alalu'nun muadili oluyor.

Hesiodos'un uyarlamasında ardıl tanrılar kuşağının hepsi tek aileye aittir: Gaia, sonra Zeus'un babası olacak Kronos dahil, bütün çocuklarının babası Uranos'un annesi ve karısıdır. Öte yandan, Yakın Doğu kaynaklı öyküde, savaşçı tanrılar iki ayrı aileden gelir ve alması kuşaklar olarak görünürler: Alalu ve Kumarbi bir aile şeceresini, Anu ve Teşub bir diğeri temsil eder.⁴²⁸ Profesör Hoffner, bu karşıt ailelerin karşıt yarıkürelerden geldiğini belirtir: "Kumarbi bir yeraltı tanrısıdır, oysa Teşub semavi bir tanrıdır... Kumarbi'nin babası Alalu, Anu tarafından tahtan sürülür ve Anu'dan yeraltı dünyasında sığınma ister. Sonra, Anu, Kumarbi'den kaçınca göğe çıkar. Bu mitlerde bu ya da şu tarafa bağlılık gösteren ilahların bir listesi çıkarıldığında, gök ve yeraltı dünyasının muhalefeti doğrulanıyor."⁴²⁹

Bu, mitin asıl amacına ilişkin bir gösterge sağlar mı? En erken biçiminde, muhtemelen, yeraltı ve yukarı dünya güçleri arasında geçen ve yukarı dünyanın nihai zaferiyle sonuçlanan bir mücadeleyi yansıtan bir ritüelle bağlantılıdır. Her durumda, mitin tedrici gelişimi ve yazınsal biçiminin incelikle işlenmesi sonucu, orijinal törensel bağlamıyla arasındaki bağlar, Hitit dünyasına ulaşana dek doğanın farklı yarıküreleri ya da karşıt ailelerinden gelen tanrılar arasındaki ihtilaflarda hâlâ izlenebilse de, gitgide zayıflar.

Bu gelenek, Yunan dünyasında ortaya çıktığı zaman, ardışık tanrılar kuşağı arasındaki mücadelelerin öyküsünü korudu. Ancak şimdi de temel bir unsur kayıptı. Artık savaş alanında karşıt doğal güçleri temsil eden karşıt ailelerin üyeleri yoktu. Bu, gelenekteki büyük bir değişikliği ve çatışmanın evrensel güçler temelinden kuşaklar temeline dönüşmesiyle sınırlarında meydana gelen büyük daralmayı yansıtır. Geleniğin ritüel kökenlerinin izi kaybolmuştur. Hesiodos'un şiirinin ritüelle ilgisi yoktur. Bir hikâyeye anlatır, süreç içinde önceki tanrılar kuşağının bir şecere çatısını kurar ve Olympos'ta yaşayan tanrıların ortaya çıkması ve utkuları için elverişli bir ortam sağlar. Herodotos'a bakılırsa, malzemesinin düzenlenmesinden ve hatta seçiminden, büyük ölçüde şairin kendisi sorumludur. Şair, büyük olasılıkla, özgün gelenekte birbiriyle mücadele eden iki ilahi soyağacının olduğunu pekâlâ biliyordu. Ancak, gelenek bir kez ritüel kökenlerinden koptu mu, bu, konuyla ilgisiz bir ayrıntı haline geldi. İki ayrı aile zinciriyle şecere düzenine dayalı işleri birbirine karıştırmanın bir anlamı yoktu.

428) Bkz. Hoffner (1975).

429) Hoffner (1990:39).

Birçok *theomachias*ın (ilahlararası savaş) ortak özelliği, kaybedenlerin, her bakımdan yenilmiş ve bazen tamamen parçalanmış olsalar da, ertesi gün zafer için savaşmak üzere yeniden ortaya çıkmaları ya da bu işi kendileri adına yapacak korkunç bir canavar yaratmalarıdır. Ne kadar bölük pörçük olsalar da, Kumarbi döngüsündeki şarkılardan geriye kalanların gösterdiği gibi, Fırtına Tanrısı'nın Kumarbi'ye karşı elde ettiği zaferden sonra göğe yükselmesinin kendisini sağlama almaya çalışmasıyla bir ilgisi yok. Bir süreliğine yerine başka bir tanrı –LAMMA–⁴³⁰ geçebilse de, esasen, Kumarbi'nin meydan okumalarına maruz kalıyordu. Bunlar, ikinci büyük şarkı döngüsü metninde, Ullikummi Şarkısı'nda gerçekleşir. Teşub'la son bir hesaplaşma için kendi adına bu işi yapacak bir şampiyon yaratma arayışındaki Kumarbi, bir dağ doruğuyla birleşir. Birleşmeden diyorit (yeşiltaş) bir canavar çıkar. Kumarbi, "Bundan böyle ismi Ullikummi olsun," der. "Krallık için göğe çıksın. Güzel Kummiya kentini (Fırtına Tanrısı'nın kenti) zaptetsin. Teşub'u devirsin. Hububat kabuğu gibi doğrasın. Ayağının altında bir karınca gibi öğütsün. Tasmissu'yu ince bir kamış gibi koparsın. Onu boş çömlekler gibi parçalasın!"⁴³¹

Oğlu, Kumarbi'nin emriyle doğduktan sonra İrsirra ilahları tarafından gizlice yeraltı dünyasına götürüldü ve ayakları yeraltı dünyasında duran ancak Yunan kültür çevrenindeki Atlas gibi yeri ve göğü tutan Ubelluri'nin sağ omzuna yerleştirildi. Kumarbi, "Her ay, her gün daha da fazla büyüsün!" diye emreder. Ve emri gerçekleşir. O kadar büyür ki deniz ancak beline gelir ve bunu gören Fırtına Tanrısı büyük bir telaşa kapılır. Haberleri Teşub'a iletir ve Teşub canavarla savaşmaya karar verir. Ancak, hasmını görünce ümitsizliğe kapılır: "Teşub yere oturdu ve gözyaşları ırmak gibi aktı. Teşub, gözyaşları içinde, 'Böyle biriyle artık kim savaşı göze alabilir? Kim çarpışmayı sürdürebilir? Böyle bir dehşeti kim göze alabilir?' dedi."

Teşub böyle bir hasma karşı güçsüzdür. Kız kardeşi Şauşka, Ullikummi'ye yaklaşmayı kabul eder, şarkıları ve cazibesıyla onu elde etmeye çalışır. Yararı olmaz. Kıza, "Kimin için şarkı söylüyorsun?" diye sorar, kocaman bir deniz dalgası. "Kimin için ağzını rüzgârla dolduruyorsun? Ullikummi sağırdır; duyamaz. Gözleri kördür; göremez. Merhameti yoktur. Onun için git, Şauşka, Ullikummi gerçekten kahraman olmadan, kafatası korkunçlaşmadan kardeşini bul."

430) Bkz. Hoffner (1990:39).

431) Bu ve ardından gelen paragraf, Hoffner tarafından çevrildi (1990:53-6).

Teşub'un Ullikummi ile ilk çarpışması başarısız olur. Canavar, Teşub'un kenti Kummiya'nın muazzam kapısına ulaşana kadar büyümeye devam eder. Teşub, çaresizlik içinde, erkek kardeşinin önerisiyle, eskiden Kumarbi'yi destekleyen Ea'ya, Mezopotamya Bilgelik Tanrısı'na son bir başvuruda bulunur. Ea, çatışmayı sona erdirmeye karar verir. Gerçekte yeri gökten ayırmak için kullanılan keskiyi ister ve aleti Ullikummi'nin omzunu kesmek için kullanır. Canavarın gücü tükenir ve Ea tanrıları onunla savaşmaya çağırır. Tanrılar 'sığır gibi böğürerek Ullikummi'ye koşarlar.' Teşub savaş arabasına biner ve denize doğru sürer. Öykünün sonu kaybolmuş olsa da, muhtemelen, Teşub ve hatta Kumarbi, son çarpışmada Ullikummi'yle karşılaşır ve onu yenerler. Kumarbi'nin egemenliği bir kez daha korunmuştur.

Şarkının, içinde Zeus tiranlara yenildikten sonra yılan-canavar Typhoeus'un Zeus'a baş kaldırdığı ve onun tahtını ele geçirmeye çalıştığı, daha özgül, Hesiodos biçimine uygun, mitolojik gelenekteki benzerleri, Yunanistan'da bulunabilir. Ullikummi ve Typhon/Typhoeus arasındaki daha yakın benzerlik, Typhon'un Ullikummi gibi göklere ulaşacak kadar muazzam bir şekilde büyüdüğü sonraki Yunan geleneğinde korunmuştur.⁴³² Ve, en önemlisi, Teşub-Ullikummi ve Zeus-Typhon çatışması, aynı yerde, Kuzey Suriye kıyısı üzerindeki Hazzi/Kasios'ta gerçekleşmiştir.

Orijinal Hurri metninin olmadığı bir durumda, kökeni açıkça Hurri olsa da, Kumarbi şarkı döngüsünün Hitit versiyonunun aslına ne kadar yakın olduğunu bilemeyiz. Yeni bir çeviri olması kadar, ithal bir Hurri geleneğine dayanan yeni ve özlü bir düzenleme olması da muhtemeldir. İlahların Babil'e özgü Alalu, Anu, Enlil, Ea gibi isimlerinden, ilahi egemenlik için mücadele eden ardışık tanrılar kuşağından ve yenilen tanrıların kendilerini yenen tanrılarla yeniden savaşmak üzere ayaklanması fikrinden anlaşıldığı kadarıyla, Hurri geleneğinin kendisi, açıkça, eski Mezopotamya geleneklerinden gelmiştir. Orijinal Mezopotamya bağlamında, mit ve ritüel, her durumda sıkıca kaynaşmıştır.

Bu, net bir soruyu doğurur. Mit, ritüel bağlamından koparılınca, niçin önce Hurri, sonra da Hitit doğal çevreninde korundu? Diğer bazı dinlerin kanonik yazıları gibi, ruhsal ve törel bir rehberlik kaynağı olarak görülmüş olması pek olası değil. En iyimser gözle bile, Kurambi geleneğinde ruhsal ya da törel bir coşku görmek mümkün değildir. Illuyanka mitindeki Fırtına Tanrısı eşdeğeri gibi, bu zaferin kazanılmasında Teşub'un kendi rolü ikincil bir rol olsa ve pek de kutlanmaya değer

görülme de, gelenek, muhtemelen, Teşub'un nihai zaferinin kutlanması içindi; canavarı ilk gördüğünde umutsuzluğa kapılmış ve gözleri yaşlarla dolmuştu. Canavarın alt edilmesine yönelik ilk adımları ancak diğer tanrıların inisiyatifiyle attı ve nihai sonuç, ancak Ea'nın, deyim yerindeyse, zaferi tabakta sunmasıyla alındı. Yine de, şarkı döngüsü Hurri kültürel geleneğinin bütünleyici bir parçası olmuştu ve geleneğin gelişimci bir Hurrileşme bağlamı içindeki Hitit doğal çevreninde korunmasını sağlayan da kuşkusuz buydu. Profesör Lebrun, Hurri mitlerinin öğretici özelliklerini şöyle değerlendirdi: "Hititler'e temel bir dini çerçeve sundu (mitler) ve belli tanrıların krallıkları ve işlevlerini tanımladı; aynı zamanda, tanrılar arasındaki hiyerarşi için açıklayıcı bir kalıp sağladı."⁴³³

Bütün bunlar, mitlerin sadece tabletlere yazılıp sonra da saray arşivine gömülmediğini gösterir. Muhtemelen, sık sık tozları alınırdı ve uygun bir dinleyici kitlesi önünde ezbere okunurdu. Bu, pekâlâ, III. Hattuşili ve belki de oğlu ve ardılı IV. Tuthaliya dönemi saray faaliyetlerinin alışılmış bir özelliği olabilirdi. Her iki durumdaki ortak unsur, kralın karısı, diğerinin annesi ve dini reform programının önde gelen figürü, Hurri kökenli kraliçe Puduhepa'ydı. Büyük olasılıkla, saray ve tapınak bürokrasisindeki yetkililerin temsillere katılmak zorunda olmaları gibi, eserlerin Kumarbi şarkıları gibi ezberden okunması da, bu programın önemli bir parçasını oluştururdu. Bu, belki de, büyük bir yük değildi. Her şeyden önce, şarkılar bezdirici nakaratlardan oluşan ilahi parçaları değil, tekrar tekrar dinlemeye değer heyecanlı hikâyelerdi. Canavarlar, savaşlar, diğer şiddet yüklü görevler ve ayrıntılarına dek betimlenen tuhaf cinsel birleşmelerin resmi geçidiyle, oldukça eğlendirici özellikleri vardı. Hikâyelerin ülke çapında yaygın bir geçerlilik kazanmasını, belki de, bu özellikler sağladı. Bu hikâyeleri anlatanlar, kuşkusuz, tüm çağların okur yazar olmayan toplumlarındaki gibi, Hitit dünyasının köylü toplumlarında da sıradan kişilerdi.

Şehrin yerine yabani otlar ekdim. Fırtına Tanrısı benden sonra kral olanı ve Hattuşaş'a yerleşeni devirsin!

Kral Anitta, henüz yıktığı kenti, Erken Hitit-Asur Koloni döneminde imparatorluğun Orta Anadolu'da yayılmasının önündeki başlıca engel olan Hattuşaş'ı bu sözlerle unutulmaya mahkûm etti. Kent, şimdi, asla yeniden yerleşilemeyecek bir harabe halindeydi! Ancak tahripçisinin laneti kısa ömürlü oldu. Yaklaşık 150 yıl sonra, terk edilmiş, yabani otlar bürümüş bu yerde yeni bir kent yükseldi. Kurucusu, büyük olasılıkla, I. Hattuşili'ydi. Lanetten haberdar mıydı bilmiyoruz, ne ki, bu metruk yerin merkezi olduğu, gelişen yepyeni bir dünya ve güçlü bir krallık vizyonu ile bu lanet kesinlikle bağdaşamazdı. Doğal avantajları açıkça ortadaydı. Etrafı çevreleyen yoğun ormanlar, kentte yapılacak ahşap ağırlıklı evler için bol miktarda kereste sağladı. Çevredeki vadilerin tarıma elverişli toprakları vardı. Yedi kaynak, bütün yıl boyunca bol miktarda su sağlıyordu. Yer, iletişim güzergâhı açısından hem kuzeyden güneye hem de doğudan batıya iyi konumlanmıştı. Ve bölgenin yukarısındaki doğal kayalık çıkıntılar, kraliyet kalesine doğal ve kolay bir savunma mevzisi sağlamıştı.

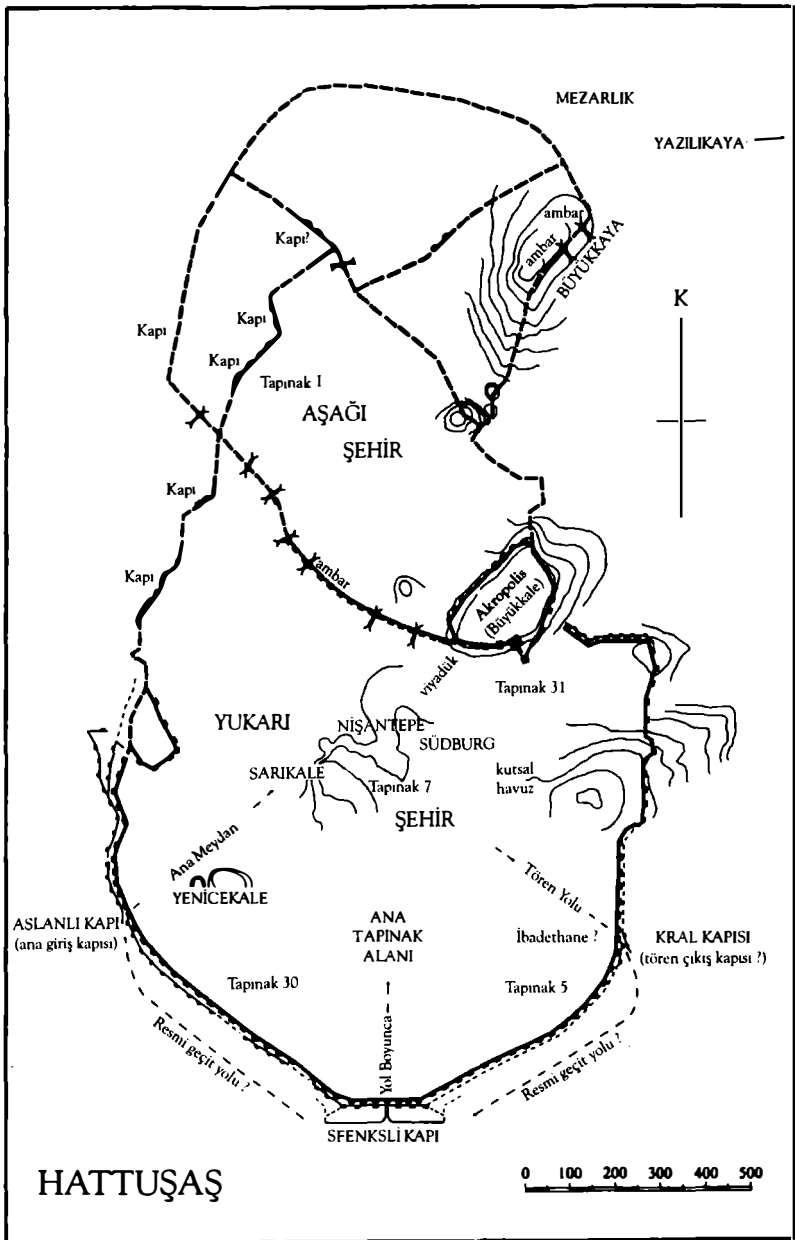
Hattuşas'ın Ana Evreleri

Kentin varoluşunda beş ana evre bulunuyordu. İlki, yaklaşık ikinci binyılın başında, Erken ve Orta Bronz Çağ arasındaki geçiş dönemine karşılık geliyordu. İkincisi, Asur Koloni dönemine aitti ve kentin Anitta tarafından yıkılmasıyla sona ermişti. Beşincisi, Bronz Çağı'nın sonunda yıkılmasının ardından, kentin daha mütevazı ölçekte yeniden inşa edildiği Hitit-Frig sonrası döneme aitti. Biz, üçüncü ve dördüncü aşamalarla, yani Hattuşas'ın Hitit Hanedanı'nın kraliyet merkezi, Hatti Ülkesi'nin başkenti olduğu zamanla ilgiliyiz.

Üçüncü evreye I. Hattuşili'nin kenti dememiz yerinde olacaktır. En fazla 1.25'e 0.5 kilometrelik yaklaşık boyutlarıyla, bir Yakın Doğu kraliyet başkenti için nispeten küçüktü. Hattuşili'nin ilk kraliyet sarayını yaptırdığı yerle, Vasiyet'inde bahsettiği aile hiziplerinin ve entrikaların kaynağı olan, kente hakim bir akropolisle (şimdi Büyükkale) çevrelenmişti. Kuzey ve güneyini çevreleyen, dimdik uzanmış, neredeyse erişilmez araziye kıyasla, yumuşak eğimli etekleriyle güney ve batı tarafları daha kolay ulaşılabilen ve daha fazla tahkimat gerektiren bölgelerdi. Bölgenin yapay teraslarla düzleştirilmesi gerekmişti. Bir viyadük, akropolisi, küçük kentin kalan bölümüyle bağlantılandırıyordu. Dış saldırılara açık olması, I. Murşili'nin de öldürüldüğü karışıklık dönemlerinde hep var olan tehdit, yaklaşık sekiz metre kalınlığında surların inşa edilmesini gerektirdi. Büyük olasılıkla onbeşinci yüzyılda, II. Hattuşili döneminde yapılan surlar, içten dirsekli tüneller ve küçük kapılarla sonraki Hitit istihkam mimarisinin çoğu özelliğini taşıyordu.

1400 yılı dolaylarında, Hitit anayurdu, sınırların her yönünden gelen düşman saldırılarına dayanamadı. Bu sözde eşmerkezli istilalar sırasında, Hattuşas kuzeydeki Kaşka bölgesi güçleri tarafından yağmalandı ve yakıldı. Başkentini oluşturduğu krallık yok olmanın eşiğindeydi. Ancak her şey bitmemişti. Büyük ölçüde geleceğin kralı I. Şuppiliuma'nın askeri dehasıyla düşman güçleri sistematik olarak ülkeden sürüldü ve krallık için tarihindeki en parlak dönem başlamış oldu. Böylece, Hattuşas, iki yüz yıl sonraki dramatik yıkımına kadar süren dördüncü evresine girdi. Kaşkalılar'ın kenti yağmalamasından pek iz kalmadı. Ve kentin bu son Hitit evresindeki yoğun yapılanma, yıkılıp gitmiş olanlardan geriye kalan izlerin neredeyse tümünü süpürdü.

Hattuşas'ın restorasyonu ve yeniden gelişimi, muhtemelen, Şuppiliuma ya da, eğer sarayın geçici olarak Samuha'ya taşınmasından sonra kraliyet koltuğuna yeniden oturacak kadar uzun yaşadıysa, babası III.

Resim 10: Hattuşaş'ın Planı

Tuthaliya zamanında başladı.⁴³⁴ Ancak, Şuppiluliuma'nın, kentin bir buçuk asır sonra gerçekleşecek görkemli tasarılarından herhangi birinde katkısının olup olmadığı bilinmiyor. Askeri konularla meşgul olmasından dolayı, buna meyli olsa da, yeni ve görkemli bir kentin nâzım planında ve yapımında rol oynayacak zamanı pek olmadı. Sonraki olaylar, ölümünden sonra ardılının nasıl bir kenti devraldığı konusunda pek bilgi sağlamıyor. Oğlu Murşili'nin kentin o zamanki acınacak durumuna ve veba felaketinden kırılan nüfusa ilişkin tanıklığını olduğu gibi kabul edersek, kentin onarıma muhtaç bir durumda olduğu düşünülebilir. Eğer öyleyse, kentin esas gelişimi, saltanatının ilk bölümünde krallığı hâlâ vebanın etkisine maruz kalan Murşili dönemine rastlamamıştır. Ne olursa olsun, Murşili, anlaşılan, tıpkı babası gibi, saltanatının neredeyse her yılını askeri seferlerde geçirdi ve seferde olmadığı zamanlarda kralliyetin diğer acil işleri ona başkent gelişimine ayıracak çok az zaman bıraktı. Bir yeniden gelişim programı hazırlamış olsaydı bile, bu, oğlu ve ardılı Muvatalli'nin başkenti Tarhuntassa'ya aktarması nedeniyle kesinlikle sekteye uğrayacaktı. Hattuşaş tamamen terk edilmedi, başkâtip Mittannamuvu'nun yetkisine bırakıldı. Bununla birlikte, statü olarak gerilemesi ve kaynaklarının yeni başkente yönlendirilmesi, kaçınılmaz olarak, maddi gerilemeye yol açtı.

Hattuşaş, Muvatalli'nin oğlu ve ardılı Urhi-Teşub yönetiminde, birkaç yıl içinde başkent olarak restore edildi. Ancak, Urhi-Teşub'un tahtı görece kısa ve istikrarsız bir dönem için ele geçirmiş olması, muhtemelen, kentin kötü durumunun devam ettiği anlamına geliyordu. Aslında, Urhi-Teşub ve amcası Hattuşili arasındaki iç savaş sırasında kentin daha da büyük zarar görmüş olması, ihtimal dışı değildir. Hattuşili'nin, yeğenin tahtını zorla ele geçirdikten sonraki bir ifadesi, iki hasım güç arasında yaşanan, kralliyet hazinesi dahil birçok kamu binasının yıkılmasına yol açan savaşın, ülkeyi bir dış düşmanla savaşmış gibi kırıp geçirdiğini gösteriyor.

Ancak, sonuçta, krallığın son yıllarına yaklaşırken, sönmeden önce en parlak halini alan bir havai fişek gibi, kent, tahminlerin ötesinde bir görkem ve ihtişama ulaştı. Bu anlayışın özü, tasarımı ve uygulaması, tamamen, IV. Tuthaliya'ya, Bronz Çağı hanedanının üçüncü ve son kralına atfedilir. Kentin yeni biçimini alması, kesinlikle, onun zamanına rastladı. Ne ki, tasarımı değilse bile temel fikri, babası ve öncülü III. Hattuşili esinlemiş olabilir. Yazılıkaya'da bulunan, baba ve oğlun birlik-

te paylaştığı mihrabın yeniden biçimlendirilmesi düşüncesi de ondan çıkmıştır. Hitit tahtının yasal mirasçılarını oluşturan bir aile seçercesini üstün kılma konusunda babası gibi arzulu olan Tuthaliya, başkentteki köklü gelişimi, muhtemelen, bunu yapmanın önemli bir aracı olarak gördü. Bu yeni kent, artık hep *onun* kraliyet hanedanı damarıyla bir tutulacaktı: bu damar, Hattuşili'nin kardeşi Muvatalli döneminde yaşadığı küçük düşme ve çarpıcı statü kaybının ardından, Hattuşaş'ın ayrıcalıklı konumunu bir kez daha güçlü bir biçimde ortaya koymuştu.⁴³⁵ Zorba da olsa, bu yolla, her şeyi eski düzenine oturtan bir gelenekçi rolünü üstelenebilirdi. Bu, ona, birçok taraftan, hem insan hem ilah olarak, kesirlikle, destek sağlayacaktı. Üstelik, yeniden gelişen başkentten büyüklüğü ve ihtişamı, yabancı ve vasal yöneticilere, buranın asıl sahibinin 'Büyük Kral' unvanına tam anlamıyla layık olduğunu düşündürecekti.

Kentin Yerleşim Planı

Kentin iki ayrı bölümü vardı. Asıl 'Aşağı Şehir' (Hattuşili şehri dediğimiz yer), başkentten kuzey bölgesini kaplardı ve buraya kraliyet akropolisinin güneydoğu bölümü hakimdi. Kuzeydoğusunda kentin en büyük ve en önemli tapınağı olan Fırtına Tanrısı Tapınağı vardı. Akropolis'teki saray kompleksi, onüçüncü yüzyılda Tuthaliya tarafından büyük ölçüde yenilendi. Ne var ki, kentin, güney yönünde iki katından daha fazla büyüyerek 165 hektara varan devasa gelişimi, Tuthaliya döneminin en şaşırtıcı başarısıydı. Orijinal kente bakan ve genellikle 'Yukarı Şehir' olarak sözü edilen (Tuthaliya kenti de dediğimiz), 1978'den itibaren Alman kazılarının yoğunlaştığı yer bu bölgededir.

Bu kazılara kadar, kentin son Hitit evresinde ulaştığı sınır, kenti tamamen kuşatan surlardan biliniyordu. Surlarda, 20 metre aralıkla yerleştirilmiş, 8-10 metre yüksekliğinde kuleler, birkaç tane de iki yanında birer kule olan giriş kapıları vardır. Bu kapılardan en ünlüleri, anıtsal kabartma heykellerle süslü Aslanlı Kapı, Kral Kapısı ve Sfenksli Kapıdır. Kentin kuzeybatı bölümündeki iki kapıdan Aşağı Şehre geçilir. Yukarı Şehir'de (2'den 5'e kadar numaralandırılan), yeni bölgenin genel amacı ve yapısını gösteren ilk belirti saydığımız dört de tapınak açığa çıka-

435) Hattuşaş'ın Hitit başkenti olarak restorasyonu Urhi-Teşub yönetiminde gerçekleşse de, Hattuşili'nin bu kararın alınmasındaki rolü, muhtemelen, önemlidir. Bkz. Bryce (1998a:277). Ne olursa olsun, sonraki yıllarda, bu çabanın semeresini sahiplenmekte tereddüt etmedi.

Resim 11: Yukarı Şehir'deki tapınaklar

rılmıştır. 1978 yılından itibaren Profesör Neve tarafından yürütülen kazılar sırasında, Yukarı Şehir'de, burasının kutsal ve törensel yapısını doğrulayan ve bir kilometre karelik bir alanı kapsayan 26 tapınak daha ortaya çıkarılmıştır. Eski kentin 'organik gelişimi'ne zıt biçimde, tümüyle plana uygun olarak inşa edilmiştir. Ancak, Aşağı ve Yukarı Şehirler, tamamen farklı yapıda ve anlayışta ortaya çıkmış ve yüz yıl kadar ayrı dönemlerde gelişmiş olsalar da, yine de, aralarında maddi ve manevi anlamda güçlü bir bütünlük söz konusudur. Yukarı Şehir, muhtemelen, bilinçli olarak bu şekilde planlanmıştır. Neve, tüm kentin genel planının –cismani dünya olarak sarayla, tanrısal dünya olarak tapınak-şehirle ve arada fani olandan ölümsüze geçiş sağlayarak uzanan kült bölgesiyle–Hititler'in kozmik dünya biçimini simgelediğini düşünüyor.⁴³⁶

Kemerli, yanlarında kuleler olan üç ana kapı, şehir surlarının güney dönemecine simetrik biçimde yerleştirilmiştir, tapınak bölgesi civarından kuzeye giden yol, kayalık üzerine inşa edilmiş ve iki dev sfenks tarafından korunan, şimdilerde Nişantepe olarak bilinen bir burçla sona erer.⁴³⁷

436) Neve (1993:85).

437) Bkz. Neve (1993:22). Nişantepe yerleşim planının açınlanması için bkz. Neve (1933:58-63).

Yakındaki Südburg kompleksiyle birlikte, tapınak bölgesiyle saray alanı arasında bir hat oluşturur. Profesör Neve, üç giriş yolunun, şenliklerde kutsal törensel bir yolla bütünleştiğini düşünüyor. Şenlik alayı Tapınak 5'ten başlar, Kral Kapısı yoluyla şehrin dışından geçer ve sonra sur dibinden bir merdivenle Sfenksli Kapı burcuna çıkar; oradan aşağıya, burcun batı tarafına çıkan ikinci merdivene yönelir ve burcun bu tarafından da tekrar kente girdikleri Aslanlı Kapı'ya inerler.⁴³⁸

Kentin Doğası ve İmgesi

Mevcudiyetinin en azından son yüzyılına dek, Hattuşuş, tamamen kutsal törensel bir özelliğe büründü. Neve ve diğerleri, neredeyse tamamı Yukarı Şehre adanan çok sayıda tapınaktan ve diğer kutsal yapılardan bu sonuca vardı. Ancak, bu sonuç üzerinde biraz düşünmemiz gerekiyor. Öncelikle, mimarileri ve ikonografileri hakkındaki bilgilerimizden yola çıkarsak, birçok kadim kent, bu yolla, bir kategoriye konulabilir. Boğaz'daki muhteşem kent Konstantinopolis klasik bir örnektir. Perikles dönemi Atinası bile tapınak ağırlıklı arkeolojik kalıntılarıyla ve kutsal tören güzergâhıyla –Panteon Yolu– böyle kategorize edilebilir. Muhtemelen, Hitit dünyası da bize birçok örnek sağlayabilir. Aslında, anayurdun en önemli bölgesel kentleri, Arinna, Nerik ve Zippalanda gibi, aynı zamanda, mimari özellikleri ve genel yerleşim planları –daha küçük ölçekte olmaları dışında– başkentten belirgin biçimde ayrılmayan ‘kutsal kentler’di.⁴³⁹

Kuşkusuz, tamamen emin olabilmemiz için kent isimlerinin fiili yerleşim bölgeleri ve maddi kalıntılarla sıkı sıkıya bağlantılı olması gereklidir. İsimler ve yerler arasında kanıtlanabilir doğrulukta bağlar kurulması da bazen yanıltıcı olabilir. Öyle bile olsa, bazı bilimadamları, Arina ya da Zippalanda'nın, Sfenksli Kapı'nın iki yanındaki bloklar üzerinde yer alan ünlü kabartma sahneleri –büyük olasılıkla– dini bir şenlik alayı özelliği taşıyan ve şimdilerde Alacahöyük (Hattuşuş'a yaklaşık 30 kilometre) olarak bilinen yerle özdeş tutulmasını çoktan önerdiler (bkz. 11. bölüm); şehrin tam girişinde, göze batan bir yerde duran bu kabartmalarla ve içindeki saray-tapınak kompleksiyle birlikte, burasının da ‘kutsal, törensel bir kent’ olduğu anlaşılmaktadır. Profesör Mellink, bütün kompleksin kutsal bir nitelik taşıması duru-

438) Neve (1989-90:7; 1993:18). Bkz. Singer (1998a:40).

439) Kuşkusuz, başka işlevleri de vardı. Örneğin, Arinna, aynı zamanda, bir altın, gümüş ve bakır ustaları merkeziydi.

munda, kent surlarının bir parçasını oluşturan bir kapıda bu tür şenlik ayinlerinin tasvir edilmesinin şaşırtıcı olduğunu düşünüyor.⁴⁴⁰

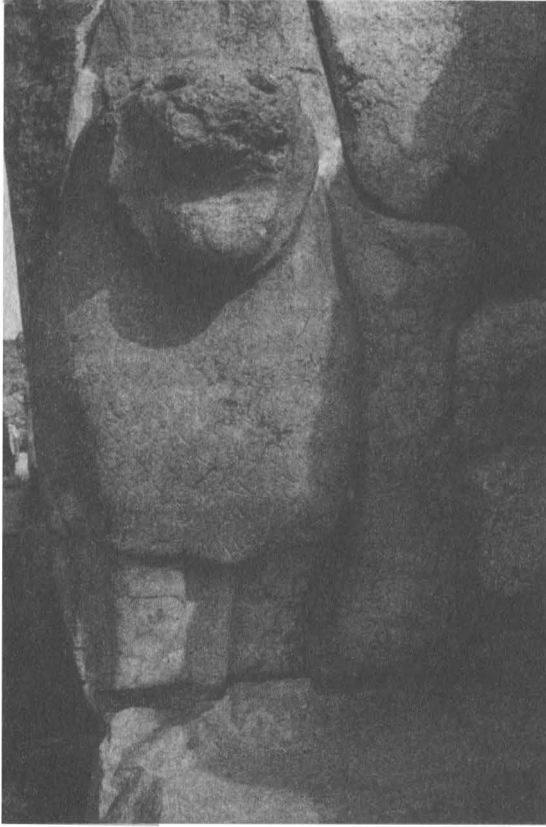
Burada bir uyarı notu gerekiyor. Belli kentleri bu şekilde sınıflandırırken, dini faaliyetlerin yaşamın neredeyse bütün yönlerine sızdığı bir dünyada, dinsel olanla dünyevi olanı kolayca ayıramayacağımızı unutmamalıyız. Bir kenti kutsal olarak tanımlarken diğerlerinin dünyevi olduğunu ima etmek, muhtemelen, bir Mısırlı, bir Babilli ya da –kadim veya modern– birçok uygarlığın üyeleri için olduğu gibi, bir Hititli için de pek anlamı olmayan bir ayrımı ortaya koymaktır. Hitit dünyasında, çeşitli büyüklükteki bütün kentler, muhtemelen, çok büyük ölçüde, yaşamın şu ya da bu tanrının onuruna verilen şu ya da bu tür dini faaliyetler etrafında döndüğü tapınak kuruluşlarının egemenliğindeydi. Her şeyden önce, ilgi gösterilecek çok fazla ilah vardı ve hepsi de başkentte ve diğer büyük merkezlerde ağırlanamazdı.

Hattuşaş'ın varlığının son yıllarındaki olağanüstü gelişimi, Hitit İmparatorluğu'nun birinci kentinin, aynı zamanda, Geç Bronz Çağı'nın bütün önde gelen metropollerinden biri olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamak ve hayranlık uyandırmak için tasarlandı. Bu, ilk olarak, kente yaklaşan bir konuk şehrin beş kilometre ötesine kadar uzanan surlarla karşılaştığında hissedilirdi. Ana kazamat yerden on metre yüksekliğe inşa edilmişti ve tahkimat boyunca yirmi metre aralıklarla dikişlen kuleler vardı. Önünde, yine ana surdakiler gibi aralıklarla yerleştirilmiş kulelerle, ikinci bir perde duvar bulunuyordu. Engebeli araziye maharetle uydurulmuş surlar, sadece Yukarı Şehri kuşatmıyordu, kuzeydoğuya uzanarak derin bir boğaza ulaştıktan sonra, şehir sınırları içindeki, şimdilerde Büyükkaya denilen kayalık çıkıntıyı da çevreliyordu. Geçidi kuzey ve güneyden iki kez geçen bu kuzeydoğu uzantısı (kentnin nihai yıkılışından önce tamamen bitirilememiş olsa da), muhtemelen, Geç Bronz Çağı'nın en etkileyici mühendislik başarılarından biriydi. Ancak, burasının gerçek bir pratik amaçla değil, gösteriş için tasarlanmış olduğu düşünülebilir. Dr. Singer, yeni kentin istihkamları için, genel olarak benzer yorumlarda bulunuyor; kararlı bir askeri saldırıya direnmekten çok, bakanları, belki de tanrıları etkilemeye daha uygun olduğunu söylüyor.⁴⁴¹

Hattuşaş'ın yeni, görkemli yüzünü dünyaya duyurmaya yönelik tutkuya, Hitit toplumunun şenliğe odaklanmış yapısına bakılırsa, başkent

440) Mellink (1974:204-5).

441) Singer (1998a:42).

Resim 12: Aslanlı Kapı

yeniden gelişmesinin, tebaanın, yabancıların ve tanrıların birlikte katıldığı, sıra sıra uzayan bir maiyet eşliğinde, firavun Akhenaten'in yeni kenti Akhetaten'de yaptığı kutlamalara benzer görkemli kutlamalarla öne çıkarıldığını pekâlâ düşünebiliriz. Ancak, vasal yöneticilerin ve ileri gelen yabancıların kente yaptıkları resmi ziyaretler, kente girdikleri andan itibaren, her zaman büyük tantana ve törenle kutlanmış olmalıdır. Bunlar, ayrıca, vasal devletlerden gelen haraçların –altın ve gümüş kaplar, keten giysiler, en iyi kalitede,⁴⁴² kırmızı ve mavi boyalı yün dokuma-

442) Ugaritli Il. Nikmaddu'nun gönderdiği haraç gibi (CTH 47); ilgili bölüm Beckman tarafından çevrilmiştir (1996a:152).

lar, Büyük Kral'a kardeş yöneticilerin elçilerinin getirdiği hediyeler-sergilendiği toplantılardı.

Ana Girişler

Resmi ziyaretçiler, çok büyük bir olasılıkla, başkente güneybatı girişinden, 'Aslanlı Kapı'dan girerdi; buraya Aslanlı Kapı denilmesinin nedeni, dış kapı pervazında, kentten dışarı doğru bakan bir çift aslanın yer almasıdır. Kentin düşmanlarıyla çarpışmaya hazır, kötü niyetle yaklaşanlara kükreyerek meydan okuyan aslan protomları,* kayadan çıkmak üzereymiş gibi, tam ortaya oyulmuşlardı. Bu, onlara bakmanın en azından bir yoludur. Metinlerde yer alan, avının üzerine acımasızca atılan aslan gibi güçlü hükümdar imgelerinin fiziksel yansıması olan bu aslanlar, Hitit dünyasının, özellikle Hitit kraliyet ailesinin, bir tür genelgeçer simgesi olmuştu. Kuşkusuz, aslan simgesi, çağlar boyunca, kraliyet ve aristokrat kökenli birçok hanedanın tercihi oldu. Hititler, aslan üzerinde kesinlikle bir tekel kurmamıştı. Avrupa geleneğinde, aslan simgesinin kullanımı, ana girişin üzerindeki karşılıklı aslan kabartmalarının, pek de düş ürünü sayılamayacak bir yaklaşımla, Agamemnon Evi'nin ve Batı dünyasının ilk hanedan arması olduğu söylenen, Mykenai'deki Aslanlı Kapı'ya (Hattuşas'ın Aslanlı Kapısı'nın yakın bir çağcılı) kadar geriye uzanır.

Şimdi yıpranmış olsa da, özellikle desenli yelcelere gösterilen özende ortaya konulduğu gibi, Hattuşas aslanlarının nasıl dikkatle ve titizlikle tasvir edilmiş olduklarının işaretleri hâlâ görülebilir. Bu eskimiş halleriyle bile, özellikle ürkütücü değildirler. Aslında, Hitit aslanları, Asur kabartma heykellerinin, hatta ünlü Mykenai yalın-hançer minyatüründe tasvir edilen yırtıcı hayvanların aksine, nadiren yırtıcı görünüştedir.⁴³ Genellikle, daha uysal görünümlü yaratıklardır. Hattuşas aslanlarının kente düzenlenecek bir düşman saldırısına karşı kenti savunacak olan kimselerin yırtıcı ruhunu simgelediği düşünülmüşse, bu, düşmanın cesaretinin kırılmasına hizmet etmekten çok, kentin kendine duyduğu güveni artırmaya yarardı. Yırtıcılıktan ziyade kraliyet vakarını yansıtırlandı.

* Protom; baş ve boyun kısmı masif bir bütünden dışarı uzatılarak büyütülmüş tasvir. (y.n.)

443) Hitit sanatında aslan tasvirlerine ilişkin kısa bir tanımlama için bkz. Akurgal (1962:113-14).

Resim 13: Kral Kapısı

Esasen, ziyaretçiye, Hitit dünyası kraliyet tahtının bulunduğu kente girmek üzere olduğunu hatırlatmaya yarayan simgesel bir işlevleri vardı.

Güneydoğu kapısı, girişin sol iç tarafındaki yontma figürden dolayı, genellikle, Kral Kapısı olarak bilinir. İki metreyi aşkın yükseklikteki bu anıtsal figür, Hititler'in en güzel sanatsal çalışmalarından biridir; o kadar güzeldir ki, bazı eleştirmenler, tamamen yersiz bir tavırla, yabancı bir sanatçının elinden çıktığını ileri sürmüşlerdir.⁴⁴⁴ Günümüze ulaşan,

444) Kohlmeyer ise (1995:2648), tersine, figürün planının Hitit insan tasviri ilkelerine tamamen uyduğunu işaret ediyor.

çoğu düz, alçak Hitit kabartmasının aksine, bu figür, göğüs kılları ve turnak çevresindeki deriler dahil, son derece titiz anatomik ayrıntılarla, vücut planını ve adale yapısını gerçekçi olarak resmeden plastik bir anlayışla, kabarık biçimde tasarlanmıştır.

Figür erkektir. Savaşçı giysileri ve donanımı vardır. Uzun kuştüyü ve yanaklarıyla bir miğferi vardır ve kilt giymiştir; sağ elinde bir savaş bal-tası taşır ve yanında eğri bir kılıç görünür. Saçları Hitit tarzı, uzundur. Kentten ayrılanlara bakıyormuş gibi durduğundan, yüzünün bir kısmı görülmektedir. Yüzünde iyi niyetli bir insanın ifadesi vardır. Vedalaşırken selam verir ya da bir jest yapar gibi, sol kolu yukarıdadır ve yumruğu sıkılı vaziyettedir. Heykel, Kral Kapısı'ndan esinlenilmiş olsa da, aslında bir tanrıyı temsil eder. Büyük olasılıkla, Tuthaliya'nın koruyucu ilahı Şarruma'dır; kent girişindeki varlığı, yol göstericiliği ve koruyuculuğuyla, krala ilerdeki askeri seferlerde her zaman yanında olacağını teminatını verir.

Sfenksli Kapı, Kral Kapısı ve Aslanlı Kapı arasında, kentin en yüksek noktasında (şimdilerde Yerkapı) yer alır. Yerkapı'nın sağladığı savunmayla saldırılara karşı iyi korunan ve, Bittel'in dediği gibi, dış dünyaya yegâne dolaylı geçişi sağlayan bu kapı, kente giriş ve çıkışlarda düzenli olarak kullanılmazdı. Girişte, kapı pervazlarına, biri kentin dışına diğeri içine doğru bakan iki çift sfenks oyulmuştur. Ayrıntılarda bazı değişiklikler olsa da, (dış kapı dikmelerine yüksekliği iki metreyi aşan sfenkslerin oyulduğu) Alacahöyük'ün çeşitli yerlerindeki ikonografide, sıkça, anıtsal ölçülerde var oldukları görülür. Hattuşaş'ın Sfenksli Kapısı'nda, iç tarafa bakan figürler, iki çiftin en özenle işlenmiş olanlarıdır. Figürler, bir kez daha, kayadan çıkmak üzerelermiş izlenimini verir, ön kısımları neredeyse tamamen bağımsız gibi dururken, bedeninin geri kalan bölümleri, dikili kuyruklarına kadar yüksek profilden yansıtılmıştır. Kıvrımlı bükümlü modeldeki saçları spiral dallar gibi oyulmuş, kanatları görkemli yelpazeler gibi açılmıştır. (Bu açıdan, uçları kıvrımlar halinde göğse düşen, Mısır tarzı, başlıklı rahip cüppesi giyen Alaca sfenkslerinden ayrılırlar.)⁴⁴⁵ Yüksek orunlarından aşağı kentteki faaliyetleri sessizce izlerler. Kanatları altında kent halkının korunduğu –en azından şimdilik– iyi güçleri temsil ederler.

445) Bkz. bunun bir Mısır Hathor saç biçimi olduğunu kaydeden Canby'nin yorumları (1989: 121).

Tapınaklar

Sfenksli Kapı'dan kente girildiğinde, merkez tapınak bölgesine gelinir. Burada, büyükleri 1200-15000 metrekare, küçükleri 400-600 metrekare arasında değişen oranlarda, yaklaşık 25 tapınak kümelenmişti. Çoğu, aynı tasarım ve planla, krallığın son yıllarında inşa edilmişti: bir holle tanrı tasvirinin saklandığı *adytona* ya da iç mabede geçilen, sütunlu bir girişi olan iç avluya açılan büyük bir giriş kapısıyla, kare ya da dikdörtgen planlıydılar. Bu en kutsal yer, bilinçli olarak, giriş kapısından bakınca doğrudan görünmeyecek biçimde tasarlanmıştı ve daima merkezden uzaktı. Mabnet zemininin altına, çoğu kez, bir bodrum odası ya da hücre inşa edilirdi.⁴⁴⁶ Tapınakların kült heykelleri, diğer yontma süslemeleriyle birlikte, çoktan kaybolmuştur. Ancak, Tapınak 2 ve 3'ün mimari süslemelerinin bir bölümünü oluşturan bu tür yaratıkların kalıntılarından anlaşıldığına göre, aslan ve sfenks kabartmaları, muhtemelen, bir zamanlar duvarları ve sütun kaidelerini ve belki de muhafız figürler olarak giriş kapılarını süslüyordu.⁴⁴⁷ Heykeltıraşlık süslemelerinde, figürleri kireçtaşı zeminden ayırmak için, koyu yeşil granit benzeyen gabro kullanılırdı. Aynı materyal, Aşağı Şehir'deki Fırtına Tanrısı Tapınağı'nda da kullanılmıştı (burada da, tapınağın güney deposunda, işlevi bilinmeyen, küp şeklinde, büyük yeşim taşından bir malzeme bulundu). Bu malzemenin, muhtemelen, süslemenin ötesinde bir önemi vardı. Kült imgelerine ilaveten, diğer bağımsız figürler, boyalı friz veya boyalı alçı frizlerle birlikte tapınağın süslenmesinde kullanılmış olabilir. Ancak, küçük bir heykelcik, saç kabı ve diğer adak kabili nesneler koleksiyonu dışında, bu süslerden ya da tapınağın ritüel ve törenlerinde kullanılan parçalardan hiçbir iz kalmamıştır.

Kazılar, insan eliyle yapılmış daha verimli bir grubun olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bütün tapınakların ürettiği bir dizi yazılı materyal –damga mühürler, kil mühürler, mühür baskılar ve kil tabletler, kayıt bağışları, ritüel prosedürler ve kehanet soruşturmaları– genellikle mahzen katlarında bulunduğundan, tapınak mahzenlerinin arşiv odası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tapınak 15 ve 16'ya ait büyük koleksiyonları içinde, iki dille yazılmış mitolojik Hurri-Hitit tabletleri⁴⁴⁸ ve Gılgamış

446) Neve'in genel tanımları ve zemin planlarına göre (1993:23-6).

447) Bkz. Neve (1993:39-40); ayrıca Singer (1998a:38).

448) Diğer şeyler yanında, Fırtına Tanrısı Ebla Şenliği'yle de ilgili olduklarını kaydeden Neve'den.

destanının Akad dilinde bazı bölümleri vardır. Bu, tapınakların kâtip eğitim merkezleri olarak üstlendiği işlevler açısından bir kanıt sağlayabilir. Tapınak personeli, kuşkusuz, tapınağın yanındaki ikametgâhlarında kalıyordu. Buraları da atölyelerdi. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Hitit tapınaklarının salt kült temelinin ötesinde –idari, ekonomik ve endüstriyel– bir dizi işlevi vardı.

Merkez tapınak bölgesinin her iki yanında büyük birer tapınak alanı –Tapınak 5 ve 30– vardı. Anlaşılan, Yukarı Şehrin simetrik planına uygun olarak, her biri kentin ana giriş kapılarına yakındı ve belki de törenlerle ilgili olarak ve işlevsel açıdan bu kapılarla bağlantılıydı. Tapınak 5 alanı, Kral Kapısı'nın yanındaydı; Tapınak 30 alanı ise Aslanlı-Kapı'nın yanında yer alıyordu. Profesör Neve, neredeyse 3000 kilometrekarelik bir alan içindeki Tapınak 5'in, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, Yukarı Şehir'deki en büyük kutsal yapı olduğunu ve bir saray-eki ve üç 'şapel'le tamamlanan özel yerleşim planı nedeniyle de dikkat çekici olduğunu kaydediyor. Bunlardan birinde ('A Yapısı'), yaklaşık 90 santim yüksekliğinde, kısa etekli, mızraklı ve boynuzlu bir başlık giymiş bir savaşçıyı tasvir eden bir kabartma bulundu. Sol yumruğunun üzerinde hiyeroglif yazıyla Tuthaliya'nın adı yer almaktadır. Boynuzlu başlık, tanrılaştırılmış ve bu nedenle de ölü bir hükümdarı gösterdiğinden, Neve, böyle kişileştirilmiş Tuthaliya'nın, IV. Tuthaliya'nın atalarından (muhtemelen Tuthaliya'nın büyük, büyük, büyükbabası) bir adaşı olduğunu ve şapel kompleksinin kralın soyundan atalara –III. Tuthaliya, büyükbabası Murşili ve babası Hattuşili'ye– adanmış olduğunu ileri sürüyor.⁴⁴⁹ Neve'in vardığı sonuç, açık bir kanıt içermese de, Tapınak 5'in ibadet için ayrılan özel şapellerle kralın özel yeri olarak yapıldığı düşünüldüğü zaman, makul görünebilir.

Bu da, yine, kapı üzerinde yer alan ve içerideki çevrili alana bakan yontu figür dikkate alındığında, tapınak çevrili alanıyla Kral Kapısı arasındaki yakın ilişkiyi gösterir. Figürün konumu, kapıya, ağırlıklı olarak, bir çıkış kapısı özelliği verir. Kent terk edilirken görülen son imgedir. Kral Tuthaliya için en uygunu, bunun kendi koruyucu tanrısı Şarruma

449) Neve (1993:36), bunu, merkez tapınak bölgesindeki, üzerinde Tuthaliya'nın (IV) babası Hattuşili ve dedesi Murşili'den sonra seçerenin üçüncü üyesi olarak görüldüğü bir taş anıttan yola çıkarak ileri sürüyor. III. Tuthaliya'nın oğlu ve II. Murşili'nin babası I. Şuppiluliuma da, IV. Tuthaliya'nın soy zincirinde yer almalıdır. Neve, bu iki binada, A'daki kabartma bloğa karşılık gelen blokların olduğunu ve muhtemelen tamamlanmadıkları için kabartmaları olmadığını kaydederek, 'B Yapısı' ve 'C Yapısı'nın, sırasıyla, Murşili ve Hattuşili'ye adandığını ileri sürüyor.

olmasıdır. Neve'in, çevrili alanın bu bölümünün ataların ibadetine ayrıldığı yönündeki önerisi doğrultusunda, kralın artık tanrılaştırılmış ve kentinden ayrılırken ona ilham veren atalarından birini temsil ediyor olabilir. Kral, herhangi bir dış seyahate çıkmadan önce, muhtemelen, son saatlerini tanrısı ve atalarıyla bu çevrili alanda geçirirdi.

Sonuçta, Kral Kapısı'nın, ayrıcalıklı olarak değilse de öncelikli olarak, özel durumlar –tören alayları, kralın hac seyahatleri, askeri seferler– için kullanılmış olması muhtemeldir. Özellikle, Tapınak 5 bölgesi orasıyla yakından bağlantılıysa ve kralın kişisel kullanımına ayrılmışsa, bu kapının günlük trafikte kullanılmış olması çok uzak ihtimaldir. Kralı bütün kirlilik kaynaklarından uzaklaştırma saplantısı, Kral Kapısı'nın, kent sakinlerinin düzenli kullanımına açıldığında ortaya çıkabilecek gürültüden, tozdan, insan bedeni kirliliğinden kesinlikle soyutlanmasını gerektirecektir.

Bu nedenle, kentin genel girişi olarak geriye sadece Aslanlı Kapı kalır. Aslında, genel giriş kapısı özelliklerini taşıyan tek kapı da budur. Hem kente doğrudan geçişi sağlayan hem de *dışarı*, yaklaşan ziyaretçilere doğru bakan anıtsal yontuları olan yegâne kapıdır. Üstelik, kapıdaki aslan figürleri, herkese, kente girmekte olduklarını doğrudan ifade eden yegâne kapı heykelleridir. Tuthaliya'nın Hattuşaş'ı bir gösteri kentine dönüştürmek için harcadığı zamana ve kaynaklara bakılırsa, kente gelen ziyaretçilerin, hiç değilse resmi ziyaretçilerin, şehre yaraşır, etkileyici bir giriş sağlayan bu yoldan içeri girmelerini kesinlikle temin etmiştir.

Bu, Tapınak 5'in eşdeğeri görevini gören, Aslanlı Kapı'yla arasındaki mesafe Tapınak 5 ile Kral Kapısı arasındaki mesafeye aynı olan ve ayrı bir tapınaktan oluşan Tapınak 30 alanı sorusunu doğuruyor.

Ne yazık ki, Yukarı Şehrin inşasının ilk evresini izleyen yıkımın ardından terk edilmesi ve yerini basit yerleşim alanları ve atölyelerin alması, bize bu tapınağın amacı ve işlevine dair hiçbir ipucu bırakmıyor. Belki de, Tapınak 5'e ilişkin düşüncelerimize uygun olarak, kralın şehre döndüğünde onun için özel bir mabet işlevi görüyordu.

Başkente Gelen Resmi Ziyaretçiler

Haşmetmeapın ziyaretçileri, Aslanlı Kapı'dan başkente girdikten sonra, önce merkez tapınak bölgesinin ya etrafını dolaşarak ya içinden geçerek Yukarı Kent üzerinden akropolise yönelirdi. Akropolisin güneybatısında, yukarıda Nişantepe olarak bahsettiğim kayalık yükselti vardır.

Bu yere, bilinen son kral II. Şuppiluliuma tarafından yaptırılan bina, muhtemelen, onun *hekuru*, son gömü yeri olarak tasarlanmıştır. Burada, bilinen en uzun Hitit hiyeroglifi olan 11 satırlık bir hiyeroglif yazı bulunmuştur, ancak, ne yazık ki, açılış kelimeleri dışındakiler yıprandığı için okunamamaktadır. Bununla birlikte, Nişantepe'de değerli bir başka bulgu çıkmıştır. 1990 yılında, bölgede yürütülen kazılarda, tarihleri I. Şuppiluliuma'dan krallığın sonuna kadar uzanan, neredeyse 3300 parçadan oluşmuş –3.268 kil mühür ve 28 arazi başlığı belgesi– bir 'mühür arşivi' açığa çıkmıştır. Şimdiye kadar bildiğimiz mühürlerin sayısını kat be kat aşarak, birkaç açıdan, krallığın son iki yüzyıllık tarihine ilişkin değerli kaynaklar sağlar.⁴⁵⁰

85 metre uzunluğunda iki viyadük, Nişantepe ve Yukarı Şehri akropolisine bağlardı. Saray alanlarının dışında yaşayan saray hizmetlileri ve görevlileri, krala her yıl hürmetlerini sunan vasal yöneticiler ve yabancı büyük kralların diplomatik görevli elçileri bu viyadükler kanalıyla saraya ulaşırdı. Önemli konuklar ve maiyeti, görevli nöbetçilerden sonra, saray görevlileri eşliğinde, her birinin giriş kapısı olan bir dizi sütunlu avluyu geçerek iki katlı binanın üst katına geçerdi. (Güneydoğu köşesinde bir başka ana kapı vardı. Batı duvarının güney bölümündeki üçüncü bir kapı, kale ve Aşağı Şehir arasındaki yaya trafiğine uygundu; ne var ki, muhtemelen, resmi törenlerde kullanılmazdı.)⁴⁵¹ Zemin katında, elli metre uzunluğunda, kırk metre genişliğinde sütunlu bir hol vardı.⁴⁵²

Büyük Kral burada da resmi görüşmeler yapardı. Herkes toplandığı zaman, saray habercisi krala haber verirdi ve kral, kraliyete ait en iç bölümlerden gelerek, ayrı, görkemli bir girişten geçip toplantıya katılırdı. Büyük Salon'da vasal yöneticiler bağlılık yeminlerini yenilemek ve yıllık vergilerini ödemek üzere Haşmetmeapın huzuruna çıkardı. Kuşkusuz, krallıklarının ve içindeki bölgenin durumu konusunda krala bilgi verirdiler, kralın kâtipleri de ayrıntıları dikkatle kaydederd. Himaye altındaki devletlerin yöneticileri olan *kuirvana* krallar, saygılarını burada sunardı.⁴⁵³ Büyük Kral'ın kendi yüksek rütbeli yöneticileri vasallar-

450) Bkz. Neve'in kazı raporları (1991:322-38; 1992:307-16).

451) Bkz. Bittel.

452) Burayı, Bittel, D yapısı olarak tanımlıyor. Bittel'le çalışan mimar R. Naumann, üst katta sütunlu bir kabul odası olduğu sonucuna varıyor.

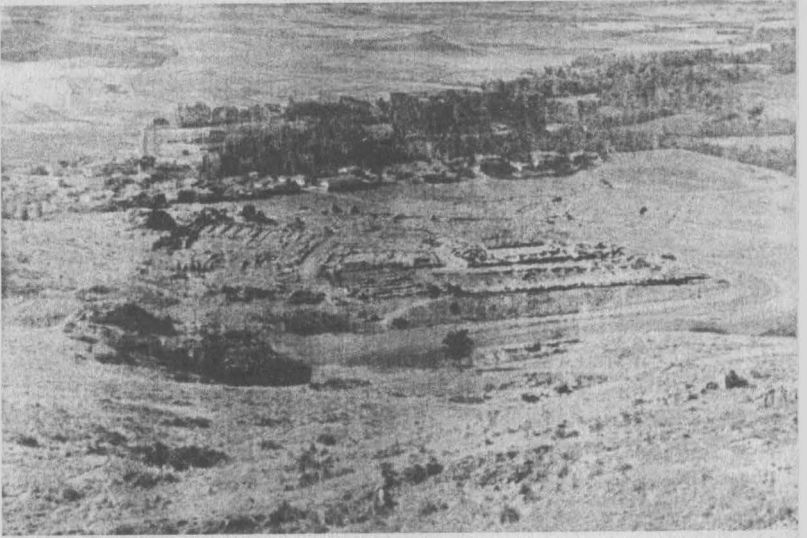
453) Bu, vasal devlet durumuna düşmeden önce, Arzava toprakları krallarına ve Kizzuvadna ve Mitanni krallarına uygulanırdı (Mitanni için, muhtemelen, burasının ondördüncü yüzyılda Hititler tarafından fethinden sonra ve Urhi-Teşub döneminde Asurlular tarafından ele geçirilmesinden önce uygulanmıştır).

dan daha yüksek konumda olduklarından, vasal yöneticiler, bir diplomatik prosedür gereği ve bir saygı işareti olarak, onların önünde ayağa kalkardı. Haşmetmeapın kardeş krallığının elçileri de güven belgelerini burada sunardı. Haşmetmeapla resmi görüşmede, krallarının Hattuşaş'a iletmelerini istediği önerileri kaba hatlarıyla anlatır ya da Hitit elçilerinin kendi ülkelerine ilettiği önerilere krallarının yanıtlarını aktarırlardı. Ayrıntılı görüşmeler, daha sonraki bir aşamada, bu elçilerle kralın kendi temsilcileri arasında gerçekleşirdi. Mısır elçisi Hani, Kral Şuppiluliuma'yı, Tutankamon'un dul eşinin kocası olarak firavun tahtına çıkmak üzere oğullarından birini Mısır'a göndermeye burada ikna etti. Şuppiluliuma'nın, bu amaçla Mısır seyahatine çıkan oğlu Zannanza'nın yolda öldüğü haberini aldığı yer de, muhtemelen, burasıydı. Urhi-Teşub'un Asur kralının görüşme önerisini reddederek, Hatti ve Asur arasında Fırat bölgesinde zaten tırmanan gerginliği daha da artırdığı yer de burasıydı. Kral Hattuşili, iki krallık arasındaki düşmanlığa son verilmesini amaçlayan anlaşmanın ön görüşmeleri için gönderilen firavun Ramses'in elçilerini, kuşkusuz, burada kabul etti.

Naumann'ın kurgulamasına göre, üç taraftan pencerelerle aydınlanan ve doğuya bakan dördüncü tarafının ortasında yer alan girişiyle, Büyük Salon, Geç Bronz Çağı Anadolu mimarisinin eşsiz bir eseridir. Ancak, burası, büyüklüğü ve havadarlığıyla kralın kendi kullarının hayranlığını uyandırır ve merakını cezbederken, yabancı elçiler, özellikle de Mısır'dan gelenler için pek o kadar etkileyici değildi. Profesör Bittel, Büyük Salon'un, genel düşünce ve tasarım bağlamında, Mısır etkileri taşıdığını ileri sürer ve burayı, ölçüleri çok daha büyük olsa da, Akhetaten'deki Taç Giyme Salonu'yla karşılaştırır. Tuthaliya, kentini, kuşkusuz, Geç Bronz Çağı dünyasının etkileyici bir gösteri alanına dönüştürmüştü. Ancak, yine de, firavunların Mısır'ının geleneksel görkemli kentlerinin büyük ihtişamıyla kıyaslanamazdı. Bu, kuşkusuz, Ramses'in sarayına giden Hitit elçilerine düzenli olarak hatırlatılırdı.

Fırtına Tanrısı Tapınağı

Belki de en önemli Hitit mimari başarısı olan anıtsal Fırtına Tanrısı Tapınağı'ndan Ramses bile etkilenmeden edemedi. Bu muazzam, yaygın kompleks, III. Hattuşili döneminde, Aşağı Şehir'de, akropolisin kuzeybatısına ve –muhtemelen– önceki bir tapınağın yerine inşa edildi. Büyük taş bloklardan yapay teraslar üzerine inşa edilen yapı, özellikle kuzey ve

Resim 14: Fırtına Tanrısı Tapınağı

doğu taraflarında görkemli bir yüksekliğe ulaştı. 20.000 metrekareyi aşan bir alanı kaplayarak (160 metre uzunluk, 135 metre genişlik) kentteki diğer tapınakların büyüklüğünü defalarca katladı. Başlı başına büyük bir yatırımdı. Ancak, Hattuşili, burayı, muhtemelen, çok daha büyük bir tasarımın sadece bir parçası, kapsamlı yeni kent vizyonunun, oğlu ve ardılı Tuthaliya tarafından coşkuyla karşılanıp sonuca ulaştırılacağını düşündüğü yeni vizyonun ilk adımı olarak gördü.

Fırtına Tanrısı tapınak kompleksi, muhtemelen, Hitit döneminden çok önce Anadolu inşaat tekniklerini oluşturan, basit, yerli yapıların nihai ve tam gelişiminin somut örneğini teşkil eder.

Hititler, büyük ölçüde komşularını taklit etmiş olabilir, ancak kendi tapınaklarının evrimi, neredeyse tamamen yerli Anadolu geleneğine aittir. Tapınaklar, esasen, tıpkı Yunan dünyasındaki tanrı imgelerinin korunduğu, genellikle evden bozma yapılara benzeyen tapınaklar gibi, ev ya da haneye ait, anıtsal ölçekte inşa edilen ve ayrıntıları buna göre düzenlenen mabetlerdi.

Bir *temenos* ya da kuşatma duvarı tarafından çevrelenen tüm kompleks, Hitit tapınak komplekslerindeki tipik birkaç unsurdan –depo odalar, çalışma odaları, tapınak personeline ait bölümler ve tapınak bölümü–

oluşur. Bazı açılardan, somut örneği Klasik Yunan tapınağında görülen batı mimari geleneğinin neredeyse tamamen tersidir. Yunan tapınağının işlev ve tasarımı basitlik, oranlarda uyum ve simetri ön plana çıkarılmıştır. Bir Yunan tapınağına girildiğinde, holden doğruca *sellaya*, tanrı tasvirinin saklandığı iç mabede geçilir. Ve tapınak, çoğunlukla, bakanın onu bütünlüğü içinde görüp izleyebileceği en elverişli yere yapılır. Genel olarak, tek amaca yöneliktir: tanrılara barınak sağlamak. Oysa, Hitiş tapınak kompleksi, tersine, bir dizi amaca hizmet eder; bu amaçlara uygun bölümleri vardır, tasarım ve genel inşaa yaklaşımı açısından, büyük ölçüde, asimetriktir.

Asıl tapınak binasına giden yol, kompleksin her bir parçasının bitişik alandan ayrılmasını sağlayacak şekilde, verrev biçimde dış alana açılır. Ancak, bu, kompleks içindeki ziyaretçi tarafından asla tam olarak kavranamaz. Yolun her dönemecinde, bir sonraki adımı son ana kadar belirsiz kılan, yoğunlaştıran, tapınağın iç dünyasına girme ayrıcalığına ulaşanların hissettiği bir ürkü ve gizemle beraber, yeni bir şey ortaya çıkar. Asıl tapınak binası, kaba, simetrik, dikdörtgen bir yapıdır. Törensel temizlikten sonra, güneybatı tarafında, iki yanında kapıcı kulübeleri ya da muhafız odalarının bulunduğu zarif girişten, *hılammandan* içeri girilir. Giriş, üstü açık, alçı sıvalı bir avluya açılır. Burada, Haşmetmeap ve diğer ileri gelenler ve tapınağın bu en kutsal bölümüne girme hakkı olan dini görevliler huzurunda, tapınağın adandığı ilahlar onuruna tapınç törenleri ve ritüel dramalar temsil edilirdi. Avlunun iki yanında, kuzey ve güney taraflarında, muhtemelen, *kaluti*yi ya da tapınağın kutsal ilahlar grubunu oluşturan tasvirlerle yer sağlamak için, neredeyse birbirinin aynısı odalar vardır. Avlunun kuzeydoğusunda, Yazıkaya'daki tapınak binalarının avlusunda yer alan benzer yapının muadili, küçük bir bina vardı. Bu binanın da tam arkasında, tapınağın iç mabedine açılan sütunlu bir giriş yer alıyordu. Buradan artık ilahi huzura çıkılabiliirdi.

Tapınak için genel olarak kullandığımız isim, burasının sadece Fırtına Tanrısı'yla bağlantılı olduğunu gösterse de, aslında, iki ilaha daha adanmıştı. Tapınağın en kutsal yerinde, Hitit panteonunun başında yer alan ve III. Hattuşili döneminde Hurri Teşub ve eşi Hepat'la bir tutulan tanrılar –Göklerin Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası Arinna–⁴⁵⁴ için iki mabet vardı. İki taş kaide, bir zamanlar kutsal tasvirlerin bire bir boyutta, altın ve gümüşten, belki insan biçiminde, belki soyut, belki de

454) 'Teşub'un Evi' ve 'Hepat'ın Evi'nden bahseden kitabelerde belirtildiği gibi; referanslar Haas'ta (1994:625, not 47-8).

–Teşub örneğindeki gibi– bir boğa biçiminde figürler olarak durdukları yeri göstermektedir. Özellikle, güneşli bir günde, muhtemelen göz kamaştırıcı bir görüntü sergilerdi. Yakın Doğu'daki başka yerlerde ve Klasik Yunanistan'da, mabetler dış dünyaya tamamen kapalı olduğundan, kutsal tasvirler daima kasvetli bir karanlık içinde kalırdı.⁴⁵⁵ Ancak, Büyük Tapınağın iç mabedindeki Hitit ilahları (tabii diğer tapınakların mabetlerindeki de), büyük olasılıkla, ilahların üstü açık mabetlerde hürmetleri kabul ettiği bir zamanı temsilen, arkalarındaki ve her iki yanlarındaki duvarların pencerelerinden gelen doğal ışıkla aydınlatılırdı.⁴⁵⁶

Pencereler, kuşkusuz, sadece dışarı dünyanın ışığını iletmezdi, tozu, gürültüyü ve kokuları da içeri alırdı. Muhtemelen, tapınak çevrili alanları içinde bile birçok pencere vardı. Asıl tapınak binası, tanrının yiyecek ve içecekleri için fırınlarla, bira imalathaneleriyle, kasaphanelerle, atölyelerle, kilerlerle, tarıya adanan ganimetlerin konulduğu hazine odalarıyla, şenlik ve ritüellerde kullanılan donanımlar için düzenlenmiş depolarla, kehanet odalarıyla çevriliydi. Ayrıca, kil tabletlerde saklanan kayıtların bulunduğu odalar vardı; Fırtına Tanrısı'nın tapınağı, en önemlisi Hattuşili'nin II. Ramses'le yaptığı 'ebedi anlaşma' olan, vasallarla ve başka devletlerle yapılan anlaşmalar için önemli bir depoydu.

Tapınak yaşamı ve faaliyetlerinin geniş bir yelpazeye yayılan çeşitli işlerini yürütmek üzere büyük bir kadroya gereksinim vardı. Fırtına Tanrısı'nın tapınak hizmetinde çalışan kült personelinin sayısı bile yüzleri buluyordu⁴⁵⁷ ve bunlar arasında doğrudan tapınak işlerinde çalışanların yanı sıra tapınağın güvenlik gücü olarak görevlendirilenler de vardı. Güvenlik güçlerinin görevi, tapınak alanı sınırları içindeki izinsiz girişlere engel olmak için gece gündüz devriye gezmekti. Sorumluluklarını yerine getiremeyenlere verilecek cezalar, aşağılamaktan en sert yaptırımlara kadar uzanıyordu:

Bütün gece boyunca devriye gezecek gece nöbetçileri olacak. Dışarıda, duvar nöbetçileri gözcülük edecek; tapınakların içinde, tapınak görevlileri bütün gece devriye gezecek ve uyumayacaklar. Her gece, kıdemli bir rahip devriyelerden

455) Tanrı Aten'e adanan Akhenaten tapınakları özellikle bunun dışındadır.

456) Haas (1994:623), *sellaların* konumlarının, tapınma açısından önemli yerlere doğal ışığın doğrudan nüfuz edebileceği bir biçimde ayarlanmış olduğunu düşünüyor.

457) Singer (1998a:34), kısmen korunmuş halde bulunan bir metinde, tapınağın güneyindeki bina kompleksinde 205 personelin kaydedildiğini belirtiyor: 18 rahip, 29 rahibe, 19 kâtip (DUB.SAR), ahşaba yazan 33 kâtip (DUB.SAR.GİŞ), 35 büyü rahibi ve 10 Hurri şarkıcı; kalan 61 personeli gösteren parçalar kayıptır.

sorumlu olacak. Ayrıca, rahiplerden birisi, tapınak kapısı ve tapınağın korunmasından sorumlu olacak. (...) Eğer bir muhafız, geceyi tanrısıyla birlikte geçirmemişse, öldürülmemesi halinde aşağılanacaktır. Çıplak bir şekilde –üzerinde hiçbir giysi olmadan– Labarna'nın sarıncından tanrısının evine üç kez su taşıyacaktır. Böyle aşağılanacaktır.⁴⁵⁸

Kült personeli, tapınak çevrili alanı içerisinde yaşırdı. Ancak, muhtemelen, kompleksin dışında, tapınağın batısı ve kuzeybatısında, küçük sokaklar ya da dar yollarla ayrılmış ev bloklarında yaşayan başka çalışanlar da –kasaplar, fırıncılar, biracılar, mutfak görevlileri, giysi yapanlar ve tamirciler, dülgeler, zanaatkârlar ve temizlikçiler– vardı. Bütün bunlar, toplum içinde bir toplum –küçük evrende bir kent– oluştururdu. Tapınak personeli, kesilen hayvanları parçalara ayırmak, şenlik arabalarını onarmak, hamur karmak ve fırın ateşini canlandırmak, büyük toprak çanaklara mayalanması için bira boşaltmak, arabalarla sağa sola yeni malzeme ve gereç taşımak, yer seviyesinden en az bir belki iki kat yükseklikteki depolara konulmak üzere büyük hacimli yükleri ite kaka merdivenlerden yukarı taşımak gibi işler yaptıklarından, bütün bu günlük gürültü patırtının tapınağın iç mabedine ulaşmamasına imkân yoktu. Gerçi tanrılar (insanların çıkardığı gürültüden, gürültüyü bir sel ile yok ederek susturacak denli deliye dönen kindar Mezopotamya tanrısından farklı olarak), bir ölçüye kadar, insanların faaliyetlerinden doğan gürültüye, özellikle de bu tür faaliyetler kendi onurlarına yapıldığı zaman, karşı değillerdi. Gördüğümüz gibi, sokaklarda ve kırsal alanlarda geçit töreni yaparken ve şenlik programının ziyafetlerini ve eğlencelelerini tapınmacılarıyla paylaşıırken, sempatik ve sokulgan oldukları zamanlar bile olurdu.

Hattuşuş Halkı

Konuyla doğrudan ilgisi olmayan insanların sık sorduğu bir soru, başkentte ne kadar insanın yaşamış olduğudur. Yanıt, büyük olasılıkla, iç karartacak kadar belirsiz ve kaçamaktır. Bunun dönemden döneme değiştiğini, tam olarak 'kentte yaşama' tanımına, kentin nüfusunun değişken olup olmadığına ve bir dizi diğer unsura bağlı olduğunu söyleyerek yanıt verenler olabilir. Çeşitli bilimadamlarının tahminleri, 10 bin ile 40 bin arasında değişmektedir. Düşük olanı, kentin gelişmesinin ilk

458) KUB XIII 4 ve kopyaları (CTH 264), Goetze'den, Pritchard'da (1969:208).

aşaması veya kentin artık başkent olmadığı II. Muvatalli dönemine, yüksek olanı –daha yüksek olması da muhtemeldir– ise, muhtemelen, kentin son yıllarına karşılık gelen her iki rakam da, Hitit tarihinin belirli dönemleri için geçerli olabilir. Ancak, ileri sürülen rakamların tahmininden öte bir anlamı yoktur. Arkeologların çabasının konuyu daha da açığa çıkarmasını daima ümit edebiliriz. Ancak, antik demografi alanında çalışan öğrencilerin hemen işaret edeceği gibi, bu dönemlerin oturmaya elverişli bölgelerine ait kalıntılardan elde edilen kanıtlar, ancak bir noktaya kadar demografik amaçlarla kullanılması mümkün, çeşitli yorumlara açık kanıtlardır. Şimdiye dek Hattuşaş'ta var olduğu bilinen, ikamete uygun alanlar, muhtemelen, büyük ölçüde saray ve tapınak görevlileri tarafından kullanılıyordu.

Aşağı Şehir'de yer alan, Fırtına Tanrısı Tapınağı çevrili alanının dışında, yakın yerleştirilmiş ev bloklarından bahsetmiştik. Bunlar, muhtemelen, tapınak hizmetindeki daha sıradan görevliler tarafından kullanılıyordu. Tipik Hitit evleri, moloz temeli üzerine kerpiç tuğladan ve ahşap iskeletli olarak inşa edilmiş, iki odalı, ön avlulu ve bazen dıştan merdivenle ulaşılan, üst katı olan yapıları. Alan ve koşullar uygun olduğunda ilave odalar eklenebilirdi. İkamet alanında teraslar üzerine inşa edilmiş, muhtemelen, yüksek rütbeli personele ait bağımsız yapılar da vardı. Ancak, kent nüfusunun büyük bir bölümü, özellikle de kentin büyük gelişiminin önemli ölçüde artan bir işgücünü gerektirdiği son yıllarında, büyük olasılıkla, şehir duvarlarının ardında yaşıyordu. Bu son dönemde, sur dışından içeri geçenlerin sayısı giderek artmış olabilir. Bu, muhtemelen, Tapınak 30 çevrili alanının basit konutlar ve atölyeler için kullanıma açılmasında ve tapınak civarında yapılan, daha önceki tapınak alanları ve o tarihe dek üzerinde yerleşilmemiş bölgeler üzerinde istiflenmiş evlerin gelişigüzel ve belli ki aceleyle doğaçlanmış yerleşim planına yol açan büyük değişikliklerde yansımaları bulur. Sadece büyük ve önemli birkaç tapınak faaliyetini sürdürmeye devam etti.⁴⁵⁹ Hattuşaş, bir zamanlar öyle olmuşsa da, artık yalnızca kutsal törensel bir kent değildi. Profesör Neve, bu son değişiklikleri, kralliyet ailesinin alt-üst oluşunun yol açmış olamayacağı, kentin ekonomik ve siyasal durumundaki giderek artan karışıklıklarla bağlıyor. Bu değişiklikler, kent ve krallık sona yaklaşırken ve başkent halkı kralın artık kendilerini koruyamayacağı duygusuna kapılırken, genel bir güvensizlik duygusunun yansıması olabilirdi.

Bunların hiçbiri, Hattuşas nüfusunun genel büyüklüğünü tahmin etmeye fazlaca yardımcı olmaz. Sadece, toplumsal sınıflar, sakinler ve etnik kökenler açısından, çok karışık ve farklılıklar içeren bir nüfus olduğundan emin olabiliriz. Kent ağırlıklı olarak kutsal ve törensel faaliyetlere odaklanmış olsa bile, ki bunun hiç de alışılmamış bir durum olmadığını daha önce ileri sürmüştük, herhangi bir büyük kentin işler biçimde ayakta durabilmesi için, krallıktaki giderek artan güvensizlik ortamında çok önemli olan askeri birlikler ve kentin gelişimi için kesinlikle gerekli olan büyük işgücü bir yana, tamamen insani altyapı desteğine gereksinimi vardı. Kuşkusuz, bu işgücü, yurt içinden olduğu kadar dışarıdan da sağlanırdı.

Hattuşas'ın ana caddeleri ve ara sokaklarında gerçek bir diller karmaşası yaşanırdı: resmi Neşa dilini kullanan kraliyet bürokratları, batıdaki Hitit seferlerinden ganimet olarak getirilen insanların Luvi dili konuşan çocukları, Akad dili konuşan Babilli kâtipler ve özel görevliler, Suriye devletlerindeki vasal yöneticilerin çeşitli diller konuşan temsilcileri ve tüccarları, kentin çeşitli tapınaklarında görevli, Hurri dili konuşan rahipler ve kâhinler, firavundan gelen ve Hitit kralıyla görüşmek için bekleyen, Mısır dili konuşan elçiler ve iş için gelen maiyetleri vardı. Eski Hatti dilinin cılız yansımaları bile duyulabilirdi belki.

Farklı dilleri konuşanlar arasındaki resmi düzey görüşmeler, gerektiğinde, iki dil ya da daha fazlasını bilen çevirmenler yardımıyla yürütülebilirdi. Kralın yabancı elçilerle olan temasları, kuşkusuz, büyük ölçüde bu şekilde gerçekleştirilirdi. Ne var ki, nüfus kompozisyonunun dinamikleri, başkente yönelik sürekli yabancı ziyaretçi akını ve farklı dil konuşan yeni yerleşmeciler dikkate alındığında, sokaktaki insanlar gündelik işlerde birbirleriyle nasıl anlaşıyordu? Belli bir etnik gruba ait olanlar ve aynı dili konuşanlar, muhtemelen, kendi toplumlarını kuruyor ve kendilerine ait ikamet alanlarını işgal ediyordu. Ancak, gündelik yaşam açısından, özellikle onüçüncü yüzyılın ekip çalışması ve işbirliği gerektiren büyük ölçekli projelerinde, mutlaka büyük bir nüfus karışımı söz konusuydu. Muhtemelen, başkentte konuşulan diller yelpazesinden, çeşitli grupların kente tanıttığı farklı dillere ait sözcüklerden, deyimlerden, ifadelerden oluşan bir tür sokak dili ya da kuşdili geliştirildi; sokak argosu bağlamında, birçok yeni ve özel sözcükle deyim bu karma dile katıldı. Büyük olasılıkla, yaygın tüketilen bazı yiyecek içecek maddeleri ve erkekler için diz boyu ceket, kadınlar için topuğa kadar uzanan pelerin ve çeşitli renklerde, burnu yukarı kıvrık standart ayakkabılar gibi giyim kuşam malzemeleri için ortak kelimeler vardı. Üzerinde evrensel olarak anlaşılan geniş bir müstehcen kelimeler dağarcığı, kuşkusuz,

kent nüfusunu şişiren çok sayıdaki asker ve işçinin dilini zenginleştirdi. İncik boncuk satan sokak satıcılarıyla pazarlık etmek ya da Hitit dünyasında çok gözde olan küpe, yüzük, kolye, pendentif, bilezik ve insan ya da hayvan biçiminde küçük muskalar, güneş diskleri yapan veya satanlarla konuşmak için ortak bir dile gereksinim vardı.⁴⁶⁰

Yangın Var!

Kentteki büyük, potansiyel tehlikelere ilişkin her olay için, büyük olasılıkla, ortak bir kelime vardı. Tapınak görevlilerine sorumlu oldukları tapınaklarda yangın çıkmasını engellemek üzere azami dikkat göstermeleri talimatı verilirdi. Konunun önemi, ihmali yangın sonucu tapınağın yok olmasına neden olan görevliye verilecek cezanın ağırlığıyla vurgulanırdı:

Özellikle yangın konusunda uyarık olun. Eğer tapınakta bir şenlik varsa, yangına çok dikkat edin. Gece olunca, ocakta kalanları tamamen söndürün. Ayrılmış yerlerde ve kuru ahşapta bir ateş görülmesi ve tapınakta onu söndürmekten sorumlu kişinin işini canice ihmal etmesi durumunda, suçlu kişi –sadece tapınak yıkılsa ve kralın mülküne zarar gelmemiş olsa bile– ailesiyle birlikte öldürülür. Tapınakta olanların (böylelikle ihmale katılanların) hiçbirinin canı bağışlanmaz; ailesiyle birlikte öldürülür. Bu yüzden, kendi menfaatiniz için, yangın konusunda özellikle uyarık olun.⁴⁶¹

Kentteki yapıların büyük bölümünün kerpiçten ve ahşap iskeletli olduğu göz önüne alınırsa, bu kaygılar anlaşılabilir. Ramses'e mektuplarından birinde, Kraliçe Puduhepa, başkentteki büyük bir binayı, muhtemelen kraliyet hazine dairesini yok eden bir yangından bahseder. Binanın yanıp kül olmasını, çeyizin toparlanması ve firavuna Hitit gelininin gönderilmesindeki gecikme için bir mazeret olarak kullanır. Tuthaliya'nın dönemindeki büyük bir yangın, surlarda ve tapınak bölgesinde ciddi hasarlara yol açmıştı.⁴⁶² Ve çöküşüne çok az bir zaman kala, bütün kent, görülmemiş büyüklükte bir yangınla kül oldu.

460) Bu dönem Hitit minyatür sanatının mükemmel örnekleri bağlamında bkz. 1937'de Megiddo'da ortaya çıkarılan fildişi arasında bulunan Hitit fildişi konusunda Alexander'in incelemesi (1991).

461) CTH 264, Goetze'den, Pritchard'da (1969:209).

462) Neve (1989-90: 9-10; 1993:19), arkeolojik olarak kanıtlanmış olan büyük yangının, Tuthaliya'nın kuzeni Kurunta'nın sonuçta başarısız olan tahtı ele geçirme girişimiyle yakından bağlantılı olduğunu ileri sürüyor.

Yangınlara karşı kenti korumak, Hattuşaş'ın baş idari görevlisi, genel olarak belediye başkanı veya belediye reisi olarak çevrilebilecek bir terimle anılan *Hazannu*'nun⁴⁶³ temel sorumluluklarından biriydi. *Hazannu*'nun hemen altındaki görevde, her biri kentin bir yarısından sorumlu iki görevli ya da kent yöneticisi (LÚ.MEŠ MAŠKIM.URI-LIM) vardı. *Hazannu*'nun bir dizi talimatla⁴⁶⁴ belirlenen görevleri, onu, kentin güvenliğinden sorumlu kıları. Ona bağlı nöbetçiler bütün kente, surlara ve kulelerdeki çeşitli noktalara dağıtılırdı. Bulundukları elverişli noktalardan, sadece yaklaşan düşmanı değil, istenmeyen yangıların söndürülmesi için aşağıdakileri yönlendirerek ve yangına karşı uyanık tutarak kent içindeki faaliyetleri de yakından izleyebilirlerdi. Burada ve diğer bölgelerde, düşman kuvvetlerinin gelişini henüz vakit geçmeden haber vermek üzere, kentin dışındaki nöbetçi kulelerine de gözcüler dikilirdi.

Hazannu'nun, bütün kent kapılarının akşam olunca güvenli biçimde kilitlenmesinin sağlanması gibi bir başka sorumluluğu daha vardı. Bu bronz kaplı ahşap kapılar kapandığında, bakır sürgüler vurulur ve görevli tarafından mühürlenirdi. Ertesi sabah, sürgülerin çekilip kapıların açılabilmesi için mührün kurcalanıp kırılmadığından emin olmak üzere, mühür kontrol edilirdi.⁴⁶⁵

Son Günler

Yeni kentine gösterdiği tüm özene karşın, Tuthaliya'nın, krallığın işlerini ihmal ettiğine ilişkin bir belirti yoktur. Ordusunun Asur Kralı Tukulti-Ninurta karşısında ağır bir yenilgiye uğradığı –muhtemelen, düşmanının gücünü ve kararlılığını iyi tahmin edememekten kaynaklanan– doğudaki büyük başarısızlığını ve krallığının bazı bölgelerinde gittikçe artan tehditlerle karşılaşmış olabileceğini biliyoruz. Bu durumda bile, aralarında Yalburt'ta yeni ortaya çıkarılan hiyeroglif metnin de bulunduğu kendi kitabelerinden anlaşıldığına göre, en azından bağlaşıklık batı devletlerinden gelen tehditlere karşı önemli başarılar elde etti. Bilinen son Hi-

463) Bu, Akad diline aittir. Terimin Hitit dilindeki karşılığı bilinmiyor. Görevlilerin vazife ve sorumluluklarına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Singer (1998b).

464) CTH 257, muhtemelen, I. Aruvanda dönemine ait.

465) *Hazannu*'nun talimatlarıyla ilgili pasajla birlikte, bu işlemle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Singer (1998b: 171-2).

tit kralı olan oğlu II. Şuppiluliuma da Güney Anadolu kıyılarında ve Kıbrıs sularında bir dizi askeri zafer kazandı.⁴⁶⁶ Karadaki başarıları, saltanatı sırasında akropolisin güney bölgesine yaptırdığı, yeni keşfedilen, iki odalı kült kompleksi ve kutsal havuzdan ibaret Südburg yapısının⁴⁶⁷ iki numaralı Oda'sındaki hiyeroglif bir kitabede kaydedilmiş olan kapsamlı bir seferle elde edildi.

Kuşkusuz, bir kralın askeri yenilgilerini anıtlastırması olası değildir; son kralların saltanatlarına ait tarafsız kronikler, kraliyet kitabelerinin inanmamızı talep ettiğinden çok daha kötü bir durumu yansıtabilir. Her şey bir yana, Tuthaliya'nın başkentteki inşaat faaliyetlerinin kaçınılmaz kıldığı kaynak ihtiyacının, krallığının savunma ve diğer alanlardaki gücünü azaltmamış olması mümkün değildir. Girişim dürtüsü, özellikle, kralların kıt insan kaynaklarını idareli kullanma konusundaki duyarlılıkları göz önüne alındığında, maliyetler karşısında dikkatle dengelenmiş olmalıdır.

Başkentten yeniden inşasının, başlangıçta, III. Hattuşili'nin meşru bir kraliyet hanedanı olarak kendi şeceresini kurmak çabalarıyla bağlantılı olduğunu ileri sürmüştük. Ancak, başka olasılıklar da vardır. Tuthaliya söz konusu olduğunda, kapsamlı dini reform programıyla bağlantılı bir dini coşku patlamasından bahsedilebilir mi? Ülke, iç ve dış baskılarla gözünün önünde harap olurken, mümkün olduğunca çok tanrının gözüne girmek için umutsuz bir çaba göstermiş olabilir mi? Bu tür açıklamalar, dramatik açıdan çekici olabilse de, o gerileme günlerinde imparatorluğun dizginlerini mümkün olduğunca sıkı tutan, iş bitirici ve sağgörülü olması gereken bir yönetici tablosuna bütünüyle uymuyor.

Kanıtlar, krallığın son yıllarında büyük bir kıtlık yaşandığını gösteriyor. Hatti ülkesine hububat gönderilmesi için, ölüm kalım meselesi boyutunda, acil yardım çağrıları yapılmıştı. Eğer böyle bir kıtlık yaşandıysa, kaçınılmaz olarak iklim koşullarından kaynaklanmış olamaz mıydı? Hatti'nin, Bronz Çağı'nın son yıllarında, büyük bölümü Mısır'dan olmak üzere, giderek ithal tahıla bağımlı hale geldiğini ileri sürmüştük. Hatti'deki ciddi gıda açığının ilk işaretleri, Kraliçe Puduhepa'nın Ramses'e yazdığı ve onu çeyizi oluşturan atları, sığırları ve koyunları mümkün olduğunca çabuk teslim alması konusunda uyardığı mektupların birinde ortaya çıkmıştı; kraliçe, "Topraklarımda tahıl kalmadı," diyordu. Ancak Hatti'nin kendi tahıl üretimindeki süregelen açık, büyük ölçüde,

466) IV. Tuthaliya ve II. Şuppiluliuma dönemleri için bkz. Bryce (1998a:326-66).

467) Hawkins (yay. haz.) (1995:21-49).

yetersiz yağmur ve diğer doğal nedenlerden ötürü işgücünün büyük bölümünün tarımdan çekilmesinden kaynaklanmış olabilirdi. Tuthaliya'nın yeni kentinin inşası için gereken çok sayıda işçi, muhtemelen, tarım kesiminden karşılanmıştı. Karşılığının hangi yollarla ödendiği bir yana, dışarıdan hububat ithal edilebildiği sürece, bölgesel açıklar ciddi sorun değildi. Bu ithalat kıyı kentlerinin korsanları tarafından sekteye uğratıldığında ya da tümünden kesildiğinde, derhal bir bunalım doğuyordu. Hititler, bu durumda, alternatif destek kaynağı olarak vasal tebaalarına döndülerse, o zaman da, büyük olasılıkla, kendilerine yardım sağlayanların ülkelerinde yiyecek kıtlığı baş göstermiş olmalıydı. Yerel yöneticiler, muhtemelen, ne hükümdarlarının taleplerini yeterince karşılamış ne de kendi halkları için yeterli miktarı tedarik etmişti.

Öyleyse, Hattuşaş'ın yeniden inşası, talihin bir cilvesi olarak, belki de krallığın nihai çöküşünü hızlandırmıştı. Tuthaliya'nın girişimi, kentin ve krallığın neredeyse sonunun geldiği bir zamanda, Hitit kültüründeki parlak, kısa bir çiçeklenme dönemine işaret eder. Hattuşaş'ın yeni ve şaşırtıcı boyutlarına ulaşması sadece birkaç yıl aldı. Kentin yaratıcısının ölümünden birkaç yıl sonra, dumanı tüten bir harabe haline döndü. Anitta'nın neredeyse 500 yıl önceki lanetine meydan okuyan kentin sonu, şimdi, ani ve acımasız bir biçimde gelmişti. Anitta'nın intikamı alınmıştı.

Şarap Kırmızısı Denizin Ötesindeki Bağlar

Yunanlılar ve Troyalılar, Troya Ovası'nda karşı karşıya gelirler. Saf tuttukları alanın orta yerinde, iki savaşçı, Yunanistan Argos'tan Tydeus'un oğlu Diomedes ve Anadolu'nun uzak güneybatı köşesi Lykia'dan Hippolokhos'un oğlu Glaukos karşılaşır. Çarpışmaya hazırlanırken, Diomedes, Glaukos'tan kendisini tanıtmayı, soyunu ve kökenini belirtmesini ister. Glaukos'un da Argos'ta ata kökleri olduğunu, aileleri arasında yakın bağlar, kuşaklarca geriye uzanan bağlar bulunduğunu öğrenir. Düşmanlık bir kenara bırakılır. Silahlarını ve zırhlarını değiş tokuş ederler ve ailelerinin geleneksel bağlarını canlandırmaya söz verirler.⁴⁶⁸

Bronz Çağı'ndan itibaren, kadim Yunan ve Yakın Doğu halkları arasında, tümü de doğu ve batı arasında devam eden kültürel aktarım ve alışveriş sürecine şu ya da bu ölçüde katkıda bulunan birçok bağla, birçok karşılaşma söz konusuydu. Süreç, bazen ağırlıklı olarak bir yönde, bazen diğer yönde olmak üzere, çift taraflı bir hareketliliği kapsıyordu. İÖ ilk binyılın ortalarındaki yüzyıllarda, Yunan dünyasının bazı Yakın Doğu komşuları üzerinde muazzam bir etkisi vardı; Anadolu'nun Helenleşmiş kıyı kentlerinin kalıntıları, bunun somut kanıtlarıdır. Binyılın ilk yüzyıllarında ve önceki binyılda, Yunanlılar da şarap kırmızısı denizin karşı kıyısındaki komşularıyla temaslarından çok şey kazanmıştı. Yunanistan anakarası ve adası, kültürel süreklilik alanının ilk Mezopotamyalı tarihsel toplumlarla başlayan batı ucuna doğru uzanır. İlk olarak bu toplumlarda ortaya çıkan âdetler, gelenekler, ve kurumlar, binlerce yılı aşan bir süreç içinde, bazen yol boyunca çeşitli değişikliklere ve tadilatlarla uğrayarak, bir kuşaktan diğerine, bir uygarlıktan ötekine, sürekli batıya doğ-

ru geçtiler. Hititler, doğrudan ya da kültürel aracılar yoluyla temas kurdukları geniş bir uygarlıklar yelpazesinden gelen kültürel unsurları kendi uygarlık dokularında özümseyerek süreçte yer aldılar. Kendileri de, muhtemelen, Yakın Doğu kültürel unsurlarının daha batıya, Yunan dünyasına doğru aktarılmasında önemli rol oynadılar.

Son yıllarda, ilk gelişim aşamalarında Yunan kültürünün biçimlenmesinde Yakın Doğu'nun oynadığı rolün kapsamı ve yapısına bilimadamları yeniden ilgi duymaya başladı. Bu konuda, Yakın Doğu şiirsel ve mitolojik geleneklerinin Yunan edebiyatı, özellikle de Homeros ve Hesiodos üzerinde doğrudan ve kapsamlı bir etki bıraktığına ilişkin artan bir inanış gelişti. Hattuşuş arşivindeki Kumarbi epik döngüsünün bölüm pörçük Hitit versiyonuyla Hesiodos'un eserleri arasındaki benzerliklere değinmiştik. Şimdi de, Yakın Doğu'da, özellikle Hatti Ülke'sinde ortaya çıkan geleneklerle Hesiodos'un yakın çağcılı Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'da kullandığı öyküler arasındaki bazı benzerliklere ve olası bağlantılara döneceğiz.

Yakın Doğu ve Yunan kültürleri arasında çok sayıda benzerlik vardır ve bunlara çeşitli yayınlarda değinilmiştir.⁴⁶⁹ Ancak, bu benzerlikler, çok çarpıcı olabilseler de, kendi başlarına, gerçek doğu-batı temaslarını yansıtamazlar. Bu benzerliklerin sadece tesadüften ibaret olmadıklarını, iki kültür arasındaki gerçek bağları oluşturduklarını ileri sürersek, en azından, zuhur ettikleri yerlerde farklı bölgeler arasındaki kültürel aktarımın benzerliğini tarihsel ve arkeolojik terimlerle göstermemiz gerekir. Profesör Martin West ve başkaları tarafından bu yönde zaten bazı adımlar atılmıştır. Yakın Doğu ve erken dönem Yunan dünyaları arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimin bazı mekanizmaları şimdiden netleşmektedir. Kararlaştırılması gereken, bu etkileşimin, ağırlıklı olarak Demir Çağı temaslarının mı yoksa –en azından– yüzlerce yıl öncesinde, Bronz Çağı'nda var olan temasların mı temel bir özelliği olduğudur.

Geç Bronz Çağı'nda, Mykenai dünyası, Batı Anadolu ve Suriye-Filistin bölgesi arasında ve dolaylı olarak daha doğuya, Mezopotamya'ya uzanan ticari ve kültürel bağların olduğuna kuşku yoktur. Ulu Burun batığı (bkz. 5. Bölüm) bu bağların nasıl sürdürüldüğü konusunda bazı ipuçları verir. Geminin bakır ve kalay külçe yükü ve lüks parçalar, Mısır ve Doğu Akdeniz ülkeleri ve ondördüncü-onüçüncü yüzyıllarda Yunanistan arasındaki ticari bağlara ve bu bölgeler arasındaki ticaretin yapısına ilişkin bir göstergedir. Ancak, muhtemelen, arkeolojik kayıtlarda bul-

gulanamayan ama 'insan yeteneği' olarak tanımlanan başka yükler de vardı.

Batıya Yönelik Nüfus Hareketleri

Son yıllarda, bazı bilimadamları, batı yönünde, yeni pazar ve kaynak arayışındaki girişimcileri de kapsayan bir Levanten zanaatkâr ve tüccar diasporasının olduğunu ve kurulu ticari güzergâhlar boyunca hareket ettiğini düşünüyor. Hitit kaynaklarından, onüçüncü yüzyılın ortasından itibaren önemli sayıda Batı Anadolu'sunun Hitit metinlerinde Ahhiyava denilen Mykenai Yunanistan'ında yaşamış olduğunu biliyoruz. Ahhiyava krallarından birine yazdığı bir mektupta, III. Hattuşili, Ahhiyava topraklarındaki Lukka Diyarı'ndan 7000 kadar Batı Anadolu uyruğunun yeniden yerleşimiyle ilgili bir serzenişte bulunur.⁴⁷⁰ Bu bilgiyi tamamlayan Mykenai Lineer B tabletleri, Batı Anadolu'nun, Mykenai sarayına dokuma ve benzeri alanda işgücü sağlayan bölgelerden bir olduğunu gösterir. Aynı bölge, Mykenai ve Tiryns'teki yoğun istihkamların inşası için gerekli işgücünün, baskınlarla veya başka araçlarla sağlandığı yer olarak da hizmet verdi. Bu, birinci yüzyıl Yunan yazarı Strabon tarafından kaydedilen ve geç saptandığında fikir birliğine varılan, Tiryns'in surlarını Lykialı devlere, Kykloplar'a atfeden bir gelenekle tamamen örtüşür.⁴⁷¹ Yunanlılar ve Romalılar'ın onları çağırdığı gibi, Lykialılar, Güney ve Batı Anadolu'da yaşayan Geç Bronz Çağı Lukka halkının birinci binyıldaki torunlarıydı. Bu halkın büyük bölümü, onüçüncü yüzyıl ortasında, Mykenai kalelerinin kapsamlı bir şekilde elden geçirildiği bir dönemde yeniden Mykenai dünyasına yerleştirildi.⁴⁷²

Batı Anadolu'dan ya da daha doğudaki bölgelerden Yunanistan'a yeni gelenler arasında, kuşkusuz, el sanatlarında, şifacılıkta, falcılıkta, şarkı ya da şiir okumada hünerli birçok insan vardı: aslında, bunlar, *Odysseia*'nın domuz çobanı Eumaeus tarafından *demioergoi* kategorisi içinde görüldüklerinden, gittikleri her yerde hoş karşılanacaklarından emin olabilecek zanaatkârlardı: "Usta ya da zanaatkâr, bir kâhin veya hastalıkları iyileştiren şifacı, ahşap işçisi veya şarkılarıyla insanları eğlendiren

470) KUB XIV 3 (CTH 181), genel olarak Tavagalava mektubu olarak bahsedilir; bkz. Bryce (1998a:321-4).

471) Strabon, 8.6. II.

472) Bkz. Bryce (1999:259-60).

bir ozan olmadıkça, hiç kimse bir yabancı getirmek için kendiliğinden dışarıya gitmez. Bütün dünyada, bu tür adamlar hoş karşılanan misafirlerdir.”⁴⁷³ Yakın Doğu’dan gelen yabancı *demioergoi* ve benzeri göçmenlerin iskan edilmesiyle, aslen ait oldukları toplumların âdetleri, gelenekleri de Yunan dünyasında tanınacaktı. Aslında, bu yabancı sakinler, büyük olasılıkla, doğu batı arasındaki kültürel aktarımın en önemli unsurlarıydı. Mykenai Yunanistanı’ndaki binlerce Anadolu göçmeni arasında kâtip olarak eğitilmiş ve Mykenai mahkemelerinde kâtip ve çevirmen olarak görev yapmaya devam etmiş insanların olması güçlü bir olasılıktı. Hizmetleri, belki de, Batı Anadolu’da yeni efendileriyle kulları ya da temsilcileri arasında iletişim kurulmasını da zorunlu kıldı. Ahhiyavalı kral ve eski hükümdarları Hatti kralı arasında iletişim kanalı olarak da iş görmüş olabilirlerdi. Yeni ülkelerine, muhtemelen, kâtiplik becerisinin dışında bir şeyler de götürdüler. Yakın Doğu kâtip okullarında eğitim gören kâtiplerin, eğitimleri sırasında, Mezopotamya ‘klasiklerini’, özellikle Sümer, Babil ve Hurri halklarından Hitit dünyasına ulaşan –Gılgamış Destanı ve Kumarbi Şarkı Döngüsü gibi– edebi kompozisyonları öğrendiklerine değinmiştik. Daha batıda; geçmiştekilere olduğu kadar bugünkü kahramanlık ve büyük başarı öykülerine de açık olan bir başka dünyada, Mykenai saray çevrelerinde de Yakın Doğu’ya ait anlatı geleneklerinin –en azından kâtiplik eğitimi sırasında bu öykülere aşina olan Anadolu yazıcılar aracılığıyla– bilinmiş olması güçlü bir olasılıktır.

Ancak, muhtemelen, Yakın Doğu kökenli hikâyeleri batıya doğru taşıyan başkaları da vardı. Gılgamış Destanı’ndan bölümler, özellikle gezginler arasında, yaygın olarak anlatılıyordu. Destan, genel olarak, bir gezgin hikâyesidir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Kumarbi döngüsündeki öyküler, cinsellik ve şiddet içeren konularıyla, muhtemelen, toplumun her düzeyinde geniş bir ilgiyle karşılanıyordu. Göçmen zanaatkarlar ve sanatçılar, gezgin tüccarlar, Akdeniz limanlarını dolaşan ticaret gemilerindeki denizciler, aslında, elinden ufacık bir iş gelen bir gezgin bile, Mezopotamya ve Hurri destanlarının Yunan dünyasında ilk ortaya çıktıkları süre içinde, doğu-batı kültürel aktarım sürecinin aracılığı olmuş olabilir. Eğer öyle olmuşsa, Homeros destanını yaratan öykülerin oluşması ve gelişmesi üzerinde olduğu kadar, Hesiodos’un şiirlerinin temel malzemesi üzerinde de, daha Geç Bronz Çağı’nda, önemli bir etki bırakmış olabilirler.

473) Homeros, *Odysseia*, 17.382-5, çev.: W. Shewring.

Gilgamiş ve Homeros Destanları

İlyada ve *Odyseia* ile Gilgamiş Destanı arasındaki bazı ortak özellikleri kolayca bulabiliriz. Gilgamiş Destanı'nın Gilgamiş'i hareket halinde –uzaklara seyahat eden, zorluklara katlanan, ve bilgi toplayan– bir kahraman olarak tanımlayan giriş bölümü, *Odyseia*'nın giriş satırlarındaki Odysseus'u hatırlatır. Kahramanın birçok engel ve ilginç olayla karşılaştığı uzun seyahat teması, *Odyseia*'da olduğu gibi, Gilgamiş'ta da temel unsurdur. Gilgamiş'taki birahaneci fettan kadın Siduri, akla *Odyseia*'daki Kalypso ve Kirke'yi getirir. Kahramanı her zaman koruyup kollarken, kahraman kendilerine karşı bir saygısızlık yaptığında, onlara ya da ailelerinin diğer fertlerine zarar verdiğinde devreye giren, kahramanı mahvetmeye çalışacak kadar düşmancıl olabilen ilahi güç motifi, hem Gilgamiş hem de Homeros kompozisyonlarında sürekli vardır.

Mezopotamya ve Yunan destanlarının tümünde, az çok bir ölüm ve Yeraltı Dünyası takıntısı vardır ve Mezopotamya ile Yunan destanlarında öteki dünya kavramları büyük benzerlik taşır.⁴⁷⁴ *İlyada*'nın 23. kitabında Akhilleus'un Patroklos'un hayaletiyle karşılaşması, Gilgamiş Destanı'nın onikinci tabletinde Gilgamiş'in Enkidu'nun hayaletiyle karşılaşmasını hatırlatır. Gilgamiş'in Enkidu'nun ruhunu çağırmasının *Odyseia*'daki karşılığı, Odysseus'un Teiresias'ın hayaletini çağırmasıdır. Bunlar, Aeneas'ın, babasının hayaleti Anchises'e danışmasında ya da –Kitabı Mukaddes bağlamında– Saul'un Samuel peygamberin hayaletine danışmasında gördüğümüz gibi, kuşkusuz, yaşayanların ölümlerden tavsiye aldığı ortak bir yazınsal topostur.⁴⁷⁵

Bu benzerlikler aslında neyi gösterir? Bir geleneğin diğeri üzerindeki doğrudan etkisini mi? Sadece tesadüf mü? Yoksa ortak unsurların iki farklı kültürde bağımsız olarak korunduğu orijinal bir ortak kaynak olduğunu mu? En kuşkulu görüş ise, Gilgamiş ve Homeros kompozisyonlarındaki konuların fark edilebilir benzerliğinin, yazınsal bir şemsiye altında, içinde insan toplumlarının gelişip evrildiği farklı çevrelerde gelişen benzer sorunlara, sorulara, beklentilere, umutlara ve korkulara verilmiş benzer ancak tamamen ilgisiz yanıtların göstergesi olduğudur. Ölüm ve ardında yatanlara ilişkin kaygılar ve ölümü aşacak bir ölümsüzlük peşinde olmak, ya da bu dünyanın geçici, hedonist zevkleriyle, ne kadar zorluk ve tehlike içerse de, daha yüce, daha uzun ömürlü

474) Bkz. Kirk (1974:260-1).

475) I, Samuel 28.

bir kazanım arasındaki gerilim ya da ihtilaf. Destanların konuları, aslında, insan doğasının miras aldıklarının bağımsız yansımaları mıdır?

Yakın Doğu yazını ya da mitolojik geleneklerinin, Akad destanlarının ortaya konulanlar gibi, onüçüncü yüzyıl Yunanistanı'nda zaten bilindiğine ilişkin kesin bir kanıtımız olsaydı, bu görüş daha zayıf bir olasılığı işaret edecekti. Henüz bu tür bir kanıt bulunamamıştır. Ancak, Geç Bronz Çağı'nda destanların okunduğu, kopya edildiği, ezberlendiği ve sahnelendiği bölgelerin yerlisi birçok insanın Yunanistan'a gelip yerleştiğinden ya da ticari bir gezi vesilesiyle Yunanistan'ı ziyaret ettiğinden emin olabiliriz. Eğer destanlarını ve halk hikâyelerini de yarılarında getirdilerse ve bu tam da Homeros'un beslendiği şiirsel ve tarihsel geleneklerin biçimlendiği bir zamana denk geldiyse, bunun birçok ortak özelliği paylaştıkları ve sonraları Yunan dünyasında da bilinen Yakın Doğu geleneklerinden tümüyle bağışık biçimde gerçekleştiğini tartışmak yersiz olacaktır.

Üstelik, Homeros tarzındaki destanlarla Yakın Doğu destanları arasında, yapay ve sıradan benzerliklerin ötesinde, bazı özel karşılaştırma noktaları vardır. *İlyada* 5. kitapta, Diomedes, tanrıça Aphrodite'ye kötü davranır ve tanrıça bu durumu ebeveyni Zeus ve Dione'ye şikâyet eder. Ancak, baba, kızına katılmaz ve, gerçekte, şikâyet ettiği için kızını kibarca tersler. Gilgamiş'in tanrıça İştâr'a (Aphrodite'nin Yakın Doğulu muadili) kötü davrandığını hatırlıyoruz. Tıpkı Aphrodite'nin yaptığı gibi, İştâr da, ebeveyni Anu ve Antu'ya Gilgamiş'in davranışını şikâyet eder. Böyle yaptığı için o da babası tarafından terslenir. Profesör Burkert, iki bölümün de yapı, anlatım ve töresel açısından birbirine önemli ölçüde benzediğini düşünür.⁴⁷⁶

Odysseia 4. kitapta, Penelope, oğlu Telemakhos'un Odysseus'tan haber almak için seyahate çıktığını ve dönüşte kendisine talip olanların onu öldürmeyi planladığını öğrenir. Büyük bir endişe içinde, onu koruması için Athena'ya dua eder. Gilgamiş Destanı'nda, tanrıça Ninsun, oğlunun dev Humbaba ile çarpışmak için çıktığı tehlikeli seyahati haber alır ve o da oğlunun selameti için dua eder. Bir annenin, oğlu için, özellikle de onun büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu hissettiği zaman dua etmesinde, kuşkusuz, şaşılacak bir taraf yoktur. Ancak, iki bölümün benzerliği bu sıradan durumun ötesindedir. Penelope, oğlunun içinde bulunduğu vahim durumdan dolayı üzülüp ağladıktan sonra, yıkanır ve temiz ketenini giyer, sonra bir sepeti kutsal arpayla doldura-

rak sarayın üst katına çıkar ve oğlunun selameti için Athena'dan yardım ister. Gılgamış Humbaba'yla savaşmaya gittiği zaman, annesi Ninsun, odaya girer, bir elbise giyer ve takılarını takar, sonra özel bir ot olarak sarayın çatısına çıkar ve oğlunun selameti için Güneş Tanrısı Şamaş'tan yardım ister.⁴⁷⁷ Burkert'e göre, bu benzerliği sıradan olmaktan çıkaran unsur, buradaki anlatım, yapı ve olay örgüsünün aynı olmasıdır.

Homeros'un Kirke ve Siduri'siyle Gılgamış Destanı arasındaki benzerliği daha ileri götürebiliriz. Her ikisinde de, kahramanı görevden vazgeçirmeye kalkışılır: Gılgamış'ta Utnapishtim'in peşindeki arayış, Odysseus'un eve geri dönmesi: her iki girişim de sonuçsuzdur. Gerçi fettan kadınların oynadığı rollerin ikili, hatta çelişen özellikleri vardır. Gılgamış, denizin kıyısında yaşayan ve onu karşı taraftaki Utnapishtim'e götürecek yolları bilen Siduri'ye dış geçirir. Odysseus da, eve doğru yolculuğunda, yönleri bildirmesi için Kirke'ye yalvarır; Kirke, ona, varacağı yere ulaşması için, öncelikle Persephone ve Hades'in evini ziyaret etmesi gerektiğini söyler ve orada bilici Teiresais'in ruhundan akıl almasını tavsiye eder. İki olayda da, çıkılacak yolculuğun tehlikesi vurgulanır. Gılgamış şöyle uyarılır: "Asla denizi geçecek bir vasıta olmadı, Gılgamış, ve ezelden beri denizi geçen (Utnapishtim ülkesine varan) biri çıkmadı."⁴⁷⁸ Odysseus'un da benzer kaygıları vardır: "Ey Kirke, bu seyahatte bana kim rehber olacak? Şimdiye kadar kara gemiyle Hades'in ülkesine ulaşan kimse olmadı."⁴⁷⁹ Açıkak, Kirke onu rahatlatır. O da, Siduri gibi, deniz konusunda bilgilidir. Her iki olayda da, fettan kadınlar, sadece kahramanın yoluna taş koymaz. Kahramanın ereğine ulaşması için can alıcı talimatlar verdiklerinden, seyahatin yol alması adına hayatı bir rol oynarlar. Bu durumda da, Mezopotamya ve Homeros geleneği, özde, yapıda ve ayrıntıda yakın benzerlikler gösterir.

Kültürel Aktarım

Yakın Doğu'nun Homeros üzerindeki etkisi, hiçbir şekilde, yazınsal gelenek alanıyla sınırlı değildir. Geniş anlamda, Hitit ve diğer Yakın Doğu ritüel uygulamalarının unsurları, ara sıra, Homeros tarzı destanlarda su

477) İlgili bölüm (Tablet III'ten) Dalley tarafından çevrildi (1989:64-5).

478) Destanın 10. tabletinden; çev.: Dalley (1989:102).

479) *Odysseia*, 10.501-2

yüzüne çıkar. Odysseus'un *Odysseia* 2. kitabın girişinde ölülerini yardıma çağırmasından ve yeraltı ilahlarının hiçlik dünyasındaki ikametgâhlarından çağrıldığı Hitit dini ritüelinden bahsettik (10. bölüm). Bir örnek daha yeterli olabilir. *İlyada* 23. kitapta (233-61), Homeros, Yunan kahramanı Patroklos'un cenaze ayinlerini anlatır. Bedeni yakılarak ortadan kaldırılmıştır. Bronz Çağı'nda, Troya Savaşı'nın olduğu dönemde, Yunanistan'daki genelgeçer uygulama gömme olduğundan, bu, biraz şaşkınlık yaratmıştır.⁴⁸⁰ Patroklos'un gömme ayinleri, 10. bölümde tanımlandığı gibi, Hitit kralının kalıntılarına uygulanan işlemleri hatırlatır. Her iki olayda da, ölenin cesedi, ölü yakmak için toplanan bir odun yığnında yakılır; odun yığnının dumanı tüten közleri, ölünün kemikleri yığnın içinden bulunup çıkarılmadan önce şarapla söndürülür; kemikler yağlı bir kaba daldırılır ve sonra ketene sarılır. Doğrusu, Homeros ve Hitit tarzı gömme uygulamaları arasında farklılıklar da vardır. Ancak, güçlü benzerlik noktaları, bir şekilde, ilişkili olduklarını göstermektedir.⁴⁸¹ Bu ilişkinin yapısı ve nasıl hayata geçtiği bir tartışma konusudur. Hitit metinlerinde son kez görülmesinden yüzyıllar sonra, Bronz Çağı'nın ardından izine rastlanmayan ve Yunan kültür çevreninde korunmuş olması olası görünmeyen bu özgül 'Hitit krallık gömme uygulaması'nın Homeros destanında bu denli bildik bir tını vermesinin ne kadar şaşırtıcı olduğunu kaydetmekle yetinebiliriz en fazla.

Walter Burkert ve Martin West gibi bilimadamları, Yakın Doğu'nun Yunan kültürü üzerindeki güçlü etkisine ilişkin sorunu kapsamlı bir şekilde ortaya koyarlar. Ancak, Yakın Doğulu gezgin zanaatkârların ve sanatçıların, Sami yazı sanatı dahil olmak üzere, entelektüel becerilerini ve bir dizi yazınsal ve dini geleneği Yunan dünyasına –muhtemelen– bir kez daha getirdikleri sonraki bir döneme, doğululaştırma denilen dönem sırasındaki (sekizinci yüzyıl ortasından yedinci yüzyıl ortasına) kültürel aktarıma yoğunlaşma eğilimindedirler. Öte yandan, West, Batı'nın doğululaşma sürecinin, Homeros destanında kayda değer bir yenden biçimlenmeye yol açmayacak kadar geç bir zamana rastladığını kabul eder. Homeros geleneği üzerindeki Yakın Doğu etkisinin büyük bölümünün zaten biliniyor olması ve geleneklerin Homeros destanıyla birleşip evrilmeye başladığı Mykenai döneminde de kullanılması pekâlâ mümkündür. Bazı bilimadamları, Yunan dünyasına aktarılmasını Fenike ile temas kurulması üzerine gerçekleşen daha geç tarihli bir olgu

480) Kubbe mezarlardan anlaşıldığı gibi.

481) Gurney (1990: 139-40), farklılıkları ve benzerlikleri sıralıyor.

olarak görseler de, Kumarbi destan döngüsü unsurlarının, Hesiodos'ta yeniden ortaya çıkmasından birkaç yüz yıl önce, Yunan dünyasında biliniyor olması mümkündür.⁴⁸²

Bu, geç tarihli bir Yakın Doğu etkisinin Homeros şiirlerinin nihai olarak biçimlenmesine önemli bir katkı yaptığını inkâr etmek değildir. Açıkça, Demir Çağ kökenli birçok özellik ya da unsuru içerir. Arkeolojik bulguların ve içerdikleri çok sayıda anıtsırmanın ortaya koyduğu gibi, birçok açıdan, geç sekizinci yüzyıl ve erken yedinci yüzyıl dünyasını yansıtır. Her şey bir yana, Yunan dünyasına alfabenin girmesi, muhtemelen, sadece yazı teknolojisini getirmedir. Yunanlılar'ı çağcıl Yakın Doğu yazılı kült dünyasıyla da tanıştırdı. Bu kültür içerisinde Gılgamış Destanı hâlâ çok canlıydı ve Asur dilinde *İlyada* ve *Odyseia* ile neredeyse aynı zamanda yazıya geçiriliyordu. Ne olursa olsun, Homeros tarzı şiirler, şimdilerde, özünde yekpare bir kültür dünyasının ürünü olarak değil, çoğu Yunan olmayan bir dizi etmenin karmaşık ve karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak görülmektedir.

O halde, Homeros şiirlerinin gerçek çatısını ne ölçüde tanımlayabiliriz? Bu şiirlerde belirgin biçimde Yunan olan nedir? Kesinlikle Yunan olmayan nedir? Ve Yunan ve Yunan olmayan unsurlar nerede kolayca çözülemeyecek kadar sıkı dokunmuştur? Bu sorular, burada sadece üstünkörü temas edebileceğimiz geniş araştırma alanlarının kapılarını açıyor. Biz de, elbette ihtiyatla, bunu yapıyoruz zaten.

Yunan kültürü üzerindeki yaygın Yakın Doğu etkisinin ateşli savunucularından biri olan Martin West, Homerosçu panteon hakkında şunları yazar: "İlyada'daki tüm 'tanrılar betimi'nin Doğulu olduğunu söylemek çok abartılı bir ifade değildir." West şöyle devam eder: "Homerosçu ve Hesiodosçu tanrı düzenleniminin betimi ve bunu borçlu oldukları geçmiş uğraşlar, Doğu etkisinde biçimlenmiş olması gereken Babil ve Ugarit şiirindeki tasvirle neredeyse aynıdır. Tanrılar, Olympos Dağı'nda düzenli olarak toplanan, bol bol yiyip içerek insan faaliyetlerini tartışan bir örgütlenme olarak algılandı. Sorunları kendisine danıştıkları, karar alan, icazet veren, haberciler gönderen ve olayları kontrol etmeye çalışan bir şefleri, Zeus vardır. Ancak diğer tanrılar çoğu kez dikbaşlıdır; birbirleriyle hararetle tartışır, Zeus onlara boyun eğdirmek için ara sıra onları tehdit eder ve fiziksel şiddete baş vurur. Bu canlı, şiirsel senaryo, uygun yer ve zamanda tapınan ve dua eden Yunanlılar'ın tanrılara ilişkin gerçek inanışlarıyla örtüşmez; iki tanrı bir

kütle bağlantılı olabilirdi, ancak daha büyük bir topluluğun üyeleri olmalarının da, kendi aralarında dalaşan ve çekişen tanrılar olmalarının da bir anlamı yoktur.”⁴⁸³

Homeros'un tanrılarının, kökeninde bir Yakın Doğu bağlamından gelmemişlerse, en azından bir Yakın Doğu kültür çevrenine tamamen uyduklarından kuşku duyulamaz. Ne var ki, onların, gerçekten, olduğu gibi Yakın Doğu'dan alındıklarını ileri sürmek fazla ileri gitmek olabilir. Genel olarak, en basit haline indirgenmiş biçimiyle, şu söyleyeceklerimize uygun bir yolla akıl yürütürken dikkatli olmalıyız: Burada, Yunan toplumuna yabancı olduğu görülen unsurlar söz konusudur. Bu unsurlar, Yakın Doğu Bronz Çağı ve erken Demir Çağı toplumlarının bir özelliğidir. Bu nedenle, Homeros'ta ortaya çıkmaları, Yakın Doğu etkisinin sonucu olmalıdır. Bu mantığı sürdürmek için, öncelikle, bu unsurların, Homeros geleneğinde yer almasa kaybolup gidecek, Homeros-öncesi Yunan toplumuna özgü bir tür kalıntı olmadığını da göstermemiz gerekiyor. Homeros'un kutsal toplumu, Mezopotomya'nın olduğu kadar Yunan ve –daha genel anlamda– Hint-Avrupa geleneğinin de bir parçası olarak, tanrıların nasıl davrandıklarına ve nasıl etkileştiklerine ilişkin bir kavramlar dizisinin yansıması olabilir.

Genel olarak, Yakın Doğu-Homerostan örneklerine dikkatle bakmak, bize, Homeros tarzı şiir kompozisyonunun dahil olduğu asıl süreç içinde şimdi elde ettiklerimizden çok daha iyi bir fikir verir ve şairin kompozisyon becerilerinin nasıl devreye sokulduğu konusunda daha geniş bir kavrayış sağlar. Sekizinci yüzyıl epik şairinin, nihayet son rötuşları eklemesi ya da West'in şaşırtıcı olduğunu söylediği merhaleye varmasıyla, malzemenin seçilmesine, biçimlenmesine ve artırılmasına her birinin ayrı ayrı katkıda bulunduğu kuşaklara dek geriye uzanan 'Homerostan' zincirinin son halkası olduğu düşüncesini benimseyebiliriz. Burkert ve diğerleri, bunun, Bronz Çağı'nda olduğundan çok daha yoğun bir doğu-batı ilişkisi ve kültürel aktarım dönemi olduğuna ilişkin iddialarında pekâlâ haklı olabilirler. Ne var ki, bu, hiçbir şekilde, erken tarihli bir kültürel aktarım katmanı fikriyle bağdaşmaz değildir.

Ne olursa olsun, destanlar geniş bir kaynak yelpazesinden gelir ve son biçimlerini aldıkları zamandan çok daha gerilere uzanan bir dönem üzerindeki geniş bir etkiler yelpazesini yansıtır. Troya Savaşı destanı, muhtemelen, tarihsel bir gerçeğe dayanıyordu. Ancak, eğer öyleyse, muhtemelen, Yunan yazınında ortaya konulan savaş tarihlerinden yüzyıl

ya da daha önce başlayıp Bronz Çağı'nın ötesine uzanan olayların iç içeliğini sunmaktadır. Bu dönem süresince, Yunan ve Yakın Doğu dünyaları arasında (İÖ onbirinci yüzyılda yüz yıla yakın bir süre kesintiye uğrayarak) düzenli ticari ve siyasal temaslar ve kuşkuyla yer bırakmayacak derecede kültürel bir etkileşim vardı.

Yukarıda, Yakın Doğu entelektüel ve kültürel geleneklerinin Bronz Çağı Yunanistanı'nda bilinmesinin nedeninin, özellikle, bu dünyadaki büyük göçmen grupları ve tüccarlar olduğu ileri sürüldü. Yakın Doğu'nun Yunan dünyasıyla arasında var olan, arkeolojik ve yazılı kaynaklarla kanıtlanmış temaslar ve Yunan dünyasındaki kayda değer varlığı, Yunan uygarlığında önemli ya da uzun süreli bir etki bırakmamış olsaydı, şaşırtıcı olurdu. Homeros destanlarının gelişiminin tarihsel, toplumsal ve kültürel unsurların birleştiği uzun bir evrim süreci içinde gerçekleştiğine bakılırsa, bu sürecin, Homeros geleneğinin gelişimi sırasında, Yunan dünyasını güçlü bir şekilde etkileyen Doğu'nun toplumsal ve kültürel güçlerinden soyutlanmış olmasını kabul etmek mümkün değildir. Profesör Kirk, Yakın Doğu'nun Yunan mitolojik geleneği üzerindeki etkisine ilişkin şunları söylüyor: "Yunan mitlerinin Yakın Doğu temalarından etkilenmesi büyük önem taşır. Sadece Yunan kültürü ve düşüncesine biçimlenirken tuttuğu belli belirsiz ışık huzmesinden dolayı değil, Yunan uygarlığını Batı Asya ve Mısır uygarlıklarından böylesine farklı bir olgu yapan, özünde Hellen katkısı, o benzersiz entelektüel ve yaratıcı unsurları ayırmamızı kolaylaştırdığı için de önemlidir."⁴⁸⁴

Şimdiye kadar, toplumsal ve kültürel güçlerin Homeros geleneğinin biçimlenmesine yardım ettiği özgül yolları, biraz olsun, görmüş olduk. Ancak, şarap kırmızısı denizin ötesindeki bağlantılara odaklanacak ilgi, gelecekteki Homeros araştırmalarına kayda değer bir katkı sağlayacaktır: hele de, ozanın, engin ve tümüyle farklı bir malzemeler ağını nasıl uyarladığını, biçimlendirdiğini ve ona Yunan sanatsal kazanımının en büyük yapıtlarından biri olma özelliğini ve ayrıcalığını katarak onu nasıl bağdaştık, harekete geçirici bir anlatısal malzemeye dönüştürdüğünü gördükten sonra.

Kaynakça

- AKURGAL, E. (1962), *The Art of the Hittites*, Londra.
- ALEXANDER, R. L. (1991), 'Šaušga and the Hittite Ivory from Megiddo', *JNES* 50: 161-82.
- ALP, S. (1991), *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara.
- ARCHI, A. (1975), 'Divinità tutelari e Sondergötter ittiti', *SMEA* 16: 89-117.
- (1979), 'L'Humanité des Hittites', *Fs Laroche* içinde, 37-48.
- (1995), 'Hittite and Hurrian Literatures: An Overview', J. M. Sasson içinde, 2367-77.
- ARDZINBA, V. G. (1986), 'The Birth of the Hittite King and the New Year', *Oikumene* 5: 91-101.
- BALKAN, K. (1973), *Eine Schenkungsurkunde aus der althethitischen Zeit, gefunden inandık içinde*, Ankara.
- BASS, G. F. (1973), 'Cape Gelidonya and Bronze Age Maritime Trade', H.A. Hoffner içinde (1973a), 29-37.
- BEAL, R. H. (1983), 'Studies in Hittite History', *JCS* 35: 115-26.
- (1988), 'The ^{CU}TUKUL-institution in Second Millennium Hatti', *AOF* 15: 269-305.
- (1992), *The Organization of the Hittite Military*, Heidelberg.
- (1995), 'Hittite Military Organization', J. M. Sasson, 545-54.

- BECKMAN, G. (1982), 'The Hittite Assembly', *JAOS* 102.3: 435-42.
- (1983a), 'Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattusa', *JCS* 35: 97-114.
 - (1983b), *Hittite Birth Rituals*, *StBoT* 29.
 - (1986), 'Inheritance and Royal Succession among the Hittites', *Fs Güterbock II*, 13-31.
 - (1988), 'Herding and Herdsmen in Hittite Culture', *Fs Otten*, 33-44.
 - (1989), 'The Religion of the Hittites', *BA* 52:98-108.
 - (1992), 'Hittite Administration in Syria in the Light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar', *New Horizons in the Study of Ancient Syria* içinde, *Bibliotheca Mesopotamica* 25, (yay. haz.) M. W. Chavalas ve J. L. Hayes, 41-9.
 - (1993), 'From Cradle to Grave: Women's Role in Hittite Medicine and Magic', *JAC* 8: 25-39.
 - (1995a), 'Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia', *J. M. Sasson* içinde, 529-43.
 - 'The Siege of Ursa Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography', *JCS* 47: 23-34.
 - (1995e), 'Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: The View from Maşat and Emar', *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia* içinde, *Studia Mediterranea* 9, Pavia, 19-35.
 - (1996a), *Hittite Diplomatic Texts*, *Atlanta*.
 - (1996b), 'The Hittite Language and its Decipherment', *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies*, 31: 23-30.
 - (1998), 'Ištar of Nineveh Reconsidered', *JCS* 50: 1-10.
 - (1999), 'The City and the Country in Hatti', *Landwirtschaft im Alten Orient* içinde, *RAI* XLI, (yay.haz.) V. Haas, H. Kühne, H. J. Nissen, J. Reuger, Berlin.
 - (2000), 'Goddess Worship – Ancient and Modern', *A Wise and Discerning Mind: Essays in Honor of Burke O. Long*, (yay. haz.) S. M. Olyan ve R. C. Culley, Providence.
- BIN-NUN, S. R. (1975), *The Tawananna in the Hittite Kingdom*, Heidelberg.
- (1979), 'Some Remarks on Hittite Oracles, Dreams, and Omina', *Or* 48: 118-27.
- BITTEL, K. (1970), *Hattusha, the Capital of the Hittites*, Oxford, New York.
- (1976), *Les Hittites* (Almanca'dan çev.: E. Poncet), Paris.
- BITTEL, K., HERRE, W., OTTEN, H., RÖHRS, M., ve SCHAEUBLE, J. (1958), 'Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası', *WVDOG* 71.
- BRYCE, T. R. (1998a), *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- (1998b), 'How Old was Matanazi? *JEA* 84:212-15.
 - (1999), 'Anatolian Scribes in Mycenaean Greece', *Historia* 48: 257-04.
- BURDE, C. (1974), *Hethitische Medizinische Texte*, *StBoT* 19.

- BURKERT, W. (1992), *The Orientalizing Revolution*, Cambridge, Mass., Londra.
- CANBY, J. V. (1989), 'Hittite Art', BA 52: 109-29.
- CARTER, C. (1988), 'Athletic Contests in Hittite Religious Festivals', JNES 47: 85-7.
- CHRISTMANN-FRANCK, L. (1971), 'Le rituel des funérailles royales hittites', RHA 29:61-111.
- CLINE, E. (1994), *Sailing the Wine- Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford, BAR International Series 591.
- DALLEY, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford, New York.
- DEL MONTE, G. F., ve TISCHLER, T. (1992), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes Bd. 6 Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte* için ek (1978), Wiesbaden.
- EDEL, E. (1976), *Ägyptische Ärzte und Ägyptische Medizin am hethitischen Königshof*, Göttingen.
- (1994), *Die Ägyptische-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi (Bd I VIII Umschriften und Übersetzungen; Bd II Kommentar)*, Opladen (AHK olarak).
- FRANTZ-SZABÓ, G. (1995), 'Hittite Witchcraft, Magic, and Divination', J. M. Sasson içinde, 2007-19.
- FRIEDRICH, J. (1930), *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, MVAG 34/1, Leipzig.
- (1971), *Die Hethitischen Gesetze*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui VII, Leiden.
- GOETZE, A. (1933), *Die Annalen des Mursilis*, Leipzig (yeniden basım Darmstadt, 1967).
- (1957a), *Kulturgeschichte Kleinasien*, Münih.
- (1957b), 'The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times', RHA 15:91-102.
- (1964), 'State and Society of the Hittites', G. Walser içinde (1964), 23-33.
- GOETZE, A., ve PEDERSEN, H. (1934), *Mursilis Sprachlähmung*, Kopenhag.
- GONNET, H. (1979), 'La titulature royale hittite au IIe millénaire avant J.-C.', *Hethitica* 3: 3-108.
- GURNEY, O. R. (1953), 'A Hittite Divination Text', D. J. Wiseman içinde, *The Alalah Tablets*, Londra, 116-18.
- (1958), 'Hittite Kingship', *Myth, Ritual and Kingship* içinde, (yay. haz.) S. H. Hooke, Oxford, 105-21.
- (1977), *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford.
- (1990), *The Hittites*, Londra.
- (1994), 'The Ladder-Men at Alaca Höyük', AS 44:219-20.
- GÜTERBOCK, H. G. (1948), 'Hittite Version of the Hurrian Kumarbi Myths: Oriental Forerunners of Hesiod', AJA 52: 123-34.
- (1951/2), 'The Song of Ullikummi: Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth', JCS 5: 135-61 ve 6: 8-42.

- (1954), 'Authority and Law in the Hittite Kingdom', *JAOS* Ek 17: 16-24.
- (1960), 'An Outline of the Hittite AN.TAH.ŠUM Festival', *JNES* 19: 80-9.
- (1961a), 'Hittite Mythology', *Mythologies of the Ancient World* içinde, (yay. haz.) S. N. Kramer, New York, 141-79.
- (1961b), 'The North-Central Area of Hittite Anatolia', *JNES* 20: 85-97
- (1964), 'Religion und Kultus der Hethiter', G. Walser içinde, 54-73.
- (1975), 'Yazılıkaya: Apropos a New Interpretation', *JNES* 34: 273-7.
- (1983), 'A Hurro-Hittite Hymn to Ishtar', *JAOS* 103: 155-04.
- HAAS, V. (1982), *Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen*, Mainz am Rhein.
- (1988), 'Betrachtungen zur Rekonstruktion des hethitischen Frühjahrsfestes (EZEN *purulliyas*)', *ZA* 78: 284-98.
- (1994), *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden.
- (1995), 'Death and the Afterlife in Hittite Thought', J. M. Sasson içinde, 2021-30.
- HAAS, V. ve WÄFLER, M. (1974), 'Yazılıkaya und der Grosse Tempel', *OA* 13: 211-26.
- (1977), 'Bemerkungen zu ^hhesti/a', *UF* 9: 87-122.
- HAASE, R. (1978), 'Zur Totung eines Kaufmanns nach den hethitischen Gesetzen (§§5 und III)', *WO* 9, 213-19.
- HAWKINS, J. D. (1995), *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (SÜDBURG)*, StBoT Beiheft 3, Wiesbaden.
- (1998), 'Tarkasnawa King of Mira: "Tarkondemos", Boğazköy Sealings and Karabel', *AS* 48: 1-31.
- HOFFMAN, I. (1984), *Der Erlass Telipinus*, Heidelberg.
- HOFFNER, H. A. (yay. haz.) (1973a), *Orient and Occident: Essays presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*, Neukirchen Vluyn.
- (1973b), 'Incest, Sodomy and Bestiality in the Ancient Near East, içinde H. A. Hoffner (1973a), 81-90.
- (1974), *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven.
- (1975), 'Hittite Mythological Texts: A Survey', *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature, and the Religion of the Ancient Near East* içinde, (yay. haz.) H. Goedicke ve J. J. M. Roberts, Baltimore, 136-45.
- (1980), 'Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites', *Or* 49: 283-332.
- (1983), 'A Prayer of Mursili II about his Stepmother', *JAOS* 103: 187-92.
- (1987), 'Paskuwatti's Ritual against Sexual Impotence (CTH 406)', *Aula Orientalis* 5: 271-87.
- (1988), 'A Scene in the Realm of the Dead', *Fs Sachs* içinde, 191-9.
- (1990), *Hittite Myths*, Atlanta.
- (1995), 'Legal and Social Instittirjang of Hittite Anatolia', in I. M. Sasson, 555-69.

- (1997a), *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Leiden, New York, Köln, Brill.
- (1997b), 'Hittite Laws', M. T. Roth içinde, 213-47.
- HOUT, T. VAN DEN (1990), 'Masse und Gewichte. Bei den Hethitern', *RIA* 7.
- (1999), M. Popko'nun *Religions of Asia Minor* başlıklı kitabının incelemesi, Varşova (1995), *JAOS* 119.2: 341-3.
- (2000), T. R. Bryce'in kitabının incelemesi (1998a), *BiOr* 57:643-6.
- HOUWINK TEN CATE, PH. H. J. (1967), 'Muwatalli's Prayer to the Storm-God of Kummanni (KBo xı 1)', *RHA* 25: 101-40.
- (1968), 'Muwatalli's "Prayer to be Spoken in an Emergency"', *Textual Criticism*'de çıkan bir deneme, *JNES* 27: 204-8.
- (1984), 'The History of Warfare according to Hittite Sources: The Annals of Hattusilis I (Bölüm II)', *Anatolica* II: 47-83.
- (1992), 'The Hittite Storm God: His Role and his Rule according to Hittite Cuneiform Sources', *Natural Phenomena Their Meaning and Depiction in the Ancient Near East* içinde (yay. haz.) D. Meijer, Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo, 83-148.
- IMPARATI, F. (1987), 'La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes', *Hethitica* 8: 187-207.
- (1995), 'Private Life among the Hittites', J. M. Sasson içinde, 571-86.
- KAMMENHUBER, A. (1961), *Hippologia Hethitica*, Wiesbaden.
- (1976), *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, Heidelberg.
- KELLERMAN, G. (1986), 'The Telepinu Myth Reconsidered', *Fs Güterbock II* içinde, 115-23.
- KIRK, G. S. (1974), *The Nature of Greek Myths*, Harmondsworth.
- KITCHEN, K. A. (1962), *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs*, Liverpool.
- (1969-), *Ramesseide Inscriptions, Historical and Biographical I-VII*, Oxford (KRI olarak).
- (1982), *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*, Warminster.
- KLENGEL, H. (1965), 'Die Rolle der "Ältesten" (LUMES ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit', *ZA* 57: 223-36.
- (1974), '"Hungerjahre" in Hatti', *AOF* I: 165-74.
- (1979), 'Handel und Kaufleute im hethitischen Reich', *AOF* 6: 69-80.
- (1984), 'Zu einem Ablenkungszauber bei Krankheit im hethitischen Heer (KUB LIV 65)', *AOF* II: 174-6.
- (1986), 'The Economy of the Hittite Household (E)', *Oikumene* 5: 23-31.
- KLINGER, J. (1995), 'Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa', *ZA* 85:74-108.
- KLOCK-FONTANILLE, I. (1998), *Les hittites*, Paris.
- KOHLMEYER, K. (1995), 'Anatolian Architectural Decorations, Statuary, and Stelae', J. M. Sasson içinde, 2639-60.

- KOŠAK, S. (1987), 'Eine mittelhethitische Handwerkerliste', *ZA* 77: 136-41.
- (1990), 'Night and Day, in War and in Peace', *JAC* 5: 77-86.
- (1995), 'The Palace Library "Building A" on Büyükkale', *Fs Houwink ten Cate*, 173-9.
- KRAMER, S. N. (1964), *The Sumerians*, Chicago.
- KÜMMEL, H. M. (1967), *Ersatzrituale für den hethitische König*, *StBoT* 3.
- (1987), 'Rituale in hethitischer Sprache', *Rituale und Beschwörungen I* içinde, *TUAT* II 2: 282-92.
- LAROCHE, E. (1949), 'La Bibliothèque de Hattuša', *AO* 17-23.
- (1952), *Recueil d'onomastique hittite*, Paris.
- (1971), *Catalogue des textes hittites*, Paris (CTH olarak).
- LEBRUN, R. (1980), *Hymnes et Prières hittites*, Louvain-La-Neuve.
- (1995), 'From Hittite Mythology: The Kumarbi Cycle', J. M. Sasson içinde, 1971-80.
- (1997), 'Observations concernant des syncrétismes d'Anatolie centrale et méridionale aux second et premier millénaires avant notre ère', *Les Syncrétismes Religieux dans le Monde Méditerranéen Antique* içinde, *Procs. International Colloquium in honour of Franz Cumont*, Roma, *Academia Belgica*, 25-27 Eylül 1997, 179-89.
- LIVERANI, M. (1990), *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.*, Pavia.
- LLOYD, S. (1989), *Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia*, Londra.
- MACQUEEN, J. G. (1986), *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*, Londra.
- MARTINO, S. DE (1989), 'La danza nella cultura ittita', *Eothen* 2.
- (1995), 'Music, Dance, and Processions in Hittite Anatolia', J. M. Sasson içinde, 2661-9.
- MCCALL, H. (1990), *Mesopotamian Myths*, Londra.
- MCMAHON, G. (1989), 'The History of the Hittites', *BA* 52: 62-77.
- (1991), *The Hittite Stale Cult of the Tutelary Deities*, Chicago, *Assyriological Studies* 25.
- (1995), 'Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia', J. M. Sasson içinde, 1981-95.
- MELCHERT, H. C. (1980), 'The use of IKU in Hittite Texts', *JCS* 32:50-6.
- (1988), 'Luvian Lexical Notes', *Historische Sprachforschung* 101: 211-43.
- (1991), 'Death and the Hittite King', *Fs Polome*, 182-7.
- MELLINK, M. J. (1974) 'Hittite Friezes and Gate Sculptures', *Fs Güterbock I* içinde, 201-14.
- MORAN, W. L. (1992) *The Amarna Letters*, Baltimore, Londra.
- MORRIS, S. P. (1992) *Daidolos and the Origins of Greek Art*, Princeton.
- NEUFELD, E. (1951) *The Hittite Laws*, Londra.
- NEVE, P. (1989-90) Boğazköy-Hattuša. New Results of the Excavations in the Upper City', *Anatolica* 16:7-19.

- (1991), 'Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1990', AA Heft 3: 299-348.
- (1992), 'Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1991', AA Heft 3: 307-38.
- (1993), *Hattuša Stadt der Götter und Tempel*, Mainz.
- OPPENHEIM, A. (1956) *The Interpretation of Dreams In the Ancient Near East*, Philadelphia.
- OTTEN, H. (1951). 'Die hethitischen Königslisten und die altorientalische Chronologie'. MDOG 83:47-70.
- (1956), 'Hethitische Schreiber in ihren Briefen', MIO 4: 179-89.
- (1958), *Hethitische Totenrituale*, Berlin.
- (1961), 'Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy', ZA 54: 114-57.
- (1962), 'Zu den hethitischen Totenritualen', OLZ 7: 230-4.
- (1963), 'Neue Quellen zum Ausklang des hethitischen Reiches', MDOG 94: 1-23.
- (1968), *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*, Mainz, Wiesbaden.
- (1973), *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa*, StBoT 17.
- (1981), *Die Apologie Hattusilis III.*, StBoT 24.
- (1988), *Die Bronzetafel aus Boğazköy: ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, Wiesbaden.
- PRINGLE, J. (1993), 'Hittite Birth Rituals', *Images of Women in Antiquity* içinde, (yay. haz.) A. Cameron ve A. Kuhrt, Londra, 128-41.
- PRITCHARD, J. B. (1969), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, 3. baskı, Princeton.
- PUHVEL, J. (1991), *Homer and Hittite*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Vorträge und Kleinere Schriften 47, Innsbruck.
- (1997), *Hittite Etymological Dictionary*, cilt iv: *Words beginning with K*, Berlin, New York.
- REDFORD, D. B. (1984), *Akhenaten, the Heretic King*, Princeton.
- ROLLER, L. E. (1999), *In Search of God the Mother*, University of California.
- ROOS, J. DE (1995), 'Hittite Prayers', J. M. Sasson içinde, 1997-2005.
- ROSZKOWSKA-MUTSCHLER, H. (1992), 'Some Remarks on the Execration of Defeated Enemy Cities by the Hittite Kings', JAC 7: 1-12.
- ROTH, M. T. (1997), *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, 2. baskı.
- SASSON, J. M. (yay. haz.) (1995), *Civilizations of the Ancient Near East* (4 cilt), New York.
- SCHULER, E. VON (1957), *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte* (AfO Beiheft 10), Graz.
- (1965), *Die Kaškaer*, Berlin.
- SEEHER, J. (1999), 'Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1998 und ein neuer Topographischer Plan des Stadtgeländes', AA Heft 3, 317-44.
- (2000a), 'Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1999', AA Heft 3, 355-74.

- (2000b), 'Getreidelagerung in unterirdischen Großspeichern: zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša', *SMEA* 42: 261-301.
- SHEAR, I. M. (1998), 'Bellerophon Tablets from the Mycenaean World? A Tale of Seven Bronze Hinges', *JHS* 118: 187-9.
- SINGER, I. (1983-4), *The Hittite KILAM Festival*, *StBoT* 27 ve 28 (I. ve II. bölümler).
- (1984), 'The AGRIG in Hittite Texts', *AS* 34: 97-127.
- (1986), 'The huwaši of the Storm-God in Hattuša', IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1981, Ankara, 245-53.
- (1995), "Our God" and "Their God" in the Anitta Text', *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia* içinde, *Studia Mediterranea* 9, Pavia, 343-9.
- (1996), *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm God of Lightning* (CTH 381), Atlanta.
- (1997), T. van den Hout'un kitabının incelemesi, *Der Ulmitešub-Vertrag*, Wiesbaden, 1995, *BiOr* 54: 416-23.
- (1998a), 'A City of Many Temples: Hattuša, Capital of the Hittites', *Sacred Space: Shrine, City, Land* içinde, International Conference in Memory of Joshua Prawer, (yay. haz.) B. Z. Kedar ve R. J. Zwi Werblowsky, Israel Academy of Sciences and Humanities, 32-44.
- (1998b), 'The Mayor of Hattuša and his Duties', *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions* içinde, 27-29 Mayıs 1996 tarihleri arasında düzenlenen sempozyum, Kudüs, (yay. haz.) J. G. Westenholz, Kudüs, 169-76.
- (1999a), 'A Political History of Ugarit', *Handbook of Ugaritic Studies*, (yay. haz.) W. G. E. Watson ve N. Wyatt, *Handbuch der Orientalistik*, Abt. I, *Der Nahe und Mittlere Osten*: Bd 39, Leiden, Boston, Köln, 603-733.
- (1999b), 'A New Hittite Letter from Emar', *Landscapes. Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East* içinde *RAI 1997*, (yay. haz.) L. Milano, S. de Martino, F. M. Fales, G. B. Lanfranchi, cilt ii: *Geography and Cultural Landscapes, History of the Ancient Near East/Monographs III*, Padova, 65-72.
- (2000), 'Cuneiform, Linear, Alphabetic: The Contest between Writing Systems in the Eastern Mediterranean', *The Howard Gilman International Conferences II: Mediterranean Cultural Interaction*, (yay. haz.) A. Ovadiah, Tel Aviv, 23-32.
- SJÖBERG, A. (1974), 'The Old Babylonian Eduba', *Fs Jacobsen*, 159-79.
- SOMMER, F. ve FALKENSTEIN, A. (1938), *Die hethitisch-akkadische Rilingue des Hattusili I. (Labarna II.)*, Münih (yeniden basım Hildesheim, 1974).
- STARKE, E (1979), 'Halmašuit im Anitta-Texte und die hethitische Ideologie vom Königtum', *ZA* 69:45-120.
- (1995), *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden, Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, *StBoT* 41.

- TORRI, G. (1999), *Lelwani: il culto di una dea ittita*, Università di Roma 'La Sapienza', Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'antichità, Sezione Vicino Oriente, Quaderno 2, Roma.
- TSEVAT, M. (1975), 'The Husband Veils a Wife', *JCS* 27: 235-40.
- TYLDESLEY, J. (1909), *Nefertiti*, Harmondsworth.
- ÜNAL, A. (1986), 'Das Motiv der Kinderaussetzung in den altanatolischen Literaturen', *Keilschriftliche Literaturen içinde*, (yay. haz.) K. Hecker ve W. Sommerfeld, Berlin, 129-36.
- (1988), 'The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions according to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Khattusha', *Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C. içinde*, (yay. haz.) Prince Takahito Mikasa, Wiesbaden, 52-75.
- (1989), 'The Power of Narrative in Hittite Literature', *RA* 52: 130-43.
- (1994), 'The Textual Illustration of the "Jester Scene" on the Sculptures of Alaca Höyük', *AS* 44: 207-18.
- WALSER, G. (yay. haz.) (1964), *Neuere Hethiterforschung*, Historia Einzelschriften, Heft 7, Wiesbaden.
- WEGNER, I. (1981), *Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien*, AOAT 36.
- WERNER, R. (1967), *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4.
- WEST, M. L. (1988), 'The Rise of the Greek Epic', *JHS* 108: 151-72.
- (1995), 'Ancient Near Eastern Myths in Classical Greek Religious Thought', *J. M. Sasson içinde*, 33-42.
- (1997), *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Greek Poetry and Myth*, Oxford.

Dizin

- Adad 160.
adak hediyeler 192.
Admetos 221.
Aeneas 278.
Aeneis 239.
Afganistan 107.
Agamemnon 256.
Ahhiyava 80, 119, 185, 284.
Akad dili 18, 76, 79-80, 87, 160, 166, 179, 194, 260, 269, 271.
Akhenaten 189, 255, 266.
Akhetaten 255, 263.
Akhilleus 201, 278.
Alacahöyük 172, 208, 253, 258.
Alalu 241-243, 245.
alamatler 165-166, 231.
Alasiya, ayrıca Bkz. Kıbrıs 105, 115.
Alişar 195.
Alkestis 221.
Allani 158, 194.
Allanzu 153.
Amenhotep, III. 43, 79, 141, 185.
Ammistamru 145.
Ammurapi 111, 145.
Amurru 106, 145.
AN.TAH.SUM şenliği 211.
Angulli 82.
Anitta 33, 133, 159, 165, 247-248, 273.
Ankhises 203.
Ankuva 195.
^Wantiyant- 138.
Anu 241-243, 245, 279.
Anuvanza 82.
Aphrodite 279.
Apollon 234.
Appu miti 156.
Apsuna 52, 106.
Argos 72, 274.
Arinna 33, 114, 117, 152, 157-158, 161, 172, 191, 201, 209, 211, 253, 265.
Aristophanes 201.
Aristoteles 114.

- Arma, ayrıca *Bkz.* Ay Tanrısı 164.
 Arma-Tarhunda 49, 60, 227-228.
 Arnuvanda, I. 119, 125, 139.
 Arnuvanda, II. 14, 125.
 Artemis 164.
 Arzava 79.
 Asur 19, 20, 25, 104, 110, 113, 115-116, 129, 165, 176, 256, 262-263, 271, 282.
 Asur koloni dönemi 24, 104, 110, 133, 162, 247, 248.
 Aşağı Ülke 119.
 Athena 279, 280.
 Ay Tanrısı 174, 225.
- Babil 19, 25, 35, 41, 48, 51, 75, 79, 103, 108, 111-114, 120, 122, 126, 139, 141, 151, 160, 162, 166, 168-169, 171, 176, 179, 182, 191-194, 215, 220, 223, 230, 237, 240, 243, 245, 250, 258, 272, 280, 284.
 Ba'lu 160.
 BEL MADGALTI 31, 32, 53, 54, 65, 132.
 Bellerophon 72, 86, 234.
 Beyşehir 175.
 Brutus 131.
 Bütet 195.
 Burnaburiş 105.
 Büyükkale, ayrıca *Bkz.* Hattuşaş 35, 39, 40, 158, 248.
- Cennet Bahçeleri, Kuran 201.
- Çatalhöyük 196.
 Çivi yazısı 18, 73-76, 79, 240.
 Çorum 79, 195.
- Dareios 238.
 Demeter 232.
 Demir Çağı 25, 275, 283.
 Dicle Nehri 241-242.
 Dido ve Aeneas 239.
 Diomedes 274, 279.
 Dione 279.
 Diyarbakır 215.
^{LU}DUGUD (ileri gelen, sulh yargıcı) 57, 60.
- Ea 245-246.
- eduba (katip okulu) 75.
 Eflatun Pınar kabartmaları 175.
 Ehli-Nikkal 145.
 Einstein 179.
 El 242.
 Ellil-bâni 226.
 Emar 42, 59.
 Enkidu 278.
 Enlil 47, 245.
 Ennius 168.
 Ereşkigal 158, 197, 201.
 Erra-imitti 226.
 Eşnunna Yasaları 142.
 Eumaeus 276.
 Euripides 221.
 Evocatio 149.
 evocatio 149.
 eyan-ağaç 231.
- Fasıllar 175.
 Fayum 141.
 Fenike 113, 242, 281.
 Firaktin kabartmaları 175.
 Frigler, ana-tanrıça 165.
- GAL (LUMEŞ) GEŞTIN (Şarapçı Başı) 38.
 GAL MEŞEDI (Muhafızların başı) 36-37, 126.
 Gassulaviya 223, 224.
 Gelidonya Batığı 109.
 Georgica 163.
 GIDIM 202.
 Glaukos 274.
 Gordion 195-196.
 Gılgamış Destanı 75, 259, 277-279, 282.
- Habiru 106.
 Hadad 160.
 Hades 280.
 Hahha 131.
 Hakmis (Hakpis) 212.
 Halep 20, 25, 36, 60, 119, 123.
 Halmasuit 165.
 Handantatar 48.
 Hani 263.
 Hannahanna 230.
 Hanzusra 90.

- Hapati-URMAH 82.
 Hastayar 26.
 Hattiler 24.
 Hattuşuş 18, 20, 24-25, 29, 31, 33, 35, 41, 45, 76, 79-81, 83, 87, 91, 93-94, 111, 121-124, 126, 130, 133, 158, 162, 164-165, 179, 181, 187-188, 193, 195-196, 200, 211-213, 215, 228, 234, 239, 247-248, 250-251, 253-254, 256, 258, 261, 263, 267-269, 271, 273, 275.
 Hayaletler 201-203.
 Hantili, I. 13, 29.
 Hantili, II. 13, 45, 212.
 Hattuşili, I. 13, 27, 28, 34, 41, 45, 49, 75, 104, 109, 119, 122, 125, 131, 133, 199-201, 239, 247, 248.
 Hattuşili, III. 14, 27-29, 33, 38-39, 49, 51, 78, 108, 111-112, 123, 126, 132, 140, 146, 152, 156, 158, 162, 166, 175, 189, 212-213, 228, 246, 250, 263, 265, 272, 276.
 Hazanru 31, 271.
 Hazzi 163, 245.
 Hekur 194, 200-201, 216, 262.
 Henti 41.
 Hepat 33, 152, 214, 265.
 Herakles 234.
 Herodotos 17, 19, 165, 222, 243.
 Hesiodos 201, 240, 242-243, 245, 275, 277, 282.
 Hilammar (giriş) 265.
 Himuili (Maşat-Höyük'te) 32.
 Hint-Avrupalı 20, 24, 240.
 Hiyeroglif kitabeler 20.
 Homeros 44, 71-72, 86, 110, 179, 189, 201, 203, 235, 274-275, 277-284.
 homoseksüellik 66.
 Hrozný, B. 19.
 Hukkana 34, 66.
 Humbaba 279-280.
 Hupasiya 235-236.
 hurkel 65.
 Hurma 82.
 Hurriler 128.
 Hutarli 172.
 Huvasi 172.
 Hydra 234.
 Illuyanka Miti 212, 233-234, 237, 245.
 Ilıca 195, 196.
 Inar 164, 211, 235.
 İni-Teşub 61, 106.
 İo 238.
 İrsirra ilahları 244.
 İstustaya 199.
 İupiter 160.
 İyaya 173.
 İhtiyar Heyeti 53.
 İlyada 72, 274-275, 278-279, 281-282.
 İştär 33, 134, 146, 151, 156, 159, 162-163, 166, 174, 185, 191, 197-198, 221, 279.
 Kadasman-Enlil 51, 108, 141, 189-190.
 Kadeş Savaşı 118, 126-127, 129.
 Kâhinler 168, 184.
 kâhinler 35, 219, 269.
 kahuti 153, 158, 265.
 Kalypso 278.
 Kamrusepa 165, 229-231.
 Kanatlı güneş-diski 34.
 Kaneş 239.
 Karabel, dağ geçidi 17, 19.
 Karanlık Dünya 197-199, 202.
 Karataş-Semayük 196.
 Kargamış 20, 25, 36, 60-61, 106, 119, 125, 131, 145, 165.
 Kasios (=Hazzi), Dağ 163, 245.
 Kassu 32.
 Kaş 85, 109.
 Kaşka bölgesi ve halkı 32, 101, 125, 130, 248.
 Kaşku 164.
 Kâtipler 42, 50, 73-80, 82-87, 110, 181, 219-220, 237, 240, 262, 269, 277.
 Kazankaya 195.
 KI.LAM şenliği 212.
 Kikkuli metni 127.
 Kilikya 107, 109.
 Kirke 203, 278, 280.
 Kisnapili 125.
 Kitabı Mukaddes 19-20, 50, 64, 143, 146-147, 222, 240, 278.
 Kizzuvadna 86, 162, 177, 179, 262.
 Knudtzon, J. A. 19.

- Kocakarı 167, 180, 183, 218, 219-220, 222-223, 227, 231.
 kocakarı 219.
 Konstantinopolis 29, 120, 253.
 Kraliyet aile 44, 240.
 kraliyet aile 36, 40, 127, 148, 187, 198, 207, 234, 244, 274, 284.
 Kronos 242-243.
 Kuşaklı 79.
 Kubaba 165.
 Kuirvana krallar 262.
 Kulitta 174.
 Kumarbi Epik Döngüsü 240, 275.
 Kummanni 77, 153, 156, 185, 222.
 Kummıya 244-245.
 Kurunta 188, 270.
 Kussara 26, 82.
 Küçük Arzava 133.
 Kybebe 165.
 Kybele 165.
 Kıbrıs 105, 108-110, 112-113, 272.
 Kykloplar 276.
- Labarna 13, 33-34, 49, 117, 267.
 LAMMA 164, 241, 244.
 Lazpa 185.
 Lelvani 158, 173, 192, 194, 202, 223, 224.
 Lidy 165.
 Lineer B tabletleri 276.
 Lipit-İştur 47.
 Iot (KIN) 167.
 Lukka Diyarı 276.
 Lurma 77.
 Luvi 20, 79-80, 103, 151, 160, 177, 179, 220, 269.
 Lykia 72, 85, 86, 109, 131, 274, 276.
- Madduvatta 119.
 Manapa-Tarhunda 115.
 Marduk 117, 151, 212, 234, 236.
 Mari 109.
 Marrassantiya 239.
 Massanauzzi (Masansa-İR-İ) 44.
 Masturi 44, 188.
 Maşanda 60, 106.
 Maşat-Höyük 31.
 Medusa 234.
- Mehmet, II. 120.
 Merneptah 111.
 MEŞEDI (kralın muhafızı) 37.
 Mezzulla 117, 161, 172.
 Minos 107, 113.
 Mitanni 25, 110, 116, 119, 125, 129, 131, 185, 262.
 Mittannamuv 83, 250.
 Moirai 199.
 Mukis 111.
 Mursili, I. 13, 29, 49, 75, 119, 248.
 Mursili, II. 14, 27-28, 33, 41, 44-46, 64, 77-78, 94, 114-115, 119-121, 124, 132-133, 146, 155-156, 160, 162, 184, 190, 199-200, 222-223, 260.
 Musa 238.
 Muvatali 77, 83, 118, 119, 123, 126-127, 129, 149, 156-157, 161-162, 189-191, 200, 228, 250-251.
 Mykenai 39-40, 44, 86, 107, 109, 113, 126, 130, 185, 196, 256, 275-277, 281.
 Mısır 17-20, 25, 34, 43-48, 64, 78, 105, 107-112, 116, 126-129, 140, 151, 176-177, 179-180, 185, 187-191, 196-198, 201, 222, 240, 254, 258, 263, 269, 272, 275, 284.
- NAM.RA.MEŞ 116.
 Nergal 215.
 Nerik 153, 160-161, 198, 212, 234, 253.
 Neşa 24, 76, 133, 159, 165, 239, 269.
 Nikmaddu, II. 189, 255.
 Nikmaddu, III. 106, 111.
 Ninatta 174.
 Nineva 162, 185.
 Ningal 192.
 Ninsun 279-280.
 Nubia 108.
 Nuntarriyashas şenliği 211-212.
- Odyssea* 189, 201, 203, 275-282.
Odysseus 203, 278-281.
 Olympos Dağı 282.
 Orion 201.
 Ortaköy 31, 79.
 Osmankayası 195-196.
- Pala 103, 220.

- Palla 82.
 panku 38.
 Papaya 199.
para handantatar 155.
 Pareamahu 188.
 Parkalla 90.
 Pasiphae 238.
 Patroklos 278, 281.
 Penelope 279.
 Persephone 232, 280.
 Perses 240.
 Pimpira 46.
 Pisidia 175.
 Piyamaradu 78, 119.
 Piyassili, ayrıca Bkz. Şarri-Kuşuk 125.
 Plinius 202.
 Proitos 72.
 Propertius 202.
 Puduhepa 28, 40-42, 60, 105, 111, 146, 152-153, 158, 160-161, 169, 173, 175, 191-192, 246, 270, 272.
puṇalli şenliği 211-212, 233-234.
 Python 234.

 Raba-şa-Marduk 189.
 Ramses, II. 18, 28, 40, 111, 118-119, 140, 188, 191, 266.
 Romulus 168, 238.

 Samuha 124, 160, 162, 228, 248.
 Sapinuva 31, 79.
saray mensupları 35-38.
 Sargon 27, 238.
 Sargon, II. 25.
 Sayce, Archibald Henry 18-19.
 Seha İrmak Ülkesi 44, 115, 188.
 Seydiler 195.
 Sfenks 81, 174, 251-253, 258-259.
 Siduri 278, 280.
 Sukku 106.
 Sümer dili 76, 179, 194, 216-217, 219.
 Suriye-Hitit krallıkları 20, 25.
 Suvaliyat, ayrıca Bkz. Tasmisu 241.

 Şamaş 157, 159, 280.
 Şarapçı Başı 38, 126.
 Şarri-Kuşuh 125.

 Şarruma 33, 214, 258, 260.
 Suppiluliuma, I. 14, 28, 34, 36, 41, 45, 65, 110, 118-119, 125, 140, 165, 191, 194, 200, 248, 260, 262.
 Suppiluliuma, II. 14, 113, 201, 262, 272.

 Tabarna, ayrıca Bkz. Labarna 27, 82.
 Talimmu 106.
 Talmi-Teşub 145.
 Tapigga 31.
 Tarhunt 160.
 Tarhuntassa 81, 83, 162, 188, 200, 250.
 Taru 160.
 Tasmisu, ayrıca Bkz. Suvaliyat 241-242, 244.
 Tassa 242.
 Tavagalava mektubu 78, 80, 276.
 Tavananna 35, 41, 43.
 Tavium 17.
 Teşub 152-153, 214, 241-246, 250, 265-266.
 Teiresias 203, 278.
 Telemakhos 279.
 Telipinu 13, 28-29, 34, 38, 43, 49, 51, 77, 123, 139, 161, 164, 198, 199, 211-212, 228-231.
 Texier, Charles 17-18.
 Thukydides 28, 114.
 Tiamat 117, 234.
 Til-Kunnu 184.
 Timmuhala 133.
 Troya Savaşı 110, 281, 283.
 Troya VIIh 130.
 Tuşratta 185.
Tuḫkanti (veliaht prens) 35.
 Tukulti-Ninurta 129, 271.
 Tutankamon 27, 263.
 Tuthaliya, genç 126.
 Tuthaliya, I/II. 14, 119, 125, 139, 194, 200.
 Tuthaliya, III. 14, 31, 248, 260.
 Tuthaliya, IV. 14, 33, 39, 41, 45, 85, 111, 113, 125, 129, 153-154, 173, 188, 194, 201, 216, 246, 250, 260, 272.
 Tuvattaziti 82.
 Typhoeus/Typon 245.

 Ubelluri 244.
 Ugarit 11, 42, 52, 60-61, 106, 107, 110-113, 119, 145, 160, 189, 255, 282.

- Uhhaziti 124.
 Ul(lam)ma 133.
 Ullikummi 163, 241, 244-245.
 Ulu Burun batığı 85, 109, 275.
 Urşu Kuşatması metni 131.
 Ura 107, 111-112.
 Uranus 242.
 Utnapishtim 280.
- Vasal devletler 25, 42, 59, 79-80, 93, 103, 113, 118, 123, 129, 133, 255.
 Veba 94, 97, 118, 155, 186, 190-191, 224, 232, 250.
 Vergilius 163, 201, 239.
 Vurunkatte 164.
- Winckler 18.
 Wuru(n)semu 158.
- Xanthos 131.
- Yalburt 271.
 Yanarlar 195.
 Yasalar 48-59, 61-71, 85, 95-105, 124, 134-139, 141-148, 180-181, 183, 196, 200, 221, 223, 227, 231.
 Yazılıkaya 153, 162, 175-177, 195, 201, 213, 215-216, 250.
 Yeraltı Dünyası 157-158, 194, 197, 201-203, 215, 221, 223, 225, 232, 243-244, 278.
- Zababa 164, 174, 201.
 Zalpa, efsanesi 239-240.
 Zannanza 263.
 Zeus 160, 172, 234, 238, 242-243, 245, 279, 282.
 Zida 37.
 Ziggarratta 234.
 Zintuhi 161.
 Zippalanda 160-161, 253.
 Zulki 203.

HİTİT DÜNYASINDA YAŞAM VE TOPLUM

Trevor Bryce

Türkçesi: Müfit Günay

Geç Bronz Çağı Hitit dünyasının gündelik ve toplumsal yaşayışına odaklanan Bryce, bir şenlikteki enstrümanların tınısından bir sağıltım ritüelindeki buhurdanların kokusuna kadar, canlı ve yaşayan bir perspektifle çıkıyor okurun karşısına. Antik Yakın Doğu'nun bu kadim halkının tüm zenginliğini gözler önüne seren eser, birincil kaynaklardan derlenmiş alıntılarla ve Yakın Doğu kültür evreninin dünyanın geri kalanıyla arasında var olan güçlü organik bağlar üzerine ortaya konmuş gözlem ve savlarla destekleniyor. Görkemli bir uygarlık düzeyine ulaştıktan sonra yıkılan, küllerinden yeniden doğup insanlık tarihinde iz bırakan bir medeniyetin tarihi.

tarih

kazıbilim, mitoloji

ISBN 975-298-086-4

9 789 752 98 0860